

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**МІЖНАРОДНІ
ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ:
НАУКОВІ ПОШУКИ
І ЗНАХІДКИ**

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЗАСНОВАНИЙ 1991 р.

Випуск 24

Київ – 2015

Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — Вип. 24: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С.В. Віднянський. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. — 432 с.

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол № 5 від 28 травня 2015 р.*

Збірник наукових праць присвячено висвітленню участі України в європейських наукових і культурних зв'язках, актуальних проблем всесвітньої історії і міжнародних відносин, а також окремим питанням методології, історіографії та джерелознавства, зокрема аналізу основних етапів, напрямів і тенденцій розвитку славістичних досліджень в Інституті історії України НАН України.

Р е д а к ц і й н а к о л е г і я :

С.В. Віднянський, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Інститут історії України НАН України (*відповідальний редактор*);

Н.В. Кривець, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України (*відповідальний секретар*);

М.М. Варварцев, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

І.І. Вовканич, доктор історичних наук, професор, Ужгородський національний університет;

Мар'ян Гайдош, кандидат історичних наук, Інститут суспільних наук Словацької академії наук (Кошице, Словацька Республіка);

О.М. Горенко, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України;

Л.О. Зашкільняк, доктор історичних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка;

О.Є. Лисенко, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

О.О. Маврін, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України;

А.Ю. Мартинов, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

Ренато Різаліті, ординарний професор, Флорентійський університет (Італійська Республіка);

О.С. Рубльов, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

В.Є. Снапковський, доктор історичних наук, професор, Білоруський державний університет (Мінськ, Республіка Білорусь).

Р е ц е н з е н т и : **М.Л. Головкин**, доктор історичних наук, професор;

І.Я. Годоров, доктор історичних наук, професор.

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації.

Серія КВ № 6938

04.02.2003 р.

Збірник наукових праць зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання зі спеціальності «Історичні науки». — (Постанова Президії ВАК України від 14 квітня 2010 р., № 1-05/3 // Бюлетень ВАК України. — 2010. — № 5).

ISSN 2411-345X

© Інститут історії України НАН України

© Автори

Адреса редакції: вул. Грушевського, 4, офіс 500, Київ, Україна, 01001
тел. +380(44)279-87-04, факс +380(44) 279-63-62, e-mail:vsesvit_vid@mail.ru

International Relations of Ukraine: scientific searches and findings — 24 Ed.:
Interagency collected scientific papers / Executive Editor S.V. Vidnyanskyy. — K.:
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2015. — 432 p.

*Approved for publication by the Scientific senate of the Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine, protocol № 5, 28 may 2015*

The collection of scientific articles is devoted to enlighten the role of Ukraine in European academic and cultural relations, contemporary issues of world history and history of international relations as well as certain issues of methodology, historiography, source studies, and analysis of major stages, directions and trends in the development of Slavonic studies in the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Editorial board:

S.V. Vidnyanskyy, doctor of history, professor, Corresponding Member of National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (*Executive Editor*);

N.V. Kryvets', candidate of history, senior researcher, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (*Executive Secretary*);

M.M. Varvartsev, doctor of history, professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

I.I. Vovkanych, doctor of history, professor, Transcarpathian State University;

Marian Gajdos, candidate of history, Institute of Social Sciences of the Slovak Academy of Sciences (Kosice, Slovak Republic);

O.M. Gorenko, candidate of history, senior researcher, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

L.O. Zashkil'nyak, doctor of history, professor, Ivan Franko National University of Lviv;

O.E. Lysenko, doctor of history, professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

A.A. Mavrin, candidate of history, senior researcher, M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine;

A.Yu. Martynov, doctor of history, professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Renato Risaliti, professor, University of Florence (Italy);

O.S. Rubliov, doctor of history, professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

V.E. Snapkovsky, doctor of history, professor, Belarusian State University (Minsk, Belarus).

Reviewers: **M.L. Golovko**, doctor of history, professor;

I.Y. Todorov, doctor of history, professor.

Certificate about governmental registration of publishing means of mass information
Series "KV" № 6938 04.02.2003

The collected scientific articles are registered by the Presidium of the Higher Attestation Commission of Ukraine as professional scientific publication in «Historical Sciences». — (Decree of the Presidium of the Higher Attestation Commission of Ukraine, April 14, 2010 as entry № 1-05/3 // Bulletin of Higher Attestation Commission of Ukraine. — 2010. — № 5).

ISSN 2411-345X

© Institute of History of Ukraine
of the NAS of Ukraine
© Authors

Address of the editorial office: 4, M. Hrushevs'koho, office 500, Kyiv, Ukraine, 01001.
Tel. +380(44)279-87-04, fax +380(44)279-63-62, e-mail: vsesvit_vid@mail.ru

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНА СЛАВІСТИКА

<i>Євген Бевзюк.</i> Ідея слов'янської спільності в ідеологемі словацького національного пробудження (30–40-і рр. XIX ст.).....	9
<i>Оксана Іваненко.</i> Культурно-освітнє життя поляків на теренах Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства (остання третина XIX — початок XX ст.).....	26
<i>Владислава Піскіжова.</i> Становлення болгаристики в Імператорському університеті Св. Володимира (XIX — початок XX ст.).....	45
<i>Степан Віднянський.</i> Славістичні дослідження в Інституті історії України НАН України: основні етапи, напрями і тенденції розвитку.....	60
<i>Світлана Мотрук.</i> Богемістика в Київському університеті (на прикладі діяльності А.М. Ясинського і А.Ф. Кізченка).....	85

УКРАЇНА В ЄВРОПЕЙСЬКИХ НАУКОВИХ І КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКАХ

<i>Наталія Кривець.</i> Українсько-німецькі зв'язки в образотворчому мистецтві у XIX — на початку XX ст.	97
<i>Микола Варварцев.</i> Між музикою і політикою: опери Верді в Україні (XIX ст.) ...	109
<i>Руслан Сіромський.</i> «Мій приїзд є виявом вдячності Канади»: до історії відвідин Києва канадським прем'єр-міністром П. Трюдо у травні 1971 р.	126
<i>Тетяна Антонюк.</i> Міжнародні зв'язки Національного авіаційного університету як вияв загальних тенденцій інтеграції вищої освіти України.....	141
<i>Олеся Дзира.</i> Друга хвиля еміграції українців до Канади: причини, характер і склад.....	157

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

<i>Андрій Мартинов.</i> Арктика і Антарктида — два полюси в умовах становлення мультиполярної системи міжнародних відносин.....	176
<i>Ольга Мітькіна.</i> Франкофонія в інституційній системі Франції.....	195
<i>Олександр Златін.</i> Особливості становлення зовнішньої політики посткомуністичної Румунії.....	211
<i>Андрій Грубінко.</i> Криза системи європейської безпеки в умовах російсько-українського конфлікту: стратегічні підходи та інтереси Великої Британії.....	232

Вікторія Вдовиченко. Виклики італійської міграційної політики в контексті підходів Євросоюзу	251
Євгеній Сафар'янс. Трансформація австрійського нейтралітету в умовах змін європейської системи безпеки (1990-ті — початок XXI ст.)	273
Ганна Харлан. Ментальна мапа Східної Європи в уяві німецької політичної еліти (1990–2014 рр.)	284
Ірина Боровець. Особливості процесу інтеграції Республіки Хорватія до Європейського Союзу	303

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ, ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

Олег Горенко. Історичний світогляд і методологічні аспекти взаємозв'язку історії та політики	319
Сергій Троян. Орієнталізм і постколоніальний дискурс у контексті «постмодерністського виклику»	345
Наталія Залєток, Оксана Черевко. Суфражистська кампанія у Великій Британії (1860-ті — 1928 рр.): історіографія проблеми	355
Лілія Білоусова. Матеріали Державного архіву Одеської області про діяльність іноземних консульств у Одесі в XIX — на початку XX століть	374
Ірина Матяш. Доля «Дипломатичної історії України» французького українця Євгена Слабченка	391
Степан Віднянський, Оксана Іваненко. До роздумів щодо тягlosti/перервності історії України та значущості/неспроможності українського національного й державницького проєктів	411
Відомості про авторів	429

CONTENTS

HISTORIC SLAVONIC STUDIES

- Yevhen Bevzyuk.* The concept of Slavonic community in the ideologeme of the Slovakian ethnic awakening (30–40s of the XIX c.) 9
- Oksana Ivanenko.* Cultural and educational life of the Poles in Kyiv, Podillya and Volyn governorate-general (the last third of the XIX to the early XX c.) 26
- Vladyslava Piskizhova.* The Studies of Southern Slaves history in the University of St. Volodymyr (second half of XIX cr. — 1917) 45
- Stepan Vidnyanskyy.* Slavonic studies in the Institute of history of Ukraine of National Academy of sciences of Ukraine: main stages, approaches and development tendencies 60
- Svitlana Motruk.* Czech Studies in Kiev University (examples of A.M. Yasynsky and A.F. Kizchenko activities) 85

UKRAINE IN EUROPEAN SCIENTIFIC AND CULTURAL RELATIONS

- Nataliya Kryvets.* Ukrainian-German relations in the context of Arts in XIX — beg. XX century 97
- Mykola Varvartsev.* Between music and politics: Verdi's Opera in Ukraine (XIX c.) 109
- Ruslan Siromskyi.* «My arrival is expression of gratitude of Canada»: from history of Kyiv visit by Canadian Prime Minister P. Trudeau in May 1971 126
- Tetjana Antonyuk.* International connections of the National Aviation University as manifestation of general integration tendencies of higher education of Ukraine 141
- Olesya Dzyra.* Causes, nature and structure of the second wave of emigration of the Ukrainians to Canada 157

ISSUES OF WORLD HISTORY AND INTERNATIONAL RELATIONS

- Andriy Martynov.* Arctic and Antarctica - two poles in conditions of multi-polar system of international relations 176
- Olga Mitkina.* Francophonie in the French institutional system 195
- Oleksandr Zlatin.* Features of the foreign policy development in Post-Communist Romania 211
- Andriy Hrubinko.* Crisis of European security system in conditions of Russian-Ukrainian conflict and interests of Great Britain 232
- Victoria Vdovychenko.* Challenges of Italian migratory policy in the context of EU common immigration policy 251

<i>Yevhenij Safarians.</i> Austrian neutrality transformation in the process of European security system changing (1990s — early XXI c.).....	273
<i>Anna Kharlan.</i> Mental map of Eastern Europe in the representations of German political elite (1990–2014).....	284
<i>Iryna Borovets.</i> Peculiarities of the integration process of the Republic of Croatia into the European Union.....	303

ISSUES OF METHODOLOGY, HISTORIOGRAPHY AND SOURCE

<i>Oleg Gorenko.</i> Historical outlook and methodological aspects of history and politics ...	319
<i>Serhiy Troyan.</i> Orientalism and Postcolonial Discourse in the context of «Postmodern Challenge».....	345
<i>Natalia Zaliotok, Oksana Cherevko.</i> The suffrage campaign in Great Britain (1860-s — 1928): historiography	355
<i>Liliia Bilousova.</i> Records of the State Archives of Odessa Region on the activities of foreign consulates in Odessa in the XIX — early XX centuries	374
<i>Iryna Matiash.</i> «Diplomatic History of Ukraine» by the French-Ukrainian Eugene Slabchenko	391
<i>Stepan Vidnyanskyy, Oksana Ivanenko.</i> Reflections on continuity/discontinuity of the history of Ukraine and significance/insolvency of Ukrainian national and state projects	411
<i>Information about authors</i>	429

ІСТОРИЧНА СЛАВІСТИКА

Євген Бевзюк

ІДЕЯ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ СПІЛЬНОСТІ В ІДЕОЛОГЕМІ СЛОВАЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПРОБУДЖЕННЯ (30–40-і рр. ХІХ ст.)

Напередодні революції 1848 року західне слов'янство було втягнуте у загальноєвропейський процес модернізації національної ідеології. Однак, на тлі процесу самовизначення великих за чисельністю етнічних одиниць слов'янський духовний ренесанс відрізнявся етнорегіональною специфікою, що яскраво проявилось у пошуку власної національної ідеології. Становлення та розвиток національної світоглядної системи у словаків відбувалося в умовах конкуренції імперських, національних і наднаціональних ідей, а також практичного впливу ідеї слов'янської спільності на словацьке середовище. Саме останній аспект став предметом даного дослідження.

Ключові слова: *нація, національна культура, ідеологія, товариство, імперія, панславізм.*

Національно-культурна діяльність західних слов'ян у першій половині ХІХ ст. — одна з найбільш яскравих та насичених змістом сторінок у минулому слов'янських народів Європи. Цей відрізок європейської історії для словаків відзначився ідеями національного пробудження та співпав з грандіозною епохою модернізації, колосальних міжетнічних впливів та протиріч. Актуальним це дослідження є тому, що етнопробуджувальні процеси ХІХ ст. відбувалися у західних слов'ян на широкому історичному тлі становлення націй Європи, національного піднесення та державотворчих процесів у цілій низці європейських країн.

Метою статті є дослідження становлення світоглядної системи словаків періоду формування національних ціннісних орієнтирів. Ця мета дозволяє сформулювати конкретні завдання роботи: розкрити специфіку ідеологічних пошуків в умовах геополітичної конкуренції на теренах Європи; дослідити вплив окремих будителів на формування у словаків національних ідеологічних орієнтирів.

Об'єктом нашого дослідження став словацький національний рух.

Предметом — конкретна практика формування національних ідеологічних орієнтирів у словаків в умовах впливу ідеї слов'янської спільності.

Дослідження словацької національної історії має свої традиції. Наприкінці XVIII ст. у суспільному житті Словаччини на перший план висуваються питання формування нації та модернізації власної етнічної культури. Цей період характеризується в історіографії, у науковій літературі як епоха національного пробудження. Підйом словацької національної самосвідомості був пов'язаний насамперед із зростанням інтересу до рідної культури, історії та мови. Важливим чинником національного словацького піднесення став також вплив подібних процесів, що мали місце у інших слов'янських народів, зокрема у культурно-гуманітарній сфері близького до словаків чеського народу.

Новий підхід до власної історії формувався у руслі ідей Просвітництва. Цей підхід передбачав критичне ставлення до джерел та національно-культурну спрямованість досліджень. Саме це характерне для наукових публікацій Ю. Папанека, Ю. Скленера, Ю. Фандлі, Я. Коллара та інших культурних діячів, які отримали в історіографії назву «будителів». Паралельно розвивався і рух «будителів» у Словаччині з його національно-культурною спрямованістю, прагненням очистити історію від легенд. Це характерно для ранніх досліджень таких науковців, як П.-Й. Шафарик, Я. Коллар та інші. У подальшому словацька романтична історіографія звернулась до осмислення найдавнішої історії та культури слов'янських народів на тлі європейської історії, утвердження їх місця і ролі у загальному історичному процесі.

Подальший розвиток словацької історіографії визначався дослідженням передумов та наслідків «Весни народів». Утворення двоєдиної монархії, введення конституції сприяли поживленню національного руху. У цей час словацька історична наука позитивно впливає на зростання національної свідомості. Романтичний алгоритм дослідження національного минулого був значною мірою визначений творцем буржуазної концепції історії Словаччини Юліусом Ботто у його роботі «Словаки, розвиток їхньої національної самосвідомості». Він творчо протистояв чеським дослідникам, які намагалися заперечити індивідуальність словацької культури, захищав національні інтереси словаків, доводив їх самобутність.

Значний внесок у розвиток словацької історіографії здійснив автор численних праць з історії словаків та інших народів, що населяли угорську частину монархії Габсбургів, Франтішек Сасінек. Він опублікував низку джерел з історії Словаччини, чим не тільки збагатив словацьку історичну науку, але й репрезентував словаків як повноправного суб'єкта європейського історико-політичного процесу.

У наступному історіографія словацького пробудження розвивалася у руслі позитивізму. Найбільш відомий представник словацького позитивізму — Даніел Рапант — процес національного пробудження трактував з буржуазно-ідеалістичних позицій, зводячи його до літературного та культурного аспектів. Рапант виступав за виділення історії Словаччини із загального контексту чехословацької історії. Такий підхід сприяв утвердженню ідеї визнання словаків окремою нацією. Розробку проблеми словацького пробудження Рапант продовжив у працях, присвячених проблемі мадяризації Словаччини.

Російська історична наука XIX ст. чималу увагу приділяла проблемам словацької історії, розглядаючи її переважно зі слов'янофільських позицій. Значна увага була спрямована на вивчення процесів національної самоідентифікації відродження кінця XVIII — першої половини XIX ст. До числа відомих дореволюційних російських дослідників Словаччини слід віднести таких славістів, як І. Срезневський, О. Гільфердінг, О. Бодянський, О. Пипін, В. Григорович. Вони зробили вагомий внесок у вивчення процесу національного слов'янського пробудження.

Радянські історики підійшли до розгляду теми словацького пробудження з позицій фомацийності суспільно-економічних процесів в історії. За радянських часів світ побачили праці низки відомих славістів: О. Мильникова, А. Фрейдзона, І. Лещиловської, Н. Пашасвої, В. Д'якова, І. Удальцова, І. Міллера, Л. Лаптевої, Т. Ісламова та багатьох інших. У 90-ті роки інтелектуальним проривом російської історико-славістичної школи в питаннях висвітлення ключових пунктів етноеволюції слов'янства стала ґрунтовна науково-теоретична дискусія щодо сутності національного пробудження у слов'янському світі, започаткована дослідниками Інституту слов'янознавства і балканістики РАН. Деякими провідними російськими вченими сьогодні переглядається і береться під сумнів навіть саме поняття «слов'янське національне відродження» та піднімається питання про наукову некоректність традиційного тлумачення національно-відроджувальних процесів XVIII–XIX ст. у колишній радянській та сучасній російській і зарубіжній історіографії. Вони вельми аргументовано зазначають, що старі підходи виключають із цих процесів поляків, росіян, українців та білорусів, тому твердити про загальнослов'янський характер «національного пробудження» у XIX ст. проблематично.

Науковий рівень вивчення проблеми національного відродження у XIX столітті в сучасній українській історіографії залишається недостатнім. Загалом упродовж новітнього часу (в колишньому СРСР і Україні зокрема) славістика була представлена переважно працями культурологічного та мовознавчого характеру. Це стало наслідком механічного

перенесення у радянську історіографію після 1917 р. традиційного культурно-ідеалістичного підходу російського слов'янознавства другої половини XIX — початку XX століть. При цьому необхідно визнати, що значний внесок у вивчення та популяризацію славістичної тематики здійснили та продовжують здійснювати київські та львівські славісти. Особливою плідністю в плані дослідження означеної теми вирізняються науковці Львівського інституту славістики, що був заснований у 1988 р. шляхом неформального об'єднання викладачів кафедр слов'янської філології та історії південних і західних слов'ян. Науковий доробок та організаційний потенціал київських та львівських славістів важко переоцінити, а головне — неможливо гідно презентувати з причини обмеженого обсягу нашої статті. Тому ми хотіли б навести прізвища таких українських вчених, як С. Віднянський, Л. Зашкільняк, М. Кріль, М. Крикун, Л. Сенік, В. Чорній, І. Шпик, В. Яровий, стараннями яких розвивається вітчизняна славістика.

Фактично до сьогодення для науки залишається вагомим матеріал, що міститься в академічних за змістом збірниках «Документи до історії слов'янознавства у Росії (1850–1912 рр.)» та «Слов'янський архів» за редакцією С.О. Нікітіна. В них опубліковано досить об'ємне листування російських славістів, які цікавилися історією та культурою слов'ян, проявами національного руху. Хоча після ознайомлення з текстами цих видань, та й змістом інших публікацій на теренах колишнього Радянського Союзу, у сучасній Росії формується думка, що провідні діячі слов'янського руху XIX ст. нічим іншим не займалися, як тільки просили гроші у російських правлячих та наукових колах для особистих і національно-культурних потреб. Можна стверджувати, що таким дещо тенденційним підбором документального матеріалу і надалі утверджується ідея про Російську імперію XIX ст. як «заступницю» слов'янства та його єдину фінансову опору. Факти засвідчують, що численні звернення слов'янських лідерів до російських представників за фінансовою підтримкою не завжди знаходили відгук. Достатньо пригадати той факт, що навіть Я.А. Смолер, лідер найменш чисельного слов'янського етносу, під час другої поїздки до Росії не зміг зібрати необхідні кошти для функціонування «Серболужицької матиці».

Необхідно зауважити, що слов'янська єдність як можлива наукова проблема, а звідси і гносеологія реалій слов'янської багатовікової геополітики, потребують свого наповнення, вільного від етнічно-патріотичного егоїзму та ідеологічної заангажованості. Певна джерельна база для розкриття цієї теми сконцентрована у кількох архівних та наукових установах України. По-перше, у Центральному державному історичному архіві України м. Києва. У ньому зберігається велика кількість архівних

матеріалів, які дозволяють не лише відкрити невідомі сторінки слов'янського минулого, але й дозволяють певним чином пролити світло на політику європейських імперій ХІХ ст. щодо слов'ян. Особливу цінність для дослідників мають документи таких фондів ЦДІАК України, як «Канцелярія окремого цензора в м. Києві з іноземної цензури» (ф. 294), «Канцелярія Київського відділу цензури» та «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора» (ф. 442). У цих фондах зберігаються офіційні документи російських імперських державних установ, які формували політику імперії щодо слов'янства. Зокрема, значний інтерес для дослідника становить документальна колекція з генерал-губернаторського фонду, яка стосується революційних подій 1848–1849 рр. в Європі та консолідації слов'янства.

Надзвичайну цінність мають зібрані у фонді звернення та заяви з'їздів і зборів зарубіжних слов'ян за 1848 р., які надсилалися також і до Російської імперії. Ці документи демонструють (будь то заклик до слов'ян направити уповноважених на Празький з'їзд чи звернення галицьких русинів-українців) багато спільного за змістом і основними вимогами з петиціями різних слов'янських народів того періоду. Це, з-поміж іншого, ще раз засвідчує, що національне пробудження слов'ян відбувалося не ізольовано, а в загальнослов'янському контексті.

Ціла низка неопрацьованих документів, надзвичайно важливих для славістики, зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. У його фондах містяться друковані видання, листування, щоденники, рукописні праці науковців і громадських діячів. Окремі матеріали з фондів Інституту проливають світло на міжслов'янські взаємини напередодні революційних подій 1848–1849 років.

Значний вплив на становлення словацької національної парадигми здійснювала ідея слов'янської спільності, яка традиційно персоніфікувалася із слов'янською цивілізацією, але мала різне забарвлення (від культурної взаємності до політичної єдності) та відповідно несла для словацького руху як позитив, так і негатив. У плані дослідження генези загальнослов'янської ідеї, її етапності як елементу національної словацької ідеології, на нашу думку, заслуговує на увагу методологія етапності, що була запропонована словацьким істориком Д. Ковачем¹. Словацький дослідник до періодизації вніс духовну спадщину будителів. Нижній щабель періодизаційної таблиці посів словацький мислитель Я. Геркель². Його панславізм — це переконання про необхідність «конструювання» «універсальної слов'янської мови» (*Elementa universalis linguae Slavica*)³. З часом, не меншою мірою до процесу творення ідеї слов'янської спільності були причетні П.Й. Шафарик (його О. Пипін назвав фундатором

«літературного панславізму»⁴ і трубадур спільності Я. Коллар із його трактатом «Про літературну взаємність»⁵. Колларівська «слов'янська спільність» як ідеологема словацького пробудження явище спірне та суперечливе. Адам Міцкевич, наприклад, у своїх паризьких лекціях назвав Коллара ідеалістом, «закоханим у національну ідею слов'янства»⁶. У сучасній словакістиці існують дещо відмінні оцінки у підходах до розуміння колларівської ідеї взаємності. На думку сучасного словакіста М. Пішута, концепція слов'янської спільності Коллара — це ідеологема, що виникла у словаків як наслідок їх неповної соціальної структури та стала своєрідною компенсацією за комплекс національно-історичної неповноцінності⁷. Душан Ковач відносить духовну спадщину Коллара до категорії «лінгвістичного панславізму»⁸ в національній ідеології словацького народу та поширює дію ідеї взаємності Коллара на все слов'янство. У той самий час словацька дослідниця Анна Зеленкова, що працює в Слов'янському інституті Чеської академії наук (Прага), методологічно спираючись на компаративний підхід, під «взаємністю» Коллара розуміє переважно співпрацю чехів і словаків у рамках однієї національної літератури і розглядає взаємність як тенденцію до тісної духовної взаємодії двох зіхіднослов'янських народів⁹.

В історіографії факт появи ідеї слов'янської спільності у середовищі словацьких будителів одним з перших відзначив ще О. Пипін, він зробив висновок, що «перші думки про взаємність були висловлені словаками...»¹⁰ (подібну думку з часом розділили В. Матула, Й. Бутвін, Л. Гараксім, Р. Влчек, П. Подолан¹¹). Пізніше, на думку російського славіста, на тлі культурної спільності виник політичний панславізм, який став помітною ідеєю лише після проходження словацьким народом періоду становлення мовно-літературної ідеології національного руху. Перехід до наступного періоду — політичного панславізму — став можливим лише після появи в словацькому середовищі конкретних усвідомлених уявлень про свій етнос, його мову і літературу. Відповідно, з цього часу другому поколінню словацьких будителів, справедливо зазначає О. Пипін, «довелось мати справу не тільки із наукою, а також із справжніми практичними справами»¹².

Схожа періодизація етапів еволюції словацької національної ідеології, її зв'язок із практикою поширення ідеї слов'янської спільності розглядається також В. Матулою. Останній завершенням позитивного етапу розвитку загальнослов'янської ідеології у словацькому національному русі, відповідно до марксистської парадигми, вважає період 1848–1849 рр. та наступну після революції модернізацію загальнослов'янської ідеї в ідеологічну практику реакційного панславізму. Хронологічно цей період у В. Матули починається з п'ятдесятих років XIX ст.¹³

У плані персоніфікації ідеї слов'янської спільності на ґрунті словацького пробудження періоду другої половини 30-х — початку 40-х рр. XIX ст. необхідно зазначити, що цей період освячений духовною творчістю П.Й. Шафарика, Я. Коллара, М. Гамуляка — типових діячів епохи «синтезу» та «політизації», а у філософському плані — їх усвідомленням наявності слов'янського етнічного простору. Поняття «простір» завдяки намаганням словацьких, чеських і російських славістів з етнічного з часом перетворювалося на поняття простору етнодуховної близькості, історичної спільності, що поступово засвідчили й засоби інформації. Словацькі періодичні видання часів пробудження — явище знакове, але драматичне з причини нечисельності читацької аудиторії та недостатнього фінансування. Тому, аналізуючи практику появи друкованих національних періодичних видань, Й.Л. Піч напише: «двічі (1823, 1831) Гамуляк брався за видання «Словенської газети», і обидва рази з причини недостатності грошей були невдалими»¹⁴.

До того ж, проблемною справою в організації словацького національного руху залишалося використання такого просвітницького засобу, як книга. Нерозвиненість національної видавничої справи, мовна невідзначеність ускладнювали як внутрішню просвітницьку роботу, так і презентацію словацького етносу як суб'єкта європейської спільноти. Цілком закономірно, що Годжа лише після того, як виїхав з угорської частини Австрійської імперії, спромігся видати важливу для словаків книгу «Словаки. Внесок у висвітлення слов'янського питання в Угорщині» (*Der Slowak. Beiträge zur Beleuchtung der slawischen Frage in Ungarn*), але лише німецькою мовою. Відповідно до наявних соціокультурних обставин інший штуровець, євангелістський словацький пастор Милослав Йосип Гурбан, на початку своєї публіцистичної діяльності і політичної кар'єри був змушений користуватися переважно чеською мовою. Лише пізніше, працюючи у редакції альманаху «Nitra» (виходив з 1841 р.), та беручи участь разом з Л.-В. Штуром у підготовці періодичного видання «Словацькі новини», він остаточно став на позиції захисту словацької мови, як засобу етнічного збереження, чим фактично визначив своє ставлення до мови як до одного із найважливіших атрибутів нації і фактора національної консолідації¹⁵.

У цей час трибуною політичних дебатів щодо ідеї слов'янської духовної спільності стають загальнослов'янські періодичні видання. Актуалізація теми організації масових видань була зрозумілою ідеєю для багатьох діячів етнічних та національних рухів, у тому числі й для прихильників спільності. У Російській імперії «всеслов'янська тема» була представлена дослідженнями та особистими спостереженнями маститих славістів — О. Погодіна, І. Срезневського, О. Бодяньського, П. Прейса¹⁶.

Незважаючи на науковий фундамент праць цих дослідників, варто визнати, що хоч і опосередковано, але російська словакістика, наукові відрядження, тяжіння до організації спільних науково-періодичних проєктів усе ж підігрівали «панострахи» політиків німецького світу, і в тому числі австрійських бюрократів. Цілком логічно для російської імперської зовнішньої політики періоду Священного Союзу на цьому політико-культурному гумусі проросла ідея всеслов'янської інформаційно-пропагандистської експансії О.М. Погодіна. Останній у 1840 році у звіті до Міністерства народної освіти напише: «потрібен всеслов'янський журнал ... Слов'яни вважають, що такий журнал найкраще видавати у Москві. Мені здається доцільним у Варшаві, щоб цей журнал приносив і додаткову користь, впливаючи особливо на поляків. Редактором повинен бути тільки не поляк»¹⁷. Стараннями П.П. Дубровського та за підтримки міністра С. Уварова такий журнал «Денніца» («Zutrzenka») було засновано. Із журналом співпрацювали словацькі та чеські науковці: чехи В. Ганка і Я. Пуркінєс, словаки Л. Штур і Я. Коллар. Останній був переконаний, що метою журналу має бути популяризація «взаємності»¹⁸.

У своїх журнально-публіцистичних працях словацькі інтелектуали-будителі переважно експлуатували ідею духовно-етнічної слов'янської взаємності. Було б неправомірно стверджувати, що ідеологема взаємності Коллара одразу ж набрала своєї завершеної мовно-літературної форми. Її поступова еволюція, на нашу думку, це результат зростаючого самоусвідомлення та наслідок проходження словаками наукової фази становлення нації. Остання характеризується появою наукового інтересу з боку духовної еліти до мови і культури своєї селянської етнічної спільноти та міфотворчості, яка свідомо втягувалася у межі історичної еволюції словацького народу. Цілком справедливо, що вже ранні наукові уявлення будителів про «єдність коренів» слов'янського племені під тиском загальноєвропейського процесу становлення націй, а також у результаті появи низки компаративістських праць, вже на початковому етапі словацького націотворення підтвердили переконання будителів про наявність племінних відмінностей між слов'янськими народами. Підтверджуючим матеріалом наведеного вище твердження слугує еволюція наукових уявлень про слов'янство таких будителів, як Я. Коллар та Л. Штур. Якщо Коллар вважав, що слов'янство складалося з чотирьох основних племен (руського, чехословацького, польського та іллірійського), а базовою ідеологемою словацького народного пробудження мала стати ідея спільності «чехословацького племені»¹⁹, то Штур, базуючись на дослідженнях П.Й. Шафарика, відстоював уже ідею спільності одинадцяти слов'янських суб'єктів. При цьому варто відзначити, що «слов'янські племена» у Коллара не статична, а діалектична спільнота, яка завдяки спільному

мовно-літературному знаменнику перебуває у динамічному, «єднавчому» доцентровому русі. У цьому процесі на «вівтар ідеології спільності» Коллар поклав навіть окремі слов'янські діалекти. На його думку, мовне зближення не виключало можливості зникнення окремих слов'янських мов та появи з часом загальнослов'янської мови, «яку має легко розуміти будь-який слов'янин»²⁰. Таким чином, у словацькій національній парадигмі Коллара вагоме місце посіли міркування науковця навколо концепції єдиного слов'янського народу. З точки зору практичної перспективи реалізації подібної концепції в мультиетнічній Австрійській імперії, на нашу думку, варто говорити про її безумовну ілюзорність. Про це, до речі, писав навіть колларівський сучасник — австрійський історик А. Шпрингер. Він вважав Коллара «мрійником» «літературної взаємності»²¹. Такої ж думки дотримувався О. Пипін. Панславізм будителя російський славіст назвав «платонічним»²². Сам факт колларівської теоретичної платформи єднання досить вдало прокоментував львівський славіст М. Кріль: «Утопізм його програми полягав у тому, що сам принцип розподілу слов'янських літературних мов на чотири групи (російська, сербська, чехословацька і польська) не відповідав потребі розвитку інших слов'янських націй»²³. Цю думку поділяє низка сучасних дослідників: К. Розембаум, Л. Гараксім, Л. Смирнов, О. Французова, Г.В. Рокина, Т. Івантишинова, Р. Бртан²⁴.

Таким чином, специфічним проявом мовної парадигми словацького пробудження Коллара стало усвідомлення ним наявності племінного слов'янського розмаїття. Наступне — це впевненість словацького патріота у важливості ідеї слов'янської «літературної взаємності», на той час «явища для Європи абсолютно нового і не схожого з будь-яким іншим явищем»²⁵, але надзвичайно важливого для процесу словацького національного пробудження. Пізніше свою концепцію про «слов'янську взаємність» Я. Коллар більш докладно розвине у «Трактаті»²⁶, переважно наповненому змістом Просвітництва й зближення російської, чеської, сербської та польської мов і літератур²⁷. Хоча, на наш погляд, подібний спосіб Я. Коллара ув'язувати предмет словацького пробудження не зі словацьким етносом, а переважно із зовнішнім слов'янським привнесенням, достатньо помітно виводив його з кола ідеологів словацького національного руху.

Відзначаючи намагання будителів використати зовнішню підтримку концепції «слов'янської взаємності» для активізації словацького національного пробудження, зазначимо, що з часом концепція літературної взаємності західних слов'ян стане тією «поживною» темою, яка на тлі внутрішньої консолідації національних європейських рухів стане об'єктом для різноманітних політичних інсинуацій в Австрійській імперії.

Хоча Я. Коллар у зміст терміну «взаємність» вкладав не політичний, а духовно-культурний сенс, він зазначав: «Якби усі ці окремі дрібні держави і племена з'єдналися в один народний союз (маються на увазі слов'янські племена. — *Авт.*), якщо не в політичний, наприклад, німецький союз при імператорах, то хоча б у духовний, національний союз, як це було у греків, тоді всі явища відбувалися б для них у незрівнянно масштабнішому вигляді, справляли б сильне враження та відповідно потужніший вплив на Європу»²⁸.

У наведеній ідеологемі Я. Коллара, як і у багатьох інших націонал-патріотів Австрії, відбилася філософія розвитку етнічності та кризовий стан імперської політичної системи Габсбургів. Відповідно до цього парадигмальна невизначеність словацької ідеологеми, її слов'янський мовно-літературний рефрен насамперед пояснюються наявністю двох світоглядних векторів: європейська або слов'янська цивілізація. При цьому зазначимо, що для низки представників духовної еліти (П.Й. Шафарик, Ф. Палацький) європейська цивілізація асоціювалася з австрійським політичним простором. До того ж на тлі мультиетнічності Дунайської монархії поряд з іманентною австроїдеєю існувала ідеологія пангерманізму. Хоча остання в 20–30-х рр. переважно була представлена елементами міжкультурної комунікації та наукової взаємності. Все ж необхідно визнати, що взаємність як етноісторичне явище, будь-то з німецьким або слов'янським середовищем, таки була реальністю. Тому цілком логічно щодо наявних обставин міжнаціональної конкуренції ідея потрапляла у середовище словацьких патріотів та відповідно до їх світоглядних переконань отримувала культурне або політичне забарвлення. Для словака Я. Коллара, як він стверджував, «взаємність не полягає у політичному об'єднанні усіх слов'ян, у якихось демагогічних діях або революційних виступах проти урядів і імператорів... Літературна взаємність може бути і там, де народ перебуває під різними скіпетрами ... Взаємність можлива і там, де існує ... любов до нашого народу і мови, але разом з тим і вірність, покірність государям, навіть коли вони були б із іншого народу»²⁹. Варто зазначити: Я. Коллар як національний словацький ідеолог все ж вельми послідовний у своїх політичних переконаннях. Ще у 1837 р. подібну думку він висловив у статті «Про літературну взаємність між різними племенами»³⁰. Я. Коллар досить логічно витриманий щодо змісту мовно-літературної ідеологеми словацьких будителів. Згадаймо П.Й. Шафарика: він у своїй «Історії слов'янських мов та літератур» наголосив, що духовні обставини життя слов'ян неможливі без використання діалектів, схожих штамів, алфавітів, правопису³¹. У цілому слід зауважити, що до середини 30-х рр. XIX ст. слов'янська літературна взаємність пройшла шлях від наукової теорії до програмної ідеологеми

слов'янської культурної взаємності, яка, на думку Я. Коллара, мала слугувати виключно меті розвитку слов'янської єдності та гальмувати тенденції до племінної слов'янської роздробленості. При цьому бажання трактувати «єдність» у словацькому національному русі як приховану літературною риторикою політичну ідею, що передбачала конкретику політичного об'єднання всього слов'янства, а тим більше політичний антигабсбургський радикалізм, буде помилковим твердженням. Взаємність у Я. Коллара — компромісний варіант пристосування до наявної політичної системи монархії Габсбургів. Як надзвичайно вдало зазначив сам автор ідеї, взаємність — «це смиренна, безвинна вівця, яка належить насправді до великого стада, але пасеться на власному пасовищі»³².

Однак у контексті вищезазначеного, було би занадто категорично стверджувати, що колларівська «літературна взаємність» — це лише безневинна культурна теорія у словацькій ідеологемі. Слід визнати, що ідея взаємності інколи призводила до неадекватної її оцінки, побічно сприяла екстраполяції філософії культурної спільності у площину національно-політичної ідеології. Як справедливо вказує словацький дослідник К. Розенбаум, необхідно визнати, що концепція Я. Коллара все ж містила і свій політичний аспект та завдяки останньому вона «стала частиною словацького, чеського та іллірійського супротиву наявному національному насильству»³³. До того ж навіть сам факт існування ідеї в умовах процесу радикалізації національних настроїв у Дунайській імперії апріорі вже сприяв появі сумнівів у віденських політиків щодо можливості її переростання у політичну ідеологію словацького народу зокрема і слов'янства в цілому. Не випадково, що чеський ліберал-австрославист Я. Малий, аналізуючи генезу словацької національної ідеї на землях Угорської корони, буде писати про наявність об'єктивних підстав для переродження культурного процесу у політичний. Безпосередньо Я. Малий напише: «навіть уже «Донька слави» розвивала ідею слов'янської єдності»³⁴. Для більш точної оцінки наявності політичного потенціалу в теорії «взаємності», її впливу на становлення словацької національної парадигми та на політичну атмосферу Австрійської імперії, на нашу думку, буде цілком логічно звернутися до спадщини представників шляхетського австрофільства. Вони «етнокультурну спільність» зазвичай розглядали в якості потенційної «панславистської загрози» для політичної стабільності Дунайської імперії. Наприклад, граф Л.-Л. Тун критично констатує: «... літературна взаємність Коллара більше сприяє іншій справі, ніж літературному об'єднанню»³⁵. Проте, незважаючи на панславистичне кліше від австро-богемського аристократа, на нашу думку, навіть інсинуації на тему панславізму в форматі ідеї духовної взаємності слов'ян мали позитивне значення для словацького ренесансу в умовах зростаючої

національної конкуренції народів Центральної та Центрально-Східної Європи.

На історичному тлі міжімперської конкуренції намагання проімперських політиків знайти панславизм в ідеї взаємності створило атмосферу міжетнічної конкуренції між лідерами етнонаціонального словацького руху, угорськими та австрійськими політиками. Щоб не бути голослівними, звернемося до періодики та публіцистики, яка до кінця 30-х — початку 40-х рр. вже ставала засобом протидії «слов'янському пробудженню із його єднавчою стихією». Із низки полемічних робіт від відомих та невідомих авторів³⁶, на нашу думку, на особливу увагу заслуговує анонімна стаття із штутгартського журналу «Німецький щоквартальник» («Deutsche Vierteljahrsschrift»). Стаття під назвою «Слов'янські народи та їх відношення до Німеччини» стала резонансною підставою для розгортання в Австрійській імперії полеміки навколо слов'янської єдності, яка інтерпретувалася переважно як ідеологія панславизму у словацькому середовищі.

З огляду на сказане все ж необхідно визнати, що для подібних дискусій в європейських інформаційних засобах існувало чимало підстав. Не останнє місце серед них посіла активізація духовної практики словацьких будителів навколо ідеї взаємності та зростаючий інтерес до їхньої суспільної діяльності з боку російської імперської науки. Про це свідчать наукові відрядження університетських славістів — П. Кеппена, М. Погодіна, П. Прейса, І. Срезневського, О. Бодянського, В. Григоровича, М. Іванішева, М. Касторського. До того ж необхідно наголосити на факті визнання наукових досягнень низки словацьких будителів: Я. Коллара, П.-Й. Шафарика, Л.-В. Штура. Відбувався процес закріплення словацьких загальнонаціональних ціннісних орієнтирів у вигляді мовної кодифікації і навіть появи патріотичного гімну («Hej, Slováci!», 1834)³⁷. На цьому фоні Л.-Л.Тун з метою недопущення можливого переростання слов'янської спільності у панславизм пропонує протиставити останньому угорський національний рух. Це цілком вписувалося в імперський механізм політичного балансування між амбіційними політичними інтересами різноманітних етнічних еліт періоду становлення націй. Логічно, що він рекомендував Відню реалізовувати практику «керованого політичного процесу», а не очікувати стихійної радикалізації словацьких національних настроїв. Відповідно імперський граф Л.-Л.Тун скеровував розвиток національної парадигми словацького етнонаціонального руху не в площину політичного радикалізму або ідеї слов'янської спільності, а в бік регіональної «метушні» навколо теми культурного словацького розвитку в рамках коронних земель. «Мовна боротьба у Північній Угорщині є важливою, — пише імперський чиновник, — і тут ми зацікавлені у

словаках так само, як вони зацікавлені у нас»³⁸. У цій частині імперська політика «розділяти і володарювати», незважаючи на неприховане бажання зіткнутися словаків із угорцями, все ж співпадала із реаліями політичних можливостей словацької еліти, яка, наприклад, у 30-х — на початку 40-х рр. в особі Л.-В. Штура, Й. Гурбана та Годжи продовжувала актуалізувати завдання максимальної духовно-мовної емансипації етносу, щоб «мову словаків не звали мовою свинопасів»³⁹.

Те, що концепція слов'янської взаємності в ідеологемі словацького етнонаціонального руху, спочатку ставши об'єктом дискусії для слов'янської і інших етнічних імперських еліт, в останніх все ж поступово «дрейфувала» від мовно-літературного знаменника у бік політичного, було цілком закономірним явищем періоду народження національних парадигм. Про наявність такої тенденції у світоглядній позиції будителів ми можемо дізнатися з листа Я. Коллара до І. Срезневського. Введення до наукового обігу цього документа стало можливим завдяки архівним дослідженням російського слависта Л.С. Кішкина⁴⁰. Незважаючи на те, що у листі Я. Коллара присутні риторичні елементи панідеї, все ж варто підкреслити, що будитель зосередився переважно на культурологічному аспекті ідеї слов'янської спільності. У листі Я. Коллар констатує наявну актуалізацію слов'янського питання у поліетнічній Дунайській монархії. Далі від політичної оцінки він переходить до розмірковувань над географічними особливостями розташування слов'ян, аспектами їх духовної взаємності. Подальший зміст листа переростає у політичне фарисейство. Коллар проявляє турботу про збереження слов'янської взаємності, але за умови збереження існуючої політичної системи. Безпосередньо він писав: «Ми постійно між собою влаштовуємо сварку, гриземся, духовно розходимося, як передрікав ще Добровський «Wir uneinigen Slawen» («Ми порізнені слов'яни»)⁴¹. Відповідно, спираючись на лист Я. Коллара, логічно припустити, що він, до речі як і ряд інших словацьких діячів пробудження, незважаючи на наявність етноромантичних ідей в 30-х — на початку 40-х рр., все ж оцінював пануючу монархію Габсбургів як позитивну модель наднаціональної організації та як єдиний можливий тип для політичного існування слов'янських етнічних спільнот.

Але в той самий час, плекаючи ідею взаємності, словацької самобутності, Я. Коллар як публічна людина й ідеолог національного руху проявляє бажання відповідати інформаційним запитам та настроям слов'янської аудиторії. Тому у листі він тонко резонує із світоглядною тональністю І. Срезневського, висловлює мотиви прихильності до філософії слов'янської загальності. Не випадково, що у наступному листі до І. Срезневського Я. Коллар пише: «... наші вороги у своїх наклепах не тільки проти словаків, але в тому числі і проти наших братів росіян,

чорнять їх государя, лають й ображають ... Вони стверджують, що нібито вона (мається на увазі російська влада. — *Авт.*) завжди нехтувала нашою свободою і усюди там «батоги і батоги», які використовуються з варварським тиранством»⁴². Цілком логічно, що після такого вступу автор далі висловлює прохання до маститого науковця-славіста І. Срезневського організувати фінансову підтримку від російського посольства у Відні у справі захисту словацьких слов'ян від мадяризації. До речі, прохання надати фінансову допомогу словацьким будителям ми знайдемо у листуванні, де згадують прізвища П.Й. Шафарика⁴³, Л. Штура⁴⁴. Ці листи належали славісту О.М. Бодянському⁴⁵, російському медієвісту Т.М. Грановському⁴⁶. Існують архівні підтвердження матеріального лобізму М.П. Погодіна перед урядом Росії з проханням надати фінансову підтримку словацьким будителям⁴⁷.

Загалом позиція Я. Коллара не виходить за рамки обережної критики наявної суспільно-політичної атмосфери, у цей час він скоріше поміркований «ідеолог спільності», ніж радикальний лідер словацького етнонаціонального руху. Показово, що далі у листі він висловлює сподівання, що культурна програма словацького руху знайде підтримку з боку «прихильного і справедливого австрійського уряду»⁴⁸. В останньому вислові проявився парадигмальний алгоритм Я. Коллара — політика. По-перше, протидія мадяризації словацького народу шляхом використання австро-угорського протиріччя. По-друге, застосування ідеї слов'янської спільності як додаткового емоційного інструментарію у боротьбі за збереження власного народу. Проте необхідно визнати, що мимоволі, не бажаючи цього, Коллар все ж таки втягував ідеологію національного словацького руху до політичного прокрустового ложа двох векторальних ідей — всеслов'янської і проавстрійської.

¹ Kováč Dušan *Dějiny Slovenska*. — Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1998. — 401 s.

² *Maťovčík, Augustín*. Príspevok k životu a dielu Jána Herkela. — HŠt. — 1964. — № 9. — S. 5–28.

³ *Herkel János*. Elementa universalis linguae Slavicae e vivis dialectis eruta et sanis logicae principiis suffulta. — Budae: Typis Regiae Universitatis Hungaricae, 1826. — 164 s.

⁴ *Пытин А.Н.* Литературный панславизм // Вестник Европы. — 1879. — № 7. — С. 615–616.

⁵ *Коллар Ян*. О литературной взаимности между племенами и наречиями славянскими // Отечественные записки. — 1840. — Т. VIII. Отд. II. — С. 1–24, 65–94

⁶ *Мицкевич Адам*. Собр. соч. — М., 1948–1954. — Т. 4. — С. 394–395.

⁷ *Pišút, M.* Die Slowaken und die Idee der slawischen Wechselseitigkeit in den Zwanziger — und Dreissigerjahren des 19. Jahrhunderts / L'udovít Štúr und die slawische Wechselseitigkeit. Hg. L'. Holotík. — Bratislava, 1969. — S. 11–26.

⁸ *Kováč Dušan*. Dějiny Slovenska. — Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1998. — S. 76–79.

⁹ *Zelenkova A.* Medzi vzajomnosťou a nevzajomnosťou: Sondy do cesko — slovenských a slovensko — českých literárnych vzťahov. — Praha, 2009. — S. 174–176.

¹⁰ *Пытин А.Н.* Литературный панславизм // Вестник Европы. — 1879. — Июнь. — С. 662.

¹¹ *Матула В.* Людовит Штур и формирование словацкой национальной идеологии / Развитие капитализма и национальные движения в славянских странах. — М., 1970. — С. 96–55; *Matula, Vladimír*. Slovenská vzájomnosť — národnooslobodzovacia ideológia slovenského národného hnutia (1835–1849). — Historický časopis. — № 8. — 1960. — Č. 2–3. — S. 248–264; *Butvin, Jozef*. Zjednocovacie snahy v slovenskom národnom hnutí v tridsiatych rokoch 19. storočia. — HŠt. — 1963. — № 8. — S. 7–67; *Haraksim L'*. Slovanská idea v obrozenskej ideológii Slováku / Slovanství v národním životě Čechů a Slováků. — Melantrich, 1968. — S. 134–142; *Vlček, Radomír*. Panславизмус а народы хабсбурскé monarchie. Úvod do problem / Slovanství ve středoevropském prostoru: iluze, deziluze а realita. Hrodek, Dominik а kol. — Praha: Libri, 2004. — S. 9–20; *Podolan, Peter*. Generácia Všeslávie а jej koncepcia národa — Bratislava: Univerzita Komenského, 2009. — S. 239–254.

¹² *Пытин А.Н.* Панславизм в прошлом и настоящем. — С. 775.

¹³ *Matula V.* Štúr а slovanstvo // L. Štúr. Život а dielo. — S. 374.

¹⁴ *Пич Ё.Л.* Очерки политической и литературной истории словаков за последние сто лет // Славянский сборник. — С.-Пб.: Издание Петербургского отдела славянского комитета, 1875. — Т. 1. — С. 141.

¹⁵ *Várossová E., Svetonázor E.* L'udovita Štúra а jeho vplyv на ideologické formovanie slovenského národa / Kapitoly z dejín slovenskej filozofie, — Brat., 1957.

¹⁶ *Погодин М.П.* Письмо к Государю Цесаревичу, Великому Князю Александру Николаевичу в 1838 году / Историко-политические письма и записки в продолжение Крымской войны 1853–1856. — М., 1874. — С. 2; *Погодин М.П.* Письмо к Министру народного просвещения, по возвращении из путешествия по Европе в 1839 году // Историко-политические письма и записки в продолжение Крымской войны 1853–1856. — М., 1874. — С. 20–21; *Срезневский И.* О наречиях славянских 1841 г. 32 страницы <http://dlib.rsl.ru/viewer/01003560418#?page=1>; Донесение магистра Иосифа Бодянского от 23 марта, 1838 г. // ЖМНП. — Ч. XVIII. — 1838; Донесение магистра Бодянского к попечителю Московского учебного округа из Пешта, от 1/3 февраля, 1839 г. // ЖМНП. — Ч. XXXVIII, 1839; *Пытин А.Н.* Литературный панславизм // Вестник Европы. — 1879. — Июнь. — С. 615; *Прейс П.И.* (1841); Донесение П. Прейса г. Министру народного просвещения, из Праги, от 26 декабря 1840 года // ЖМНП. — 1841. — Февр. — Отд. 4. — С. 32–37; Российский Государственный архив литературы и искусства (РГАЛИ). — Фонд 436. Срезневский. — Оп. 1; ОР РГБ. — Ф. 621. — Пыпин А.Н.

¹⁷ *Погодин М.П.* Письмо министру народного просвещения 1840 г. // РГИА РФ. — Ф. 1108. — Оп. 2. — № 1.

¹⁸ *Коллар Ян.* Письмо издателю «Денницы» Дубровскому // Денница. — 1843. — С. 70.

¹⁹ *Kollár, Ján.* O literárni vzájemnosti mezi kmeny а nářečími slávkými // Hronka. — 1836. — № 2. — S. 38–53.

²⁰ *Kollar J.* Rozpravy о slovanské vzájemnosti. — Praha, 1929. — S. 39–42.

²¹ *Springer Anton.* Новейшая история Австрии // Вестник Европы. — С.-Пб., 1866. — Первый год. — Т. 2. — С. 244.

²² *Пытин А.Н.* Литературный панславизм // Вестник Европы. — 1879. — Июнь. — С. 615.

²³ *Криль М.М.* Украинско-чешко-словацкие общественные и культурные связи 20–60-х годов XIX в. Диссертация на соискание ученой степени к.и.н. — Львов, 1985. — С. 32.

²⁴ Ідею слов'янської спільності Коллара досліджували: Rosenbaum, Karol. Konceptia slovanskej vzájomnosti v období P.J. Šafárika a J. Kollára. — Historický časopis. — № 8, 1960. — Č. 2–3. — S. 225–237; *Haraksim L.* Slovanská idea v obrozenecké ideologii Slováku / Slovanství v národním životě Čechů a Slováku. — Melantrich, 1968. — S. 134–142; *Смирнов Л.Н.* Славянская идея в творчестве Я. Коллара и П.Й. Шафарика / Русско-славянская цивилизация: исторические истоки, современные геополитические проблемы, перспективы славянской взаимности. Сб. ст. — М., 1998. — С. 339–345; *Brtaň, Rudo.* Ján Kollár. Básnik a Slovan. — Bratislava, 1963; *Ivanyšynová, Tatiana.* Ideológia v polemikách o štúrovskú slovenčinu (Ján Kollár a Hlasové) / Veda a ideológia v dejinách slavistiky. — Slovanské štúdie. — 1998. — Č. 5. — S. 84–91.

²⁵ *Коллар Ян.* О литературной взаимности между различными племенами и наречиями славянского народа // Отечественные записки. — 1840. — Т. 8. — Отд. 2. — С. 3.

²⁶ *Коллар Ян.* О литературной взаимности между различными племенами и наречиями славянского народа // Отечественные записки. — 1840. — Т. 8. — Отд. 2. — С. 2.

²⁷ *А.Р.* Два месяца в Праге. Февраль 1859 года // Современник — 1859. — Т. LXXIV. — С. 145–147.

²⁸ *Коллар Ян.* О литературной взаимности между племенами и наречиями славянскими / Русско-славянская цивилизация. — М., 1998. — С. 335.

²⁹ *Коллар Ян.* О литературной взаимности между племенами и наречиями славянского народа / Хрестоматия по истории южных и западных славян. — Минск: Университетское, 1989. — Т. 2. — 295 с.

³⁰ *Kollár Ján.* Über die literarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slawischen Nation. — Leipzig: O. Wigand, 1844. — 100 s.

³¹ *Šafárik, Pavel Jozef.* Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten. — Ofen: Mit Kön. Ung. Universitäts — Schriften, 1826. — S. 17.

³² *Коллар Иоанн.* О литературной взаимности между племенами и наречиями славянскими // Отечественные записки — СПб., 1840. — С. 3.

³³ *Rozenbaum K.* Funkcia medziliterárnosti v slovenskej literature národného obrodzenia / Ďurišin a kolektiv. Osobitné medziliterárne spoločenstvá. 5 Slovanské literatúry. — Bratislava, 1993. — S. 111.

³⁴ *Малый Я.* Воспоминания и заметки старого чешского патриота // Славянский ежегодник. — Киев, 1877. — Год 2, — С. 40.

³⁵ *Leo Graf von Thun-Hohenstein.* Die Stellung der Slowaken in Ungarn. — Praga, 1843. — S. 41.

³⁶ *Zay, Carl (Graf).* Protestantismus, Magyarismus, Slawismus. — Leipzig 1841. — 38 s.; Schreiben des Grafen Carl Zay an die Professoren zu Leutschau. — Leipzig: O. Wigand, 1841. — 35s.; Slavismus und Pseudomagyarismus. Vom aller Menschen Freunde, nur der Pseudomagyaren Feinde. — Leipzig, Otto Vnigand, 1842. — 94 s.

³⁷ *Tomášik Samo.* Hej, Slováci // http://ru.wikipedia.org/wiki/Гей,_славяне

³⁸ *Leo Graf von Thun-Hohenstein.* Die Stellung der Slowaken in Ungarn. — Praga, 1843. — S. 18.

³⁹ ГАРФ. — Ф. 109. — Оп. 22. — Ед. хр. 81. — Ч. 15. — Л. 96–99.

⁴⁰ Письма Я. Коллара к И.И. Срезневскому (Опубликовал Л.С. Кишкин) // *Slavia*. — Seš. — Praha, 1965. — S. 283–288.

⁴¹ Письмо Я. Коллара к И.И. Срезневскому от 10 января 1842 г. // *Slavia*. — S. 284.

⁴² Письмо Я. Коллара к И.И. Срезневскому от 30 января 1842 г. // *Slavia*. — S. 284.

⁴³ *Погодин М.П.* Славянские новости. Письмо проф. Погодина к редактору ЖМНП // ЖМНП, 1838. — Часть 19. — С. 195.

⁴⁴ Письма М. Погодину из славянских земель 1835–1861 гг. — М., 1879. — С. 465–467.

⁴⁵ *Венгеров С.А.* Критико-биографический словарь русских писателей и ученых: от начала русской образованности до наших дней. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых. — СПб: Семеновская тип. лит. (И. Ефрона), 1897. — Том 5. — С. 59.

⁴⁶ Грановский к Станкевичу и Неветрову. Письмо. 27 апреля 1838 Прага / Александр Владимирович Станкевич. Тимофей Николаевич Грановский: биографический очерк. — М.: Тип. Грачева, 1869. — Том 2. — С. 79–80.

⁴⁷ РГИА. — Ф. 1108. — Оп. 2. — Е.х. 1. — Л. 25; РГИА. — Ф. 735. — Оп. 2. — Е.х. 127; Отрывки из писем, о положении славян в Европе, М.П. Погодина к Министру народного просвещения, по возвращении из путешествия в 1839 и 1842 гг. // Русская беседа. — 1859. — № I. — С. 62–73.

⁴⁸ Письмо Я. Коллара к И.И. Срезневскому от 30 января 1842 г. // *Slavia*. — S. 284.

Накануне революции 1848 года западные славяне были вовлечены в процесс модернизации национальной идеологии. Этот процесс характеризовался не только этнорегиональной спецификой, но также своеобразием становления и развития национальной идеологии. Формирование и развитие национальной идеологии у западных славян проходило в условиях конкуренции между разными имперскими, национальными и наднациональными идеями, а также практического влияния идеи славянской общности на словацкий социум. Именно последний аспект стал предметом данного исследования.

Ключевые слова: панславизм, нация, национальная идеология, империя, регион, этнос, культура.

The national and cultural activity of western Slavs at the end of the XVIII century — the beginning of the XIX century is one of the most significant periods of European Slavs from the point of view of ethnicity. The process of Slovak Slavonic revival as a symbiosis of Enlightenment and romanticism can be regarded as a process of ethnic modernization that took place at the end of the XVIII–XIX centuries. The author elucidates the specific character of cultural and national development and complete process of national revival of the Slovak in the specified period.

Keywords: national and cultural activity, ethnic modernization, national revival.

Оксана Іваненко

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ ЖИТТЯ ПОЛЯКІВ НА ТЕРЕНАХ КИЇВСЬКОГО, ПОДІЛЬСЬКОГО І ВОЛИНСЬКОГО ГЕНЕРАЛ- ГУБЕРНАТОРСТВА (остання третина ХІХ — початок ХХ ст.)

У статті на основі документальних матеріалів Центрального державного історичного архіву України м. Києва висвітлено значення просвітницької діяльності польської громади на українських землях (Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства) упродовж останньої третини ХІХ — початку ХХ ст. Особливу увагу приділено історії польських шкіл.

Ключові слова: *Польща, поляки, католицька церква, костел, культура, освіта, традиції, національна ідентичність, Російська імперія.*

На сучасному етапі розвитку історичної науки, у контексті нових соціокультурних запитів, особливого значення набувають завдання продовження сталих історіографічних традицій¹ і водночас оновлення концептуальної бази досліджень, поглиблення науково-теоретичного осмислення ключових історичних явищ та процесів, і зокрема, духовної взаємодії різних етнічних громад на українських землях, соціально-політичного контексту їхнього культурного розвитку. Об'єктивному висвітленню етнокультурного аспекту інкорпорації українських земель до Російської імперії, протистояння процесів національного розвитку й імперської уніфікаторської політики, значення культурно-освітньої активності етнічних громад як інструменту збереження духовних традицій і національної ідентичності, безумовно, сприятиме введення до наукового обігу важливого фактологічного матеріалу з історії створення початкових польських шкіл, що підпали під заборону внаслідок Польського визвольного повстання 1863–1864 рр., і громадсько-культурної діяльності поляків на теренах Наддніпрянської України.

Російська державна політика щодо польського населення Волині спрямовувалася на протидію відродженню «польських традицій» і відновленню «національно-польської державності», подолання соціокультурної відокремленості Волині від решти територій Російської імперії шляхом придушення «латино-польської пропаганди» і вживання заходів задля «розполячування» й «обрусіння» місцевого населення, а також укорінення російської національної самосвідомості. У звіті волинського губернатора від 1890 року наголошувалося, що поляки не втрачають жодної нагоди виявити свою ненависть до Росії, а відлуння на теренах Волині

маніфестацій з нагоди святкування у Варшаві річниці Конституції 3 травня 1791 року трактувалося як свідчення націленості поляків на відродження Польської держави через розчленування Росії². Згодом керівництво Волинської губернії оптимістично рапортувало про послаблення впливу польського питання на громадсько-політичне життя. У звіті волинського губернатора за 1894 рік зазначено: «Насамперед ці прояви окремішності, будучи продуктом так званого «переживання», являють собою в більшості випадків залишки стародавніх звичаїв, властивих кожній національності з історичним минулим і, як такі, існуватимуть доти, поки остаточно не зникнуть поляки в сенсі нації; самі собою вони не матимуть серйозного значення за нинішнього міцного становища на Волині російської справи, яке не лишає полякам і тіні сумніву, що будь-якій їхній спробі посилити польський вплив завжди і своєчасно буде покладено край, для чого місцеві органи російської урядової влади мають достатні засоби»³. Утім, задля послаблення позицій польської культури у Південно-Західному краї вживалися не лише репресивні заходи. 1890 року, у відповідь на прохання дворянина В.Р. Глуховського про фінансову допомогу для продовження навчання в Університеті Св. Володимира, київський, подільський і волинський генерал-губернатор О.П. Ігнат'єв визнав можливим його навчання в Санкт-Петербурзькому університеті чи Московському Лазаревському інституті східних мов. На думку генерал-губернатора, це мало би викликати в молодого поляка почуття вдячності до російської влади, поставити його перед необхідністю спілкуватися з особами «російського напрямку», що неминуче призвело би до нівелювання його національної ідентичності⁴.

Адміністративно-каральні органи Російської імперії небезпідставно вбачали в студентстві Київського університету джерело антиурядових настроїв, що справляли вплив на громадсько-політичне життя Південно-Західного краю. Жвавий відгук у київському студентському середовищі знайшли події, пов'язані із відкриттям у Варшаві пам'ятника А. Міцкевичу — визначному польському поету і громадсько-культурному діячу, першому професору слов'янських мов і літератур Коллеж де Франс, що зробив вагомий внесок у справу популяризації української культури в Західній Європі. Київський цензурний комітет отримав від головного управління у справах друку міністерства внутрішніх справ секретне розпорядження щодо заборони публікувати статті, присвячені річниці від дня народження А. Міцкевича, та портрети польського поета⁵. Натомість у грудні 1898 року в одній із університетських аудиторій відбулося зібрання чисельністю близько 800 осіб включно зі студентами польського, єврейського, українського, російського походження. Вони порушили питання щодо відрядження до Варшави делегації для участі в

урочистостях з нагоди відкриття пам'ятника й ухвалили наступну резолюцію:

«Ми, Київські студенти всіх національностей, зібравшись на сходці 3 грудня, з приводу відкриття пам'ятника великому поету-революціонеру Міцкевичу, надсилаємо від душі палкі вітання своїм Варшавським товаришам. Однаково пригноблені жорстоким режимом царського уряду, ми протестуємо проти мерзенного глузування з усього, що є чесного в людині, яке виявилось у зведенні пам'ятника Муравйову-Вішателю*, ми простягаємо руку братерства чесним і сміливим послідовникам геніального поета на шляху прагнення до свободи й рівності та радіємо зростаючій дружбі пригноблених, без різниці національності, їх твердості й сили»⁶.

Студентство Київського політехнічного інституту прийняло рішення надіслати до Варшави вітальну телеграму й приєднатися до адресу Університету Св. Володимира:

«Студенти Київського університету всіх національностей, зібравшись на сходці, вітають жителів Варшави з відкриттям пам'ятника великому поету Міцкевичу; він був великим не лише як поет, але і як політичний діяч, який усе життя своє присвятив звільненню поляків з-під московського гніту. Разом з цим ми приєднуємося до обурення, висловленого жителями міста Варшави й усіма поляками з приводу відкриття пам'ятника вбивці й вішателю Муравйову, ім'я якого історія затаврує прокляттям»⁷.

«Студентські заворушення» з приводу святкування ювілею А. Міцкевича згадував у своєму листі від 6 лютого 1899 року до приват-доцента кафедри історії російського права Харківського університету М.О. Максимейка знаний учений-юрист, професор Університету Св. Володимира Й.О. Покровський⁸.

Предметом особливої уваги з боку адміністративно-каральних органів Російської імперії були прояви духовної взаємодії католиків і православних. Зокрема, у результаті розслідування, здійсненого брацлавським повітовим справником, з'ясувалося, що від 1876 року з дозволу дирекції Немирівської гімназії на квартирі «запеклої польської патріотки» дворянки К.М. Вілінської, окрім двох її синів-гімназистів Феофіла 12 років і Казимира 14 років, проживали також 12-літні племінники-православні,

* Муравйов Михайло Миколайович (1796–1866) — російський державний діяч, генерал від інфантерії (1863). Брав участь у війні 1812 р. та закордонних походах російської армії 1813–1814 рр. Виступав проти селянської реформи в Росії 1861 р. Відзначився особливою жорстокістю під час придушення Польських повстань 1830–31 і 63–64 рр.

які під керівництвом своєї тітки виховувалися в «польському дусі» і відвідували Брацлавський костел⁹.

Імператор Олександр III повелів «звернути найсерйознішу увагу» на проблему поширення римсько-католицької пропаганди і її впливу на православне населення прикордонних з Галичиною повітів Подільської губернії, порушену у звітах обер-прокурора Святійшого Синоду та подільського губернатора за 1885 рік¹⁰.

Значні зусилля міністерство народної освіти Російської імперії спрямовувало на контроль за виконанням навчальними закладами функції формування у молоді вірнопідданських настроїв і звеличення особи царя. 1886 року попечитель Київського навчального округу отримав міністерську директиву надати текст молитви «за государя імператора», який вивчали учні римсько-католицького віросповідання у парафіяльних і початкових училищах та школах для іноземних поселенців. Виявилося, що на теренах Київської губернії у міських парафіяльних і початкових сільських училищах практикувалося читання молитви за царя спільно католиками і православними. Інспектор третього району Київської губернії представив текст молитви, яку співали православні, католики і лютерани:

«Спаси, Господи, люди Твоя и благослови достояние Твоё,
победы Благоверному Императору нашему
Александрю Александровичу на сопротивныя даруя,
И Твоё сохрания Крестом Твоим жительство»¹¹.

Цю само молитву вихованці училищ іноземних поселенців виголошували чеською й німецькою мовами.

Натомість серед католицької громади траплялися відчайдухи, які наважувалися відкрито висловлювати свій протест проти державної політики у сфері освіти. Восени 1888 року в с. Семенівці Ямпільського повіту Подільської губернії, де населення (360 чол.) складалося наполовину з католиків і наполовину з православних, було відкрито школу грамотності, в якій 12 учнів навчалися читанню, письму, арифметики, Закону Божого. У відповідь на ухиляння одного з учнів, Іосифа Людвигова Кордаша (12 років), від вивчення молитви за імператора учитель наголосив, що їхнім обов'язком є «молитися за царя як за свого рідного батька не лише в школі, а й удома»¹². Дізнавшись про це, батько хлопчика, Людвиг Кордаш, пішов до школи і привселюдно наполягав, аби його сина не змушували вивчати молитву за імператора, щоби він не забув «Pater noster». Священик Михайлівської парафії, до якої належала згадана школа, у конфіденційному донесенні від 19 грудня 1889 року зазначав, що він докладає всіх зусиль, аби застерегти православних від «шкідливих на шарувань католицьких, але католики до того вже збожеволіли, що

починають виявляти свою недобру підкладку навіть проти найвищої влади»¹³.

Дієвий інструмент боротьби проти поширення католицизму на Поділлі чиновники Київського навчального округу вбачали у заснуванні нових народних училищ під юрисдикцією міністерства освіти. Підбурення з боку католиків вони вважали справжньою причиною заяв жителів частини селищ Кам'янецького повіту про те, що вони під примусом змушені були укласти угоди про відкриття училищ.

У червні 1886 року попечитель Київського навчального округу С.П. Голубцов видав інспекторам народних училищ Південно-Західного краю конфіденційну директиву, поклавши на них відповідальність за неналежний нагляд і недостатню протидію відкриттю таємних шкіл з викладанням польською мовою.

Викривши 1886 року таємну школу в с. Андріївці Кам'янецького повіту, що діяла «під покровительством ксьондза і панів», інспектор народних училищ першого району Подільської губернії О. Тарнавський розробив план ліквідації польських шкіл. Він уважав за доцільне доручити відповідні розслідування унтер-офіцерам губернського жандармського управління, а не повітовим адміністративним властям, у канцеляріях яких «служать поляки чи полякуючі». Інспектор ратував за посилення покарань для організаторів таємних польських шкіл. Недостатньо дієвими заходами йому видавалися відбирання книг і взяття підписки про припинення педагогічної діяльності, він закликав нещадно виселяти обвинувачуваних учителів і ксьондзів до «віддалених місцевостей»¹⁴. У листі до попечителя Київського навчального округу від 15 червня 1886 року Тарнавський наголошував на поширенні «латинопольської релігійної, а можливо, і політичної» пропаганди серед католиків і православних Кам'янецького повіту¹⁵.

У результаті інспекції народних училищ Новоушицького повіту (1886) Тарнавський виявив таємні польські школи у м. Миньківцях, Вербовці і Дунаївцях, де навіть навчалися діти місцевого поліцейського чиновника. 1887 року в м. Фастові місцевий пристав послідовно ухилявся від складання акту щодо відкриття випускником Білоцерківського реального училища, поляком-католиком М.І. Муравицьким школи, в якій близько 40 учнів вивчали російську мову, арифметику і Закон Божий. Пристав м. Махновки Бердичівського повіту намагався приховати факт існування в містечку двох польських шкіл. Інспектор народних училищ другого району Волинської губернії В. Малиновський отримав від керівництва Київського навчального округу догану (1887) за «недогляд по службі», що призвів до незаконного відкриття в м. Купелі Старокостянтинівського повіту чоловічого і жіночого пансіонів для дітей польської шляхти.

Жіночий пансіон було створено в будинку вдови місцевого лікаря В. Глассек, де перебувало сім дівчат-католичок і одна православна — донька поштмейстера М. Любара-Ковальова. Зусиллями дочки власниці будинку — М. Глассек, а також швейцарки Скупинської і австрійської підданої Гаут викладалися французька й німецька розмовні мови, російська грамота, гра на фортепіано, рукоділля й танці. У січні 1888 року цей заклад було закрито, а проти В. Глассек розпочато судове переслідування¹⁶.

Піклуванням про зміцнення православно-російської народності й протидією римсько-католицькій пропаганді інспектор Тарнавський пояснював свій опір перетворенню однокласного Городокського народного училища на двокласне (1888). На його думку, в другому класі цього закладу навчалися би виключно шляхтичі, оскільки більшість населення м. Городок складали католики¹⁷.

1906 року офіційно зареєстровано Польське товариство просвіти «Oświata» («Освят»), метою якого проголошувалося піднесення культури всіх верств польського населення переважно шляхом поширення освіти рідною мовою на теренах Києва і Київської губернії. Його просвітницька і благодійна діяльність мала спрямовуватися на відкриття бібліотек, музеїв, читалень, книжкових магазинів; організацію публічних лекцій, загальноосвітніх курсів, спектаклів, літературних і музичних вечорів, концертів, виставок; заснування стипендій, шкіл і притулків для дітей і дорослих; оголошення конкурсів і присудження нагород за найкращі літературні твори й наукові праці¹⁸. Членом товариства могла стати будь-яка повнолітня особа. Кошти цієї організації складалися з членських внесків, пожертв, прибутків від капіталу, видавничої справи, концертів, виставок, лекцій, театральних вистав. Товариство «Освят» звернулося до міністерства народної освіти із проханням про дозвіл на відкриття в Києві двох початкових училищ третього розряду з викладанням усіх предметів польською мовою, посилаючись при цьому на пункт VI іменного найвищого імператорського указу від 14 травня 1905 року щодо дозволу викладання литовської і польської мов у навчальних закладах західного краю з програмами початкових двокласних і міських училищ, а також у середніх навчальних закладах тих місцевостей, де більшість учнів склали поляки і литовці. Незважаючи на звернення правління товариства зі скаргою до Урядуючого Сенату, це клопотання було відхилене під приводом загрози «полонізації місцевого корінного населення, що шукає освіти»¹⁹.

Від 1906 року в с. Велика Чернявка Бердичівського повіту Київської губернії діяла таємна польська школа, де учні навчалися читанню за польськими азбуками й римсько-католицькими молитовниками, що були виявлені приставом при огляді приміщення²⁰.

Адміністративно-каральні органи Російської імперії спрямовували свою діяльність на тотальний контроль духовного життя поляків в усіх його виявах — передусім освітньому й мистецькому. Під цензурний тиск підпадала і польська музична література. 1906 року під час обшуку в помешканні М. Клепацької у с. Конотопи Заславського повіту Волинської губернії поліція виявила опубліковану у Варшаві без дозволу цензури збірку «Polskie pieśni narodowe» (1905), до якої входили молитви і пісні: «Boga-Rodzica Dziewica» (Pieśń Św. Wojelecha), «Boże coś Polskę» Alojzy Feliński, «Modlitwa do Królowej Polski», «Boże Ojcze!», «Chorał: «Z dymem pożarów» Kownel Ujejski, «Kto ty jesteś?» (wiersz dla dzieci), «Cóżem winien?», «Jestem polskie dziecko», «Do ludu Polskiego», «Do Boga» St. Witwicki, «Mazurek Dąbrowskiego» Józef Wybicki, «Do Orła Białego», «Biały Sztandar» Wiktor Gomulicki, «Do ludu polskiego», «Pieśń do Pana Jezusa», «Dzień swobody» A. Żmienkowski, «Dziewczyna i Krakus», «Faciesja historyczna», «Głos Bartłomieja» J. Andrzejewski, «Krakowiak», «Z Przeszłości», «Krakowianka», «Krakusy», «Lubię śpiewać», «Z wiosny», «Do braci», «Polska powstająca»²¹. З-поміж творів, у яких поліція вбачала заклики до повстання поляків, становить інтерес «Modlitwa przed bitwą»:

Ojcze! ja wzywam Cię
 W koło mnie warszą piorunne działał grzmoty.
 Rażą mnie błysków szalone przeloty!
 Wojów zarządco: ja wzywam Cię!

Ojcze! Ty prowadź mię —
 Nie o bogactwa, o wolność to boje;
 Bronim spraw naszych, tu ramię grzmi Twoje,
 Śmierć, czy zwycięstwo, ja wielbię —
 Ojcze uwielbiam Cię!

Ojcze! zaslaniaj mię,
 Jeżeli grom śmierci mym oczom zabłyśnie
 I dla Ojczyzny krew z żył mych wytryśnie
 Tobie o Boże oddaję się,
 Ojcze błogosław mię! Amen²².

Цього ж року під час обшуку в гімназиста однієї з київських приватних гімназій В.А. Верзилова, що мешкав у будинку своєї матері на вул. Рибальській, 26, було знайдено ноти трьох пісень: «Z dymem pożarów» (słowa K. Ujejskiego, muzyka J. Nikorowicza), «Boże coś polskę!» (słowa A. Felińskiego, muzyka K. Kurpińskiego), «Jeszcze polska nie zginęła!» (słowa i muzyka J. Wybickiego)²³.

На тлі певної лібералізації громадсько-політичного життя Російської імперії, унаслідок революції 1905–1907 рр., відбувалося поживлення культурницької діяльності польської громади. 1907 року власниця приватної київської бібліотеки-читальні (вул. Фундуклеєвська, 26) О. Олецка отримала дозвіл на організацію публічної лекції, присвяченої розвитку польського музичного мистецтва XIX ст., професора Варшавської консерваторії С. Носковського²⁴. Останній був також запрошений прочитати лекцію «Сутність творів Ф. Шопена» у приміщенні Польського гімнастичного товариства м. Києва по вул. Лютеранській, 32. Київський, подільський і волинський генерал-губернатор дозволив киянину, доктору медицини М.Г. Пеньковському провести польською мовою просвітницькі бесіди в залах клубу «Огниво», Польського гімнастичного товариства і бібліотеки-читальні О. Олецкої. Київський польський жіночий гурток отримав змогу організувати в приміщенні клубу «Огниво» читання реферату польською мовою на тему «Кооперативний рух і значення його для народного добробуту», а в залі бібліотеки О. Олецкої — презентувати доповідь «Дитячі малюнки»; водночас випускнику юридичного факультету Київського університету Т.-І. Загурському дозволили представити реферат, присвячений польському поету, драматургу й художнику С. Висп'янському, а жителю Варшави Д. Шаржинському — прочитати польською мовою публічну лекцію «А. Міцкевич і його «Ода до молодості». Київське польське товариство любителів мистецтва здобуло можливість поставити низку спектаклів у приміщенні театру О.М. Крамського й клубу «Огниво»; правління Уманського Римсько-католицького благодійного товариства — організувати аматорську виставу в м. Умані; антрепренер «Малого Театру» в м. Києві — улаштувати гастрольні польсько-мовні спектаклі. Антрепренеру Київського міського театру С.В. Брикіну надали дозвіл на виконання польською мовою партії Кармен пані Чаплінською та партії Хозе — паном Філіппі-Міжуга у виставі на користь Товариства швидкої медичної допомоги м. Києва.

Здійснити постановки спектаклів польською мовою (1908) було дозволено Уманському римсько-католицькому благодійному товариству, Київському польському товариству любителів мистецтв, Білоцерківському відділенню Київського польського просвітницького товариства «Освята». За клопотанням настоятеля Звенигородського римсько-католицького костелу генерал-губернатор санкціонував проведення польською мовою благодійного літературного вечора на користь нужденних учнів місцевого комерційного училища. Також було надано дозволи на виконання польських пісень у Києві артисткою М. Богуцькою; постановку спектаклів у Здолбуново на користь місцевого комітету з будівництва римсько-католицької каплиці; проведення в Київській губернії гумористичних вecho-

рів актором Познанського театру Л. Яновським; організацію диригентом польського селянського оркестру К. Намисловським концертів у Києві; постановку Польським товариством любителів мистецтва м. Києва аматорських спектаклів при Погребищенському цукровому заводі Бердичівського повіту.

Практикувалося і поєднання української та польської мов у театральних виставах. Влітку 1907 року керуючий Узинським цукровим заводом Васильківського повіту Київської губернії ініціював організацію любительського українсько-польського спектаклю, грошовий збір з якого призначався для голодуючих, а у вересні — постановку вистави на користь місцевого двокласного сільського училища. Австрійському підданому С.А. Новицькому вдалося отримати дозвіл на театральні постановки в межах Київської губернії українською та польською мовами²⁵.

Утім, траплялися випадки, коли київський, подільський і волинський генерал-губернатор відмовляв полякам у проведенні культурних заходів. 1907 клопотання австрійського підданого, артиста «краківських театрів» І. Хоронжого щодо організації гумористичних вечорів було відхилене під приводом неможливості забезпечення належного контролю за їх змістом через незнання співробітниками поліції польської мови²⁶.

За фінансової підтримки дружини поміщика с. Паневець А. Старжинської при Римсько-католицькому благодійному товаристві м. Кам'яця-Подільського (1907) було створено притулок, в якому діти віком від 3 до 12 років римсько-католицького віросповідання (з міста й навколишніх сіл) отримували гарячі обіди та здобували початкову освіту²⁷. Він розташовувався по вул. Хрестовій у чотирьохкімнатному приміщенні. Мовою спілкування була польська. Закон Божий, російську мову й арифметику викладала французька піддана Е.О. Лятті. Рукоділля дітей навчала випускниця Кам'янецької Маріїнської жіночої гімназії Ф.Л. Вилежинська, а церковному співу — К.О. Ольховський. Вихованці, які постійно проживали в притулку, перебували під наглядом А.А. Згерської. Особливе місце у навчальному процесі відводилося польській грамоті.

На початку 1908 року в м. Зятківцях Гайсинського повіту Подільської губернії граф С. Холоневський створив у одному з флігелів власного маєтку школу для дітей своїх службовців. Під керівництвом запрошеної із Варшави вчительки С. Орбачевської учні студіювали польську мову й Закон Божий²⁸.

Загальне уявлення щодо середньостатистичної таємної польської школи дозволяють скласти відомості про навчальний заклад, відкритий ксьондзом Беліловської парафії в с. Юзвині Бердичівського повіту Київської губернії восени 1908 року. Розміщувалася вона в будинку місцевого селянина: у кімнаті завдовжки і завширшки відповідно по 6 арш.,

заввишки 21/2 арш., з трьома вікнами, земляною підлогою і піччю. Навчальне приладдя складалося з грифельної дошки, 8 польських азбук, польської хрестоматії, збірника арифметичних задач, посібника із Закону Божого тощо. Навчалися в ній 9 учнів: Камінська Людвика Людвиківна, Пьонтковська Анна Павлівна, Камінський Едуард Лук'янов, Блажиевський Климентій Адамів, Блажиевський Семен Семенів, Боярський Людвик Владиславів, Блажиевський Мартин Адамів, Блажиевський Тимофій Казимірів. Учителем цієї школи був селянин Липовецького повіту Київської губернії римо-католик 37 років Ф.Я. Требільський²⁹.

У грудні 1908 року селянами-католиками с. Богудзенки Бердичівського повіту була відкрита польська школа, де навчалися 14 хлопчиків і 3 дівчинки віком від 10 до 14 років.

Римсько-католицьке товариство м. Звенигородки створило 1908 року притулок для сиріт і бідних батьків. У ньому виховувалося 13 хлопчиків і 5 дівчаток віком від 8 до 15 років, яких голова товариства, настоятель звенигородського костелу ксьондз А.І. Попель навчав Закону Божому, а дворянка К.І. Киїхович — польській грамоті. Оскільки викладання відбувалося без відповідного дозволу, Попель був притягнутий до відповідальності.

Невід'ємною складовою переслідування засновників польських навчальних закладів були анонімні доноси. 1909 року до міністерства народної освіти надійшов лист за підписом «Русский», в якому не лише повідомлялося про існування в м. Рівне безкоштовної польської школи, а й давалися поради на кшталт: «Щоби накрити цю школу зненацька, слід оточити будинок колом і ввійти не з парадного ганку, а з чорного, оскільки в іншому випадку біля парадного входу будуть заговорювати зуби, а з чорного, в цей час, випускати учнів і виносити класні столи, надаючи квартирі вигляду приватної, такі випадки вже траплялися»³⁰. Того ж року було викрито польські школи в с. Ледянці Заславського повіту, с. Пальче Дубенського повіту та с. Малих Зозулинцях Старокостянтинівського повіту Волинської губернії. З учительки, міщанки м. Варшави В. Чугалінської, взяли підписку про припинення педагогічної діяльності. Новоград-волинський справник розкрив діяльність створеного поміщиком Я.Ф. Дунін-Карвицьким в лісовій місцевості поблизу с. Буртин дитячого притулку, де викладання здійснювалося польською і російською мовами. На пристава другого стану Ковельського повіту було покладене завдання підготувати матеріали для суду щодо шкіл (із викладанням історії, катехізису, релігійних співів), створених у с. Ворокомлі і с. Майдані на кошти настоятеля Камінь-Каширського костелу ксьондза Я. Мацейського. Таємну школу було виявлено в с. Саввинцях Кам'янецького повіту Подільської губернії. Селянин А. Себастьянов

відкрив у своєму будинку в м. Фрамполі на Поділлі школу, при обшуку якої знайдено 39 книг польською мовою, 12 польських букварів, 8 зошитів, 13 грифельних дощок і розклад уроків³¹. У м. Кам'янці міщанка Ф. Матковська створила у своїй квартирі школу, яку відвідували учні-католики віком 9–13 років. Отримавши від ксьондза Межирівського костелу Ц. Малиновського письмовий дозвіл навчати дітей молитов, селянин Кам'янецького повіту Ф. Дидора розпочав викладання у польській школі с. Мальчівців Літинського повіту Подільської губернії. У межах Ямпільського повіту місцева землевласниця Ярошинська заснувала в с. Куні початковий навчальний заклад для селян-католиків 8–12 років, які навчалися Закону Божому польською мовою й рукоділлю; таємні школи існували також у с. Моївці та с. Зятківці. На Волині у Волочиському римсько-католицькому костелі діяла школа, в якій російську й польську мови викладала вчителька з м. Варшави Я.-П. Бурба. Зусиллями уманського повітового очільника поліції була закрита таємна школа при цукровому заводі с. Погорілої, де варшавський міщанин Л. Витковський навчав дітей віком від 7 до 14 років.

В Умані приватною викладацькою діяльністю займалася М. Курманович, яка облаштувала під навчальні кімнати приватний будинок по вулиці Торговій, де поліцією було виявлено картини із зображенням сюжетів із Старого і Нового Заповітів, ікону Божої Матері й розп'яття Спасителя, шафу з книжками та зошитами польською й російською мовами, таблиці для читання, географічні карти, малюнок людського скелету, чорнильніці тощо. На допиті Курманович зазначила, що має звання домашньої вчительки і переїхала з Києва до Умані передусім задля виховання дітей свого брата (розбитого паралічем). З дозволу директора Уманського комерційного училища вона відкрила «учнівську квартиру» для 15 дітей, яких готувала до вступу в училище та гімназію. Винною у створенні таємної школи Курманович себе не визнала й попросила повернути вилучені в неї книги.

Відхрестився від створення польської школи для католиків і православних (с. Волиця Сквирського повіту Київської губернії) настоятель Івницького костела Гурський, який визнав лише факт навчання спільно з викладачем Ф. Щигельським дітей-католиків катехізису й підготовки до першої сповіді та причастя. Не знайшлося достатньо доказів і щодо діяльності таємної школи в с. Великих Єрчиках того ж повіту. Натомість прокурору київського окружного суду було передано документи щодо заснованої 1907 року в економії Подгурського в с. Липки католицької школи, де під безпосереднім наглядом ксьондза м. Ходоркова викладали доньки згаданого поміщика. У ній поряд з католиками навчалися православні: брати Гаєвські; Олена, Григорій і Антоніна Комнацькі; Андрій

Балюк; Василь Сорочинський; Ксенія Сергійчукова; Феодосія Гончарова; Євдокія Ковбасюкова; Марія, Анна й Олександр Міцкевичі та ін.

Завідувачу Липківського земського училища І. Матійцу, який не перешкоджав своїм учням відвідувати польську школу і приховував це від начальства, винесли сувору догану за «недбале ставлення до виховання в російських дітях морально-релігійного й національного почуття» та пригрозили звільненням у разі повторення подібних «провин»³². Православні учні були і серед вихованців польської школи урочища Дубова Радомиського повіту Київської губернії. У с. Велика Радзивілівка Бердичівського повіту місцевий пристав викрив таємну школу, де близько 30 учнів навчалися польському читанню й письму, арифметики, російському читанню, вивчали римсько-католицький катехізис. Директор народних училищ Київської губернії порушив питання щодо поліцейського розслідування діяльності польського початкового навчального закладу на хуторі Миколаївці поблизу с. Хмільни Київського повіту. У с. Замірах Радомиського повіту поліція закрила таємну польську школу, засновану міщанином м. Томашова Петроковської губернії С. Османським. На теренах Сквирського повіту римсько-католицькі школи було виявлено в с. Рогізній та с. Володарці — у будинку М. Дроздовського, який, одружившись на польці, перейшов із православ'я в католицизм. До створення таємних польських навчальних закладів долучалася і єврейська громада, наприклад, у м. Липовці Київської губернії єврей Ягубський надав свій будинок для школи, в якій міщанка м. Умані М. Височанська навчала грамоті дітей 8–14 років римсько-католицького віросповідання.

Розголосу в київській пресі набула інформація щодо перешкоджання поліцією зібранню на квартирі доктора Петкевича запрошених на обід гостей, для яких член Краківської Академії наук В.Ф. Лютославський у популярній формі роз'яснював зміст своїх лекцій з філософії, викладених напередодні в клубі «Огниво»³³.

Восени 1910 року в с. Узині Васильківського повіту Київської губернії у будинку слюсаря місцевого цукрового заводу І.В. Щепанського була створена таємна польська школа, де вчителювала М.М. Тейшерська, що приїхала на Київщину з м. Вільно³⁴. У грудні того ж року на запрошення селянина-католика К.Я. Піонтковського до с. Войтівців Бердичівського повіту прибула міщанка м. Вільно О.О. Зданович, яка і розпочала в його будинку навчання дітей польської грамоти.

У с. Ольховці Звенигородського повіту директор цукрового заводу ініціював організацію занять з польської мови при місцевому двокласному училищі, внаслідок чого вчителька Ю. Бродовська, яка не донесла про цей факт начальству, була звільнена зі служби. При будинку органіста римсько-католицького костелу м. Ракитного Васильківського

повіту діяла школа, в якій випускниця Білоцерківської жіночої гімназії міщанка М. Малішевська навчала дівчаток шиттю та спільно з селянкою С. Вінарською викладала Закон Божий за катехізисом польською мовою, а органіст — дворянин Л. Глембоцький — навчав співам молитов і готував хлопчиків до прислуговування в костелі на урочистих богослужіннях.

На Поділлі в с. Завадинцях Кам'янецького повіту поліція виявила католицьку школу грамоти, що діяла в будинку місцевого землевласника К. Пуласького. Водночас у м. Ямполі була викрита школа, створена за кошти поміщика с. Косоуц Сорокського повіту Бессарабської губернії Михаловського й дворянина Б. Домбровського. У ній учителька М. Біндер під прикриттям ремісничої школи навчала дітей від 9 до 14 років читати й писати польською мовою, а ксьондз ямпольського костелу Каспржиковський викладав Закон Божий³⁵.

22 лютого 1911 року київський, подільський і волинський генерал-губернатор, генерал-ад'ютант Ф.Ф. Трепов видав постанову щодо заборони таємного навчання в Південно-Західному краї. Згідно з нею заборонялося: надавати приміщення для навчання дітей чи дорослих без відповідного дозволу; займатися педагогічною діяльністю, не маючи свідоцтв; сприяти таємному навчанню шляхом фінансової підтримки чи особистої праці; схиляти інших до недозволеного навчання чи бути присутнім при ньому. За порушення цієї постанови застосовувався в адміністративному порядку штраф розміром у 500 руб. та арешт до трьох місяців³⁶.

1911 року були закриті таємні польські школи у с. Острові та с. Берковці Радомисльського повіту Київської губернії. Цього ж року прокурор окружного суду отримав матеріали справи щодо функціонування при Київському римсько-католицькому благодійному товаристві дитячого притулку на розі вулиць Предславінської і Поліцейської, де було виявлено костел-каплицю з усім приладдям для богослужінь і школу для навчання Закону Божому й грамоті.

У лютому директор народних училищ Подільської губернії доповів попечителю Київського навчального округу про існування в м. Іванківцях Ушицького повіту, за підтримки місцевого ксьондза Рачковського, таємної школи, де близько 6 дітей навчалися молитов і читанню польською мовою.

Подільський губернатор отримав 1911 року відомості щодо діяльності в с. Лошківцях Кам'янецького повіту таємної польської школи, в якій навчалася 10 дітей віком від 8 до 12 років. Поліцією Радомисльського повіту була закрита польська школа в с. Федорівці, де селянин Т.С. Батовський навчав 17 хлопчиків римсько-католицького віросповідання.

У жовтні ц.р. директор народних училищ Київської губернії повідомляв про існування в м. Махновці Бердичівського повіту школи, в якій нараховувалося 15 учнів-поляків.

1913 року в с. Гречани Проскурівського повіту Подільської губернії в одній із селянських хат була виявлена створена за сприяння місцевого ксьондза Носалевського таємна польська школа, а її засновник притягнений поліцією до відповідальності³⁷.

На тлі загострення міжнародних відносин напередодні Першої світової війни посилювався нагляд за політичними настроями польського населення, на адресу якого лунали звинувачення в готовності перейти на бік Австро-Угорщини в разі розв'язання збройного конфлікту. У документах київського охоронного відділення збереглася інформація про конспіративний з'їзд у Кракові поляків-підданих Російської імперії (березень 1909 р.), які звернулися до австрійського імператора Франца-Йосифа I з укладеною французькою й польською мовами петицією про сприяння в підготовці повстання та запропонували свою допомогу на випадок війни проти Росії: «Невдачі, що спіткали польський народ у 1831 і 1863 роках у боротьбі за незалежність, привели обережну частину польського населення до усвідомлення неможливості боротися самостійно через відсутність військово-освічених керівників і однакового озброєння... Польське суспільство, що залюбки служить нині цілям Австрійського уряду, уповноважило нас, представників найдавніших польських родів, які зібралися в Кракові, піднести до престолу Вашої Величності готовність розумної частини польського населення вірно служити Австрійському уряду і з оголошенням війни виставити загони організованих повстанців, а також надати сприяння грошовими внесками до державного фонду»³⁸. Натомість представники польської громади просили у Франца-Йосифа I відрядити військових, здатних забезпечити керівництво повстанням; надати зброю і боеприпаси; у разі перемоги повстання дарувати «пригнобленому народу в межах могутньої Австрійської імперії певної можливої самостійності».

Напередодні I Польського національного конгресу (м. Вашингтон, 1910 р.) міністерство внутрішніх справ направило начальникам санкт-петербурзького, віленського й київського районних охоронних відділень, губернських жандармських управлінь Привіслянського краю, Київського й Віленського району та до всіх прикордонних пунктів секретний циркуляр щодо оперативного надання інформації про осіб, які виїжджають за кордон задля участі в конгресі, та здійснення при їх поверненні ретельного огляду із вилученням будь-яких матеріалів стосовно нього. Цілі цього форуму полягали в обговоренні політичного, економічного, культурного становища поляків «у Польщі та в еміграції»; ознайомленні з розвитком польської політичної думки; з'ясуванні основних потреб поль-

ського національного життя; виробленні директиви польському народу в його боротьбі за національну самобутність. Польська преса поширювала інформацію про запрошення на конгрес, поряд із поляками, також литовських і українських організацій³⁹. Для участі у ньому в травні 1910 року до Вашингтона вирушив землевласник с. В. Чернишевки Овруцького повіту Волинської губернії Ф.С. Ейсмонт. У серпні на конгрес виїхали ксьондз Маньковський із м. Кам'янець-Подільського та ксьондз Пославський із м. Зіньківець Кам'янецького повіту, маршрут їхньої подорожі мав пролягати Львовом і Краковом⁴⁰. Тавро «політично неблагонадійних» було накладене на осіб, що напередодні від'їзду на конгрес гостювали в Маньковського й Пославського: ректора Луцько-Житомирської семінарії Й. Мурашка⁴¹, законовчителя Житомирської чоловічої гімназії А. Федуківича, настоятеля Проскурівського костелу К. Носалевського. Питання виявлення і розшуку осіб, що брали участь у I Польському національному конгресі у м. Вашингтоні, посідало важливе місце в листуванні південно-західного районного охоронного відділення з полтавським, київським, волинським та іншими губерньськими жандармськими управліннями⁴².

З огляду на загострення російсько-австрійських відносин, 1912 року київський, подільський і волинський генерал-губернатор відмовив Бердичівському римсько-католицькому благодійному товариству в наданні дозволу на організацію публічних лекцій професора Краківського університету Л. Брунера на теми «Як ми розуміємо природу» та «Участь поляків у всесвітній науці»⁴³. Цього ж року в.о. київського губернатора дозволив Київському польському товариству любителів мистецтва, створеному з метою «розвитку серед польського населення міста Києва і Київської губернії культу мистецтв»⁴⁴, організувати в клубі «Огниво» публічну лекцію артиста І. Котарбинського «Про польського письменника Крашевського»⁴⁵.

Від 1912 року при Київському польському громадському зібранні «Огниво», розташованому по вулиці Хрещатик, 1, діяла постійна польська трупа, на утримання якої виділялося до 2000 руб. щомісяця. Центральний клуб «Огниво», членом якого могла стати будь-яка особа без різниці соціального походження й національності, перебував у Львові, а його філіальні відділення засновувалися в різних містах Російської імперії — Києві, Умані, Одесі, де польською громадою організовувалися культурно-просвітницькі заходи — театральні вистави, лекції, читання, науково-популярні доповіді тощо. У рапортах начальника Київського охоронного відділення із грифом «цілком таємно» театральномистецька діяльність польської громади характеризувалася як засіб пропаганди ідеї відновлення Польської держави та формування протестних настроїв у місцевого населення. Сильний емоційно-психологічний вплив на київ-

ського глядача справила вистава «Віфлеєм», яка супроводжувалася «сльозами, істеричними риданнями, розмовами в антрактах, хвилюванням при звуках повстанської молитви»⁴⁶. Багато-хто з місцевих поляків відвідав усі чотири постановки «Віфлеєма», що відбулися в Києві з шаленим успіхом. Причиною заборони п'єси став її політичний підтекст, змалювання історичної долі польського народу крізь призму національної політики Росії, Німеччини, Австрії, коли, приміром, в образі Олександра II поставав жорстокий тиран, а Франца-Йосифа I — захисник поляків.

Київське польське товариство любителів мистецтва отримало змогу організувати з серпня 1913 по травень 1914 року в приміщенні клубу «Огниво» польськомовні драматичні спектаклі лише за умови попереднього ознайомлення поліцеймейстера з кожною п'єсою; вилучення з репертуару творів, що пропагують ідею відновлення Польщі; присутності на кожній виставі співробітника зі знанням польської мови⁴⁷.

Нагляд адміністративно-каральних органів за настроями польського населення було посилено у зв'язку із 50-ю річницею Польського повстання 1863–1864 рр. З цієї нагоди 9 лютого 1913 року в Житомирі від імені Римсько-католицького благодійного товариства організували багатолюдний бал, учасники якого, підвівшись із піднятими бокалами шампанського, мовчки вшанували пам'ять загиблих повстанців⁴⁸.

Загалом аналіз змісту документів канцелярії попечителя Київського навчального округу, київського, подільського і волинського генерал-губернатора, київського охоронного відділення, київського губернського жандармського управління та ін. дозволяє дійти висновку, що всупереч репресивно-каральній політиці міністерства внутрішніх справ, відомства православного сповідання, міністерства народної освіти поширення таємних польських шкіл та культурно-просвітницьких організацій тривало впродовж другої половини XIX ст. і не припинилося на початку XX ст., включаючи до орбіти свого впливу не лише католиків, а й православних і перетворюючись на об'єкт звинувачень у боротьбі за умови населення Київської, Подільської і Волинської губерній з метою піднесення «шовіністичної пропаганди», спрямованої на відродження польської державності. Реконструкція справжніх масштабів і специфіки розвитку польського шкільництва ускладнюється через його підпільний характер, що певною мірою звужує репрезентативність джерельної бази, представленої насамперед діловодною документацією (протоколами, звітами, листуванням) і судово-слідчими матеріалами. Утім, визнаючи «великі труднощі», пов'язані з викриттям і придушенням таємної культурно-освітньої діяльності поляків, представники російських органів влади мусили констатувати, що це «страшне зло» пустило глибоке коріння. У залученні позбавленого права на освіту рідною мовою православного українського

населення до заснованих під патронатом католицької церкви польських шкіл адміністративно-каральні інституції Російської імперії убачали найбільшу небезпеку, на боротьбу з якою спрямовували особливі зусилля, керуючись вічним принципом: «Divide et impera!» Настрої місцевого польського й українського населення керівництво київського губернського жандармського управління 1910 року характеризувало наступним чином: «Непорозуміння між поляками й українофілами майже немає, вони однаково щиро ненавидять Росію в особі пануючого племені, прагнучи до відділення від неї»⁴⁹. Водночас піднесення польського культурницького руху, діяльність клубу «Огниво» та просвітницького товариства «Освята», й особливо наслідування польського досвіду українцями, кваліфікувалося як загроза російській державності. Ідеї українсько-польського єднання в боротьбі за вільний національно-культурний розвиток, відображені зокрема в діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, впродовж другої половини ХІХ — початку ХХ ст. зберегли своє значення як інструмент самозбереження і поляків, і українців в умовах наступу русифікаторської політики царського уряду.

¹ Див., напр.: *Бовуа Д.* Шляхта, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами. — К., 1996; *Надольська В.В.* Національні меншини на Волині (середина ХІХ — початок ХХ ст.): Дис. ... к.і.н. — Луцьк, 1996; *Лісевич І.Т.* Родом з України... (польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.). — К., 1995; *Лісевич І.Т.* Духовно-спрагли (духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр.). — К., 1997; *Палієнко В.І.* Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці ХІХ–ХХ ст.. — Київ, 1998; *Громакова Н.Ю.* Суспільний рух польської шляхти Правобережної України в 1795–1830-х роках: Автореф. дис. ... к.і.н. — Дніпропетровськ, 2002; *Литвин В.* Тисяча років сусідства і взаємодії. — К., 2002; *Штан Г.В.* Польський національний рух у Російській імперії (1905–1914 рр.): Автореф. дис. ... к.і.н. — Харків, 2009; *Сейко Н.А.* Польське шкільництво на Волині–Житомирщині у ХІХ — першій половині ХХ ст. — Житомир, 2002; *Буравський О.* Поляки Волині у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. — Житомир, 2004; *Щербак Н.* Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець ХVІІІ — початок ХХ століття). — К., 2005; *Бовуа Д.* Російська влада і польська шляхта в Україні 1793–1830 рр. — Льв., 2007; *Калакура О.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.. — К., 2007; *Бовуа Д.* Гордиев узел Российской империи: власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). — М., 2011; *Гладченко Т.Б.* Польське студентство в культурному і суспільно-політичному житті Правобережної України (1793–1833 рр.): Автореф. дис. ... к.і.н. — Черкаси, 2011; *Русаків Ю.К.* Російська політика щодо польської шляхти на Правобережній Україні в 1793–1830 роках. — К., 2012; *Україна і Польща: історичне сусідство.* — Вінниця, 2012.

² Центральний державний історичний архів України, м.Київ (далі — ЦДІАК України). — Ф. 442. — Оп. 544. — Спр. 173. — Арк. 26(зв.)–27.

- ³ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 625. — Спр. 416. — Арк. 4.
- ⁴ Там само. — Оп. 528. — Спр. 348. — Арк. 4-11(зв.).
- ⁵ Там само. — Ф. 294. — Оп. 1. — Спр. 4-А. — Арк. 89.
- ⁶ Там само. — Ф. 274. — Оп. 1. — Спр. 482. — Арк. 1(зв.).
- ⁷ Там само. — Арк. 2(зв.).
- ⁸ Там само. — Ф. 2042. — Оп. 1. — Спр. 91. — Арк. 1-1(зв.).
- ⁹ Там само. — Ф. 442. — Оп. 828. — Спр. 20. — Арк. 1-8(зв.).
- ¹⁰ Там само. — Ф. 707. — Оп. 296. — Спр. 127. — Арк. 49-49(зв.).
- ¹¹ Там само. — Спр. 144. — Арк. 5-5(зв.).
- ¹² Там само. — Спр. 127а. — Арк. 79(зв.).
- ¹³ Там само. — Арк. 80.
- ¹⁴ Там само. — Спр. 127. — Арк. 1-2.
- ¹⁵ Там само. — Арк. 21.
- ¹⁶ Там само. — Арк. 91.
- ¹⁷ Там само. — Спр. 127а. — Арк. 2-2(зв.).
- ¹⁸ Statut Polskiego Towarzystwa «Oświata». — Kijów, 1906. — S. 3.
- ¹⁹ ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 279. — Спр. 130. — Арк. 33.
- ²⁰ Там само. — Оп. 229. — Спр. 112. — Арк. 18.
- ²¹ Там само. — Ф. 442. — Оп. 856. — Спр. 107. — Арк. 1-26.
- ²² Polskie pieśni narodowe. — Warszawa, 1905. — S. 46.
- ²³ ЦДІАК України. — Ф. 275. — Оп. 1. — Спр. 214. — Арк. 3-19.
- ²⁴ Там само. — Ф. 442. — Оп. 857. — Спр. 2. — Арк. 183-184.
- ²⁵ Там само. — Арк. 83.
- ²⁶ Там само. — Арк. 123-123(зв.).
- ²⁷ Там само. — Ф. 707. — Оп. 229. — Спр. 112. — Арк. 35.
- ²⁸ Там само. — Арк. 74.
- ²⁹ Там само. — Арк. 5-5(зв.).
- ³⁰ Там само. — Спр. 145. — Арк. 2(зв.)-3.
- ³¹ Там само. — Арк. 22.
- ³² Там само. — Арк. 60(зв.).
- ³³ Там само. — Ф. 442. — Оп. 639. — Спр. 204. — Арк. 3-3(зв.).
- ³⁴ Там само. — Ф. 707. — Оп. 229. — Спр. 145. — Арк. 58.
- ³⁵ Там само. — Спр. 165. — Арк. 5-5(зв.).
- ³⁶ Там само. — Арк. 23в.
- ³⁷ Там само. — Спр. 239. — Арк. 1.
- ³⁸ Там само. — Ф. 275. — Оп. 1. — Спр. 2189. — Арк. 11-11(зв.).
- ³⁹ Там само. — Ф. 442. — Оп. 860. — Спр. 78. — Арк. 1.
- ⁴⁰ Там само. — Ф. 275. — Оп. 1. — Спр. 2189. — Арк. 30.
- ⁴¹ Там само. — Ф. 442. — Оп. 860. — Спр. 111. — Арк. 11.
- ⁴² Там само. — Ф. 276. — Оп. 1. — Спр. 250. — Арк. 1-8.
- ⁴³ Там само. — Ф. 442. — Оп. 862. — Спр. 179. — Арк. 2-5.
- ⁴⁴ Ustawa Kijowskiego Polskiego Towarzystwa Miłośników Sztuki. — Kijów, 1907. — S. 3.

⁴⁵ ЦДІАК України. — Ф. 274. — Оп. 4. — Спр. 241. — Арк. 157.

⁴⁶ Там само. — Спр. 206. — Арк. 4(зв.).

⁴⁷ Там само. — Спр. 205. — Арк. 33–33(зв.).

⁴⁸ Там само. — Ф. 276. — Оп. 1. — Спр. 470. — Арк. 64.

⁴⁹ Там само. — Ф. 275. — Оп. 1. — Спр. 2198. — Арк. 9(зв.).

В статье на основе документальных материалов Центрального государственного исторического архива Украины города Киева освещено значение просветительской деятельности польской общины на украинских землях (Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернаторства) на протяжении последней трети XIX — начала XX в. Особое внимание уделено истории польских школ.

Ключевые слова: *Польша, поляки, католическая церковь, костёл, культура, образование, традиции, национальная идентичность, Российская империя.*

On the basis of documents of Central state historical archiv of Ukraine (Kyiv) this article deals with the significance of Polish community educational activities in the Ukrainian lands (Kyiv, Podillya and Volyn governorate-general) from the last third of the nineteenth to the early twentieth century. Special attention is paid to Polish schools history.

Keywords: *Poland, Poles, Roman Catholic Church, culture, education, traditions, national identity, Russian Empire.*

Владислава Піскіжова

СТАНОВЛЕННЯ БОЛГАРИСТИКИ В ІМПЕРАТОРСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА (XIX — початок XX ст.)

У статті розглядається процес становлення болгаристики в Київському університеті Св. Володимира, основні тенденції розвитку цієї наукової дисципліни упродовж XIX ст. Аналізуються наукові доробки вчених інституції, присвячені різноманітним аспектам розвитку історії та літератури Болгарії.

Ключові слова: *Україна, Болгарія, зв'язки, Імператорський університет Св. Володимира, болгаристика, дослідження, історія, література.*

У XIX ст. на українських теренах, а саме — у Львові, Харкові, Києві та Одесі виокремилися провідні науково-славістичні центри, болгаристики зокрема. Відповідно, дослідження в даному напрямку здійснювалися на базі Львівського університету, Імператорського Харківського університету, Імператорського університету Святого Володимира, Імператорського Новоросійського університету тощо. Розвиток болгаристики в усіх чотирьох науково-славістичних центрах мав спільні тенденції. Дослідження проводилися за двома основними напрямками — власне історичному і літературознавчому із значним домінуванням останнього. В порівняльному контексті увага, яка приділялася болгаристиці вченими вище перелічених інституцій означеного періоду, зважаючи на кількість наукових праць, була далеко не однаковою і слід констатувати, що саме в Імператорському університеті Святого Володимира (надалі — Київський університет) чи не найменшою. Втім, здобутки перших болгаристів цієї інституції посіли чільне місце у вітчизняній науці, стали цінним підґрунтям для подальшого дослідницького пошуку і заслуговують пильної уваги наукової громадськості й нині. Варто зазначити, що на тлі численних наукових праць, присвячених розвитку славістичних студій на українських теренах, питання становлення болгаристики в Київському університеті до сьогодні не стало предметом окремого дослідження. Деякі його аспекти розглядалися в науковому доробку сучасних українських дослідників і в цьому контексті варто виокремити праці Наталі Григоращ «Українська літературознавча болгаристика XIX — середини XX ст.: становлення, методологічні засади» (2002 р.), Сергія Копилова «Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII — початок XX ст.)» (2005 р.), Оксани Іваненко «Універ-

ситети України в міжнародних зв'язках Російської імперії (друга половина XIX ст. — початок XX ст.)» (2013 р.) тощо¹.

Відкриття 15 (28) липня 1834 р. Київського університету (роком раніше імператор Микола I затвердив штат і статут цієї установи), який став шостим за рахунком після Московського, Дерптського, Казанського, Харківського і Санкт-Петербурзького, стало подією особливого значення. Згідно з тогочасним ідеологічним курсом Російської імперії «самодержавство, православ'я, народність» і з метою деполонізації Правобережної України, особливо після Польського повстання 1830–1831 рр., м. Київ мав бути перетворений на новий науково-культурний центр імперії і стати надійним оплотом самодержавства. Аби назавжди «придушити дух окремої польської національності і злити її з загальним російським духом» усі навчальні заклади з польською мовою викладання були переведені на російську і реорганізовані, в тому числі і Кременецький ліцей, переміщений до Києва разом з усім майном і викладацьким складом і на базі якого було створено Київський університет².

Суттєвий поштовх розвитку славістики в Київському університеті дала імплементація загальних статутів Імператорських російських університетів від 1835 і 1863 рр., а також тимчасовий чотирирічний статут Київського університету 1842 р. Перший із зазначених документів не мав безпосереднього відношення до Київського університету, оскільки регламентував діяльність виключно Казанського, Московського, Санкт-Петербурзького і Харківського університетів. Це означало, що Дерптський і Київський університети мали функціонувати на основі старих статутів. Однак, незважаючи на те, що статут 1835 р. не стосувався діяльності Київського університету, одне із його положень чітко визначило славістику як один із пріоритетних напрямів наукових досліджень в університетах Російської імперії, а саме — про заснування на історико-філологічних відділеннях філософських факультетів кафедр історії і літератури слов'янських нарід³. У Київському університеті таку кафедру було створено після затвердження 1842 р. вже згаданого тимчасового чотирирічного статуту, який регламентував діяльність виключно цієї інституції. Статут 1863 р. розповсюджувався також і на Київський університет. Цей документ — найліберальніший з усіх існуючих до того часу — був прийнятий в ході Університетської реформи, впровадженої урядом Російської імперії у контексті так званих «Великих реформ» Олександра II. Згідно з документом, набули чинності чергові зміни в організаційній структурі університетів. Так, усі університети мали складатися із п'яти факультетів на відміну від попередньої схеми, яка передбачала наявність трьох — юридичного, медичного і філософського з двома відділеннями (фізико-математичним і історико-філологічним). Згідно

з новими правилами, ці відділення філософського факультету отримали статус факультетів. Статут 1863 р. надавав магістрам, які стали професорськими стипендіатами, можливість отримання наукових відряджень до провідних європейських науково-освітніх установ терміном на два роки. Оскільки у XIX ст. кількісний склад історико-філологічних факультетів був найменш чисельним, що є свідченням незначної популярності фаху, то саме професорським стипендіатам останніх закордонні відрядження надавалися найохочіше⁴. Завдячуючи таким стажуванням вчені-славісти Київського університету вивчали мову, історію та культуру народів, до яких мали науковий інтерес безпосередньо в їхньому середовищі. У цьому контексті не можна обійти увагою вже згадану монографію «Університети України в міжнародних зв'язках Російської імперії (друга половина XIX — початок XX ст.)» сучасної дослідниці-історика Оксани Іваненко, в якій авторка простудіювала питання наукових відряджень вітчизняних вчених до провідних науково-освітніх інституцій Європи на тлі міжслов'янської наукової співпраці⁵.

Значною мірою розвитку славістичних студій у стінах Київського університету сприяла діяльність першого ректора цієї інституції Михайла Олександровича Максимовича (1804–1873 рр.) — вченого широкого кола наукових інтересів від природничої сфери наук до гуманітарної, які охоплювали медицину, ботаніку, філологію, історію, археологію, фольклор тощо. Михайло Максимович був переконаним слов'янофілом і українофілом зокрема, що є примітним, оскільки на той час слов'янофільство не рідко поєднувалось з відвертою українофобією, як власне у випадку з його наступником на ректорській посаді у 1890–1902 рр. Федором Яковичем Фортинським (1846–1902 рр.) та ін. Михайло Максимович був призначений ректором терміном лише до кінця 1835 р. Уже від початку своєї роботи на цій посаді і впродовж подальшої викладацької діяльності всіляко заохочував студентів і викладацький склад інституції до студіювання славістики, наголошував на тому, що «кожний народ живе по-своєму, тому і словесність у кожного окремого народу більш або менш особлива, і може бути предметом особливого вивчення і дослідження»⁶. У тому числі вчений приклав чимало зусиль до заснування кафедри історії і літератури слов'янських наріч.

Слід зауважити, що переважна більшість наукового доробку Михайла Максимовича була присвячена дослідженням у царині українознавства: здійснено перший переклад українською мовою давньоруської літературної пам'ятки «Слово о полку Ігоревім», проведено чисельні розвідки з історії українського козацтва, етнографії та ін. Водночас, вчений виявляв значний інтерес до інших слов'янських культур і насамперед до болгарської. Михайло Максимович вважав, що поділ слов'янських народів на

дві гілки, який побутував у тогочасній вітчизняній історичній думці, тобто східних (або руських) і західних є докорінно неправильним. Натомість він дав свою класифікацію, яка виокремлювала чотири гілки слов'янства — східну (або руські слов'яни), західну, північно-західну і південну (інші назви: задунайські чи південно-західні слов'яни). До останньої учений відніс і болгар. Свою позицію він обґрунтував у розвідці «Звідки походить руська земля, згідно сказанню Несторового літопису та інших давніх писань руських», датованої 1837 р.⁷ Стосовно ж міжслов'янських взаємовпливів, Михайло Максимович у своїй фундаментальній праці «Історія давньої руської словесності», опублікованій 1839 р., зауважував, що давньоруська культура зазнала значного, і найважливіше, позитивного впливу староболгарської, «де у IX і X століттях вже була присутня значна слов'янська писемність»⁸. Також учений наголошував на необхідності ретельного дослідження болгарської словесності, багато уваги приділяв висвітленню діяльності її засновників (першим письменникам і перекладачам IX–X ст.), а саме: просвітителям Кирилу і Мефодію, болгарському царю Симеону Книголюбцю — основоположнику школи перекладачів грецької літератури староболгарською мовою, єпископам Костянтину та Клименту, монаху Григорію, Іоанну Пресвітеру Екзарху Болгарському — автору «Шестоднева» тощо⁹. Не можна обійти увагою й той факт, що високо оцінюючи культурну спадщину болгарського народу, Михайло Максимович надзвичайно вболівав за долю його сучасних представників, які так наполегливо виборювали свою незалежність від турецького поневолення. Ця позиція чітко окреслена і в літературно-поетичних творах вченого, як «До Задунайців» і «Варна»¹⁰.

Отже, школа болгаристів Київського університету XIX — початку XX ст. репрезентована такими постатями вчених, як Михайло Максимович, Олександр Котляревський, Михайло Драгоманов, Микола Дашкевич, Тимофій Флоринський, Андронік Степович і Костянтин Радченко. Деякі з них були й вихованцями цього закладу (окрім Михайла Максимовича, Олександра Котляревського і Тимофія Флоринського), і як найкращі його випускники долучені до викладацької діяльності.

Болгаристичні студії здійснювалися переважно кафедрою історії і літератури слов'янських нарідів. Заснована 1842 р. кафедра кілька років поспіль фактично не функціонувала через відсутність фахівців. 1846 р. кафедру посів Василь Яроцький, який працював на ній до 1875 р. По тому, в межах досліджуваного нами періоду, кафедру посідали: Олександр Котляревський (1875–1881 рр.) і Тимофій Флоринський (1881–1917 рр., за виключенням 1911–1912 р.).

Слід зауважити, що хоча наукова діяльність Василя Яковича Яроцького (1824–1897 рр.) не мала прямого відношення до болгаристики, однак

його наукові розвідки і особливо лекції часто містили болгарські сюжети. Василь Яроцький був більш схильний до викладацької діяльності, ніж до наукових студій. Його авторству належить всього кілька невеликих за об'ємом наукових розвідок, самою найвизначнішою з яких став звіт про наукове відрядження 1862–1863 рр. «слов'янськими землями»¹¹. Він розробив курси з історії слов'янських літератур, слов'янських наріч, слов'янських старожитностей тощо.

До плеяди перших болгаристів Київського університету належав і Михайло Петрович Драгоманов (1841–1895 рр.) — людина широкого кола наукових інтересів та практичної дії, відомий насамперед як видатний історик, літературознавець, фольклорист, педагог, громадській діяч і публіцист, який став чи не найвизначнішою постаттю української громадської і наукової думки ХІХ ст. 1863 р., після закінчення навчання в Київському університеті, розпочав свою викладацьку діяльність у даному закладі. Відтоді чітко простежується інтерес Михайла Драгоманова до славістики, який, однак, на той час знайшов своє відображення лише в його публіцистичному доробку, зокрема на шпальтах періодичних видань «Санкт-Петербургские ведомости» и «Киевский телеграф», з якими він активно співпрацював паралельно із роботою у Київському університеті і де висвітлював проблемні питання громадсько-політичного життя слов'янства. Та вже наприкінці 70-х рр. болгаристичні студії посіли чільне місце і в науковому доробку Михайла Драгоманова. Слід зауважити, що на той час (з 1876 р.) Михайло Драгоманов вже був персоною нон-грата на батьківщині з причини звинувачення в так званому «українському сепаратизмі». Він був змушений припинити свою викладацьку діяльність у Київському університеті, виїхати за межі Російської імперії та до кінця свого життя перебувати в еміграції (Відень, Женева, Софія). За кордоном Михайлові Драгоманову вдалося налагодити тісні контакти з багатьма представниками болгарської науки і культури, згуртувати навколо себе дослідників болгарського фольклору. У 1882 р. в емігрантській газеті «Вільне слово» («Вольное слово») він опублікував статтю під назвою «Руський кулак и болгарська свобода», в якій щиро вітав здобуття Болгарією незалежності, обстоював ідею невторчання Російської імперії у внутрішні справи цієї країни. Найбільш плідним часом наукової діяльності Михайла Драгоманова на ниві болгаристики став «софійський» період його життя — це 1889–1895 рр. У Болгарії Михайло Драгоманов створив ряд наукових праць, поміж яких домінують студювання саме болгарського фольклору. Він також розробив основні засади методики і методології вивчення фольклору, які згодом стали основоположними у вітчизняному літературознавстві. Зокрема наголошував на тому, що фольклористика повинна посісти одне із провідних місць у сфері

гуманітарних наук, а також — дослідження фольклору має бути порівняльним і інтернаціональним та ін. Свої твердження Михайло Драгоманов обґрунтовував на шпальтах такого авторитетного у Болгарії видання як «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина», що спеціалізувалося саме на дослідженнях слов'янського фольклору, зокрема в роботах: «Слов'янські варіанти однієї євангельської легенди», «Слов'янські оповідання про народження Костянтина Великого», «Слов'янські оповідання про пожертвування власної дитини», «Зауваження про слов'янські релігійні й етичні легенди», «Слов'янські приладки до Едипової історії» тощо. У 1888 р. в болгарському науковому збірнику «Загальна праця» («Обштъ Труд») він опублікував декілька болгарських народних легенд із власними примітками і поясненнями до них¹².

Олександр Олександрович Котляревський (1837–1881 рр., творчий псевдонім — Скубенко-Чуприна), який заступив кафедру відразу після виходу на пенсію Василя Яроцького, вже на час отримання цієї посади був відомим педагогом, громадським діячем і вченим-славістом — автором багатьох наукових праць з історії, філології та етнографії слов'ян. Ще в період навчання в Імператорському Московському університеті цікавився болгарською культурою. За рекомендацією свого викладача Йосипа Бодяньського, познайомився з Любеном Каравеловим — майбутнім видатним болгарським письменником і громадським діячем, який подарував йому цінні матеріали з болгарського фольклору, що згодом увійшли до його фундаментальної наукової праці «Про погребальні звичаї язичницьких слов'ян»¹³. 1862 р. Олександр Котляревський захистив у Санкт-Петербурзькому університеті магістерську дисертацію на тему «Про час прийняття християнської віри болгарами і про участь у цій справі св. Кирила Солунця — історико-хронологічне дослідження». Вже під час проведення своєї першої лекції Олександр Котляревський проголосив розроблену ним же програму викладання слов'янознавства на кафедрі, яка поєднувала вивчення мов, говорів, побуту, фольклору, історії і літератури слов'янських народів, що стало свідченням комплексного підходу до вивчення даної науки. Задля цього він розробив і прочитав такі курси лекцій, як «Історико-філологічний огляд слов'янських племен», «Історія слов'янознавства», «Енциклопедія слов'янознавства», «Загальне слов'янознавство», «Огляд слов'янських діалектів», «Історія літератури сербів і болгар» та ін.¹⁴ Як зазначав сучасник Олександра Котляревського Олександр Пипін — відомий російський літературознавець і етнограф — «слов'янознавство вперше набуло в ньому компетентного представника; до тих пір, від самого заснування університету, слов'янознавство було тут в самому печальному стані»¹⁵. У 1877–1878 рр. Олександр Котляревський очолював Київський слов'янський благодійний

комітет (від 1878 р. — Київське слов'янське товариство) і на ниві цієї діяльності в тому числі активно опікувався представниками болгарської молоді, які прагнули здобути освіту на українських теренах, організував збір коштів на підтримку національно-визвольної боротьби болгарського народу проти турецького гноблення та ін.

Значну увагу дослідженню болгарського пісенного епосу приділив у своїх працях вихованець, а згодом і викладач Київського університету Микола Павлович Дашкевич (1852–1908 рр.) — історик, фольклорист та літературознавець. Він став першим професором західноєвропейських літератур у цій інституції. Упродовж тридцяти років був незмінним головою кафедри всезагальної історії (з 1891 р. — кафедра західноєвропейської літератури). Будучи прихильником компаративного методу вивчення історії, фольклору та літератури, Микола Дашкевич вважав, що історичні і літературознавчі принципи наукового дослідження є рівноцінними. У своїх розвідках «Послідовний розвиток науки історії літератур і сучасні її задачі», «Кілька слідів спілкування Південної Русі з південно-слов'янами в XVI–XVII ст.», «Подвиг слов'янських першовчителів як засновників слов'янської самобутності і єднання» вчений підкреслював, що одним із найяскравіших прикладів взаємовпливу слов'янських культур є народна творчість¹⁶. Виходячи з цього, він навів паралелі між пісенною творчістю українців та болгар. Зокрема це стосується принципу складання, назв і мотивів української думи та болгарських гайдуцьких, юнацьких пісень тощо. Учений вважав, що український пісенний епос формувався під значним впливом болгарського. Також він наполягав на тому, що слово «дума» в значенні «пісенний епос» було запозичене українською мовою з болгарської і з часом повністю витіснило український відповідник цьому значенню, а саме «слово». В одному зі своїх листів до Тимофія Флоринського, датованого 19 грудням 1886 р., вчений писав: «Дивлячись на болгар і сербів, впадаєш поневолі в сум щодо безумства багатьох слов'ян, які не вміють дружити і єдністю своєю долати ворогів»¹⁷. Утім Микола Дашкевич вірив в ідею слов'янської єдності і вважав, що саме м. Київ має стати провідником її втілення.

Після передчасної смерті Олександра Котляревського кафедру заступив випускник Санкт-Петербурзького університету Тимофій Дмитрович Флоринський (1854–1919 рр.) — вчений-славист широкого кола наукових інтересів, у тому числі і болгарист, але насамперед сербіст. Утім славистичні вподобання Тимофія Флоринського поєднувались з нігілізмом щодо будь-яких проявів українства, відвертою українофобією. Важливим у контексті нашого дослідження є те, що саме йому належить першість викладання в Київському університеті курсу історії західних і південних

слов'ян. У 1890–1905 рр. обіймав посаду декана історико-філологічного факультету.

Варто зазначити, що зацікавленість Тимофія Флоринського проблемами історії слов'янських народів проявилася в його першій науковій студії під назвою «Костянтин Порфірородний як письменник про південних слов'ян перед судом новітньої критики», яка до того ж була нагороджена золотою медаллю університету¹⁸. Під час проведення своєї першої, вступної лекції зі слов'янознавства він наголосив, що одним із ключових напрямів розвитку славістики вважає вивчення сербської і болгарської літератур, оскільки лише пізнавши дух близьких народів можна навчитися цінувати власну культуру¹⁹. Загалом вчений характеризував усе слов'янство як одне етнографічне ціле під загальною назвою «Словянське племя»²⁰.

Болгаристичні студії Тимофія Флоринського, у своїй переважній більшості, присвячені проблемам історії середньовічної Болгарії. Упродовж 1882–1883 рр. він перебував у науковому відрядженні, під час якого відвідав південно-слов'янські країни, в тому числі і Болгарію. Матеріали, зібрані в Народній бібліотеці м. Софії, були використані вченим для розробки курсу лекцій із староболгарської літератури. Серед інших результатів цього відрядження — наукові розвідки: «Південні слов'яни і Візантія в другій чверті XIV ст.» (магістерська дисертація, захищена у 1881 р.) 1882 року, «До питання про богомилів» 1883 р., «Вивчення болгарської народної старовини» 1884 р. тощо. Одним із основоположних висновків першої із вище перелічених праць стало твердження про те, що не має сенсу «зупинятися на виявленні тісного зв'язку, існуючого між історією південних слов'ян і історією Візантії. Вивчення тієї і іншої має здійснюватись пліч о пліч. Відокремлення південних слов'ян від Візантії і навпаки, Візантії від південних слов'ян, неможливо. Це один світ, який живе одним життям, повинен мати і спільну історію»²¹. Предметом дослідження наступної розвідки стала болгарська пам'ятка XVI ст. (раніше належала Спиридону Палаузову — одеському історику болгарського походження) — рукописна копія з втраченого оригіналу XIII ст., яка стала широковідомою під назвою «Синодик царя Бориса». У цій роботі Тимофій Флоринський здійснив аналіз суті болгарського богомилства. Зокрема зазначав: «До цих пір свідчення про вчення болгарських богомилів черпалися із творів викривачів ересі, насамперед, із бесід Пресвітера Козьми... Тепер же перед нами церковно-законодавчий акт, в якому вчення ересі... сформульовано коротко, точно, ясно. Не може бути сумнівів, що цей акт прокляття складений на соборі проти богомилів, скликаному в Тирново 11 лютого 1211 р., і вставлено у тоді ж перекладений з грецького чин анафеми». У тексті документа окреслено

організаційну структуру богомільства, чітко простежено мотиви їх негативного ставлення до тих чи інших церковних канонів, роз'яснені причини успіху цього віровчення серед народних мас, вміщені імена проповідників богомільства тощо²².

У 1886 і 1898 рр. Тимофій Флоринський вкотре, з науковою метою, у числі інших південно-слов'янських країн, відвідав Болгарію. Зокрема, він працював в Народній бібліотеці м. Софії, де зібрав цінні рукописні матеріали, які згодом використав для написання рефератів, що були внесені до переліку програми XI Археологічного з'їзду в Києві, своїх наукових розвідок тощо²³. У цьому контексті варто зупинитися на одній із найцікавіших з них під назвою «Найдавніша пам'ятка болгарського права», в якій учений аналізує текст «Закону судного людям». У результаті дослідження він робить висновок про те, що цей документ «є твором епохи царя Сімеона (мається на увазі Сімеон I Великий — болгарський цар у 893–927 рр. — прим. авт.) і продуктом не приватної ініціативи, а законодавчим актом державної влади. Його головним джерелом стала візантійська «Еклога» (тут йдеться про «Ecloga Basilicorum» — вибірковий звід візантійського законодавства, тексти із кодифікації візантійського імператора Юстиніана та його наступників — прим. авт.). «Закон судний людям» необхідно визнати не простою компіляцією із «Еклог», а слов'янським (болгарським) збірником законів, оснований на порівнянні їх з візантійським першоджерелом»²⁴.

У червні 1910 р. вчений як офіційний представник Київського університету, вирушив до столиці Болгарії — м. Софії з метою участі у Слов'янському з'їзді, присвяченому проблемам тогочасного національно-культурного розвитку південних слов'ян, міжслов'янській співпраці тощо²⁵.

Відомо, що Тимофій Флоринський активно співпрацював з молоддю. Саме йому належала ідея створення в університеті студентського наукового гуртка. Чимало доповідей його членів тією чи іншою мірою були пов'язані із болгаристикою і навіть відзначені університетськими нагородами. Улітку 1914 р. учений брав участь у розробці культурної програми візиту до Києва членів Клубу студентської молоді м. Софії²⁶.

Наукова діяльність Тимофія Флоринського на ниві болгаристики високо оцінювалася болгарською громадськістю. Зокрема, в 1904 р. його було обрано почесним членом Слов'янського благодійного товариства в Болгарії²⁷. Також київські студенти болгарського походження, в адресі з нагоди 25-річчя від початку наукової діяльності вченого, привітали його «як представника плеяди вчених, що увіковічили свої імена в історії слов'янського мовознавства»²⁸. А через десять років по тому (1914 р.) вже з нагоди 35-літньої наукової діяльності Тимофія Флоринського, пред-

ставники болгарського земляцтва м. Києва «відзначили його заслуги в науковому обґрунтуванні прагнення болгар до реалізації свого національного ідеалу»²⁹.

Безумовну причетність до розвитку болгаристики мав Андроник Іоаникійович Степович (справжнє прізвище Дудка-Степович) (1857–1935 рр.), який також був випускником Київського університету (1879 р.) і зокрема, одним із найталановитіших учнів Олександра Котляревського. У 1892–1924 рр. (з деякими перервами) займався викладацькою діяльністю у стінах цього закладу, де читав курси зі слов'янської філології і історії слов'янських літератур на посаді приват-доцента. Іншими напрямками сфери його діяльності стали перекладацька та видавнича справи, а також літературна критика. Іще замолоду (1869–1870 рр.), навчаючись у Чернігівській гімназії, він зацікавився слов'янським фольклором. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського зберігаються кілька рукописних збірників слов'янських народних пісень, у тому числі і болгарських³⁰. Як знавець болгарської мови і літератури, Андроник Степович переклав чимало творів болгарських літераторів російською мовою. Йому належить авторство критико-бібліографічного огляду під назвою «93 відгуки щодо новітніх книг зі слов'янознавства»³¹. Андроник Степович був особисто знайомий з відомим болгарським літератором Іваном Вазовим. Знайомство відбулося в м. Києві під час урочистостей з нагоди 900-ліття хрещення Русі. Андроник Степович прокоментував свої враження від цієї зустрічі наступним чином: «Вазов справив на нас [присутніх на урочистостях] надзвичайно приємне враження своїми гарячими слов'янськими переконаннями»³². З Іваном Вазовим він часто обмінювався науковою і художньою літературою, рецензував його твори. Особливо високо оцінив його роман «Під ігом» («Под игото») та поему «Епопея забутих» («Епопея на забравените»)»³³. У 1894 р. у десятому номері болгарської газети «Мир» було вміщено наступне повідомлення: «відомий російський письменник, знаний численними вишуканими перекладами російською зі слов'янських літератур, пан А. Степович звернувся до пана Вазова за дозволом перекласти і видати російською мовою «Під ігом» («Под игото»)»³⁴.

Не менш плідною була й видавнича діяльність Андроника Степовича, яка також відіграла важливу роль у популяризації болгарської літератури. У 1888 і 1891 рр. він уклав і видав дві частини збірки творів слов'янських авторів під назвою «Слов'янська бесіда», а у 1893 р. — літературно-науковий збірник оповідань і статей зі слов'янознавства «Світанок»³⁵.

До плеяди перших болгаристів Київського університету належав і Костянтин Федорович Радченко (1872–1908 рр.) — історик, філолог-славіст, дослідник середньовічної історії Болгарії. У 1894 р. він закінчив

історико-філологічний факультет університету (був учнем Тимофія Флоринського). По тому вступив до магістратури і водночас розпочав вчителювати в Київській приватній жіночій гімназії А. Бейтель. 1898 р., згідно з рекомендацією Тимофія Флоринського і відповідним рішенням засідання історико-філологічного факультету (жовтень 1897 р.), Костянтин Радченко як професорський стипендіат кафедри слов'янської філології вирушив у дворічне наукове відрядження до слов'янських країн Балканського півострова, Австро-Угорщини і Німеччини³⁶. Зокрема, Тимофій Флоринський обґрунтував свою пропозицію «успішним складанням Радченком іспитів на ступінь магістра слов'янської філології, підготовкою до друку більшої частини його магістерської дисертації на тему «Релігійний і літературний рух в Болгарії у добу перед турецьким завоюванням»³⁷. Зазначена праця була опублікована 1898 р. і відразу посіла особливе місце в історичній болгаристиці³⁸. Вона отримала багато позитивних відгуків. Зокрема, Тимофій Флоринський, у притаманній йому стриманій манері, зазначав, що студія «справляє добре враження..., дає ясну картину релігійного і літературного життя в Болгарії при останніх Шишмановичах...»³⁹. Костянтин Радченко дослідив питання впливу Візантії на релігійне і літературне життя Болгарії, проаналізувавши: суть візантійського містицизму і одного із його проявів — ісихазму, ставлення його представників (Григорій Сінаїт, Григорій Палама) до богомільства та інших релігійних сект, а також розповсюдження ересі в Болгарії, насамперед богомільства (зокрема, вчення та діяльність монаха Феодосія) і способи боротьби з цим явищем та ін. Будучи прихильником порівняльного методу, Костянтин Радченко навів західноєвропейські паралелі подіям, що відбувались у релігійно-літературному розвитку Візантії і Болгарії у XIV ст., простежив вплив останніх у тому числі і на руські землі. Висновки, зроблені Костянтином Радченко у ході дослідження цієї теми, зазвичай дуже категоричні, але водночас слушні і незаперечні. Так, він розкритикував тогочасних болгарських літераторів за їх прагнення підпорядкувати болгарську літературну мову візантійському стилю, оскільки таким чином втрачалась її самобутність, назвавши такі зусилля рабськими.

1900 р. Костянтин Радченко отримав посаду приват-доцента кафедри слов'янської філології Київського університету та вже наступного 1901 р. переїхав до м. Ніжин, здобувши вакантну кафедру церковнослов'янської та російської мови і слов'янських наріч Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька, де працював до дня своєї смерті у 1908 р.

Після виходу в світ праці, про яку йшлося, Костянтин Радченко зосередився на студіюванні богомільського руху в Болгарії і, відповідно, апокрифічної літератури, результатом чого стало кілька розвідок, серед

яких варто виокремити наступні: «До історії філософсько-релігійного руху у Візантії і Болгарії XIV ст.», «Етюди по богомільству: До питання про відношення апокрифів до богомільства» тощо⁴⁰. Таким чином, у центрі уваги науковця перебувало вчення богомилів — послідовників антиклерикального руху (виник у X ст. у південно-західній частині Болгарії і тривав до XV ст., розповсюдившись на всю територію Європи, але вже під іншими назвами — *прим. авт.*), які «заперечуючи і засуджуючи усе старозавітне... не визнавали і церкви новозавітної; на їхню думку, і в ній панує сатана. Вони відкидали усе церковне вчення, таїнства, ієрархію і надто засуджували всю церковну обрядовість... не мали храмів і певних місць для богослужінь...»⁴¹.

З метою вивчення богомільського руху в Болгарії вчений дослідив значний масив візантійських і давньоболгарських текстів — космогонічних легенд, літописних і апокрифічних творів (апокрифи — заборонені християнською церквою твори, які не увійшли до складу біблійного канону, тобто Старого і Нового Завітів — *прим. авт.*), багато з яких були виявлені ним вперше. Фактично, ця праця докорінно змінила уявлення про вчення богомилів, які побутували до того часу. Він уперше дослідив проблему авторства апокрифів і з'ясував, що представники богомільського руху не мають до нього ніякого відношення. Зокрема, він наголосив: «богомили самі не уклали апокрифів і, можливо, не брали участі у їх перекладі з грецької на слов'янську», хоча «досить широко користувалися апокрифами, тлумачили їх у дусі свого вчення». Також він простудіював питання впливу богомільства на різноманітні прояви народної творчості і зробив висновок, що він був дуже суттєвим. Довів, що переважна більшість тих апокрифів, оригінальні тексти яких були втрачені, не відображали справжньої суті вчення богомилів, оскільки схильність народної фантазії до перебільшення і перекручування завжди витісняє основоположні факти. Окрім цього, вчений детально вивчив проблему впливу візантійських релігійних течій на духовне життя Болгарії і наголосив, що найінтенсивнішим він був саме за часів правління останніх представників династії Шишмановичів. І, що особливо важливо, на основі зібраної інформації дослідник відтворив картину соціальних відносин середньовічної Болгарії.

Таким чином, створений 1834 р. Київський університет досить швидко, вже в середині 50-х рр., став одним із провідних центрів славістики на українських теренах, багато в чому завдячуючи відповідній політиці уряду Російської імперії, насамперед прийняттям загальних статутів Імператорських російських університетів від 1835 і 1863 рр., тимчасового чотирирічного статуту Київського університету 1842 р., а також — діяльності викладацького складу цієї інституції. Серед славістичних до-

сліджень учених Київського університету болгаристика посіла важливе місце. Болгаристичні студії здійснювались за двома основними напрямками — історичним і літературознавчим із значним домінуванням останнього. Упродовж досліджуваного періоду були розроблені методологічні підходи вивчення цієї «міждисциплінарної дисципліни». Зокрема, перевага надавалась компаративному методу дослідження. Напрацювання перших болгаристів Київського університету стали значним підґрунтям для подальшого дослідницького пошуку, яке активно успадковується й сучасними науковими колами.

¹ Григораши Н.Д. Українська літературознавча болгаристика XIX — середини XX ст.: становлення, методологічні засади: Дис. ... канд. іст. наук. — Тернопіль, 2002; Копилов С.А. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України. — Кам'янець-Подільський, 2005; Іваненко О.А. Університети України в міжнародних наукових зв'язках Російської імперії (друга половина XIX — початок XX ст.). — К., 2013.

² Левицька Н.М. Загальна характеристика стану вищої гуманітарної освіти в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст. // Гілея: науковий вісник. — К., 2014. — Вип. 87. — С. 32.

³ Новиков М.В., Перфилова Т.Б. Университетский устав 1835 г. // Ярославский педагогический вестник. — Ярославль, — 2012. — № 3. — Т. 1 (Гуманитарные науки). — С. 13.

⁴ Шатилова В.П. Динамика изменения инфраструктуры научно-исследовательской деятельности в Российских университетах XIX века // Человек и образование. Спб., — 2012. — Вып. 1 (30). — С. 151–157.

⁵ Іваненко О.А. Вказ. праця.

⁶ История древней русской словесности. Сочинение Михаила Максимовича. — К., 1839. — С. 3.

⁷ Максимович М. Откуда идет русская земля, по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским // Собрание сочинений М.А. Максимовича. — К., 1876. — Т. 1. — С. 8–9.

⁸ История древней русской словесности. — С. 218.

⁹ Там само. — С. 168–169.

¹⁰ Памяти М.А. Максимовича: [Оттиск из журнала «Киевская Старина». — К., 1898. — С. 92–95].

¹¹ Отчет исправляющего должность экстраординарного профессора Яроцкого, по случаю командировки с ученой целью в Славянские земли, с 15 июня 1863 по 15 декабря 1863 г. // Университетские известия. — 1864. — № 2. — С. 78–105.

¹² Обшть Труд (София). — 1888. — Т. 2. — С. 73–78.

¹³ Котляревский А.А. О погребальных обычаях языческих славян. — М., 1868.

¹⁴ ЦДІАК України. — Ф. 2223. — Оп. 1. — Спр. 69. — Арк. 20.

¹⁵ Пытин А.Н. Материалы для биографии А.А. Котляревского. — Спб., 1894. — С. XXIV.

¹⁶ *Дашкевич Н.П.* Постепенное развитие науки истории литератур и современные ее задачи // Университетские известия. — 1877. — № 10. — С. 747; *Дашкевич Н.П.* Несколько следов общения Южной Руси с югославянами в XVI–XVII вв. // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. К., 1904. — Кн. 18. — Вып. 3–4. — С. 37–51; *Дашкевич Н.П.* Подвиг славянских первоучителей как основателей славянской самобытности и единения // Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. 65. — № 105. — Арк. 36.

¹⁷ ІР НБУВ. — Ф. 65. — № 105. — Арк. 36; ІР НБУВ. — Ф. 3. — Спр. — 19922. — Арк. 2.

¹⁸ *Флоринский Т.* Константин Порфирородный как писатель о южных славянах перед судом новейшей критики // Журнал Министерства народного просвещения. — 1880. — № 1.

¹⁹ Вступительная лекция по славяноведению. Доц. Т. Флоринского // Университетские известия. — 1882. — № 4. — С. 63–72.

²⁰ *Флоринский Т.* Лекции по славянскому языкознанию. — К., 1881.

²¹ *Флоринский Т.* Южные славяне и Византия во второй четверти XVI века. — Спб., 1882. — С. 1.

²² К вопросу о богомилах. Тимофея Флоринского // Сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В.И. Ламанского по случаю 25-летия его ученой и профессорской деятельности. — Спб. — 1883. — С. 33–40); *Флоринский Т.* Изучение болгарской народной старины // Университетские известия. — 1884. — № 8.

²³ *Иваненко О.А.* Вказ. праця. — С. 77.

²⁴ *Флоринский Т.* Древнейший памятник Болгарского права // Сборник статей по истории права, посвященный М.Ф. Владимирскому-Буданову его учениками и почитателями: [по случаю 35-летия его учено-литературной деятельности (1868–1903 гг.)]. — К., 1904. — С. 426–427.

²⁵ *Иваненко О.А.* Вказ. праця. — С. 78.

²⁶ Там само. — С. 78.

²⁷ Там само. — С. 79.

²⁸ Там само. — С. 78.

²⁹ *Иваненко О.А.* Вказ. праця. — С. 78–79.

³⁰ ІР НБУВ. — Ф. 179. — № 122, 123; *Степович А.И.* Книга славянства. Произведения народов славян и их певцов // ІР НБУВ. — Ф. 179. — № 6.

³¹ *Степович А.* 93 отзыва о новейших книгах по славяноведению // Славянские Известия: [Отд. Оттиск из «Филологических записок». — Воронеж, 1897. — С. 130].

³² *Степович А.* Рассвет. Литературно-научный сборник рассказов и статей по славяноведению. К., 1893. — С. 97.

³³ Там само. — С. 97–98.

³⁴ *Марковска М.* Летопис за живота и творчеството на И. Вазов. — Софія, 1981. — Ч. 1. — С. 571.

³⁵ *Степович А.* Рассвет. — С. 97.

³⁶ *Иваненко О.* Вказ. праця. — С. 86.

³⁷ Там само. — С. 86.

³⁸ *Радченко К.* Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. — К., 1898.

³⁹ Флоринский Т. Отзыв о сочинении К.Ф. Радченко под заглавием «Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием» // Критико-библиографический обзор новейших трудов по славяноведению. — К., 1899. — Вып. 4. — С. 7.

⁴⁰ Радченко К. Малоизвестное сочинение Евфимия Зигабена, трактующее о богомилах. — Нежин, 1902; Радченко К. К истории философско-религиозного движения в Византии и Болгарии XIV века // Научно-литературный сборник. Повременное издание «Галицко-Русской материцы». — Львов, 1902. — Т. 2. — Кн. 1; Радченко К. «Этюды по богомильству: К вопросу об отношении апокрифов к богомильству» // «Изборник киевский», посвященный Т.Д. Флоринскому. — К., 1904.

⁴¹ Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. — Спб., 1891. — Т. IV (VII). — С. 175.

В статье рассматривается процесс становления болгаристики в Киевском университете Св. Владимира, основные тенденции развития этой научной дисциплины на протяжении XIX в. Анализируются научные наработки ученых институции, посвященные разнообразным аспектам развития истории и литературы Болгарии.

Ключевые слова: Украина, Болгария, связи, Императорский университет Св. Владимира, болгаристика, исследования, история, литература.

The article stipulates on the process of Bulgarian studies development in St. Volodymyr Kyiv University, major tendencies of this historic scholarch during XIX — beginning of XX cm. The article analyzes academic researches of this Institution scientists dedicated to various aspects of Bulgarian history and literature development.

Keywords: Ukraine, Bulgaria, relations, St. Volodymyr Kyiv Imperial Universit , Bulgarian studies, researches, history, literature.

Степан Віднянський

СЛАВІСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ: ОСНОВНІ ЕТАПИ, НАПРЯМИ І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Розглядаються основні етапи, пріоритетні напрями і тенденції розвитку славістичних студій в Інституті історії України НАН України, започатковані у 1947 р. створенням відділу загальної історії і історії слов'ян. Аналізуються внесок провідних істориків-славістів інституту — Ф.П. Шевченка, В.І. Клокова, І.М. Мельникової, П.М. Калениченка, П.С. Соханя та інших у становлення й розвиток вітчизняної богемістики, балканістики, болгаристики, полоністики і міжслов'янських взаємин, сучасні проблеми та перспективи історичної славістики.

Ключові слова: *Інститут історії України НАН України, історична славістика, етапи, напрями, проблеми та тенденції розвитку.*

Славістика або слов'язознавство як комплексна наукова дисципліна, сукупність соціальних і гуманітарних наук про слов'ян, їх історію, мову, фольклор, літературу, матеріальну і духовну культуру, нараховує понад 200-річну історію, проте її історіографія належить до кола предметів, розробка яких, на жаль, не відноситься до пріоритетних напрямів наукових досліджень. Навіть питання про її предмет нерідко стає темою дискусій на славістичних форумах, де окремі науковці трактують славістику як виключно філологічну дисципліну. Дійсно, мовознавство завжди було первісною ланкою і ядром славістики. Втім, у зв'язку з цим слід пригадати, що слов'язознавство в ряді країн Центральної та Південно-Східної Європи народжувалося на межі XVIII–XIX ст. на ґрунті відродження й пробудження слов'янських народів та пошуків ними своєї історичної ідентичності і мовно-культурної відмінності від романо-германських народів, як одна з форм вираження національної самосвідомості слов'янських народів, їх боротьби за національно-культурну самобутність й незалежність, тож нелогічним є вилучення з поняття славістики історії та історії культури слов'ян. Розпочавшись з вивчення слов'янських пам'яток і мов, слов'язознавство виявилось цілком зануреним в історію, у дослідження генезису слов'янських народів та їх своєрідної культури. Тож не випадково перші славісти були і філологами, й істориками, й етнографами, й археологами (Й. Добровський, П. Шафарик, В. Караджич та ін.).

Про це свідчить і розвиток славістики на українських землях. Науковцями, зокрема С.А. Копиловим, доведено, що протягом нового

часу історіографічний процес в Україні в галузі дослідження історії слов'янських народів (М. Бантиш-Каменський, Ю. Венелін-Гуца, І. Срезневський, О. Бодянський, О. Котляревський, Т. Флоринський, В. Яроцький, М. Костомаров, М. Драгоманов, М. Максимович, Я. Головацький, І. Франко, М. Грушевський та ін.) розгортався в кореляції із формуванням національної свідомості та політичної ідеології українців, на тлі здобутків європейської історичної науки і філософії¹. У 1835 р., зокрема, в Російській імперії з'явилося чотири кафедри слов'янознавства, і в тому числі одна в Україні у Харківському університеті. До середини XIX ст. українське слов'янознавство вже згуртовувалося довкола кількох центрів у Російській імперії (Харків, Київ, Одеса) та Львівського в Австрійській монархії і досить інтенсивно розвивалося: тривало становлення різних напрямів, у тому числі й історичного, слов'янознавчих студій. У другій половині XIX ст. слов'янознавство увійшло до системи вищої історичної освіти, а в 1860-х роках історія слов'ян виокремилась із слов'янської філології в особливу дисципліну, що викладалася в усіх університетах та Київській духовній академії, а центром українських історико-славістичних досліджень стала Київська археографічна комісія. Більше того, наприкінці XIX ст. українська історична славістика домінувала в європейському слов'янознавстві і мала відмінні риси від слов'янофільства, яке стало загальноросійською ідеологією, що возвеличувала ідеї єдності слов'янських народів з яскраво вираженою месіанською роллю Росії та специфічним осмисленням історії (М. Погодін, М. Данилевський, М. Чернишевський, М. Добролюбов, Ф. Достоевський).

Не переривалися дослідження історії, культури слов'ян та їх взаємин в українській історіографії, насамперед у діаспорній, і в міжвоєнні роки (Д. Антонович, І. Борковський, С. Дністрянский, М. Драй-Хмара, С. Смаль-Стоцький, А. Степович, Д. Похилевич, Є. Рихлік, С. Томашівський та ін.), хоча репресії 1920–30-х років в СРСР проти гуманітарної інтелігенції призвели до значних втрат у вітчизняній славістиці, яку влада вважала «лженаукою, ворожою щодо радянського ладу» (т. зв. «справа славістів» 1934 р. тощо). За таких умов створення в АН СРСР Інституту слов'янознавства, що проіснував менше трьох років (1931–1934), було єдиним винятком за увесь міжвоєнний період. Щоправда, вже наприкінці 1930-х років і в роки Другої світової війни слов'янофільство, а власне панславізм, був реанімований та поставлений на озброєння ВКП(б) як досить перспективний засіб використання для поширення комуністичного впливу на «братні» слов'янські народи і їх об'єднання «для боротьби проти фашизму». Більше того, особисто Й. Сталін інтенсивно спекулював на ідеї слов'янської єдності, і не лише для відсічі фашистської агресії, а й для післявоєнного формування прорадянського «східного блоку».

Зокрема, у 1944–1945 рр. він неодноразово на переговорах із лідерами Чехословаччини, Польщі, Югославії, Болгарії та інших східноєвропейських країн наполегливо переконував, що Радянський Союз прихильник «нового слов'янофільства», що принципово відрізняється від «старого» — царського, і може стати основою союзу слов'янських народів і держав Східної Європи у протистоянні відродженню реваншизму й нової загрози з боку Німеччини².

Свідченням появи нового зацікавлення до підготовки відповідних «спеціалістів» стало утворення восени 1939 р. кафедри історії південних та західних слов'ян на історичному факультеті Московського державного університету, у 1944 р. — кафедри слов'янської філології, а на початку 1947 р. — Інституту слов'янознавства в структурі Академії наук СРСР, одним із головних завдань якого було вивчення актуальних проблем історії країн Центральної та Південно-Східної Європи, які були визволені Червоною армією від німецької окупації і розпочали за радянською допомогою і зразком будівництво основ соціалізму. Тобто, виходячи насамперед з політичної доцільності радянське керівництво дало можливість розвиватися слов'янознавству, але під жорстким партійним контролем. З моменту свого заснування ця академічна установа спеціалізувалася переважно на комплексному вивченні історії, культури, літератури і мов зарубіжних слов'янських народів і з часом набула великого досвіду в цій галузі й стала провідною науковою славістичною організацією СРСР, а згодом РФ³. На той час незначною була кількість університетських кафедр, які займалися проблемами всесвітньої нової й новітньої історії. Окрім Москви та Ленінграда, вони були у периферійних університетах у Воронежі, Казані, Пермі, Томську, Києві. Намагання розвинути різні напрями всесвітньої історії, у тому числі історичного слов'янознавства, в союзних республіках, зокрема в УРСР, наштовхувалися на небажання керівників АН СРСР позбутися традиційної монополії на цю галузь історичних знань.

І все ж, вже у 1947 р. в структурі Інституту історії АН УРСР, заснованому у 1936 р. в Києві, були створені відділ загальної історії і історії слов'ян та відділ історії міжнародних відносин, а у 1949 р. перший з них було перейменовано на відділ історії країн народної демократії. «Східна Європа» як нова геополітична реальність виникла за підсумками Другої світової війни. Упродовж сорока років територію, в межах якої домінував Радянський Союз, розглядали як окремих світовий регіон, що засвідчує відповідна документація ООН. «Зовнішня імперія» СРСР визначалася на Заході як «Східна Європа». Термін «Центрально-Східна Європа» видався компромісним. Однак у радянській історичній традиції йшлося спочатку про країни народної демократії (попри парадоксальність цього терміну),

потім про європейські соціалістичні країни або країни соціалістичного табору («співдружності»), основою якого стали слов'янські країни. Однак ці термінологічні дискусії не скасовували імперативного геополітичного факту, розтлумаченого англійським географом й геополітиком Хелфордом Джоном Маккіндером, який доводив: «Хто контролює Східну Європу, той керує Євразією, а хто контролює Євразію, той керує... світом».

Це твердження стало, по суті, відправною точкою для конфронтаційного ідеологічного дискурсу науковців СРСР і Заходу у роки «холодної війни». На Заході, зокрема, в цей період був підвищений інтерес до вивчення стану справ на Сході, в соціалістичному таборі, куди входили всі слов'янські країни і народи (а це — близько 300 млн. чол., або 35% населення Європи): створювалися спеціальні інститути, центри, кафедри русистики («радянології») і славістики. В СРСР, своєю чергою, дослідження проблем країн, які належали до радянської сфери впливу у Східній Європі, мало й прагматичний зміст вироблення практичних рекомендацій для втілення радянської політики в регіоні. Зокрема, аналіз становища у східноєвропейських сусідів УРСР був на той час особливо актуальним, тим паче, що західноукраїнські землі в різні історичні часи разом з прикордонними центрально-східноєвропейськими територіями входили до складу одних і тих же державних утворень, тобто мали спільну історію. Хоча, звичайно, радянська історіографія історії країн Центрально-Східної Європи була ідеологічно гомогенною та мала єдиний концептуально-методологічний зміст. Зокрема, розвиток слов'янознавчих студій у радянській Україні був повністю підпорядкований ідеологічним завданням комуністичного режиму та узгоджувався з напрямками роботи слов'янознавчих установ московського центру. Підтвердженням цьому є і розвиток славістичних досліджень в Інституті історії АН УРСР.

Загалом ознайомлення з науковим доробком співробітників академічного Інституту історії дає підстави виділити декілька періодів у розвитку історіографії проблем дослідження історії європейських соціалістичних країн, зокрема слов'янських.

Перший період від кінця 1940-х рр. до середини 1960-х рр. був пов'язаний насамперед із непростим перехідним періодом від сталінізму до «відлиги». У 1949 р. в Інституті історії АН УРСР, як вже зазначалося, був створений відділ історії країн народної демократії, який із самого початку і до 1960 р. очолював тоді ще кандидат історичних наук, згодом видатний український історик, член-кореспондент АН УРСР Федір Павлович Шевченко (1914–1995). Саме під його керівництвом у відділі були започатковані науково-дослідницькі теми з історії Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Югославії та інших країн Центрально-Східної Європи, була налагоджена міжнародна наукова співпраця. Відділ тісно співпра-

цював з Інститутом слов'янознавства АН СРСР, спільно з яким, наприклад, 26 травня 1952 року відбулося розширене засідання, присвячене обговоренню рукописів нарисів «История Польши» та «История Болгарии». Із розвитком досліджень із всесвітньої історії в Україні у 1954 р. Вченої раді Інституту історії було надано право приймати до розгляду кандидатські дисертації й присуджувати на основі захисту науковий ступінь кандидата історичних наук зі спеціальності «Всесвітня історія». У тому ж році молодший науковий співробітник відділу історії країн народної демократії І.А. Петерс першим захистив кандидатську дисертацію з цієї спеціальності на тему «Исторична роль Радянського Союзу у визволенні Чехословаччини від німецько-фашистських загарбників».

Ф.П. Шевченко неодноразово наголошував на тому, що Інститут історії має перетворитися на потужний науково-дослідницький і координаційний центр широкого профілю, де б розроблялися проблеми теорії і всесвітньої історії. Особливого значення керівник відділу надавав розвитку міжнародних наукових зв'язків українських істориків, зокрема координації роботи з ученими країн народної демократії: «Вивчення історії України без вивчення історії Польщі неможливо і так само ряд проблем, які стосуються України, повинні розроблятися в координації з роботами в Польщі, — стверджував він, наприклад, на засіданні Вченої ради інституту 24 лютого 1958 р. — Ми... навіть не використовуємо того досвіду, який зараз в Польській республіці є. Ми не можемо вивчати далі історію України без історії Молдавії, Чехословаччини, Угорщини. Треба добиватись нам випуску одного збірника українсько-угорського, українсько-польського тощо та притягнути до цієї справи істориків наших та інших»⁴. І вже 1964 р. побачив світ збірник статей «Українсько-угорські історичні зв'язки» за редакцією Ф.П. Шевченка.

З іменем Ф.П. Шевченка пов'язані витoki традицій славістичних студій відділу, передусім досліджень місця й ролі України в історії міжслов'янських зв'язків. У своїй статті «О состоянии изучения связей украинского народа с другими народами» (1959) учений наголошував: «Общность происхождения, языковое родство, никогда не прекращавшиеся политические, экономические и культурные связи между славянскими народами способствовали тому, что в их среде никогда не угасали идеи единения и дружбы. Изучение истории любого славянского народа без его взаимосвязей и взаимовлияния с другими славянскими народами невозможно и ненаучно, это касается и истории украинского народа, [которая] тесно переплетается с историей русского, белорусского, польского, чешского и всех других славянских народов»⁵.

Славістичні студії традиційно посідали вагоме місце у творчому доробку самого Ф.П. Шевченка. Результатом багатолітніх досліджень

ученого з історії українсько-російських взаємин стала публікація у 1959 році багато в чому знакової для вітчизняної історіографії монографії «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.», на базі якої він у 1963 р. в Москві захистив докторську дисертацію. Багато уваги вчений приділяв проблемам історичних зв'язків українців із зарубіжними слов'янами, про що свідчать його публікації: «Серби і болгари в українському козацькому війську XVII–XVIII ст.» // «Питання історії та культури слов'ян». — К., 1963; «Югослави в партизанських загонах на Україні в роки Великої Вітчизняної війни» // «Історичні зв'язки слов'янських народів». — К., 1963; «Сторінки українсько-чорногорських зв'язків у XVIII ст.» // «Тези доповідей VI української славістичної конференції». — Чернівці, 1964 та ін. У вересні 1963 року на V Міжнародному з'їзді славістів у Софії Ф.П. Шевченко виступив з доповіддю «Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVI–XVIII ст.», що була опублікована окремою брошурою.

Ф.П. Шевченко здійснював потужну науково-редакційну роботу в галузі історії країн Центрально-Східної і Південної Європи. Зокрема, він був членом редколегії збірника документів «Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трёх томах». — М., 1953; збірника статей до V Міжнародного конгресу славістів «Історичні зв'язки слов'янських народів». — К., 1963; «Славістичного збірника». — К., 1963 тощо. Вчений завжди тримав руку на пульсі подій, що відбувалися в науковому житті зарубіжних слов'янських країн. Так, 1963 року в третьому випуску збірника «Міжслов'янські літературні взаємини» він опублікував рецензію на книгу словацького українознавця М. Неврли «Т.Н. Ševčenko, revolučný básnik Ukrajinu» (Батислава, 1960), в якій проілюстровано широку популярність творчості Кобзаря у Чехії та Словаччині. На сторінках «Українського історичного журналу», першим головним редактором якого став Ф.П. Шевченко (1957–1972), публікувалися його рецензії на дослідження польських колег: Владислава А. Серчика «Koliszczyzna». — Kraków, 1968 (УІЖ, 1968, № 12); Єжі Льовеля «Polska, jakiej nie znamy. Zbiór reportaży o mniejszościach narodowych». — Kraków, 1970 (УІЖ, 1971, № 2); Лешека Подгородецького «Zarys dziejów Ukrainy». — Warszawa, 1976, t. I-II (УІЖ, 1978, № 5); а також рецензія на видання Ягеллонського університету — збірник праць за редакцією Мечислава Карася і Антонія Подрази «Ukraina. Terazniejszosc i przeszosc». — Kraków, 1970 (УІЖ, 1971, № 11). До речі, саме з ініціативи головного редактора вже з перших номерів «Українського історичного журналу» в ньому було відкрито дві спеціальні рубрики із всесвітньої історії — «Українці за кордоном» та «Історія зарубіжних країн», в яких друкувалися статті як співробітників відділу історії країн народної демократії, так і вчених з

інших наукових установ і навчальних закладів України та зарубіжних країн. Загалом за перші десять років існування «Українського історичного журналу» на його сторінках було опубліковано близько 100 наукових статей із всесвітньої історії, переважна більшість з яких стосувалася історії країн Центрально-Східної Європи⁶.

Наукові дослідження Ф.П. Шевченка виходили друком у Польщі, Румунії, Угорщині, Німеччині, Чехословаччині, Болгарії. На думку О. Апанович, саме через визнання вченого у світовому науковому співтоваристві його не наважилися звільнити з Інституту історії АН УРСР у часи ганебних переслідувань української інтелігенції, що розпочалися 1972 року⁷.

У відділі історії країн народної демократії наприкінці 1940-х — на початку 1960-х років також починали свою наукову діяльність такі згодом відомі історики-славісти як І.Ф. Євсєєв, В.І. Клоков, І.М. Мельникова, І.А. Петерс, П.М. Калениченко, С.М. Пархомчук, І.М. Кулинич, П.С. Сохань, І.Т. Лісевич, В.У. Павелко, М.В. Знаменська, В.В. Павленко та ін. Наприклад, В.І. Клоков, працюючи з 1955 р. у відділі, 1962 р. захистив докторську дисертацію «Боротьба народів слов'янських країн проти німецько-фашистських загарбників», яка була першою узагальнюючою працею в історіографії того часу з цієї проблематики. І.М. Мельникова, перейшовши у відділ у 1957 р. з московського Інституту слов'янознавства, у 1961 р. захистила докторську дисертацію на тему «Класова боротьба у Чехословаччині в період тимчасової, часткової стабілізації капіталізму в 1924–1929 рр.», джерельну базу якої склали вперше введені до наукового обігу документи з архівів Києва, Москви, Ужгорода, Братислави, Праги. Матеріали дисертації лягли в основу індивідуальної монографії вченої, що побачила світ наступного року і справила значний вплив на подальший розвиток вітчизняної історіографії, оскільки за її прикладом почали з'являтися аналогічні дослідження з новітньої історії країн Центрально-Східної і Південної Європи. Новітній історії Чехословаччини були присвячені книги І.А. Петерса «Співдружність чехословацького і радянського народів у боротьбі проти фашизму в роки Другої світової війни» (К., 1959) і «Чехословацко-советские отношения (1918–1934)» (К., 1965). У 1966 р. захистив докторську дисертацію «Співробітництво Української РСР і Польської Народної Республіки (1944–1960 рр.)» І.Ф. Євсєєв, яка теж вийшла друком окремими монографіями в Україні і Польщі. Ще у 1956 р. в Празі була опублікована монографія українського вченого «З історії Закарпатської України (1944–1945)». У 1966 р. вийшла з друку книга іншого полоніста відділу — П.М. Калениченка «1000-ліття Польської держави», який у 1956 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Прогресивна польська еміграція в

СРСР в роки Другої світової війни». Болгаристика була представлена захищеною у 1958 р. кандидатською дисертацією І.М. Кулиничка «Становище і боротьба робітничого класу Болгарії на початку ХХ ст. (1907–1912 рр.)», монографією П.С. Соханя «Пламенный революционер. Жизнь и революционная деятельность Георгия Димитрова» (К., 1962).

Слід наголосити, що в ті часи, в умовах ідеологічного протистояння доби «холодної війни» історія слов'янських народів, балканських країн, а також російська та радянська історія стала справжнім полем битви. Історія була, по суті, додатком до політичної пропаганди. Не випадково перші дослідження науковців відділу були присвячені міжнародному значенню «Великої жовтневої соціалістичної революції», її впливу на розвиток революційного руху в слов'янських та інших зарубіжних країнах, виконанню «інтернаціональної місії» Червоної армії у роки Другої світової війни — звільненню народів Європи від фашизму, формуванню комуністичних партій та їх приходу до влади на заключному етапі війни, втіленню ідей «пролетарського інтернаціоналізму» в процесі народно-демократичних перетворень у країнах Центрально-Східної Європи і утворення світової соціалістичної системи, взаємодії цих країн в рамках «соціалістичної співдружності», міжнародним відносинам «нового типу» та іншим подібним пріоритетним темам марксистської історіографії. Утім з часом їхня увага зосередилася на більш конкретних проблемах внутрішньої історії держав цього європейського регіону, а також на розвитку історичних зв'язків і співробітництва з ними України. Звичайно, й у ті часи історик був активним творцем наукової проблеми, яку він досліджував. Тому будь-яка історична концепція або теорія має релятивний характер. Утім, історик не може бути вільним від цінностей культури, політичної ситуації, в рамках яких він живе й працює. За радянських часів важко було звільнити дослідження історії від впливу домінуючих тоді суспільно-політичних цінностей та монополії офіційної ідеології. Для української академічної історіографії характерною в ті часи була «радянська за формою та національна за змістом» практика історіописання. Разом з тим, незважаючи на надмірну заідеологізованість і прокомуністичну спрямованість, притаманну в ті часи усій радянській історіографії, славистичні студії відділу історії країн народної демократії Інституту історії АН УРСР відрізнялися багатою й різноплановою джерельною базою, в тому числі зарубіжного походження, і стали основою певних концепцій і узагальнень щодо закономірностей і особливостей історичного розвитку країн Центрально-Східної Європи.

Повоєнне десятиліття було позначене великою кількістю проведених наукових сесій, конференцій, дискусій та нарад, у тому числі й міжнародних, активну участь в яких брали співробітники відділу історії країн

народної демократії. Примітним явищем стали візити до Інституту історії АН УРСР закордонних істориків, передусім з «країн народної демократії» — Болгарії, Польщі, Угорщини, Чехословаччини. Зокрема, у 1961 р. гостями Інституту були декан філософсько-історичного факультету Софійського університету Дмитро Ангелов, директор Чехословацько-Радянського інституту (м. Братислава) Йозеф Грозієнчик, завідувач відділу загальної історії Інституту історії Чехословацької Академії наук Іржі Кржижек⁸. Натомість і провідні співробітники Інституту (Ф.П. Шевченко, І.Ф. Євсєєв, П.М. Калениченко, В.І. Клоков, С.М. Пархомчук, І.А. Петерс, І.М. Мельникова, П.С. Сохань та ін.) дістали можливість брати участь у закордонних міжнародних конференціях та виїжджати в зарубіжні країни соціалізму для роботи в архівах і бібліотеках. Наприклад, 1957 р. в Чехословаччині протягом місяця перебував В.І. Клоков, який ознайомлювався з архівними матеріалами про збройну боротьбу чехів і словаків проти німецько-фашистських загарбників у роки Другої світової війни, а П.М. Калениченко і І.Ф. Євсєєв перебували в науковому відрядженні в ПНР, де упродовж місяця працювали в польських архівах над матеріалами для своїх планових тем і докторських дисертацій⁹. У 1959 р. для участі в міжнародних конференціях та наукових з'їздах і роботи в зарубіжних архівах до Братислави і Праги виїжджали наукові співробітники відділу історії країн народної демократії В.І. Клоков, І.А. Петерс та І.М. Мельникова¹⁰. Це сприяло налагодженню міжнародних зв'язків Інституту історії АН УРСР та більш широкому введенню українськими істориками до наукового обігу здобутків зарубіжної історіографії та оригінальних архівних джерел і нових документальних зарубіжних матеріалів.

Отже, у період діяльності відділу історії країн народної демократії (з 1963 р. — відділу нової і новітньої історії зарубіжних країн) в Інституті історії АН УРСР були започатковані й закладені досить міцні підвалини історичних досліджень зі всесвітньої історії, зокрема з полоністики, богемистики, болгаристики, а також з історії міжнародних відносин та історичних зв'язків і співробітництва України зі слов'янськими країнами Центральної та Південно-Східної Європи.

Другий період від середини 1960-х до кінця 1980-х рр. в історії відділу був «епохою» члена-кореспондента АН УРСР Ірини Миколаївни Мельникової (1918–2010), яка з 1965 р. очолювала відділ історії зарубіжних соціалістичних країн, а з 1985 по 1988 роки — відділ історії та міжнародних відносин соціалістичних країн. Тоді ще домінувало оптимістичне бачення комуністичного майбутнього. Хід історії «передбачався» на основі марксистко-ленінського методологічного арсеналу, який К. Поппер розкритикував у праці «Злиденність історизму» (1957), яка зі

зрозумілих причин тоді була недоступна гуманітаріям СРСР. Адже в їхніх працях фактично причини історичних подій виводилися з їх наслідків. Об'єктом дослідження були переважно колективістські форми суспільного устрою, суттю яких є віра в можливість перетворень суспільства на засадах тотальної політичної практики. Тому пріоритетними темами наукових розробок співробітників відділу були проблеми класової боротьби, соціально-економічного розвитку, формування і зміцнення провідного становища робітничого класу і керівної ролі комуністичних партій в соціалістичних перетвореннях у країнах Центрально-Східної Європи тощо.

Водночас, важливим напрямом досліджень у відділі стало вивчення ролі та місця Української РСР у системі співпраці СРСР із країнами «соціалістичної співдружності», започатковане публікацією у 1965 р. колективної монографії «Украинская ССР и зарубежные социалистические страны», присвяченої періоду 1945–1965 років. Оригінальність цієї праці полягала насамперед у тому, що на прикладі України було вперше у радянській історіографії широко, із залученням нових документальних зарубіжних матеріалів показано участь союзної республіки у співробітництві Радянського Союзу з країнами соціалізму. У 1974 р. вийшла в світ ще одна колективна монографія «На магістралях дружби і братерства. Участь Української РСР у співробітництві Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами», в якій досліджувану проблему доведено хронологічно до 1970 року. Авторів цієї праці — І.М. Мельникову, І.М. Кулиничу, П.С. Соханя було удостоєно премії Академії наук УРСР ім. Д.З. Мануїльського.

Кінець 1960-х — 1970-ті рр. визначався процесом поступового підвищення наукової кваліфікації співробітників відділу. У буремному для європейської історії 1968 р. І.А. Петерс захистив докторську дисертацію «Чехословацько-радянські відносини 1918–1938 рр.». У 1970 р. докторську дисертацію на тему «Великий Жовтень і революційна боротьба польських трудящих (1917–1920 рр.)» захистив П.М. Калениченко, у 1973 р. — П.С. Сохань на тему «Економічне, науково-технічне та культурне співробітництво СРСР і НРБ та участь в ньому Української РСР (1944–1970 рр.)». Було захищено також низку кандидатських дисертацій: у 1968 р. — В.У. Павелко на тему «Співробітництво Радянської України і Чехословацької Соціалістичної республіки в галузі культури (1945–1965 рр.)», у 1971 р. — М.В. Знаменською на тему «Діяльність громадських організацій Української РСР по зміцненню дружби і співробітництва з європейськими соціалістичними країнами», у 1975 р. — В.В. Павленко на тему «Солідарність трудящих Радянської України з революційною боротьбою робітників і селян Болгарії. 1923–1934 рр.)», у 1977 р. —

С.В. Віднянським на тему «Консолідація профспілкового руху в Чехословаччині та підвищення його ролі в суспільно-політичному житті країни (1969–1975 pp.)».

Проблематика захищених у цей період дисертаційних досліджень наукових співробітників відділу історії зарубіжних соціалістичних країн і опублікованих ними індивідуальних та колективних монографій свідчить про розширення хронологічних, країнознавчих і тематичних рамок науково-дослідницької роботи відділу. 1977 р., наприклад, була надрукована велика колективна праця співробітників відділу «За дружбу з країною Великого Жовтня», предметом дослідження якої вперше в радянській історіографії стала діяльність масових громадських організацій — спілок і товариств дружби й культурного співробітництва з СРСР у Болгарії, Угорщині, НДР, Польщі, Румунії, Чехословаччині, Югославії, їх соціальні функції, основні напрями й форми діяльності та місце в суспільно-політичному житті європейських соціалістичних країн. А вивченню й узагальненню майже двадцятип'ятирічного досвіду розвитку руху споріднених міст і областей соціалістичних країн і участі в ньому громадськості України була присвячена інша колективна монографія — «Породненные социалистическим интернационализмом. Дружественные связи и сотрудничество породненных областей и городов УССР и братских стран социализма», що побачила світ у 1980 р. і стала першим в СРСР комплексним дослідженням з цієї тематики.

Наукова розробка актуальних у той період проблем історії і міжнародних відносин соціалістичних країн здійснювалась відділом у співробітництві з ученими інших установ України, істориками Москви, Мінська, Вільнюса, Кишинєва, а також зарубіжних соціалістичних країн. 1967 року на базі відділу було створено Наукову координаційну раду АН УРСР із питань історії європейських соціалістичних країн (голова — І. М. Мельникова), яка до кінця 1980-х років тісно співпрацювала з понад 150 істориками академічних наукових установ та вишів України — фахівцями в галузі історії зарубіжних країн соціалізму і розвитку світової системи соціалізму. Окрім того, у відділі проходили наукове стажування чимало істориків із різних регіонів України, що сприяло підготовці та успішному захисту ними кандидатських і докторських дисертацій із всесвітньої історії, зокрема з історії слов'янських країн. Серед них, наприклад, успішно захистили докторські дисертації І.М. Гранчак, В.І. Худаняч та Г.І. Шманько з Ужгорода, В.П. Чугайов, М.Н. Швагуляк та Л.О. Зашкільняк зі Львова, А.С. Зав'ялов з Дніпропетровська, М.Д. Дихан з Одеси, М.М. Алексієвець з Тернополя, П.П. Брицький з Чернівців, В.П. Колесник із Луцька та деякі інші науковці. Своєю чергою, співробітники відділу стажувалися або виїжджали на консультації в академічні

установи історичного профілю до Москви, здійснювали наукові відрядження до зарубіжних країн соціалізму.

Координації зусиль науковців у дослідженні актуальних проблем новітньої історії країн Центрально-Східної Європи сприяв міжвідомчий науковий збірник «Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн» (відповідальний редактор — чл.-кор. АН УРСР І.М. Мельникова), який видавався відділом історії зарубіжних соціалістичних країн Інституту історії АН УРСР у 1975–1989 рр. (вийшло 14 випусків) і був на той час чи не єдиним в Україні періодичним науковим виданням з всесвітньої історії, добре відомим і за кордоном.

У 1980-ті рр. домінуючою стала тенденція до самовизначення національно-регіональних історіографічних шкіл у країнах Східної Європи. Історики УРСР були залучені до міжкультурних контактів у академічній спільноті. За пропозицією І.М. Мельникової до Плану багатостороннього співробітництва Академії наук УРСР і академій наук східноєвропейських держав на 1981–1985 рр. було включено тему «Історичні зв'язки України з країнами Центральної й Південно-Східної Європи», у виконанні якої разом з українськими брали участь болгарські, угорські, німецькі, польські й чехословацькі вчені.

У 1983 р. у Києві за активної участі Інституту історії АН УРСР відбувся ІХ Міжнародний з'їзд славістів, проведення якого співпало із загостренням ідеологічного протистояння у світі. Правда, й за цих умов співробітники відділу дотримувалися класичного марксистського підходу до дослідження доступних архівних джерел, про що свідчать представлені ними на ньому теми доповідей: «Национальное и интернациональное в социалистических культурах славянских народов» (І.М. Мельникова і І.М. Кулинич), «Научно-техническая интеллигенция славянских стран: пути формирования, источники пополнения, место в современной структуре социалистического общества» (І.А. Петерс), а також підготовлений співробітниками відділу до ІХ Міжнародного з'їзду славістів збірник наукових статей «Украина во взаимосвязях славянских народов». Помітними у цьому контексті стали також колективна монографія «Сотрудничество общественных организаций стран социализма» (К., 1983) та кандидатські дисертації В.М. Даниленка «Економічне й науково-технічне співробітництво Югославії з країнами-членами РЕВ (1964–1980)» і О.В. Шевченко «Радянсько-болгарське співробітництво в галузі підготовки кадрів спеціалістів (70-ті рр.)», захищені у 1983 р.

Наступного 1984 р. чеський дисидент Мілан Кундера написав есе «Трагедія Центральної Європи» (Польщі, Угорщини й Чехословаччини), які є частиною «Західної Європи», тимчасово поневоленої СРСР. Такі протилежні концептуальні оцінки новітнього історичного досвіду роз-

витку країн центральноєвропейського регіону стимулювали новий виток ідеологічної конфронтації. Постає проблема доведення самостійності країн радянської сфери впливу, в тому числі й у міжнародних відносинах. Ця тенденція віддзеркалилася навіть на перейменуванні у 1985 р. відділу історії зарубіжних соціалістичних країн на відділ історії та міжнародних відносин соціалістичних країн, а при ньому було створено сектор історії міжнародних зв'язків України на чолі з членом-кореспондентом АН УРСР П.С. Соханем, що сприяло поглибленню досліджень з історії участі України у міжслов'янських взаєминах. Зокрема, відомими за межами України були тоді монографічні дослідження П.С. Соханя, присвячені історії українсько-болгарських зв'язків та ролі Болгарії у співдружності країн соціалізму, узагальнюючі праці за науковою редакцією І.М. Мельникової, серед яких на особливу увагу заслуговують колективні монографії «Укрепление братской дружбы и сотрудничества стран социалистического содружества» (К., 1987) і «Деятельность обществ дружбы с СССР в странах социалистического содружества» (К., 1987), підготовлений спільно з чеськими та словацькими істориками збірник наукових праць «Украинско-чехословацкие интернациональные связи» (К., 1989) та спільний українсько-болгарський проект «Дорогами дружбы: дослідження і спогади» (К., 1989), збірник наукових праць «Культурні та суспільні зв'язки України з країнами Європи» (К., 1990), а також монографії В.В. Павленко «Участь Української РСР у радянсько-болгарському співробітництві» (К., 1985), О.В. Павлюченка «Россия и Сербия 1988–1903 гг. (дипломатические отношения, общественные связи)» (К., 1987), В.М. Даниленка і П.С. Соханя «Украинская ССР в научно-техническом сотрудничестве стран социализма. 1945–1970» (К., 1988) та С.В. Віднянського «Интернациональное сближение рабочего класса стран социалистического содружества» (К., 1989), в якій, зокрема, автор намагався відійти від застарілих стереотипів і спрощень у висвітленні складних процесів кризового розвитку країн соціалізму, і яку рецензенти оцінили як «вклад у вивчення важливої теоретичної й практичної проблеми — інтернаціоналізації всіх сфер суспільного життя в сучасних умовах» і «своєрідну спробу в переломний період розвитку країн-членів РЕВ розкрити роль і місце робітничого класу цих країн у той час, коли нагромаджувалися складні сучасні проблеми, які почали розв'язуватися в процесі значних змін у державах Східної Європи»¹¹.

Значний фактичний матеріал з історії відносин країн Центрально-Східної Європи у післявоєнний період містять також підготовлені у 1980-ті роки співробітниками відділу історичні хроніки найважливіших подій розвитку дружби й співробітництва СРСР і ряду країн соціалізму, зокрема літописи радянсько-болгарських, радянсько-польських і радянсько-чехословацьких відносин.

У цілому, опубліковані у другій половині 1960-х — 1980-ті рр. співробітниками відділу праці, незважаючи на їх надмірну заідеологізованість і прокомуністичну спрямованість, притаманну в ті часи усій радянській історіографії, стали основою певних наукових концепцій, серйозних узагальнень щодо ролі історичних традицій у відносинах між народами Центрально-Східної Європи для сучасності та особливостей участі окремих республік СРСР, зокрема України, масових громадських організацій, творчих спілок у міжнародних відносинах, а головне — підготували ґрунт для подальшого поглибленого вивчення питань всесвітньої історії та міжнародних відносин в Україні. Зокрема, науковий заділ цього періоду і професійний кадровий потенціал відділу свідчив про формування у ньому потужного країнознавчого напрямку досліджень, у тому числі славістичних студій.

Із проголошенням незалежності України і реформуванням суспільно-політичних відносин у молодій державі перед українськими істориками постало складне завдання визначення перспективної проблематики і оновлення методологічної складової історичних досліджень, зокрема в галузі вітчизняної історії, у тому числі історії міжнародних зв'язків України й українського народу, їх місця та ролі в європейській історії і у всесвітньо-історичному процесі в цілому. Йшлося не лише про «нове бачення» історії України, але й про інтеграцію історії України у всесвітню, європейську історію і розвиток досліджень власне із всесвітньої історії, зокрема з історії зарубіжних країн, до складу яких входили українські землі, а також участі України в міжнародних відносинах, історії та ролі національних меншин України і української діаспори в міжнародних зв'язках України тощо. Особлива роль у виконанні цих нових завдань в Інституті історії України НАН України відводилась відділу історії міжнародних зв'язків України, який у 1991 р. очолив автор цих рядків.

Здобуття незалежності України започаткувало новий, сучасний етап у розвитку Інституту історії України НАН України в цілому та відділу історії міжнародних зв'язків України зокрема. Розпочалася велика й складна робота із вдосконалення і перебудови методологічних засад науково-дослідницької діяльності, зміни наукових пріоритетів, пошуку нових актуальних і малодосліджених у вітчизняній історіографії напрямів і тем, підготовці молодих наукових кадрів для роботи у відділі, відновленню його науково-координуючої ролі з проблем всесвітньої історії в Україні та міжнародних наукових зв'язків, зокрема з академічними установами й ученими країн Центрально-Східної Європи, які в процесі посткомуністичних трансформацій взяли рішучий курс на «повернення до Європи».

Загалом останнє десятиліття ХХ ст. стало часом переосмислення історичного досвіду розвитку країн центрально-східноєвропейського регіону

в новітній час. Це актуалізувало дослідження співробітників відділу, які займалися вивченням малорозроблених питань міжвоєнного і повоєнного розвитку країн Центрально-Східної Європи, значення культури, ролі окремих особистостей в історії суспільного й цивілізаційного розвитку, а також висвітленням історичного досвіду розвитку громадянського суспільства і постсоціалістичної трансформації у країнах цього регіону та їхнього досить швидкого «повернення до Європи», зокрема успішної реалізації євроінтеграційних прагнень. До того ж, після 1991 р. українська історіографія проблем новітньої історії країн Центрально-Східної Європи вже стає неоднорідною. Поступово відходить «традиціоналістський» радянський підхід до наукового аналізу. Домінуючим стає «ревізіонізм», спрямований, зокрема, на розвіювання історичних міфів та стереотипів.

З початку 1990-х років, наприклад, у рамках комплексної теми «Україна і Європа: історичні традиції взаємин та проблеми співробітництва на сучасному етапі» відділ продовжував дослідження актуальних проблем з історії міжнародних зв'язків України, а також розпочав вивчення питань становлення зовнішньої політики незалежної Української держави і формування її пріоритетів на міжнародній арені, серед яких особливе місце належить поглибленню на нових засадах двосторонніх відносин із сусідніми та іншими країнами Європи. Показником нової й різнопланової проблематики відділу стали підготовка й видання оригінальних наукових збірників «Україна в європейських міжнародних відносинах» (К., 1998) та «З історії міжнародних зв'язків України: Наука, освіта (XIX — 30-ті роки ХХ ст.). Збірник документів і матеріалів.» (К., 1999), а також монографічних досліджень М.М. Варварцева, С.В. Віднянського, М.С. Держалюка, Т.І. Єременко, І.Т. Лісевича, А.Ю. Мартинова, В.В. Павленко, О.В. Павлюченка, І.М. Кулиничка і Н.В. Кривець, присвячених маловивченим питанням з історії італійської, польської, німецької національних меншин в Україні, міжвоєнної української еміграції у Болгарії, Польщі й Чехословаччині та українському питанню в країнах Центрально-Східної Європи, історії і сучасному стану міжнародних зв'язків України.

На нових методологічних засадах відділом були продовжені, зокрема, традиції славістичних досліджень. Йдеться про болгаристику, відділівські традиції якої підтримала В.В. Павленко, яка у 1996 р. захистила докторську дисертацію «Українсько-болгарські взаємини 1917–1939» та продовжила досліджувати проблему українських військовополонених, інтернованих та біженців у міждержавних відносинах України й Болгарії. У відділі продовжився розвиток полоністики та богемістики. Зокрема, Т.І. Зарецька у 1994 р. видала монографію «Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ ст.». Плідно у сфері полоністики працював І.Т. Лісевич, чия остання прижиттєва монографія «У відблиску

польських багнетів: життя Києва під час перебування в ньому польських військ (травень—червень 1920)» (К., 2002) стала яскравим прикладом новаторського підходу до досліджень повсякденної історії. У 1994 р. С.В. Віднянський опублікував книжку «Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921–1945)», а у 1997 р. захистив докторську дисертацію на тему «Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині» і у 1998 р. видав монографію «Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939)» (у співавторстві з М.М. Вегешем). Українсько-чесько-словацькі культурні зв'язки в мівоєнний період досліджувала І.В. Євсєнко, яка у 1996 р. захистила кандидатську дисертацію з цієї теми. Балканістика була представлена науковими працями, в яких висвітлені різні періоди історії зв'язків югослов'янських народів з Україною. О.В. Павлюченко у 1992 р. видав монографію «Україна в російсько-югославських суспільних зв'язках (друга половина ХІХ — поч. ХХ століть)», а згодом захистив на цю тему докторську дисертацію. К.В. Колибанова у 1993 р. опублікувала книгу «Українсько-сербські культурні зв'язки ХVІІІ ст.». І взагалі, тематика міжкультурних зв'язків слов'янських народів стала ключовою в науково-дослідницькій роботі відділу.

1991 року було засновано новий міжвідомчий збірник наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», який з часом перетворився на авторитетний науковий щорічник з історії міжнародних відносин та всесвітньої історії у незалежній Україні, добре відомий і за її межами, зокрема в країнах Центрально-Східної Європи, завдяки своїм ґрунтовним і різноплановим публікаціям. Про їх тематичну спрямованість свідчать, зокрема, різноманітні рубрики, що оновлюються з кожним новим випуском збірника (на сьогодні вийшло 23 його випуски): «Україна в міжнародних відносинах», «Україна і зарубіжний світ», «Дипломатична історія», «Європейський Союз і Україна», «Українці в світі», «Проблеми всесвітньої історії», «Європейські дослідження», «Новітня історія країн Європи», «Країни Центрально-Східної Європи в ХХ столітті», «Славістичні студії», «Студії з германістики», «Студії з елліністики», «З історії країн Азії, Африки та Америки», «З історії національних меншин та діаспори», «Питання методології та джерелознавства», «Історіографічні огляди» та ін. В останній з них, наприклад, були надруковані розгорнуті рецензії на навчальний підручник для вузів харківських істориків-славістів «Історія західних і південних слов'ян: ХХ століття». — Харків, 1998 (вип. 8), монографії М.М. Кріля «Слов'янські народи Австрійської монархії: освітні та наукові взаємини з українцями. 1772–1867». — Львів, 1999 (вип. 9), Є.П. Пугача «История Словакии». — Харьков, 2013 (вип. 23) та деякі інші славістичні видання. Крім наукових

співробітників відділу, авторами статей збірника виступають історики-всесвітники інших наукових установ та вишів України, а також зарубіжні вчені.

У результаті розширення тематики й удосконалення концептуальних засад науково-дослідної роботи, активізації науково-координаційної діяльності й міжнародної співпраці відділу 1996 року його було перейменовано на відділ всесвітньої історії і міжнародних відносин, що, безумовно, викликало певне корегування планів науково-дослідницьких робіт, зокрема посилення уваги співробітників відділу до новітньої історії країн Центрально-Східної Європи.

З 2000 р., наприклад, у відділі розпочалася робота над новою комплексною темою «Європа і Україна: загальне і особливе в культурно-цивілізаційному розвитку та міжнародних взаєминах у ХХ столітті», що передбачала на нових методологічних засадах і основі досягнутого рівня історичної інформації наукове вивчення й узагальнення основних подій і явищ європейської історії ХХ ст., зокрема новітньої історії Центрально-Східної Європи, тобто регіону, в якому відбувався історичний розвиток України та який робив безпосередній та опосередкований вплив на долю і суспільну свідомість українців.

Серед вагомих результатів виконання цієї теми стали участь співробітників відділу у підготовці узагальнюючих наукових видань — «Все про Україну» (У 2-х тт. — К., 1998) і «Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001)» (К., 2001), «Державотворчий процес в Україні 1991–2006» (К., 2007), а також ювілейні видання до 10-ї річниці незалежності України — тематичний випуск наукового збірника «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» (Вип. 10. — К., 2001), присвячений складному процесу формування основних принципів і визначення пріоритетних напрямів зовнішньої політики України й розгляду основних проблем і досягнень її молоді дипломатії на міжнародній арені, а також анотована історична хроніка у двох частинах «Україна і Європа (1990–2000 рр.)» (2001), яка на широкій джерельній базі розкриває процес становлення й розвитку міжнародних відносин України з країнами Центральної й Південно-Східної Європи (Част. 1) і західноєвропейськими державами — членами Європейського Союзу (Част. 2) за десять років її незалежності. З цієї ж проблематики співробітниками відділу була підготовлена ще одна колективна праця «Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003)» (К., 2004), яка була рекомендована Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. У 2014 р. вийшла з друку друга частина цієї хроніки, присвячена періоду 2004–2007 рр. Не менш корисним для студентів і всіх,

хто цікавиться історією міжнародних зв'язків українського народу, є і видані відділом 5 випусків (останній, 6, готується до друку) енциклопедичного словника-довідника «Україна в міжнародних відносинах» (К., 2009–2014), який містить чимало цікавих і маловідомих фактів з історії участі України в міжслов'янських взаєминах.

Осмисленню європейських цінностей з точки зору їхнього універсалізму, який є важливою складовою миротворчої діяльності ООН, присвячена монографія «Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем» (К., 2006), яка написана С.В. Віднянським та А.Ю. Мартиновим. Цими ж авторами підготовлена цікава праця про основні передумови, етапи, характер, проблеми та перспективи європейського інтеграційного процесу «Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу». Її оригінальність полягає насамперед у тому, що авторами на загальному тлі історичного й геополітичного розвитку Європи подана ґрунтовна оцінка внеску окремих історичних особистостей, у тому числі представників слов'янських народів, у складний процес кристалізації європейської ідеї про єдність та її реального втілення. Мабуть не випадково книга витримала два видання (К., 2009, 2011).

Активну участь співробітники відділу взяли у підготовці фундаментального академічного видання — 10-ти томної «Енциклопедії історії України», в якому ними підготовлені сотні статей-гасел з історії, культури і міжнародних взаємин слов'янських народів і країн. Зокрема, відомий словацький науковець, іноземний член НАН України, професор Микола Мушинка в рецензії на це унікальне видання високо оцінив вміщені в ньому статті з богемістики та словакістики і ролі визначних чехів і словаків в українській історії. Співробітники відділу (С.В. Віднянський та А.Ю. Мартинов) є співавторами новаторського посібника для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів «Історія Центрально-Східної Європи» за редакцією Леоніда Зашкільняка (Львів, 2001), членами редколегій багатьох фахових наукових видань з історії, у тому числі славістичних і міжнародних — «САРПАТИСА — КАРПАТИКА» (Ужгород), «Україна-Європа-Світ» (Тернопіль), «Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць» (Кам'янець-Подільський), «Дриновський збірник» (Харків-Софія), «Історичний часопис з богемістики і словакістики» (Ужгород), «Rossika. Nauchnye issledovaniya po rusistike, ukrainistike, belorusistike» (Прага), «Clovek a spolocnost'» (Кошице) та інш.

Велике значення відділ всесвітньої історії і міжнародних відносин надає відновленню й розвитку міжнародної наукової співпраці, участі в

роботі й проведенні міжнародних наукових конференцій. Зокрема спільно з Інститутом суспільних наук Словацької академії наук проведено українсько-словацький науково-практичний семінар із питань становища й розвитку національних меншин в Україні і Словаччині (Ужгород, 1996), з Музеєм історії м. Сату-Маре (Румунія) та Ужгородським національним університетом — міжнародну наукову конференцію «Румунсько-українські відносини: історія і сучасність» (Сату-Маре, 1998), з Інститутом Т.Г. Масарика Академії наук Чеської Республіки — Першу українсько-чеську науково-теоретичну конференцію «Масариківські читання» (Київ, 1998), з Інститутом історії Угорської Академії Наук — міжнародну наукову конференцію «Україна — Угорщина: спільне минуле та сьогодення» (Київ, 2005), з Інститутом суспільних наук САН і Університетом Матея Бела (м. Банська-Бистриця) — міжнародну наукову конференцію «Методологічні й концептуальні питання дослідження історії русинів та українців у Центрально-Східній Європі» (Стара Лесна, Словаччина, 2014) тощо. Відділ виступив ініціатором створення двосторонніх комісій істориків України і зарубіжних країн, зокрема українсько-словацької, українсько-угорської, українсько-болгарської, бере участь у наукових заходах, організованих Українським комітетом славистів (участь у роботі 5 останніх Міжнародних з'їздів славистів у Братиславі, Кракові, Любляні, Охрид, Мінську, проведенні Днів науки Македонії в Україні у 2012 р. в Харкові тощо) і Національним комітетом по вивченню країн Південно-Східної Європи.

Нарешті, показником ефективності науково-дослідницької роботи відділу, перейменованого у 2012 р. у відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України, є, зокрема, і той факт, що за роки української незалежності у ньому було підготовлено й успішно захищено 35 дисертації з всесвітньої історії та міжнародних відносин, у тому числі 11 докторських — О.В. Павлюченком (1993), М.С. Держалюком (1995), В.В. Павленко (1996), С.В. Віднянським (1997), М.М. Вегешем (1998), М.І. Павленком (2000), І.І. Вовканичем (2001), М.П. Матьовкою (2002), А.Ю. Мартиновим (2008), Т.Г. Рендюком (2012), В.Ю. Годлевською (2014) та 24 кандидатських — І.В. Євсеєнко (1996), А.Ю. Мартиновим (1997), К.Ю. Бацаком (1998), А.В. Шиловою (1998), В.Л. Самчук (1999), Т.С. Сергієнко (2003), Ельгуль Хасаном (2003), О.А. Іваненко (2004), Т.Ф. Герасимчук (2005), С.В. Шабельцевим (2005), В.В. Піскіжовою (2006), Є.А. Перепелицею (2007), В.В. Химинцем (2007), В.А. Степановим (2008), І.І. Боровцем (2009), О.І. Гончаренком (2009), Н.М. Буглай (2009), І.С. Стрикун (2010), Є.В. Донченко (2011), Л.В. Янчук (2011), В.О. Калінчик (2011), Ю.В. Кошій (2011), Е.І. Балогою (2013), Ю.В. Вяловою (2015), понад половини з яких стосувалися славистичної тематики

(історії і зовнішньої політики Білорусі, Болгарії, Польщі, Чехословаччини, Чехії і Словаччини, балканських країн).

У травні 2006 р. відділ виступив ініціатором проведення розширеного засідання Вченої ради Інституту історії України НАН України з обговорення теми «Історична славістика в Україні: традиції, сучасний стан та перспективи дослідження», в якому взяли участь провідні вітчизняні історики-славісти. Зокрема, з науковими доповідями на ньому виступили: завідувач кафедри історії слов'янських країн Львівського національного університету імені Івана Франка, професор Л.О. Зашкільняк — «Історична славістика в системі сучасних історичних досліджень», декан історичного факультету Кам'янець-Подільського державного університету, професор С.А. Копилов — «Головні етапи розвитку вітчизняної історичної славістики нового часу», завідувач кафедри археології та історії слов'янських народів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, професор М.А. Журба — «Проблеми викладання слов'янської історії у вищих навчальних закладах України», завідувач кафедри історії слов'ян Київського національного університету імені Тараса Шевченка, професор В.І. Яровий — «З досвіду підготовки вітчизняних вузівських підручників з історії слов'янських народів» і завідувач відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України, професор С.В. Віднянський — «Регіональний підхід до вивчення всесвітньої історії на прикладі новітньої історії Центрально-Східної Європи».

Після конструктивного обговорення доповідей Вченою радою Інституту було ухвалено рішення, в якому, зокрема, з метою поглиблення славістичних досліджень в Україні наголошувалось на необхідності: заснувати в Інституті історії України НАН України міжвідомчий науковий щорічник «Українська історична славістика»; налагодити співробітництво Інституту з Київським славістичним університетом, Рівненським інститутом слов'янознавства КСУ та відповідними кафедрами інших вищів України з метою спільної розробки славістичної проблематики і підписати з ними конкретні угоди про наукову співпрацю; сприяти створенню й діяльності спільних комісій істориків України і слов'янських країн, зокрема Болгарії, Польщі, Словаччини, Чехії і південнослов'янських країн; забезпечити активну участь українських істориків-славістів у роботі XIV Міжнародного з'їзду славістів і своєчасне видання їх наукових доповідей.

Разом з тим, на цьому засіданні обговорювалася низка методологічних проблем, зокрема, що таке слов'янський компонент або культурний феномен, чи можна говорити сьогодні про існування «слов'янського світу», «слов'янської ментальності», і взагалі, постало принципове питання, чи

виправданим є термін «історична славістика» як окремий напрям сучасної історичної науки?

Виходячи зі змісту терміну, можна уявити, що йдеться про окремий історичний феномен сучасної дійсності — вивчення «слов'янської цивілізації», «слов'янського світу». Але чи існує такий феномен сьогодні? Є сучасні країни, спільноти, народи, котрі характеризуються культурно-цивілізаційними, етнонаціональними чи політико-державними вимірами. Але чи є підстави говорити про присутність серед них окремої «слов'янської спільноти», чи «слов'янського союзу»? Вчені фіксують лише елементи слов'янської спільноти в мові, традиціях, фольклорі, етнографії, які є результатом збереження і передачі певних культурних надбань далекого минулого, коли формувався слов'янський етнос. Увесь історичний процес, що його пройшли слов'янські народи, засвідчує поступове «затухання» загальнослов'янських традицій, їх модернізацію внаслідок різноманітних релігійних, культурних і соціально-політичних впливів, а сьогодні — ще під впливом світової глобалізації та загальноєвропейської інтеграції. А ці глобальні й регіональні інтеграційні процеси базуються не на національному, а швидше за все, на наднаціональному (чи інтернаціональному) принципі. Вони ведуть, серед іншого, не лише до зростаючої єдності економічного, культурно-духовного й повсякденного життя людства, а й спричиняють «поступове усталення незнаних досі культурним традиціям явищ синхронізації культуротворчих процесів, конвергенції та наступу тотального уніформізму»¹².

«Слов'янський світ», чи точніше, слов'янські народи, що розташовані на перехресті цивілізацій, чи, відповідно до тверджень С. Хантінгтона, — на культурно-цивілізаційному зламі, нині більшою мірою серед інших європейських народів відчувають на собі вплив зовнішнього — глобалізаційного, інтеграційного фактора. Причому неупереджений погляд на розвиток цих процесів у слов'янських країнах говорить наймовірніше про негативні тенденції й небезпеки, які містить у собі дилема цивілізаційного переходу, ніж про якесь інтегративне творення в їх взаємовідносинах.

Нині слов'янський світ — багато в чому дезінтегроване, периферійне співтовариство, окремі частини якого сепаратно дрейфують за різними висями геополітичних координат і навіть до різних культурно-цивілізаційних типів. Це — калейдоскоп країн і народів з різною, інколи протилежною геополітичною й культурно-цивілізаційною орієнтацією, що нерідко знаходяться у напружених і навіть ворогуючих (як явно, так і підспудно) відносинах. В його рамках існують хіба що регіональні чи ситуативні союзи — своєрідні групи країн «за інтересами». Наприклад, міжнародне політичне об'єднання центральноєвропейських країн «Више-

градська група» (Польща, Словаччина, Чехія, Угорщина) або економічне — Центральноєвропейська асоціація вільної торгівлі (ЦЕФТА), східноєвропейський союз Росія — Білорусь, а також євразійські об'єднання СНД, ГУАМ, ЄврАзЕС тощо. Однак, що показово, жодне із цих регіональних чи субрегіональних об'єднань (можливо, за виключенням досить специфічного російсько-білоруського союзу) не закладено на ідеї слов'янської чи іншої національно-державної єдності. Більше того, в наявності є етнополітичний і геополітичний парадокс — хоча на Європейському континенті домінує тенденція об'єднання держав і народів, насамперед в рамках ЄС, слов'яни Центральної, Східної та Південно-Східної Європи протягом останньої чверті століття політично й культурно-національно автоматизувалися, а на Балканах і Сході України дійшли до крайньої межі — воєнного протистояння. А вступ у 2004 і 2007 рр. лише частини слов'янства (Польщі, Чехії, Словаччини, Словенії і Болгарії) до Європейського Союзу загрожує додатковим поділом слов'янських народів на «більш європейські» і «менш європейські».

Отже, слов'янський світ фактично розчинився в християнсько-європейській цивілізації, сповідуючи її культурно-ціннісні орієнтації. Навіть один із провідних радянських і російських славістів, директор Інституту слов'янознавства і балканістики РАН В.К. Волков, який трагічно загинув у 2005 р., в одній з останніх своїх робіт вимушений був визнати: «У слов'янському середовищі переважають центробіжні процеси, котрі набули достатньо стійкого характеру. Таке «розбігання по національним квартирам» можна назвати «ентропією слов'янського світу»¹³.

У зв'язку з цим варто нагадати, що В. Волков, як і більшість славістів у Російській Федерації, був прихильником російської «православної цивілізації» як «субрегіональної» по відношенню до європейської християнської цивілізації, ідеї, котра неминуче веде до євразійства і східнослов'янської єдності, що уявляється майже виключно як «російська цивілізація» або т. зв. «русский мир». При цьому є цілком зрозумілим, що більшість західних і південних слов'янських народів до неї не потрапляють. Тому ще більш дивним виглядає концепція становлення і розвитку в умовах глобалізації й європейської інтеграції т. зв. Союзу слав'янських держав (ССД) з можливим лідерством в ньому України як серединної держави слов'янського світу, яку оприлюднили в інтернеті у 2012 р. вітчизняні науковці Е. Афонін, А. Мартинов і В. Патраков¹⁴. Реанімація ідеї всеслов'янства, яка співвідноситься з романтизмом, має, на нашу думку, цілком помітні політичні асоціації — створення противаги європейським вимірам, цінностям і збереження потужного центру світового розвитку на чолі з Росією, який, на думку російських геополітиків, повинен протистояти США і Європі, з одного боку, і Китаю — з

іншого. А реалізація такої концепції безперечно вимагає ідеологічного й історичного обґрунтування. Але чи має це відношення до історичної науки?

Отже, історична славістика як окремий напрям, пов'язаний із вивченням історії і культури низки країн і народів Європи, не має сьогодні особливих підстав ні в об'єкті, ні в предметі дослідження. Вивчення історії слов'янських країн так чи інакше вписується в історію європейського регіону — Центральної, Східної і Південно-Східної Європи, де слов'янські народи складають значну, але не єдину частину населення. Тож вивчати їх доводиться не стільки в слов'янському контексті, скільки в етнополітичному, з врахуванням інтересів і прагнень національних спільнот, де ці інтереси можуть не стільки співпадати, скільки вступати у конфлікт. Саме це ми й спостерігаємо сьогодні у політичному житті, де на противагу європейським орієнтирам намагаються протиставити архаїчні слов'янофільські гасла з явним чи прихованим політичним підтекстом. Ось чому свого часу, у 2001 р., авторський колектив істориків-славістів на чолі з проф. Л. Зашкільняком видав інноваційний навчальний посібник для вишів під назвою «Історія Центрально-Східної Європи» як альтернативу численним виданням з історії південних і західних слов'ян.

Інша справа славістика в цілому. Тут є конкретні об'єкти досліджень — мови, елементів давньої спільності у культурі і ментальності, прояви в матеріальній і духовній культурі. Але історичний аналіз виступає при цьому неодмінним супутником осмислення культурного контексту минулих епох переходу від традиційних до модерних суспільств. Історія є неодмінним компонентом славістичних студій, що дозволяє краще зрозуміти специфіку становлення мови, літератури та культури слов'янських народів, а, значить, і проникнути у світ свідомості людей минулого. У цьому аспекті уся славістика безперечно має історичний характер. Без історичних знань не обійтися ні філологам, ні культурологам, так само, як історикам не оминуть їхніх здобутків у вивченні минулих станів суспільної свідомості.

Отже, підсумовуючи дискусію на розширеному засіданні Вченої ради Інституту історії України НАНУ і після неї у фахових виданнях, можна стверджувати, що в процесі історичного розвитку слов'янських народів у новий і особливо новітній час відбувається поступове, але тривале й стійке утвердження загальноєвропейських демократичних й гуманістичних цінностей та орієнтацій, котрі чинили й чинять переважний вплив на суспільну свідомість людей. За таких обставин історична славістика потрібна насамперед для розуміння давніх подій, але коли йдеться про історію національну, чи соціальну, політичну, то вже архаїчно-слов'янська візія минулого мабуть не придатна для дослідження, і історики

вимушені абстрагуватися від «слов'янської» проблематики, приділяючи більшу увагу неетнічним соціальним, культурним, загальнолюдським, громадянським та іншим чинникам.

У 2000 р. вже згадуваний нами В.К. Волков у статті «Слов'янська ідея» і російська національна самосвідомість» стверджував, що «ідею «слов'янської взаємності» рано здавати в архів. Можна прогнозувати її відродження, звичайно, у нових формах. Такий же висновок слід зробити і щодо «слов'янської ідеї» в Росії. Вона продовжує залишатися складовою частиною національно-державницьких інтересів Російської Федерації»¹⁵. Але саме Російська Федерація, анексувавши у 2014 р. Автономну Республіку Крим і розпочавши війну на Сході України (а у свій час підтримавши авторитарний шовіністичний режим С. Мілошевича в Югославії) практично забила останніх цвях в домовину цієї ідеї, принаймні у її російському великодержавницькому розумінні. І якщо і можна говорити про перспективу ідей слов'янської ідентичності й єдності, то лише після того, як усі (крім Росії) або абсолютна більшість слов'янських народів і держав увійде до Європейського Союзу, хоча само членство не гарантує прогресу у цивілізаційному плані, але воно створює для цього сприятливі умови. При цьому слов'яне не повинні розгубити у ЄС накоплені віками свій скарб, адже сьогодні слов'янська ідея — це новий рівень відкритості для інших етнокультурних співтовариств, взаємовпливи національних культур, збереження традицій, слов'янської ментальності та гуманістичних цінностей, що особливо важливо в епоху глобалізації.

¹ Див.: *Копилов С.А.* Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII — початок XX ст.). — Кам'янець-Подільський, 2005.

² *Віднянський С.* Слов'янські народи в європейському інтеграційному процесі: проблеми збереження культурних традицій і національної ідентичності // *Слов'янські обрії: доповіді XV Міжнародного з'їзду славістів.* — К., 2013. — Вип. 6, ч. 1. Мовознавство. — С. 167.

³ Див.: *Волков В.К.* Научная деятельность и перспективы развития Института славяноведения РАН // *Новая и новейшая история.* — 2004. — № 3. — С. 21–30.

⁴ «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. — Т. І. Джерела. — К., 2004. — С. 514–515.

⁵ Там само. — С. 519–520.

⁶ *Віднянський С.В.* Рецепції всесвітньої історії на сторінках «Українського історичного журналу» // *Український історичний журнал.* — 2007. — № 6. — С. 168.

⁷ *Апанович О.* Федір Павлович Шевченко: Історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина. — К., 2000. — С. 135.

⁸ Кравченко Г.П. Наукові зв'язки Інституту історії АН УРСР з зарубіжними країнами (1960–1961 рр.) // Український історичний журнал. — 1962. — № 2. — С. 153–154.

⁹ П.М. Наукові зв'язки Інституту історії АН УРСР із зарубіжними істориками в 1957 р. // Український історичний журнал. — 1958. — № 2. — С. 152.

¹⁰ Кравченко Г.П. Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1959 р. // Український історичний журнал. — 1960. — № 3. — С. 167.

¹¹ Див.: Український історичний журнал. — 1990. — № 4. — С. 149–152.

¹² Сюта Б. Глобалізаційні процеси як чинник периферизації музичної культури слов'янських країн // Слов'янські обрії: доп. міжнар. з'їзду славистів. 10.09–16.09.2008, охрид, Республіка Македонія: доп. — К., 2008. — Вип. 2. XIV. — С. 701.

¹³ Волков В.К. Узловые проблемы новейшей истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы. — М., 2000. — С. 290.

¹⁴ Афонин Э. Союз славянских государств: становление и развитие в условиях глобализации (архетипическая парадигма) / Э. Афонин, А. Мартынов, В. Патраков. — Режим доступу: <http://afonined.livejournal.com/525423.html>

¹⁵ Волков В.К. Узловые проблемы новейшей истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы. — С. 367.

Рассматриваются основные этапы, приоритетные направления и тенденции развития славистических исследований в Институте истории Украины НАН Украины, начатые в 1947 г. созданием отдела всеобщей истории и истории славян. Анализируются вклад ведущих историков-славистов института — Ф.П. Шевченка, В.И. Клокова, И.Н. Мельниковой, П.М. Калениченка, П.С. Соханя и других в становление и развитие отечественной богемистики, балканистики, болгаристики, полонистики и межславянских взаимосвязей, современные проблемы и перспективы исторической славистики.

Ключевые слова: *Институт истории Украины НАН Украины, историческая славистика, этапы, направления, проблемы и тенденции развития.*

The article stipules on the main stages, priority approaches and development tendencies of the Slavonic studies in the Institute of History of Ukraine (National Academy of Sciences of Ukraine) initiated in 1947 by establishment of the Department of General History and Slavic History, National Academy of Sciences of Ukraine. It is analyzed the impact of major prominent historians — Slavonic scholars of the Institute: F. Shevchenko, V. Klokova, I. Melnykova, P. Kalenychenko, P. Sohanya. etc. in the establishment and development of national Bohemian, Bulgarian and Polish studies as well as interSlavonic relations, contemporary issues and perspectives of historic Slavonic studies.

Keywords: *Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, historic Slavonic studies, stages, area of research, approaches, issues and development tendencies.*

Світлана Мотрук

БОГЕМІСТИКА В КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ А.М. ЯСИНСЬКОГО І А.Ф. КІЗЧЕНКА)

У статті висвітлено основні напрями та зміст дослідницької діяльності істориків-богемістів Київського університету в середині ХІХ–ХХІ ст. у контексті становлення та розвитку історичного слов'янознавства.

Ключові слова: *богемістика, слов'янознавство, Університет Св. Володимира, Київський університет, історія слов'ян, історія Чехії, історики-богемісти, кафедра історії та літератури слов'янських нарід, кафедра слов'янської філології, кафедра історії слов'ян.*

Нинішній етап розвитку українського слов'янознавства актуалізує вивчення, критичне осмислення та узагальнення попереднього наукового досвіду. В контексті цієї проблематики важливого значення набуває об'єктивна оцінка ролі різних поколінь істориків-славістів, які працювали на ниві розвитку історичної науки упродовж минулих часів. Дослідження слов'янознавчої проблематики є важливою складовою сучасної історичної науки. Проте історія розвитку богемістики, що займається вивченням історії, мови та культури чехів, у Київському університеті досі не була предметом системного та збалансованого аналізу. Його доцільність зумовлена необхідністю заповнення наукової прогалини, переосмислення традицій та ролі цього навчального закладу серед інших славістичних центрів, встановлення основних чинників та напрямів дослідницької діяльності вітчизняних учених-богемістів.

Становлення вітчизняного слов'янознавства в цілому та богемістики зокрема значною мірою пов'язане з діяльністю університетів Російської імперії, де в 30–40-х рр. ХІХ ст. у відповідності із статутом 1835 р. (§ 11) були утворені кафедри історії та літератури слов'янських нарід¹. Серед цих вишів провідне місце належало Імператорському Університету Св. Володимира, котрий був заснований 8 листопада 1833 р. та розпочав лекційну діяльність 28 серпня 1834 р., маючи у своїй структурі єдину історичну кафедру — всесвітньої і російської історії та статистики, де закладалися підвалини наукової розробки проблем історії слов'ян². Із прийняттям нового статуту 1842 р. в університеті значно активізувалися зусилля з організації славістичної кафедри на історико-філологічному відділенні філософського факультету, розгорнулося викладання фахових

дисциплін у повному обсязі, передбаченому Міністерством народної освіти, та здійснення цілої низки наукових заходів, переважно філологічного характеру. Викладачам слов'янознавства наказувалося читати свій предмет, виходячи з «підвалин російської народності», не торкаючись будь-яких політичних питань, в дусі затвердженої програми вивчення слов'яно-російської філології, розробленої І.І. Срезневським (1849). Після припинення існування філософського факультету у 1850 р. його колишні відділення перетворилися на самостійні факультети³.

У 1863 р. було схвалено проект реорганізації історико-філологічного факультету, закріплений невдовзі в університетському статуті. Він передбачав утворення поруч з відділеннями історичних наук та класичної філології спеціального відділення слов'яно-російської філології. Водночас замість колишніх кафедр історії та літератури слов'янських нарід засновувалися кафедри слов'янської філології, котрим ставилося в обов'язок викладання наступних дисциплін: слов'янські нарідчя, історія слов'янських літератур, слов'янські старожитності. Додатково при юридичному факультеті створювалася кафедра слов'янських законодавств. За наступним статутом 1884 р. в університеті вперше запроваджувався самостійний курс з історії південних та західних слов'ян, що являв собою до цього часу лише складову частину загального філологічного огляду слов'янських народів. Передісторія таких нововведень та їхні наслідки здатні пояснити причини якісно нового етапу в становленні вітчизняного слов'янознавства⁴.

У другій половині XIX ст. Університет Св.Володимира перетворився на один з провідних центрів європейського слов'янознавства, де працювала ціла плеяда видатних істориків. Завдяки зусиллям М.Ф. Владимирського-Буданова, О.О. Котляревського, Т.Д. Флоринського, Ф.Я. Фортинського, В.Я. Яроцького та ін. викладання славістики піднялося до рівня тогочасної університетської науки, розширилися її рамки та змістовність, налагоджувалися зв'язки з російськими та зарубіжними славістичними осередками. Враховуючи те, що слов'янознавство в Російській імперії було пов'язане спершу з політичним слов'янофільством (панславізм), поряд філологічно-археографічного сегменту суттєво розросталися історичний та етнографічний. Цим значною мірою визначалися пріоритети в наукових уподобаннях викладачів університету⁵.

У зазначений період по висхідній лінії розвивається дослідження різних аспектів історії слов'янських народів. Відбувалося це в рамках декількох основних історіографічних шкіл, представники яких, різні за своїми переконаннями, пропонували власне бачення слов'янської історії, концепції історичного процесу, систему тлумачення фактів і явищ, свою оригінальну методологію дослідження, специфічне ставлення до джерел.

Аж до початку ХХ ст. у вітчизняній історичній славистиці існувало три основних напрями: слов'янофільський, народницький та позитивістський. На зміну нечисленним розробкам із славистичної тематики, що базувалися переважно не на ретельному аналізі джерел, а були більшою чи меншою мірою запозиченням із зарубіжної літератури, врешті-решт приходять ґрунтовні, багатопланові, фактологічно виважені наукові праці, які й досьогодні не втратили свого пізнавального значення. Накопичення значного обсягу джерел та вихід у світ наукових досліджень, що стали не тільки відправним пунктом для подальшої розробки різноманітних проблем, але й значним досягненням світової славистики, безумовно, позитивно вплинуло на рівень університетського слов'янознавства⁶.

Проте на початку ХХ ст. в Університеті Св. Володимира все ще була відсутньою яскраво виражена історико-славистична школа. Це пояснювалося, насамперед, тим, що на той час не існувало профільної кафедри історії слов'ян та відповідної спеціалізації (історичного слов'янознавства). Дана проблема мала шанс бути вирішеною наприкінці 1919 р., коли передбачалося відкриття кафедри історії слов'ян, яка, однак, так і не розпочала свою роботу через реорганізацію університету в 1920 р.⁷

Незважаючи на перешкоди об'єктивного і суб'єктивного характерів, що гальмували розвиток університетського слов'янознавства, загальні тенденції цього процесу мали прогресивний характер, вихованці та представники університету посідали чільне місце серед інших вітчизняних і зарубіжних славистів. Це повною мірою стосується й історії Чехії, одним з родоначальників вивчення якої став відомий історик-медієвіст Антон Микитович Ясинський (1864–1933) — доктор загальної історії, професор, член-кореспондент Чеського товариства наук, член Чеської академії наук та мистецтв (1907), академік АН БРСР (1928)⁸. Після закінчення Першої київської гімназії (1884) та історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира (1888), він був залишений для продовження науково-викладацької діяльності. Упродовж 1890–1893 рр. працював вчителем історії в Київському кадетському корпусі та в жіночій гімназії Ващенко-Захарченка. Захистивши дисертацію у 1895 р., А.М. Ясинський отримав ступінь магістра й почав читати в університеті лекції з середньовічної історії у статусі приват-доцента. Того ж року був призначений вчителем історії у Першій гімназії, одночасно викладаючи в Інституті шляхетних дівчат. Восени 1896 р. він прийняв запрошення Юр'ївського (Дерптського) університету на посаду екстраординарного (з 1901 р. — ординарного) професора по кафедрі всесвітньої історії. З 1911 р. працював у вищих навчальних та науково-дослідних установах Москви, Воронежа, Вітебська, Смоленська⁹.

Формування А.М. Ясинського як провідного вченого-слависта, фахівця із соціально-правової історії Чехії розпочалося саме в «український

період» його життя, у стінах Університету Св. Володимира, де пройшли його студентські роки, початок наукової та педагогічної діяльності. Магістерська дисертація «Занепад земського устрою в Чеській державі (X–XIII ст.)» (1895) та докторська «Основи соціального устрою чеського народу в епоху панування звичаєвого права» (1901) захищалися ним у Києві. Докторську дисертацію, видану у двох томах під загальною назвою «Нариси і дослідження з соціальної та економічної історії Чехії в середні віки», було відзначено преміями ім. проф. О.О. Котляревського (за перший том) та ім. М.В. Ломоносова (за другий). Працюючи в університетах та інших установах Росії, Білорусії, Ясинський часто навідувався до Києва (1911 р., приміром, приїздив на XI Археологічний з'їзд) та підтримував плідні зв'язки з місцевою науковою громадськістю¹⁰.

У своїх дослідженнях А.М. Ясинський розробив численні проблеми соціально-економічної, аграрної та правової історії середньовічної Чехії. Ним було запроваджено своєрідну й доволі оригінальну періодизацію соціального розвитку чеського народу. Найдавніша стадія отримала назву «колективних форм побуту». Ця стадія змінилася, за Ясинським, «земським устроєм», для якого характерними є майнова нерівність, наявність суспільних прошарків та державного апарату управління, однак, при збереженні заснованих на «самобутніх, колективних формах побуту» правових норм. Учений тлумачив феодалізм як «станово-привілейований устрій», що прийшов у другій половині XIV ст. на зміну «земському» та знищив юридичну самобутність народу¹¹.

Праці А.М. Ясинського з історії Чехії присвячено насамперед аналізу розвитку чеського суспільства в добу переходу від «земського устрою» до «станово-привілейованого». Головну увагу він приділив питанню щодо ступеня та характеру іноземного, точніше німецького, впливу на долю Чехії XIII–XIV ст., який мав місце, зокрема, внаслідок колонізації. Цей вплив уявлявся Ясинському, по суті, другорядним чинником, котрий, проте, отримав важливе значення тому, що держава вже дозріла для відповідних соціальних змін. Докладно розглянувши процес виникнення станів, апарату управління центральних та земських установ, розділення держави на адміністративні області, соціальну організацію села, розвиток найважливіших господарських документів, Ясинський констатував, що німецькі організаційні форми були прийняті в Чехії XIII–XIV ст. лише відносно деяких суспільних явищ, а тому ні в якому разі не можна говорити про повну асиміляцію чеських інституцій німецькими¹².

Подібна позиція викликала неабиякі заперечення як у Росії, так і в Чехії. Лише багато років по тому було визнано заслуги А.М. Ясинського, зокрема, його роль у боротьбі проти однобічних уявлень про механічне запозичення Чехією суспільних і правових порядків Німеччини. Проте й

наприкінці XIX — на початку XX ст. критики ставили праці цього богеміста вище праць деяких чеських і німецьких учених, відмічаючи в них ґрунтовні огляди джерел та літератури, використання всього доступного історичного матеріалу, ясність викладення, оригінальність висновків¹³.

У своїх працях із соціально-економічної історії Чехії Ясинський виступав також проти теорії індивідуального або приватного землеволодіння західних науковців Н.Д. Фюстеля де Куланжа, К.Т. Інама-Штернегга, Х. Віттиха, Ф. Сібома та Б. Гільдебранда, які зазначали, що на перших стадіях розвитку в народній масі переважали раби й залежні люди, а самі форми спільного володіння полями та угіддями виникли згодом під впливом фінансових та економічних інтересів землевласників. Створивши нарис аграрних відносин у Чехії в X–XIII ст. і першим дослідивши чеські поземельні описи-урбарії, вчений прийшов до висновку, що головну масу залежного селянства становили вихідці з колись вільного сільського населення¹⁴.

А.М. Ясинський, без перебільшення, вважається одним з найвидатніших вітчизняних істориків Чехії, а його праці — верхівкою історичної богемістики зазначеної доби («Чеське свідчення XIV століття про російське металеве виробництво» (1898); «Сприяння чехів успіхам германізації на берегах Балтійського моря» (1898); «Основні риси розвитку права в Чехії XIII–XV ст.» (1902); «Запровадження німецького права в селах Чехії XIV століття» (1903); «Присяга селян по чеському середньовічному праву» (1904), «Лекції з історії середніх віків. Раннє середньовіччя» (1910), «Емфітевзис та перемір полів в середньовічній Чехії» (1929) та ін.)¹⁵. За своєю науковою значущістю вони з повним правом можуть стояти поряд з працями П.Г. Виноградова з аграрної історії Англії середніх віків, М.І. Кіреєва та І.В. Лучицького з аграрної історії Франції. Але найбільше визнання Ясинський здобув у самій Чехії, як учений, що зрозумів і дав правильну оцінку історичному значенню чеського народу й своїми працями суттєво збагатив знання в галузі соціальної історії чехів¹⁶.

У поглядах А.М. Ясинського на роль історичної науки помітними є елементи позитивізму: історики тільки тоді зможуть впливати на сучасність, коли будуть «абсолютно незалежні від неї, піднімуться на висоту неупередженого світосприйняття». Традиційні уявлення про історію як висвітлення діянь правлячих осіб викликали рішучий протест науковця: на увагу історії заслуговують також «дії мас», «усі класи народні». Він розумів, що всі народи «проходять одні й ті ж самі стадії розвитку», та дійшов висновку про необхідність порівняльно-історичного підходу для усвідомлення загальних законів історії суспільства. Слов'яни для Ясинського — «найближчі родичі греків, латинян та германців», котрі винесли

«із спільної арійської прабатьківщини не менший запас культурних понять та звичок», ніж згадані народи, а тому знаходяться на одному з ними рівні¹⁷.

У розробку окремих питань історії та культури Чехії, крім А.М. Ясинського, важливий внесок зробили й інші науковці, котрі працювали в Університеті Св.Володимира в середині XIX — на початку XX ст. Серед них: К.Ф. Страшкевич (займався дослідженням чеської мови), А.В. Стороженко (дослідив Зеленогорський та Краледворський рукописи), А.І. Степович (вивчав історію слов'янських літератур, опублікував «Нарис історії чеської літератури (1886)»), Т.Д. Флоринський (підготував та видав «Посібник до лекцій з історії Чехії» (1915), де історія чехів викладалася від її початку до 1526 р.), Є.А. Рихлік (вивчав творчість чеського поета Л. Челаковського), В.О. Більбасов (досліджував діяльність Кирила та Мефодія, Яна Гуса), М.Д. Іванішев (займався історією слов'янських законодавств, у тому числі чеського)¹⁸.

Реорганізація університету, який фактично припинив своє існування в 1920 р. (натомість були засновані Вищий інститут народної освіти, Київський інститут народної освіти) та репресії 20–30-х рр. XX ст. проти інтелігенції, перш за все гуманітарної, спричинили розгром української славістики. Тому після відновлення його роботи в 1933 р. викладати славістичні дисципліни було майже нікому. Відродження славістики розпочалося лише за часів Другої світової війни (в евакуації) в умовах відомої політичної кон'юнктури та завершилося в організаційному сенсі у 1946 р., коли була відновлена кафедра слов'янської філології на філологічному факультеті, яку очолив академік Л.А. Булаховський. Від початку своєї роботи кафедра забезпечувала викладання західнослов'янських мов і літератур — чеської та польської¹⁹. З цього часу розпочинається й новий етап у розвитку університетської історичної богемістики. Вагомий внесок у вивчення чеської історії зробили науковці та вихованці різних кафедр історичного (1955–1964 рр. — історико-філософського) факультету Київського університету: І.С. Дзюбко, М.В. Кірсенко, О.О. Пещаний, І.О. Скрипко, В.П. Шумило та ін.²⁰

Гідне поповнення знайшла славна плеяда українських богемістів в особі відомого вченого-славіста Анатолія Федоровича Кізченка (1924–1991) — доктора історичних наук, професора. В 1948–1953 рр. він — студент міжнародного факультету, а потім відділу міжнародних відносин історичного факультету Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка (отримав кваліфікацію — історик-міжнародник, референт-перекладач), в 1953–1956 рр. — аспірант кафедри нової історії та історії міжнародних відносин історичного, з 1955 р. — історико-філософського факультету. В червні 1956 р. А.Ф. Кізченко достроково захистив кандидатську ди-

сертацію «Радянсько-чехословацькі відносини в період загрози фашизму і гітлерівської агресії (1933–1937 рр.)». А в листопаді 1972 р. ним була захищена докторська дисертація «Зовнішня політика Чехословаччини напередодні Другої світової війни (травень 1935 р. — березень 1939 р.)». Дисертаційні роботи вченого стали помітним явищем у вітчизняній славістиці та отримали високу оцінку спеціалістів²¹. З листопада 1956 р. А.Ф. Кізченко — старший викладач кафедри історії середніх віків та стародавнього світу, з липня 1961 р. — доцент. У 1967–1984 рр. він працював на новоствореній кафедрі історії зарубіжних соціалістичних країн, спочатку на посаді доцента, а з квітня 1974 р. — професора. В листопаді 1975 р. отримав звання професора. Впродовж 1960–1972 рр. перебував на посадах заступника декана, 1978–1988 рр. — декана історичного факультету, 1984–1989 рр. — завідувача кафедри історії середніх віків та стародавнього світу. Останні роки свого життя (з травня 1989 р.) працював професором цієї кафедри²².

За час роботи в університеті А.Ф. Кізченко не тільки розробив і читав значну кількість різноманітних нормативних та спеціальних лекційних курсів («Історія первісного суспільства», «Історія стародавнього Сходу», «Історія країн Азії, Африки та Латинської Америки (середні віки)», «Історія Китаю (середні віки)», «Історія південних та західних слов'ян (XVIII–XX ст.)», «Історія Чехословаччини», «Історія та культура Чехословаччини», «Гуситський рух у Чехії XV ст.», «Основи науководослідної роботи з історії зарубіжних соціалістичних країн» та ін.), а й був умілим популяризатором та інтерпретатором наукових знань, організатором історичної науки, займався активною дослідницькою роботою. Стилю науково-педагогічної діяльності вченого були властиві постійна увага до теоретично-методологічних питань, глибоке проникнення в суть досліджуваних явищ, оригінальний підхід до розв'язання складних проблем, блискуче знання фактичного матеріалу. Він успішно представляв вітчизняну науку на міжнародних та національних симпозиумах, конгресах, конференціях, брав участь у роботі кількох вчених рад по захисту кандидатських і докторських дисертацій, плідно працював як член редколегій низки фахових історичних видань, виступав з лекціями в українських та зарубіжних вишах (Чехословаччини, Німеччини, Угорщини, Югославії). Під його керівництвом успішно здійснювалася розробка комплексної наукової теми «Історіографія та джерела з проблем соціально-економічного розвитку, антифеодальної боротьби та суспільно-політичної думки європейських країн XII–XVIII ст.»²³.

Відвідуючи неодноразово Чехословаччину, А.Ф. Кізченко здобув там численних друзів і брав разом з ними участь у реалізації спільних наукових проектів. Тривалий час він працював членом Правління

Українського відділення Товариства радянсько-чехословацької дружби. Його ім'я стало своєрідною візитною карткою для багатьох колег по університетській спільноті при їхніх контактах з ученими інших осередків науки та освіти, в тому числі зарубіжних. Як багатогранний дослідник з широким науковим світоглядом, блискучий продовжувач славних традицій університетської богемістики, А.Ф. Кізченко створив на історичному факультеті широко знану далеко поза межами вишу школу славістів, представники якої нині успішно працюють у науково-дослідних, навчальних і державних установах України та інших країн світу. Плідна діяльність ученого здобула високу оцінку. Він був нагороджений Почесним знаком Союзу чехословацько-радянської дружби I ст., бронзовою медаллю Я.А. Коменського Братиславського університету, срібною медаллю Я.Е. Пуркіне Брненського університету, медаллю З. Неєдли, урядовими нагородами (медалями) СРСР²⁴.

Свої наукові праці (понад 100), серед яких є монографії, підручники, навчальні посібники, брошури, статті, А.Ф. Кізченко присвятив різноманітним проблемам давньої, середньовічної, нової та новітньої історії слов'янських народів, передусім внутрішній та зовнішній політиці Чехословаччини («До питання про боротьбу народних мас Чехословаччини за дружбу і союз з СРСР в період зростання загрози гітлерівської агресії» (1963); «Відносини між Чехословаччиною і Польщею напередодні Другої світової війни (1934–1938 рр.)» (1968); «Зовнішньополітичні відносини так званої «другої Чехословацької республіки» (1970); «Напередодні трагедії. З історії зовнішньої політики Чехословаччини, травень 1935 р. — березень 1938 р.» (1971); «Народи — друзі, народи — соратники» (1981); «Чехословаччина в соціалістичній співдружності» (у співавторстві) (1986); «Історія південних і західних слов'ян: Підручник» (у співавторстві) (1966, 1987) та ін.)²⁵.

Безумовно, концептуальні положення історичних робіт А.Ф. Кізченка, які створювалися в певних історичних умовах у рамках ідеологічно заангажованих методологічних постулатів, наразі потребують об'єктивної оцінки та критичного переосмислення. Висвітлюючи події чехословацької історії з позицій догматики «розвиненого соціалізму», вчені радянського періоду почасти замінювали аналіз імперативом партійної доцільності та алгоритмом «класовості». Такий однобічний підхід серйозно звужував можливість для дійсно наукового висвітлення суспільно-політичної історії Чехії (Чехословаччини).

Проте й досьгодні праці цього українського вченого-богеміста не втратили фактологічної цінності та актуальності. Особливо це стосується його монографії, яка побачила світ у 1971 р. У ній вперше у вітчизняній історіографії на основі архівних дипломатичних документів відтворю-

валася динамічна, повна суперечливих моментів картина чехословацької зовнішньої політики 30-х рр. ХХ ст., визначалися її мета, зміст, характер і напрями, аналізувалися відносини Чехословацької республіки з іншими державами, ставлення керівництва країни до міжнародних подій напередодні Другої світової війни, що спричинили мюнхенську трагедію²⁶. Не менш цінним за фактологічним наповненням та системою подачі матеріалу залишається для сучасної вищої школи підручник з історії південних і західних слов'ян (1966, 1987), членом авторського колективу й редактором якого був А.Ф. Кізченко. У підручнику знайшли відображення загальні закономірності й специфічні особливості соціально-економічного, політичного та культурного розвитку зарубіжних слов'янських країн, у тому числі Чехії, з давніх часів до середини 80-х рр. ХХ ст.²⁷

Традиції університетського слов'янознавства та богемістики як його важливої складової набули свого продовження на історичному факультеті в роботі кафедри історії слов'ян, що була створена в лютому 1967 р. за наказом Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти УРСР від 30 грудня 1966 р. На час виникнення кафедра мала назву «історії зарубіжних соціалістичних країн», з 1985 р. — «історії соціалістичних країн Європи», з 1990 р. — «історії західних та південних слов'ян», з 1996 р. — «історії слов'ян». У різні часи кафедру очолювали професори Дзюбка І.С. (1967–1971), Джеджула К.О. (1972–1988), Яровий В.І. (з 1988 — до сьогодні)²⁸.

Створення кафедри було обумовлене необхідністю підготовки фахівців з історії народів Центральної та Південно-Східної Європи, зважаючи на їхню роль у розвитку людської цивілізації та зовнішньополітичних інтересів України. Логічним наслідком розвитку славістики на тлі геополітичної трансформації в Європі став процес поступового перепрофілювання діяльності кафедри на етнорегіональний підхід у вивченні історії слов'ян. Нині кафедра, колектив якої складається з 6 викладачів (проф. Яровий В.І., доц. Антонюк О.С., Малацай І.В., Мотрук С.М., Руккас А.О., ас. Папакін А.Г.), забезпечує викладання історії цього регіону Європи від найдавніших часів і середньовіччя до нової доби і сьогодення в нормативному курсі «Історія західних та південних слов'ян» і понад 30 спеціальних дисциплінах, у тому числі з історії Чехії («Особливості історичного розвитку Чехії», «Історія гуситського руху в Чехії»)²⁹. Здійснюється підготовка фахівців, що отримують ОКР «бакалавр» та «магістр». Широкою і різноманітною є тематика наукових досліджень богемістів кафедри. Ними активно розробляються проблеми міжвоєнної доби, функціонування та краху тоталітарного режиму в Чехословаччині, посттоталітарної трансформації, демократичного руху, «Празької весни» 1968 р.,

«ніжної революції» 1989 р., кризи та розпаду ЧСФР, сучасного становища Чеської Республіки, чесько-українських взаємин, історії української громади в Чехії тощо. Упродовж свого існування кафедра брала участь у розробці кількох наукових тем, які безпосередньо торкалися різних аспектів чеської історії. Серед них, зокрема, «Історія соціально-політичного розвитку слов'янських країн та українсько-слов'янські зв'язки», «Супільно-політичні кризи та їх наслідки в країнах Центральної та Південно-Східної Європи (кінець 40-х — початок 90-х рр. ХХ ст.)», «Історія слов'янських народів в контексті становлення та розвитку українсько-європейських стосунків з давніх часів до початку ХХ ст.»³⁰.

Таким чином, вивчення історії Чехії стало важливою складовою наукової та викладацької діяльності славистів Київського університету, починаючи із середини ХІХ ст. На жаль, за роки, що минули, тут так і не було створено єдиного потужного науково-дослідного центру богемістики, який би міг теоретично й практично стимулювати різноманітні системні розвідки в цій галузі, готувати нові покоління фахівців, сприяти повноцінному розвитку українсько-чеського співробітництва та поширенню знань про Чехію в Україні, гідно репрезентувати вітчизняну науку на міжнародній арені. Тому на нинішньому етапі вкрай необхідним є не тільки гідне продовження і збагачення традицій богемістики, а й розробка якісно нової концепції її подальшого розвитку.

¹ *Досталь М.Ю.* К истории создания кафедры славистики в Киевском университете Св. Владимира // Славяноведение в университетах России. — Тверь, 1993. — С. 9; Славяноведение в дореволюционной России. Изучение южных и западных славян / Отв. ред. В.А. Дьяков, Д.Ф. Марков. — М., 1988. — С. 208–211.

² Історія Київського університету: Монографія / І.В. Верба, О.В. Вербовий, Т.Ю. Горбань; кер. авт кол. В.Ф. Колесник. — К., 2014. — С. 40; Київський університет імені Тараса Шевченка. Сторінки історії і сьогодні / За заг. ред. В.В. Скопенка. — К., 1994. — С. 9–14.

³ Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира, 1834–1884. — К., 1884. — С. 284–286.

⁴ *Досталь М.Ю.* Вказ. праця. — С. 19–21; Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь / Редкол.: В.А. Дьяков (отв. ред.) и др. — М., 1979. — С. 43.

⁵ Див.: *Лантева Л.П.* История славяноведения в России в конце ХІХ — первой трети ХХ века. — М., 2012. — С. 98–102.

⁶ Историография истории южных и западных славян: Учеб. пособие / Редкол.: И.В. Созин (отв. ред) и др. — М., 1987. — С. 179–180.

⁷ *Журжа І.В.* Становлення та розвиток слов'янознавства в Університеті Св. Володимира: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2006. — С. 15.

⁸ Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь. — С. 383.

⁹ Волков В.А., Куликова М.В., Логинов В.С. Московские профессора XVIII — начала XX веков. Гуманитарные и общественные науки. — М., 2006. — С. 290–291.

¹⁰ Антон Ясинський — український дослідник чеського середньовіччя // Хроніка-2000. — Ч. 1. «Україна–Чехія». — К., 1999. — Вип. 25–26. — С. 43–44; Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле і сьогодення / Під ред. проф. Г.Д. Казьмирчука. — К., 2004. — С. 323.

¹¹ Ясинський А.Н. Падение земского строя в Чешском государстве (X–XIII вв.). — К., 1895.

¹² Ясинський А.Н. Основные черты развития права в Чехии в XIII–XV вв. Историко-юридический очерк // Сб. в честь М.Ф. Владимирского-Буданова. — Юрьев, 1901.

¹³ Див.: Іванов Ю.Ф. А.Н. Ясинський як історик Чехії // Вопросы истории славян. — 1966. — Вып. 2. — С. 23–35; Казакова М.А. Исторические взгляды А.Н.Ясинского // Научный ежегодник Саратов. гос. ун-та. Историч. факультет. — Саратов, 1958. — С. 97–101; Москаленко А.Е. К изучению жизни и деятельности А.Н. Ясинского // Вопросы историографии СССР. — Воронеж, 1969. — Т. 85. — С. 252–268.

¹⁴ Ясинський А.Н. Очерки и исследования по социальной и экономической истории Чехии в средние века. — Юрьев, 1901. — Т. 1; Самобутній розвиток соціального і аграрного устрою чеського села // Хроніка-2000. — Ч. 1. «Україна–Чехія». — К., 1999. — Вип. 25–26. — С. 46–56.

¹⁵ Ясинський Антон Никитич // www.rulex.ru/01320141.htm.

¹⁶ Антон Ясинський — український дослідник чеського середньовіччя. — С. 45; Істориографія історії южних і західних славян. — С. 183–184.

¹⁷ Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь. — С. 383.

¹⁸ Там само. — С. 71–72, 163, 297–298, 322–324, 342–343; Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира, 1834–1884. — С. 625; Журжа І.В. Вказ. праця. — С. 12–15.

¹⁹ Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка / В.В. Різун, М.С. Тимошик, А.Є. Конверський та ін. — К., 2004. — С. 237, 242; Паламарчук О.Л., Чмир О.Р. Особливості підготовки студентів-славістів Київського університету імені Тараса Шевченка в сучасних умовах // philolog.univ.kiev.ua/library/zagal/Comparatyvni_doslidzhenna_12_2010/141_146.pdf.

²⁰ Див.: Яровий В.І. Становлення та розвиток історичного слов'язнознавства в Київському університеті імені Тараса Шевченка // Вісник Київ. ун-ту. Історія. — К., 1998. — Вип. 37. — С. 5–6.

²¹ Українські історики XX століття: Бібліографічний довідник. Серія «Українські історики». — К., 2004. — Вип. 2, ч. 3. — С. 79–111.

²² Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле і сьогодення. — С. 214.

²³ Архів Київського університету. — Ф. Р.-1246, оп. 4 л. — Ув. 1991. — ППС-32.

²⁴ Там само.

²⁵ Євсєєнко І.В. КІЗЧЕНКО Анатолій Федорович [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол. В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К., 2007. — Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kizchenko_A.

²⁶ Кізченко А.Ф. Напередодні трагедії. З історії зовнішньої політики Чехословаччини, травень 1935 р. — березень 1938 р. — К., 1971.

²⁷ Історія південних і західних слов'ян: Підручник / За ред. І.М. Гранчака, А.Ф. Кізченка, В.П. Чорнія. — К., 1987.

²⁸ Історія Київського університету. — С. 555–556; Яровий В.І. Вказ. праця. — С. 5.

²⁹ Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до ХХ ст): Курс лекцій: Навч. посібник / За ред. В.І. Ярового. — К., 2001 (2009); Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): Навч. посібник / Упоряд. В.І. Яровий, С.М. Мотрук, В.П. Шумило та ін.; за ред. В.І. Ярового. — К., 2011; Особливості історичного розвитку Чехії: Робоча програма навчальної дисципліни для студентів спеціальності 6.020302 «Історія». — К.: ВПЦ «Київський університет», 2014; Історія гуситського руху в Чехії: Робоча програма навчальної дисципліни для студентів спеціальності 6.020302 «Історія». — К.: ВПЦ «Київський університет», 2014.

³⁰ Див.: Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле і сьогодення. — С. 89–95, 100, 321.

В статье освещены основные направления и содержание исследовательской деятельности историков-богемистов Киевского университета в середине XIX–XXI вв. в контексте развития исторического славяноведения.

Ключевые слова: богемистика, славяноведение, Университет Св. Владимира, Киевский университет, история славян, история Чехии, историки-богемисты, кафедра истории и литературы славянских наречий, кафедра славянской филологии, кафедра истории славян.

This article is about basic directions and content of Kiev University historians-bohemists scientific activity in the middle of 19–21th centuries within the context of formation and development of historical Slavic studies.

Keywords: Czech studies, Slavic studies, University of St. Vladimir, Kiev University, history of Slavs, Czech history, historians-bohemists, Department of history and literature of the Slavonic dialects, Department of Slavonic philology, Department of history of the Slavs.

УКРАЇНА В ЄВРОПЕЙСЬКИХ НАУКОВИХ І КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКАХ

Наталія Кривець

УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКІ ЗВ'ЯЗКИ В ОБРАЗОТВОРЧОМУ МИСТЕЦТВІ У ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розглядаються основні напрями українсько-німецьких зв'язків у образотворчому мистецтві в ХІХ — на початку ХХ ст. Висвітлюється діяльність німецьких митців в Україні в даний період, а також навчання українських живописців у художніх школах Німеччини.

Ключові слова: *Україна, Петербурзька академія мистецтв, Мюнхен, образотворче мистецтво, художник, картина, міжнародна виставка.*

Німецька художня культура мала на українському ґрунті тривалу і давню основу, обумовлену тісними міжнаціональними взаємозв'язками. У першій половині ХІХ ст. чимало іноземних митців, зокрема німецьких, вихованців академій Західної Європи працювали в Україні. Широкого розповсюдження тут набували твори художників західноєвропейських шкіл. Приплив мистецьких сил в Україну особливо посилювався з відкриттям освітніх закладів. Частина іноземних художників отримала посади вчителів малювання в Рішельєвському ліцеї у Одесі, Ніжинському ліцеї князя Безбородька, Кременецькому ліцеї, у гімназіях Києва, Харкова, Полтави, в кадетських корпусах Києва і Полтави, Київському інституті шляхетних дівчат, Харківському та Київському університетах тощо, в яких було введено викладання мистецьких дисциплін¹. Іноземні митці брали також участь у розвитку домашнього художнього виховання, яке за відсутності в Україні художніх шкіл набувало важливого значення. У Київському інституті шляхетних дівчат учителем малювання багато років працював німецький художник К. Гротте. Він створив низку картин з краєвидами Києва. Серед них — «Вид Києва» (1848), «Вид Києва з лівого берега Дніпра» (1849), «Під Києвом» (1850), «Вид на Київ зі сторони Щекавиці» (1850), «Панорама Києва» (1851) та багато ін.² У цьому ж інституті вчителем малювання працював також німецький художник П. Шлейфер. Він закінчив Петербурзьку академію мистецтв як вільний слухач, залишив низку портретів, зокрема «Портрет дружини»³.

У Києві в 40–50-х роках XIX ст. учителями малювання в різних закладах освіти працювали німецькі митці Д. Гаген, К. Гампельн, А. Ланге, Ф. Мезер, Е. Циммерман тощо.

У 1840 р. під час подорожі Україну відвідав німецький природознавець Й.-Г. Блязіус, який залишив рисунки Києва того часу, зокрема Золотих воріт, Київського університету. 1855 р. Київ відвідав А. Петцольд, котрий також створив низку художніх картин з видами міста — Ланцюговий міст через Дніпро, краєвиди Ботанічного саду та ін. Своєрідну галерею видів Києва з його історичними пам'ятками і мальовничою природою залишив німецький художник В. Тімм, який продовжував традицію панорамних пейзажів.

Пошвавленню художнього життя в Україні сприяли й українські меценати. Вони запрошували іноземних живописців-професіоналів для виконання замовлень, а також надавали пристановище митцям із західно-європейських країн, які працювали як двірські малярі. Досить активною була участь іноземних майстрів у малярських цехах, які у XIX ст. продовжували працювати. Вони користувались правами, чітко визначеними статутом, цех забезпечував роботою, регламентував замовлення, надавав допомогу у разі нещасного випадку⁴.

Серед німецьких живописців, творчість яких була пов'язана з Україною був і К. Швейкарт. У 1810–1830-х роках він створив низку портретних праць: «Жіночий портрет», «Портрет Л. Коморовської», «Портрет Францішки Чацької». Ці твори яскраво показують вплив сентименталізму, характерного для віденської школи, на становлення романтичного образу. У картині «Портрет жінки на тлі пейзажу» по-новому осмислюється зв'язок людини і природи. Твори Швейкарта мали значний вплив на його учнів, зокрема К. Шлегеля, який написав «Портрет Я. Балька», «Портрет жінки з книжкою у руці»⁵.

Для німецьких художників Й. Рейхана і А. Рейхана (батька і сина) діяльність в Україні стала важливим етапом їхнього творчого життя. Й. Рейхан створив праці «Портрет Я. Богатовського», «Портрет К. Ліпінського — хлопчика» (1810-ті роки). А. Рейхан — «Портрет К. Лідля» (1837), «Портрет дівчини в блакитній сукні» (1840-ві роки), «Портрет О. Шавловської» (1842), «Портрет Г. Матцель в рожевій сукні» (1848). У картині «Портрет К. Ліпінського» (1837) А. Рейхан основну увагу зосереджує на розкритті духовного світу видатного музиканта⁶. У розвитку портретного живопису певна роль належить художнику К.-Х. Рейхелю, німцю за походженням, який навчався в Петербурзькій академії мистецтв, мав срібні й золоті медалі за рисунки з натури і за портретний живопис. Після закінчення Академії Рейхель свою майстерність удосконалював у Парижі, в майстерні Л. Давіда і Ф. Жерара, а згодом у Дрездені. Після

завершення навчання за кордоном Рейхель працював у Одесі і на Поділлі. Був одним з найвідоміших портретистів Одеси у 20-х роках XIX ст. Він написав портрети О. Ланжерона, градоначальника Одеси (1819) і Г. Кобле, військового коменданта міста (1819), що помітно відрізняються від його творів петербурзького періоду, написаних у стилі класицизму⁷. У його портретах знайшли яскраве відображення ознаки класицизму, тісно взаємопов'язаного з романтизмом.

Упродовж 1842–1858 рр. вихованець Віденської академії мистецтв Г. Гольпейн відвідував дворянські маєтки Правобережної України, де виконав низку портретів української і польської шляхти. Його твори «Портрет Б. Потоцького з донькою М. Потоцькою і С. Володкевич» (1849), «Портрет Марії Потоцької» (1850) тощо дають уявлення про побут аристократії, в них органічно поєднуються риси романтизму і академізму⁸. Він брав активну участь у виставках, мистецькому житті Києва, спілкувався з представниками інтелігенції, які гуртувалися навколо Університету св. Володимира⁹. Гольпейн був представником стилю бідермаєру, «якому на противагу романтизму, були притаманні приземлене сприйняття дійсності, підкреслено старанне зображення інтер'єру, природи, деталей побуту, а також тяжіння до сентиментальних образів і сюжетів»¹⁰. Поширення цього мистецького напрямку в Україні відбулося головним чином через середовище німецько-австрійського походження, зокрема професорів університетів і фахівців з інших галузей. У стилі бідермаєру виконував свої праці і художник німецького походження Ф. фон Фогельштейн і багато інших німецьких митців¹¹.

Помітний вплив на формування духовної атмосфери та поширення нових естетичних смаків в Україні мали вихованці Петербурзької академії мистецтв. Педагогічна система Академії забезпечувала високу професійну підготовку митців. Художники з Петербурга відвідували Україну, вони часто гостювали в дворянських садибах Галаганів, Тарновських, Репніних, Капністів, Милорадовичів тощо, які були острівцями самостійного культурного життя. Тут збиралися колекції творів західноєвропейського мистецтва. Колекціонер творів мистецтва і старожитностей, меценат Б.І. Ханенко, створюючи свою колекцію, неодноразово звертався за консультацією до директора Берлінського художнього музею Бодє — відомого дослідника творчості голландського живописця Х. Рембрандта.

За рекомендацією конференц-секретаря Академії мистецтв у Петербурзі В.І. Григоровича її вихованець В.І. Штернберг, німець за походженням, мав можливість упродовж трьох років (1836–1838) під час літніх канікул жити і працювати в Україні, в маєтку поміщика і мецената Г.С. Тарновського в с. Качанівка, що на Чернігівщині¹². Тут було зібрано багато справжніх творів мистецтва. Г.С. Тарновський збирав картини,

бронзу, порцеляну, меблі. «По уваженню любви к художествам и ободрению художников русских» у 1838 році Г.С. Тарновського було удостоєно звання почесного вільного «общника» Петербурзької академії мистецтв¹³. Всі, хто відвідував Качанівку, милувалися мистецькою колекцією.

Василь Іванович Штернберг народився 12 лютого 1818 р. у Санкт-Петербурзі. Його батько був гірничим інженером, викладачем Петербурзького гірничого кадетського корпусу. Майбутній художник ще з дитинства любив малювати, знав і любив музику, багато читав. Перші уроки живопису юнак брав у відомого пейзажиста М. Лебедева, автора чудових романтичних краєвидів. 1835 р. В. Штернберг вступив до Петербурзької академії мистецтв, де навчався у К. Брюллова та М. Воробйова¹⁴.

У садибі Тарновського він створив велику кількість живописних картин і малюнків, присвячених Україні, її мальовничій природі, життю і побуту українського народу. Художник захоплено відкривав для себе красу України і втілював це у низці краєвидів, що мали відчутно виявлений романтичний характер. У першому з них «Садиба Г. Тарновського в Качанівці» (1837 р.) він прагнув розкрити мальовничу красу навколишньої природи, сповненої гармонії, відтворити багатогранність довколишнього світу¹⁵. Красу українського села Штернберг розкрив у картині «Вулиця на селі» (1837–1838 рр.), що вражає своєю правдивістю та умінням вживатися в реальний мотив¹⁶. Центральне місце в творчості Штернберга посідає картина «Переправа через Дніпро біля Києва» (1837 р.), що є за оцінкою критиків визначним твором українського романтизму¹⁷.

В Україні молодий митець виконав і багато інших краєвидів, жанрових картин, зарекомендувавши себе талановитим художником. Він малював картини з життя мешканців садиби Тарновського, захоплювався народними образами, що істотно позначилися на творчості художника. Згадаємо хоч би такі з його творів, як «Водяний млин» (1836 р.), «Біля шинку» (1836–1838), «Хлопчик-пастух» (1836–1838), «Альтанка в Качанівці» (1837), «Вітряки в степу» (1838), «Глінка в Качанівці» (1838), «Музична сходка в Качанівці» (1838), «Гра в піжмурки» (1838), «Ярмарок на Україні» (1838), «Малоросійське весілля» (1838), «Млин у степу» (1838) та ін.

Прагнучи бути безпосереднім і правдивим, Штернберг у картині «В Качанівці в Г.С. Тарновського» (1838) передав творчий день кількох осіб. На ній він зобразив композитора М. Глінку, який у той час працював над партитурою опери «Руслан і Людмила», історика М. Маркевича, художника за мольбертом і господаря Качанівки. У маєтку Тарновського був

свій оркестр і хор кріпаків-селян, за участі яких у 1838 р. тут була проведена перша репетиція оркестрових і хорових партій опери¹⁸. У своїх спогадах Глінка писав про Штернберга як про талановитого художника і дуже приємну молоду людину, про його глибокі знання тогочасної музики¹⁹.

Подорожуючи по містах і селах України, Штернберг робив замальовки численних ярмарків, базарів, весіль, різноманітних сцен з буденного життя українців, прокладаючи дорогу в новому для себе жанрі. Його жанрові композиції цінні увагою до народних звичаїв, любов'ю до краси селянського побуту серед природи, цікавістю до минулого. У цих картинах він розкрив образ українського народу, наскільки міг його зрозуміти. Як бачимо, в Україні Штернберг посилено й серйозно працював. Своєю творчістю він не лише продовжував, а й далі розвивав пошуки своїх попередників — В. Тропініна, К. Павлова, І. Зайцева, привносив в академічну основу певну національну визначеність. Т.Г. Шевченко, оцінюючи картини Штернберга, створені в Україні, зазначав: «... Під тінню розлогої верби біля самого берега біленька, соломою вкрита хатка вся відобразилася у воді, як у дзеркалі. Під хаткою бабуся, а на воді качки плавають. Ось і вся картина, і яка повна, жива картина!»²⁰.

Твори Штернберга, присвячені Україні, були дуже високо оцінені К. Брюлловим. Вони принесли художникові популярність як у Академії, так і поза її стінами, викликали в багатьох художників того часу великий інтерес до України, її природи, історії і побуту українського народу. За конкурсну роботу «Освячення пасок у малоросійському селі» (1838 р.) у листопаді 1838 Радою Академії мистецтв у Петербурзі його було нагороджено золотою медаллю I ступеня. Серед вихованців Петербурзької академії мистецтв до побутової тематики крім Штернберга зверталися Р. Жуковський, В. Тім, О. Венеціанов та його учні²¹. Вони відтворювали в мистецтві повсякденну дійсність. Передова художня молодь шукала шляхи до демократизації образотворчого мистецтва. За своє коротке творче життя (Штернберг прожив усього 27 років) — він створив чимало картин, зокрема в жанрі краєвиду та побутового малярства, характерною ознакою яких було органічне поєднання людини з природою. Штернберг був одним із засновників українського пейзажного і жанрового живопису, типовим представником романтизму²².

У вересні 1838 р. у Петербурзькій академії мистецтв Штернберг познайомився з Т.Г. Шевченком і став одним з найближчих друзів поета. У своїй повісті «Художник» Т.Г. Шевченко писав: «Ось уже понад місяць, як ми живемо разом з незрівняним Штернбергом... Та яке ж він добре, лагідне створіння. Справжній художник. Йому все посміхається, як і він сам усьому посміхається. Щасливий завидний характер. Карл

Павлович (Брюллов — *авт.*) його дуже любить. Та чи можна, знаючи, не любити його?»²³. Т. Шевченко присвятив йому вірші «Іван Підкова» (1839) і «На забудь Штернбергові» (1840). Вони підтримували дружні стосунки з відомими представниками петербурзького інтелектуального середовища — росіянами, німцями, у яких часто відбувалися літературні та музичні вечори, де збиралися видатні діячі культури. Так, через Штернберга Шевченко познайомився з німецькими родинами — надвірного радника О.Є. Шмідта та інспектора Петербурзького університету О.І. Фіцтума фон Екштедта, в яких влаштовувалися вечірні сходи, де читали твори німецьких та інших західноєвропейських авторів, зокрема твори Й. Гете, що особливо після його смерті 1832 р. мали всесвітній розголос²⁴. «...Штернберг недавно познайомив мене з родиною Шмідта, — писав Т. Шевченко. Це якийсь далекий його родич, чудова людина, а сім'я його — це просто благодать Господня. Ми часто по вечорам буваємо у них, а по неділям обідаєм. Дивна, мила родина! Я завжди виходжу від них неначе чистішим і добрішим. Я не знаю, як і дякувати Штернберга за це знайомство...»²⁵. Далі Т. Шевченко згадував, як у Фіцтума, насолодившись квінтетом Бетховена і сонатою Моцарта, де виконував соло знаменитий петербурзький музикант і педагог, перший скрипаль придворного оркестру Ф.-Л. Бем, о дванадцятій годині ночі вони повернулися на квартиру²⁶. Шевченко і Штернберг приятелювали з українським письменником Є. Гребінкою та істориком М. Маркевичем. Дружба з Шевченком мала великий вплив на формування світогляду молодого художника, сприяла вихованню у нього демократичних ідеалів, розумінню краси сільської природи і народних образів. Т. Шевченко у своїх повістях «Художник», «Музикант», «Прогулка с удовольствием и не без морали» чимало яскравих сторінок присвятив своєму другу Штернбергові, згадував про нього в листах і «Щоденнику». Штернберг зробив ілюстрації до першого видання «Кобзаря» Т. Шевченка. Він є автором кількох портретів поета. Простежуються спільні моменти романтизації образу в автопортретах Т. Шевченка і В. Штернберга, художника близького поетові за ставленням до людини, за романтичним захопленням красою природи рідної йому України.

У стінах Петербурзької академії мистецтв здобували вищу фахову освіту й художники з України. Тут вони знаходили і відповідний рівень естетичних потреб, характерний для столичного середовища. Навколо Академії зосереджувалися основні події мистецького життя, відбувалося засвоєння класичної світової спадщини, закладалися основи для розвитку національних шкіл. Найбільш талановитим вихованцям у тому числі і українським художникам Академія надавала можливість виїхати у пансіонерську поїздку за кордон. У пошуках нових шляхів у мистецтві, в

прагненні познайомитися з останніми досягненнями провідних митців того часу, підвищити свій професійний рівень творча молодь їхала до мистецьких центрів Західної Європи. Від 70-х років XIX ст. особливу увагу українських художників привертала Мюнхен, що на зламі століть був центром мистецького життя Німеччини. Тут були розташовані музеї: Баварський національний музей, Гліптотека, Стара і Нова пінакотеки, де знаходилися зібрання картин видатних художників. Крім того, в Мюнхені в Кришталевому палаці влаштовувалися міжнародні виставки. Українські художники навчалися в Мюнхенській академії мистецтв, яка була одним із основних художніх навчальних закладів Європи, а також приватних студіях, де одержували освіту під керівництвом відомих педагогів. До Мюнхена художники тяжіли в пошуках знання рисунка. Тут у всіх майстернях відчувалися традиції німецької старої школи рисунка.

У 90-ті роки XIX ст. у Мюнхені великим авторитетом серед художників різних країн користувалися дві приватні художні школи — угорця Ш. Холлоші (1886 р.) і словака А. Ашбе (1891 р.). Незважаючи на деякі відмінності, педагогічний метод у обох школах ґрунтувався на об'єктивному вивченні законів природи, що було характерно для реалістичного напрямку в художній педагогіці Західної Європи на зламі двох століть. Обидва вчителі виходили з того положення, що основою мистецтва є оточуючий художника реальний світ, що складається з певних матеріальних форм, які він повинен навчитися передати. Ашбе і Холлоші вважали важливою частиною навчання художника рисунок, розглядаючи його як метод пізнання будови форми реальних предметів.

Навчаючись у Німеччині, українські художники уважно знайомилися з творчістю сучасних німецьких митців. Великою популярністю у багатьох із них користувалися твори корифеїв німецького мистецтва кінця XIX ст. А. Бьокліна, М. Клінгера, Ф. Ленбаха, Ф. Штука тощо. Про твори А. Бьокліна І. Грабарь у своїй статті зазначав: «Описати це враження неможливо, це треба пережити. Тут є настрої, музика фарб»²⁷. У іншій статті він писав, що Бьоклін не розповідає, він відчуває і примушує нас пережити його власні почуття²⁸. У 1911 р. Київське товариство початкової освіти влаштувало вечір, присвячений пам'яті німецького художника А. Бьокліна²⁹. У 1895–1898 рр. німецький художник і скульптор Ф. Штук написав свої картини «Гріх», «Сфінкс», «Вакханалія» тощо. До цього періоду належить низка жіночих портретів, створених ним оригінально і по-новому. До їх числа належить картина «Єгиптянка»³⁰. Українські художники захоплювалися також картинами німецького живописця і графіка А. Менцеля. Серед його праць — ілюстрації до «Історії Фрідріха Великого» Ф. Куглера (1839–1842), «Кімната з балконом» (1845), «Театр Жимназ» (1856), «Залізопрокатний завод» (1875) та інші

жанрові картини, пейзажі, інтер'єри, в яких він реалізовував романтичні риси³¹. Знайомство українських художників з мистецтвом німецьких майстрів знаходило деяке відображення в їх творчості. Про нові тенденції, що з'являлися у німецькому мистецтві наприкінці XIX ст., українські художники дізнавалися також з журналів «Die Kunst» («Мистецтво»), «Die Kunst für alle» («Мистецтво для всіх»), «Jugend» («Молодь»).

Помітною подією у мистецькому житті Мюнхена стало створення у 1892 р. Союзу мюнхенських художників під назвою «Сецесіон», який, відійшовши від академічних принципів, встановлював право на пошук у мистецтві нових шляхів. Услід за ним схожі художні об'єднання з такою ж назвою створювалися в інших містах Німеччини і Австрії³². У його виставках брали участь як німецькі — А. Бьоклін, Ю. Діц, В. Лейбль, Ф. Ленбах, Ф. Штук, так і зарубіжні художники. У травні 1898 р. у Мюнхені відбулася виставка «Сецесіона», на якій поряд з картинами російських художників В. Васнецова, К. Коровіна, І. Левітана, М. Нестерова, В. Серова та ін. експонувалися твори українського художника С. Малютіна. З творчістю мюнхенських сецесіоністів був пов'язаний розвиток німецького «югендстилю», що став одним із головних джерел загальноєвропейського стилістичного напрямку в образотворчому мистецтві і архітектурі, який пізніше у Росії одержав назву модерну.

Серед українських художників, які навчалися і працювали в Мюнхені був О. Мурашко. У 1896 р. він вступив до Петербурзької академії мистецтв, де навчався у І. Рєпіна, пройшовши серйозну школу реалістичного живопису. По закінченні Академії 1901 р. О. Мурашко вдосконалював майстерність у Німеччині, в приватній школі А. Ашбе. Працював у галузі портретного й жанрового живопису. У своїх творах український живописець велику увагу приділяв пошукам кольору і освітлення. Ще з дитинства він любив рожеві тона в сонячному світлі, що займає значне місце у його картинах «Дівчина у рожевій блузі» (1904–1906), «Вечірні рефлексії» (1910) та ін. Один з німецьких критиків зазначав: «Його (О. Мурашка — *авт.*) спеціальність — світло»³³. У своїх картинах, що були створені пізніше — «На кормі. Портрет Ж. Мурашка» (1906), «На озері» (1913), «Пралю» (1914) український художник використовував настанови свого вчителя Ашбе і широко їх розвивав. Вони полягали у вивченні законів образотворчого мистецтва і методів їх реалізації. Ашбе надавав право і вважав необхідним для художника шукати нові форми і методи у мистецтві, щоб мати можливість найповніше і всебічно передати свій задум. Найважливішим методичним правилом Ашбе був розвиток індивідуального бачення учня, власної його манери.

Після повернення до Києва О. Мурашко не поривав зв'язки з мюнхенськими художниками, брав участь у мистецькому житті міста. У 1909 р.

він надіслав на X Міжнародну виставку, що проходила у Мюнхені, свою картину «Карусель». Вона справила велике враження на німецьких поціновувачів мистецтва, а її автор отримав другу золоту медаль. Цю картину було придбано у приватну колекцію. Мюнхенські критики зазначали, що картина Мурашка вирізняється безпосередністю і життєрадісністю, чудово переданим у ній національним колоритом. Крім О. Мурашка на виставці одержали нагороди українські митці Г. Головков і К. Крижицький. У цьому ж році була організована персональна пересувна виставка полотен О. Мурашка у Берліні, Дюссельдорфі, Кельні. Він відправив на виставку 25 картин, які експонувалися і користувалися великим успіхом. У 1911–1912 рр. О. Мурашко брав участь у виставках «Сецесіона». Німецький критик А. Браун назвав його картину «Портрет В.А. Дитятіної» (1910) однією з кращих на виставці. У 1907–1912 рр. О. Мурашко викладав у Київському художньому училищі. У 1913 р. він відкрив власну студію, з якої вийшло чимало талановитих художників. З 1917 — основоположник і професор Української академії мистецтв.

У 1902 р. український художник-кубіст Д.Д. Бурлюк вступив до Мюнхенської академії мистецтв, навчався у майстерні професора Ю. Діца. Від 1903 р., майже рік, навчався в школі А. Ашбе. У 1909 р. у Мюнхені було створено «Нове об'єднання художників» на чолі з В. Кандинським і О. Явленським, до якого поряд з німецькими митцями входили і українські художники Д. Бурлюк, В. Іздебський та ін.³⁴ Восени 1909 р. Д. Бурлюк брав участь у виставці «Салону В. Іздебського», де його українські пейзажі мали великий успіх. Його твори експонувалися на міжнародній виставці кубістів, що проходила у 1910–1911 рр. На ній виставляли полотна від Франції — П. Пікассо, А. Дерен, від Росії — Н. Гончарова, В. Кандинський, В. Денисов. У салоні, що був організований журналом «Sturm» («Штурм») у Берліні у 1913 р., виставляли свої картини Д. Бурлюк, В. Кандинський та ін. У 1915 р. Д. Бурлюк написав картину «Святослав», в якій використав стиль старовинного українського живопису.

Восени 1909 р. український художник-графік Г. Нарбут, за порадою свого вчителя Н. Добужинського, вирушив для продовження освіти до Мюнхена. Він навчався в приватній студії професора Ш. Холоші, де вивчав стару європейську графіку. Велике враження на Нарбута справили побачені ним оригінали німецького живописця і графіка А. Дюрера — серія гравюр «Апокаліпсис» (1498), «Портрет молодої людини» (1521), «Чотири апостола» (1526), «Три селянина» (1527) тощо. Н. Добужинський у своїх спогадах писав, що ще у Петербурзі, навчаючись у майстерні І. Білібіна, Нарбут почав вивчати першоджерела, зокрема гравюри Дюрера та інших середньовічних майстрів³⁵. Справжньою школою майстер-

ності для художника було копіювання в музеях творів А. Дюрера. Німецька художня культура мала великий вплив на Нарбута. Він відвідував музеї, симфонічні концерти, спілкувався з німецькими художниками, зокрема з видатним німецьким графіком Ю. Діцем. О. Бенуа зазначав, що Ю. Діц стояв у одному ряду з такими художниками як Бердслей, Дюрер, Калло та ін. «Ця майже технічна риса — фантастичність лінії — складає особливість не тільки Ю. Діца, але і Кондера, Берслея, Сомова та ін. художників. Усім їм притаманний дар одним почерком, однією чудовою каліграфією, збуджувати інтерес, викликати якийсь фантастичний настрій», — писав О. Бенуа³⁶. Певне враження на Г. Нарбута справила архітектура Мюнхена, яку він з інтересом вивчав.

У творах українського графіка, виконаних у Мюнхені, відкрилась нова грань його таланту, створювалась власна манера виконання графічних робіт. Нарбут охоче звертався до спадщини різних часів, він відрізняється різноманітністю своїх образів. Про це свідчать його праці «Кіт перед м'ячем» (1909–1910), «Сцена під ліхтарем» (1913), «Ласкава лисиця» (1913). Він створив ілюстрації до казки В. Жуковського «Як миші ката ховали», народної казки «Дерев'яний орел», до казок Х.-К. Андерсена «Соловейко», «Стрибун», «Олов'яний солдатик», серію графічних малюнків до байок І.А. Крилова «Лисиця та виноград», «Бабка та мурашка» тощо³⁷. Міжнародна виставка книги, що відбулася в 1914 р. у Лейпцигу, принесла Нарбутові світове визнання³⁸. Його творчість позначена національною своєрідністю, зв'язком з українською художньою традицією.

Саме різноплановість інтересів і творчих пошуків сприяли досягненню високого професіоналізму. Але відірваність від батьківщини пригнічувала художника. Адже його творча уява завжди була органічно пов'язана з навколишнім світом. Художник розумів, що тільки повернення в Україну, до народних джерел культури може дати йому новий поштовх для подальшого творчого розвитку. У квітні 1917 р. Нарбут переїхав з Петербурга до Києва, де був обраний професором графіки, а 1918–1920 рр. — ректором Української академії мистецтв.

Підсумовуючи, можемо сказати, що у першій половині ХІХ ст. чимало німецьких художників працювали в Україні на посадах учителів малювання, гувернерів, двірських малярів тощо. Будучи носіями загальноєвропейських художніх тенденцій, вони прищеплювали своїм вихованцям інтерес до мистецтва, деяким із них давали надійні основи для професійної діяльності. Німецькі митці привносили в Україну сентиментально-романтичні настрої. Водночас на їхню спадщину помітний вплив мали давні мистецькі традиції України. У їхніх численних творах, виконаних в Україні, зображено побут, звичаї, щоденне життя українського народу, природу краю. Важливим виявом українсько-німецьких зв'язків у

образотворчому мистецтві в другій половині XIX — початку XX ст. було продовження навчання вітчизняних художників у Німеччині. У цей період Мюнхен був європейським художнім центром, де у приватних студіях навчалося чимало українських живописців і графіків. У Мюнхені вони брали активну участь у міжнародних виставках, художньому житті міста. У деяких містах Німеччини були організовані персональні виставки творів наших співвітчизників. Про популярність українських художників у Німеччині свідчить велика увага до них німецьких критиків і видавців. Знайомство з німецькою культурою, з сучасними напрямками західноєвропейського мистецтва відіграло велику роль у становленні українських митців. Однак, навчання у Німеччині не позбавляло їх національної самобутності, про що свідчить їх творчість. Набуваючи знання, професійну майстерність, використовуючи досвід зарубіжних митців, українські живописці в своїх картинах зберігали традиції української національної школи.

¹ Історія української культури. — Т. 4, кн. 2. — К., 2005. — С. 701.

² Історія Києва. — Т. 2. — К., 1984. — С. 187.

³ Історія української культури. — Т. 4, кн. 2. — К., 2005. — С. 738.

⁴ Рубан В.В. Український портретний живопис першої половини XIX століття. — К., 1984. — С. 147.

⁵ Там само. — С. 172.

⁶ Там само. — С. 173–174.

⁷ Там само. — С. 176, 178.

⁸ Історія української культури. — Т. 4, кн. 2. — К., 2005. — С. 756–757.

⁹ Українське мистецтво у міжнародних зв'язках. Дожовтневий період. — К., 1983. — С. 142.

¹⁰ Там само. — С. 712.

¹¹ Там само. — С. 757.

¹² Затенацький Я.П. Невідомі твори Василя Івановича Штернберга (1818–1845) // Мистецтво, фольклор, етнографія. Наукові записки. Т. 1–2. — К., 1947. — С. 19.

¹³ Тарновський М. Качанівка // Хроніка 2000. — 1997. — Вип. 19–20.

¹⁴ Пархоменко І.В. Василь Штернберг. — К., 1978. — С. 10.

¹⁵ Там само. — С. 33.

¹⁶ Овсійчук В.А. Класицизм і романтизм в українському мистецтві. — К., 2001. — С. 385.

¹⁷ Там само. — С. 387.

¹⁸ Там само. — С. 382.

¹⁹ Глинка М.И. Литературное наследие. — Л.–М., 1952. — Т. 1. — С. 185.

²⁰ Шевченко Т.Г. Художник: повісті, автобіографія, щоденник. — Х., 2013. — С. 360.

- ²¹ Судак В.О. та ін. З досліджень про Т.Г. Шевченка. — К., 1968. — С. 25.
- ²² Кривач Д.П., В.А.Овсійчук, С.О.Черепанова. Українське мистецтво. Ч. III. — Львів, 2005. — С. 146.
- ²³ Шевченко Т.Г. Вказ. праця. — С. 360.
- ²⁴ Гузар І. Шевченко і Гете. — Торонто, 1999. — С. 18–19.
- ²⁵ Шевченко Т.Г. Вказ. праця. — С. 361.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Грабарь И. Арнольд Бёклин // Мир искусства. — 1901. — № 2–3. — С. 92.
- ²⁸ Грабарь И. Мюнхенские выставки «Secession» // Мир искусства. — 1900. — Т. 4. — № 13–24. — С. 101.
- ²⁹ Искусство, живопись, графика, художественная печать. — 1911. — № 2. — С. 98.
- ³⁰ Грабарь И. Мюнхенские выставки «Secession» // Мир искусства. — 1900. — Т. 4. — № 13–24. — С. 102.
- ³¹ Сарабьянов Д.В. Русская живопись XIX века среди европейских школ. — М., 1980. — С. 120.
- ³² Стернин Г.Ю. Русская художественная культура второй половины XIX — начала XX века. — М., 1984. — С. 102.
- ³³ Асеева Н.Ю. Украинское искусство и европейские художественные центры (конец XIX — начало XX в.) — К., 1989. — С. 137.
- ³⁴ Новохатко Л. Взаємини культур на шляхах історії // Діалог. — 2000. — № 1. — С. 173.
- ³⁵ Добужинский М.В. Воспоминания. — М., 1987. — С. 291.
- ³⁶ Мир искусства. — 1900. — Т. 4. — № 13–24. — С. 113–114.
- ³⁷ Білецький П. Георгій Іванович Нарбут. Нарис про життя і творчість. — К., 1959.
- ³⁸ Білецький П. Скарби нетлінні. Українське мистецтво у світовому художньому процесі. — К., 1974. — С. 122.

В статье рассматриваются основные направления украинско-немецких связей в изобразительном искусстве в XIX — начале XX в. Освещается деятельность немецких художников в Украине в данный период, а также обучение украинских живописцев в художественных школах Германии.

Ключевые слова: *Украина, Петербургская академия искусств, Мюнхен, изобразительное искусство, художник, картина, международная выставка.*

The article stipules on the main direction of Ukrainian-Germans relations in fine arts in XIX — beginning of XX c. It is highlighted the activity of German artists in Ukraine of the mentioned period as well as education of Ukrainian arties in Arts School of Germany.

Keywords: *Ukraine, St. Petersburg Academy of Arts, Munich, fine arts, artist, painting, international exhibition.*

Микола Варварцев

МІЖ МУЗИКОЮ І ПОЛІТИКОЮ: ОПЕРИ ВЕРДІ В УКРАЇНІ (XIX ст.)

У статті досліджується історія музичного мистецтва Джузеппе Верді в період перших постановок його опер в Україні у 1845–1898 рр., їх роль у поширенні ідейно-духовної та художньої спадщини італійського Рісорджименто. Висвітлюється вклад артистичних колективів у відтворення вердіївського репертуару на театральних сценах Києва, Одеси, Харкова та інших міст.

Ключові слова: *Джузеппе Верді, опера, оперні виконавці, міжнародні культурні зв'язки, італійське Рісорджименто, Україна.*

Творча діяльність композитора Джузеппе Верді (1814–1901) — одне з найвищих надбань світової культури — починалася і зростала в епоху, доленосну в історії Італії. Життя, присвячене мистецтву, не завадило йому бути не тільки очевидцем, а й учасником боротьби свого народу за свободу і національне об'єднання країни. В ім'я високих ідеалів батьківщини Верді працював і дипломатом, і як громадський діяч й організатор підтримки визвольної армії Гарібальді. Але найбільшим вкладом в «італійську справу» стала його музика, образи якої захоплювали й живили патріотичні почуття і думки співвітчизників.

Новий — вердіївський — стиль в оперному мистецтві, в якому на всю широчинь розкрився талант композитора, утверджувався, спираючись на здобутки суспільної думки і тенденції музичної творчості XVIII — поч. XIX ст. Видатні німецькі філософи і письменники (Кант, Гегель, Гердер, Гете), вважаючи музику галуззю науки, визначали функціональний зв'язок її з філософією, природою та суспільною діяльністю. З цих же позицій розглядали оперне мистецтво Дідро, Руссо та інші французькі просвітителі, вітаючи появу в Італії жанру опери-буфф, яка порвала зв'язок з міфологічною тематикою і своїх героїв обирала в реальному житті. У самій Франції в ході революції 1789–1804 рр. постала опера, назва якої вказувала на її соціальну спрямованість, — «опера порятунку» — порятунку від тиранії і насильства в суспільстві. Її зразки у Парижі презентував композитор Л. Керубіні: «Лодоїска» (1791), «Еліза» (1794), «Два дні» (мала ще назву «Водовоз», 1800). Але в Італії, роздрібненої після падіння наполеонівської імперії на кілька монархічних утворень, автори опер у своїх спробах привернути увагу до гострих проблем сучасності змушені були шукати сюжети в далекій історії, вдаватися до алегорій.

Слухаючи опери Дж. Россіні — «Мойсей в Єгипті» (1818) — про події біблійських часів, «Вільгельм Телль» (1829) — про драматичну історію австрійського панування в Швейцарії, італійці знаходили в них асоціації із становищем власної країни. Перегуком із волелюбними пориваннями італійського народу звучала музика й молодших сучасників Россіні — в «історичних» операх «Норма» (1831) і «Пуритани» (1835) В. Белліні, «Лукреція Борджа» (1833) і «Маріно Фальєро» (1835) Г. Доніцетті та ін. Яскравою сторінкою в історію Рісорджименто увійшов подвиг повстанців — офіцерів флоту братів Аттіліо і Еміліо Бандієра, які останні хвилини свого життя перед стратою зустріли співом: «Той, хто вмирає за свободу, назавжди живий...» — арією з опери «Донна Карітеа» С. Меркаданте¹. Знаменно, що саме у колах італійського визвольного руху переймалися обгрунтуванням громадсько-суспільного призначення оперного мистецтва. 1836 р. глава революційно-демократичної організації «Молода Італія» Дж. Мадзіні опублікував (під псевдонімом) у Парижі свій твір «Філософія музики», поширений невдовзі в Італії. Мета музики, наголошувалося в ньому, — служити «масам людей», надихати до звершення «великих справ». Такі опери, як «Вільгельм Телль», підкреслював Мадзіні, виражають «ідеї епохи», «передчуття соціальної музики». Мадзіні визначав засадничий напрям композиторської творчості — заглиблення в історичну проблематику: «Якщо музична драма має прийти у повну відповідність із рухом цивілізації, слідувати за ним, відкривати йому шляхи та виконувати соціальну функцію, вона повинна стати віддзеркаленням історичних епох, а, взявшись описувати їх, шукати в них своїх героїв»².

Для початку творчого шляху Верді, від часу його оперного дебюту (1839 р.), знаковою стала опера «Навуходоносор» (скорочена назва «Набукко»), поставлена 9 березня 1842 р. в Мілані — столиці Ломбардії, що перебувала під владою Австрійської імперії. Покладена в основу опери біблійська оповідь про вавилонське поневолення іудейського народу сприймалася на виставах як нагадування про долю самої Італії. У залі театру Ла Скала, де йшла прем'єра, найсильніші емоції публіки викликала сцена пророцтва про неминуче падіння Вавилону. У період 1840-х рр. Верді створив поряд з «Набукко» цілу низку «патріотичних» опер: «Ломбардці у першому хрестовому поході» (1843), «Ернані» (1844), «Двоє Фоскарі» (1844), «Джованна д'Арко» (1845), «Атілла» (1846), «Макбет» (1847), «Розбійники» (1847), «Луїза Міллер» (1845), «Битва під Леньяно» (1849). Вже у розпал антиавстрійської війни, за особистим проханням Мадзіні, композитор склав музику безпосередньо для італійських вояків — «Сурма кличе». Надсилаючи йому 18 жовтня 1848 р. ноти, Верді писав: «Нехай цей гімн лунає під музику гармат якнайшвидше на

ломбардських долинах»³. Протягом усієї своєї творчої діяльності він залишався вірний ідеалам героїчного Рісорджименто. Його опери збирали маси людей в театрах Італії, опанували також столичними й провінційними сценами Австрії, Великої Британії, Іспанії, Німеччини, Росії, Франції та інших країн.

Ще за життя композитора його праця знайшла своїх літописців і дослідників. У вердіані, яка нині налічує великі масиви літератури і наголошує на значенні творчості Верді для світової культури, дослідження зосереджуються на міжнародних контактах самого композитора. Межі теми, проте, є значно ширшими, до неї належать питання, пов'язані з виставами вердіївських опер у різних країнах. Це підтверджує, зокрема, свідчення сучасника Верді, одного з найбільших музикознавців XIX ст., проф. Віденського університету Е. Гансліка, який, не будучи прихильником італійського композитора, відзначав: Верді став «не тільки верховним володарем італійської опери, а й значною мірою опанував німецькою оперною сценою»⁴. Для опер Верді не існувало кордонів ні на Заході, ані на Сході Європи.

В Україні, де основними осередками музичної діяльності були міські театри, а від 1810-х рр. стаціонарно працювала італійська опера, заснована в Одесі за зразком оперних театрів Італії й орієнтована на їхній репертуар, музика Верді швидко знайшла свою аудиторію. Вже у сезоні 1852 р. одеського театру його твори посіли «панівне становище»⁵. Проте історіографія не пішла далі побіжних ремарок щодо теми «Верді і Україна». У виданій наприкінці XX ст. багатотомній «Історії української музики» знаходимо лише поодинокі згадки про вердіївські вистави («Аїда», «Трубадур», «Ріголетто»)»⁶, а у новітній узагальнюючій праці — «Українській музичній енциклопедії» (2008, т. 1: А–Д) відсутнє саме гасло «Верді»⁷.

У даній статті робиться спроба дослідити поширення оперного мистецтва Верді в Україні в контексті епохи, за якої тривала діяльність композитора. Хронологія вердіївських постановок дозволяє стверджувати, що ознайомлення з ними в Україні починалося у ранній період виходу опер молодого маестро на зарубіжні сцени. Вирішальну роль в цьому відігравали трупи італійських артистів, яких ангажував міський театр Одеси. Їх італійський репертуар включав обов'язкові для поточних сезонів новинки, в числі яких були твори Верді. Вони виконувалися мовою оригіналу й за сценічними інтерпретаціями, якими послуговувалися театри Італії і в розробці яких зазвичай брав участь особисто Верді.

Те, що вперше ставили на своїх сценах Ла Скала та інші провідні театри Італії, через короткий проміжок часу ретранслювалося в Одесі. Втім, хоча першою працею, яка зробила Верді широку славу, була

«Набукко», одесити познайомилися з його музикою спочатку за оперою «Ломбардці у першому хрестовому поході». Це сталося 17 квітня 1845 р. — дата, яку слід вважати початком поширення музики Верді в Україні. Презентували «Ломбардців» артисти італійської антрепризи під управлінням імпресаріо Жульєна⁸. Сюжет опери був запозичений з давньої історії Італії й оповідав про захист рицарями Ломбардії в Єрусалимі «Святої землі». Як і в Італії, її постановка в Україні викликала широкий громадський резонанс. Композитор О. Серов, який мешкав тоді у Симферополі, дізнавшись про виставу цієї опери, писав у жовтні 1845 р. в Одесу до сестри: «Я дуже хотів, щоб ти її бачила і чула. Це, кажуть, щось цілком у новому стилі». Далі, посилаючись на розмову із своїм знайомим — аматором мистецтва, наводив його думки: музика — джерело «гуманістичних ідей», «музика є свобода»⁹.

У квітні наступного року антрепренер Жульєн поставив другу нову для одеситів оперу Верді — «Ернані», написану за однойменною драмою французького письменника Віктора Гюґо, де її головними героями виступали повстанці проти королівського деспотизму. Проїнята пафосом боротьби за свободу, опера спричиняла в залі вибухи бурхливих емоцій. В Одесі її перші вистави йшли під назвою «Ельвіра Арагонська», здобувши відгуки також на батьківщині композитора. Тижневик «Teatri, arti e letteratura» тоді повідомив про першого одеського виконавця головної ролі (Ернані) — тенора Віталі¹⁰. А у Петербурзі журнал «Репертуар и пантеон театрів» у кореспонденції з Одеси підкреслював: «Ернані» — «одна з найкращих опер як за виконанням, так і за обстановкою» й вказував на популярність, якої зажив Верді серед одеситів: «до постановки “Ернані” ми захоплювалися його “Ломбардцями”». Називаючи провідних учасників вистави (тенор Віталі, баритон Маріні), журнал окремо відзначав виконавицю головною жіночою ролі Ельвіри — Ірену Сеччі-Корсі, мистецтву якої публіка в театрі дякувала «гучними тривалими оплесками»¹¹.

Серед ранніх вердієських опер «Ернані» здобула найдовше сценічне життя, сягнувши ХХІ ст. У 1850–1860-х рр. вона вже вийшла на театральні сцени інших міст України. Це був час, коли в Італії розгорнулися вирішальні події у боротьбі за об'єднання її в єдиній національній державі. Відтак в унісон з ними звучали опери Верді. Відгукуючись на нову для Києва постановку «Ернані» 1860 р., газета «Киевский телеграф», в якій співробітничали члени т.зв. київсько-харківського таємного товариства, особливо відзначала міжнародний характер, якого набула творчість Верді: «великий маестро представляється абсолютно приналежним усім народам»¹². Три роки потому, коли в Києві за прикладом Одеси під керівництвом відомого діяча музично-театральної справи в Україні

Ф. Бергера засновувалася власна італійська опера, для її відкриття (13 жовтня 1863 р.) було обрано саме «Ернані». Окрасою київської опери стала запрошена на сезон 1865 р. примадонна Тереза Де Джулі Борсі. В «Ернані» вона створила образ Ельвіри, їй належали й головні партії також у «Травіаті» і «Макбеті»¹³. У поширенні вердівського репертуару, в тому числі «Ернані», брали участь різні пересувні італійські трупи. 1864 р. сформована в Одесі трупа антрепренера Серматеї представляла цей твір Верді харків'янам¹⁴. Восени 1874 р. з «Ернані» вперше познайомилися відвідувачі міського театру Житомира, де гастролували італійські артисти під керівництвом Карозеллі¹⁵. У театральній хроніці Єлисаветграда збереглися відомості про постановки цієї опери 1880 р. трупою Кротті, співаки якої «цілком заслужили прихильність публіки»¹⁶.

У 80–90-х рр. зростаючому інтересу до «Ернані» сприяли виступи колективів італійських співаків у центрах музичної культури України — Києві, Одесі, Харкові. Створена антрепренером І. Черепенниковим італійська трупа у 1889 р. з великим успіхом гастролувала в театрі Києва, а вистава «Ернані» в її трактовці перетворилася на гучну культурну подію, яка здобула відгомін у столиці оперного мистецтва — Мілані, де тамтешній часопис «Gazzetta dei teatri» назвав провідних виконавців вердівського шедедру — співаків Калігаріс, Новеллі, Цардо і Дадо «першокласним театральним квітетом»¹⁷. У Харкові, де оперну справу у 90-х рр. очолив італійський композитор і диригент Е. Еспозіто, «Ернані» був серед найпопулярніших вистав тамтешніх оперних сезонів. У січні 1896 р. партії Ернані і Ельвіри тут презентували уславлений в Європі румунський тенор Дж. Димитреску і сопрано Лакруе. За свідченням газети «Харковские губернские ведомости», «у співі та грі артистів відчувалося захоплення, сповна італійська музика «Ернані», видно, до душі п. Димитреску»¹⁸. Звідси співака запросили до Києва, де у лютому того ж року в складі італійської трупи він виступив у тій же ролі вердівського героя на сцені театру «Соловцов». Тоді ж Київ відвідав ще один відомий в Європі і Америці тенор — італієць Антоніо Скотті, якому в «Ернані» належала блискуче виконана партія короля Карла Першого. Постановка за його участю набула незвичайного розголосу: після бурхливих овацій вистава закінчилася «великою демонстрацією студентів»¹⁹.

Наступною після «Ернані» новинкою для України стала опера «Новоходоносор». Термін її перших постановок — квітень 1847 р. — збігся із передднем революцій, які невдовзі охопили країни Європи. За цих умов одеська прем'єра набула резонанс у самій Італії. Болонський тижневик «Teatri, arti e letteratura» особливу увагу звернув на відтворений в одеському театру образ Захарії і пов'язану з ним сцену пророкування про неминуче повалення поневолювачів народу²⁰. Завдяки антрепризі Жульє-

на Одеса познайомилася також з оперою «Двоє Фоскарі», яку Верді опрацював за однойменною трагедією англійського поета Дж. Байрона, присвяченою історії виступу проти тиранічної влади у Венеції XV ст. В одеському театрі вона прозвучала вперше 9 липня 1849 р., коли сили революції в Європі відступали перед натиском монархічних сил, а її останнім bastіоном в Італії залишилася Венеціанська республіка, оточена австрійською армією. 26 листопада цього ж року антреприза Жульєна представила ще один твір з циклу «патріотичних» опер — вердіївського «Атіллу»²¹, що відтворював драматичну історію Риму за навали гуннів.

Завдяки передусім одеським антрепризам опери Верді почали свій шлях до інших міст вже у другій половині 1840-х рр. До наших днів збереглися лише розрізнені відомості того часу про гастролі одеських співаків на просторі «від фінських холодних вод до полум'яної Колхіди», де знайомили «добрих провінціалів з музикою Россіні, Белліні, Верді, Доніцетті і т.д.» За словами автора цього зауваження — першого дослідника історії харківської опери М. Черняєва, одну з таких мандрівних одеських труп очолювали антрепренери Вілла і Барбієрі, які весною 1847 р. відвідали, зокрема, Харків²². Більш предметно початок поширення оперної творчості Верді в містах України засвідчила діяльність композитора і піаніста, основоположника угорської класичної музики Ференца Ліста. У травні 1847 р. він вирушив у гастрольне турне по містах Наддніпрянщини та Галичини і після короткого перебування в Константинополі (Туреччина) повернувся у липні до України, де спочатку дав концерти в Одесі, включивши до їх програми власну транскрипцію фіналу третьої дії опери «Ернані». Про громадську атмосферу навколо виступів Ліста дізнаємося з опису одного із учасників цих подій: залу переповнювали «знавці музики і профани, і аматори, і не аматори, і німці, і італійці, словом, уся строката суміш племен, мов і станів... Одних вабило бажання перевірити власним досвідом голос усієї Європи, інших — жага божественних звуків»²³. Опісля такі концерти Ліст дав у Миколаєві, Вознесенську, Єлисаветграді. У цей же період поряд з іноземними гастролерами до популяризації музики Верді стали долучатися місцеві артисти. 18 квітня 1849 р. у Полтаві один з перших концертів, де пролунала музика молодого Верді, був даний аматорами українського співу. Виконувалися уривки з опери «Ломбардці» — арія, яку співала Е. фон Мензендорф, і дует за участю її та А. Єдлички, знаного збирача українського музичного фольклору. У звіті, надрукованому у «Полтавських губернських ведомостях», приверталася особлива увага до українського й італійського репертуару співачки, яка «недавно захоплювала ту-тешню публіку в малоросійських піснях і аріях опери «Наталка-Полтавка», а тепер в італійських аріях», представлених «із притаманною її таланту довершеністю й натхненням»²⁴.

1851 р. управління італійською антрепризою в Одесі перебрав імпресаріо Андросов, який продовжив активно впроваджувати в її репертуар нові праці Верді: у сезон 1851/52 рр. це були «Джованна д'Арко», «Луїза Міллер», «Альціза», «Розбійники», 1852/53 рр. — «Макбет», 1853/54 — «Трубадур», «Ріголетто»²⁵. Саме у цей період в музично-театральне життя України увійшли опери, якими Верді заклав основи нового напрямку — музичної драми. Першою з них з'явилася на одеській сцені «Луїза Міллер» (липень 1851 р.) — через півтора року після її прем'єри в Неаполі. Сюжет був складений за п'єсою німецького поета-романтика Ф. Шіллера «Підступність і кохання» і на відміну від «історичних» опер мав на меті розкрити драму людей, розділених своїм суспільним становищем. Інтерпретаторами персонажів вистави стали сопрано Тереза Брамбілла в ролі Луїзи і баритон Себастьяно Ронконі (Родольфо). Про враження, яке справила вона, ми можемо судити за рецензією одеської газети: музика Верді «виблискує і гремить [...]», то швидка, могутня і сповнена драматичної дії, то тиха і проста, як сільська пісня. У фіналі партії головної героїні опери — Луїзи є кілька разів повторювані ноти з поступовим підвищенням, немов одноманітна жалібна мольба бідняка про насущний хліб»²⁶. Написана також у стилі музичної драми інша опера — «Макбет» — знайшла своє сценічне втілення в Одесі 3 листопада 1852 р. В ній композитор вперше звернувся до драматургії Шекспіра, що й відзначила музична критика: вистава «змістом своїм нагадувала одну з кращих драм Шекспіра [...]». Утримувач театру п. Андросов скористався усіма можливими засобами, щоб представити цю оперу блискучим чином», «цілком новими» були декорації і костюми, видано «повне лібретто». З відгуку дізнаємося імена артистів, які першими в Україні дали трактовку головних образів опери: Басседжо (леді Макбет) і Дзаккі (Макбет)²⁷. Відтоді свою нову аудиторію «Макбет» знайшов в театрах інших міст. У Києві її перша презентація пройшла 19 січня 1864 р. на сцені італійської опери Бергера, де головні ролі виконували співачки Пуерарі, Пуфарі і співак Рамбелі. Як відзначала газета «Киевский телеграф», Бергер, «бажаючи поставити оперу в усій красі, не шкодує ані зусиль, ані значних коштів для влаштування цілком нових машин, декорацій» тощо²⁸. Того ж року «Макбет» привезли до Полтави артисти одеської трупи Серматеї, яка виступила під час Іллінського ярмарку²⁹. Із зразком музичної драми Верді слухачі в Україні познайомилися й в опері «Арольдо». В її історії особливу увагу привертає факт мало не блискучої появи в одеському оперному сезоні 1857 р.³⁰ після італійської прем'єри, що відбулася в Римі 16 серпня того ж року.

З кінця 1840-х рр. Верді став одним з найвідоміших в Україні творців оперної музики. 1850 р., характеризуючи стан оперної справи в Одесі за

минулий 1849 р., газета «Одесский вестник» писала: «Россіні, Белліні, Доніцетті, Верді — ось все або майже все, з чим ми знайомі, бо на Обера і Мейєрбера ми можемо дивитися як на несподіваних гостей нашої опери. Італійська музика — ось її альфа і омега [...] Таке її призначення і наведені нами імена композиторів доказують, що ми мали в справі музики справжніх учителів [...] Багато творів італійської музики у нас відомі усім напам'ять від першої ноти до останньої»³¹. За статистикою сезону 1852 р. Верді вже тоді випереджав всіх інших композиторів: 67 вистав із загальної кількості 187³².

У цей ж період в одеському театрі визначився тип артиста — пропагатора вердівської музики. Це яскраво засвідчила діяльність примадонни Аделаїди Басседжо, яка здобула в Одесі численних шанувальників — «басседжистів». Її «вердівський» дебют — у партії Джизельди в опері «Ломбардці» — відбувся 25 квітня 1850 р. За повідомленням «Одеского вестника», вистава «мала повний успіх» і була повторена вже наступного дня³³. У звіті газети стверджувалося, що Басседжо «співає тільки в операх Верді», і в редакції не пригадують, коли б котра з примадонн одеського театру «обмежила своє амплуа одним композитором». Але висновок був однозначний: «це говорить не проти, а на користь Басседжо»³⁴. Під час сезону 1850/51 рр. вона виступала у вердівських образах — Ельвіри («Ернані»), Лукреції («Двоє Фоскарі»), леді Макбет («Макбет»), Ільдегонди («Атілла»)»³⁵. Сучасники високо оцінювали її репертуар: «Жінки Верді пристрасні, із вулканом у грудях, з могутнім характером. Роль саме таких жінок виконує пані Басседжо і виконує незрівнянно», гра і спів її «патетичні»³⁶. Її після від'їзду артистки на батьківщину в Одесі продовжували згадувати її мистецтво як взірць відтворення вердівських героїнь, продемонстрований, зокрема у «Макбеті», де вона «захоплювала публіку своєю енергійною, сповненою художнього натхнення грою»³⁷.

З приходом у 1857 р. до керівництва одеською антрепризою італійського артиста Серматеї протягом наступних п'яти років своє сценічне побутування дістала нова низка опер Верді — «Травіата», «Арольдо», «Сицилійська вечірня», «Битва під Леньяно», «Бал-маскарад»³⁸. Серматеї, крім антрепренерських обов'язків, брав безпосередню участь у виставах. Його маємо назвати в числі перших в Україні інтерпретаторів ролі Ріголетто (1857 р.), а у «Травіаті» — партії Жермона (1858 р.)³⁹. В іншій, новій для Одеси опері «Трубадур» у складі антрепризи виступила примадонна Ореккіа. У відгуках преси підкреслювалося, що співачка «змушена дотримуватися переважно репертуару Верді» і в «Трубадурі» постала «в усій красі свого мистецтва»⁴⁰.

Нову музику Верді Серматеї представляв одночасно із творами композитора, з якими одесити знайомилися за попередніх сезонів. Наголос

робився на героїко-романтичній оперній спадщині раннього Верді: «Атілла», «Ломбардці», «Луїза Міллер», «Джованна д'Арко». Їх відновлення на одеській сцені припало на час нового, після революції 1848–49 рр., піднесення національно-визвольної боротьби в Італії. В часописах Одеси, поряд з новинами оперних сезонів, з номера в номер подавалися звістки з Італії про плани і дії гарібальдійських загонів напередодні війни проти Австрії. «Італійські волонтери, — повідомляв 25 квітня 1859 р. «Одесский вестник», — продовжують збиратися в П'ємонті з усіх кінців півострова», де панує «загальне піднесення і патріотичні надії звільнитися з-під австрійського гніту»⁴¹. З початком бойових дій одеська преса докладно писала про успіхи італійців. Події в Італії гаряче обговорювалися в кав'ярнях і оселях, а на вулицях мандрівні музиканти-катеринщики «спричиняли фурор» співами пісні італійських вояків «Хай живе Гарібальді»⁴².

Відтак вердівські «патріотичні» опери відображали загальну атмосферу суспільних настроїв. У квітні 1859 р. в Одесі була вперше представлена «Битва під Леньяно»⁴³ — одна з найкращих опер доби революції 1848–1849 рр. Композитор присвятив її першій в історії Італії перемозі, здобутій об'єднаними силами італійських міст над германськими завоювниками імператора Барбаросси. Після придушення революції і реставрації абсолютистських монархій «Битву під Леньяно» цензура дозволяла ставити лише за умови перенесення дії опери з Італії в іншу країну (нею стали Нідерланди), заміни назви (нова — «Облога Гарлема») та імені Барбаросси (перетвореного на герцога Альба). Знаменно: одеський театр спромігся повернути опері її початкову назву й «італійський» зміст. Новиною сезону влітку того ж року стала опера «Сицилійська вечірня», присвячена іншій героїчній сторінці італійської історії — повстанню сицилійців у 1282 р. проти французького панування. Вперше її давали в Парижі 1855 р., тоді як в Італії вона на вимогу цензури отримала змінену назву — «Джованна ді Гусман», а дію її було перенесено в Португалію. У такій трансформації вона й з'явилася в Одесі⁴⁴.

«Сицилійська вечірня», постановку якої ініціювала трупа Серматеї, відтворювала одну із подій стародавньої італійської історії і образ її протагоніста — борця за свободу, видатного вченого-гуманіста Джованні да Прочіда. В умовах війни 1859 р. за італійську незалежність, коли Апеннінський півострів перетворився на епіцентр визвольних змагань в Європі, новий патріотичний твір Верді набув широкого резонансу. У лютому 1860 р. загальну увагу в Одесі привернула вистава цієї опери, яку обрала для свого бенефісу примадонна тамтешнього італійського театру Е. Де Мікелі⁴⁵. У лютому 1865 р. одесити слухали «Сицилійську вечірню», поставлену за участю прибулої з Італії уславленої виконавиці вер-

діївського репертуару Т. Де Джулі Борсі⁴⁶. Продовження сценічного життя опера знайшла в наступні десятиліття в тому числі в концертних програмах, до яких долучалися місцеві співаки і музиканти. 20 лютого 1879 р. у Києві виступила оперна співачка Ольга Лисенко, дружина основоположника сучасної української музики М. Лисенка, яка, за відгуком рецензента, «відмінно впоралася» з однією з головних арій «Сицилійської вечірні»⁴⁷. Там само у травні 1880 р., здійснюючи гастролі, співала у концерті знамените болеро з «Вечірні» примадонна італійських театрів Ж. Бай⁴⁸. А 1882 р. в Україні відзначили 600-річчя самої події, оспіваної в музиці Верді. Стаття, вміщена з цієї нагоди у київській газеті, пояснювала передумови сицилійської вечірні: «Чужинці [...] тривалий час поневолювали італійський народ, зневажали його права, ображали його святині...». То ж в історії поряд з нею «може бути поставлена лише героїчна епопея 1860 р. (йдеться про експедицію «Тисячі» під керівництвом Гарібальді. — *М.В.*), коли сицилійський народ скинув із себе ярмо Бурбонів і за допомогою Гарібальді, який висадився в Марсалі з купкою волонтерів, проголосив своє приєднання до Італійського королівства». Стаття завершувалася розповіддю про урочистості в м. Палермо, де жителі палко вітали продовжувача справи Джованні да Прочіда — «вічно юного старика Гарібальді» словами: «Хай живе Гарібальді, національний герой відродження вітчизни!»⁴⁹.

У 70-х рр. ініціативу презентації нових творів Верді перебрав Київ, де оперну справу очолив один з активних музично-драматичних діячів Й. Сетов (Сетгофер, угорець за походженням), професійний співак й ентузіаст італійської музики. У лютому 1876 р. подією у культурному житті Києва стала здійснена ним постановка монументального вокально-симфонічного твору Верді «Реквієм», написаного на спомин про великого письменника Рісорджименто, автора всесвітньо відомого роману «Заручені» Алессандро Манцоні. Тимчасом Одеса, яка зазвичай відгукувалася на появу вердівських новинок перш за все власними постановками цих творів, познайомилася із «Реквіємом» лише із розповіді про прем'єру, яка відбулася під диригуванням самого Верді 22 травня 1874 р. в міланській церкві Сан Марко. Автор цієї звістки музичний критик і співробітник газети «Одесский вестник» І. Кузьмінський привернув увагу до щойно виданих нот для виконання «Реквієму» у перекладанні на фортепіано із співом. Це послужило йому нагодою, посилаючись на особисте знайомство з Верді в Італії, переповісти погляди композитора на оперне мистецтво та його постійні студії музики: «Плодом наполегливих занять став тепер «Реквієм», «як патріот і як дитина свого часу, Верді не міг не виразити у своїй музиці долю своєї батьківщини і протягом 30 років оспівував Італію — бурхливу і войовничу. Його музика завжди була відгомонам стану умів в Італії»⁵⁰.

В Україні голос «бурхливої» Італії у «Реквіємі» вперше припало почути киянам. Постановці твору, написаного за зразком католицької меси для хору, чотирьох солістів і оркестру, передувала копітка підготовча робота. Й. Сетов збільшив оперний оркестр і склад хору міського театру. Твір був виконаний у березні 1876 р. Музична критика схарактеризувала його відтворення як «найбільшу новину» оперного сезону і демонстрацію зростання могутнього таланту композитора. За рівнем виконання особливо відзначилися хор і оркестр. Газетна хроніка залишила нам також імена солістів київського «Реквієму». Ними були Ю. Махіна (сопрано), М. Мілорадович (сопрано), Ф. Стравінський (бас), А. Барцал (тенор)⁵¹.

Після презентації «Реквієму» не минуло й року, як до київської опери знову було повернуто погляди громадськості: 11 січня 1877 р. тут уперше в Україні прозвучала опера «Аїда», яка й понині є вершиною світової музичної культури. Термін і місце її народження — 24 грудня 1871 р., Каїр (Єгипет). Сам Верді активно переймався її сценічним втіленням, вникаючи у хід підготовки вистави — добір артистів, оформлення обстановки на сцені, вимагав від співаків не просто виконання, а вдумливого тлумачення партій. Обраному для опери історичному сюжету про повстання народу Нубії та його поневолення єгипетським фараоном композитор надавав символічного значення з огляду на ті умови, в яких того часу перебувала Європа. Займаючись «Аїдою», Верді водночас з глибокою тривогою стежив за «страхотливою війною» Пруссії проти Франції. «Це війна, — писав він 30 грудня 1870 р., — не тільки загарбницька, не тільки війна за владу; це війна расова...»⁵².

Вердівський досвід сценічної підготовки «Аїди» знайшов віддзеркалення у київській постановці. Вона готувалася з великою ретельністю кілька місяців, протягом яких визначалися співаки для головних партій, замовлялися декорації й костюми відповідно до зображених в опері подій далекої старовини. Графом А. Олізаром спеціально для київської вистави був зроблений переклад лібретто «Аїди», який в лютому 1876 р. отримав цензурний дозвіл на друкування в типографії Франца⁵³. Напередодні вистави, яку в Києві охрестили «єгипетською», стало відомо про великі витрати і зусилля антрепризи, завдяки яким «Аїда» «за своїми зовнішніми та музичними якостями може стати однією з найцікавіших» у сезоні⁵⁴. У день прем'єри преса познайомила киян із змістом опери й оцінками її у світі: ««Аїда» визнана найбільш зрілим твором Верді і обійшла майже всі оперні сцени, діставшись, нарешті, і до Києва»⁵⁵. Й. Сетову вдалося зібрати найкращих в Україні співаків для головних ролей. Піонерами київської інтерпретації стали виконавиці партії Аїди — примадонни Марія Макарова, вихованка знаного бельгійського вокального педагога

К. Еверарді, і Емілія Павловська, яка набувала музичну освіту в Петербурзі та Мілані і свої перші дебюти зробила в Італії. Образ Амнеріс відтворила Катерина Массіні, італійка за походженням, яка вже мала досвід діяльності в міланському театрі Ла Скала. Колишній церковний півчий з Харкова і вихованець Петербурзької консерваторії, тенор Михайло Васильєв презентував партію Радамеса, а бас Павло Борисов, учень проф. співу Д. Корсі — ефіопського короля Амонасро⁵⁶.

Відтоді київський театр набув роль центральної в Україні сцени, де змагалися у відтворенні «Аїди» вітчизняні і зарубіжні співаки. Популярність її засвідчило, зокрема, друге видання лібретто «Аїди»; цього разу його італійський текст переклав особисто Й. Сетов для поширення у новому сезоні 1878 р.⁵⁷ Серед перших іноземних виконавців «Аїди» в Києві була примадонна Рафаель, яка виступила в серпні 1877 р.⁵⁸ У 1880 р. кияни зустрічали нових інтерпретаторів вердіївського шедевр — Теодосію Фредерічі та Аделаїду Паскаліс (з Мілана)⁵⁹. 1881 р. київський театр обрала місцем своєї діяльності прибула з Італії Зелія Требеллі (в ролі Амнеріс), 1882 р. цю ж партію співала примадонна Бартоні⁶⁰. А наступного року «Аїду» презентувала ціла італійська трупа у складі головних солістів Ерколі, Раверти, Конті, Медіні⁶¹. Новий імпульс постановки «Аїди» дістали 1889 р. у зв'язку з приходом до керівництва київською оперою антрепренера Савіна, який продовжив її вердіївські традиції, посиливши зв'язки з італійськими митцями. Безпосередньо з Мілана він виписав для «Аїди» декорації і костюми, які були створені, за свідченням композитора і музичного письменника В.Чечотта, «за всіма даними єгиптології»⁶². Привернення громадської уваги до «Аїди» вийшло за рамки самих рецензій і заміток театральної хроніки. 1889 р. відновлення її на київській сцені супроводжувалося публікацією великого нарису, присвяченого історії «Аїди» у театрі Каїра, а також вірша, складеного письменником Ю.Ревякіним, — «Під небом Єгипту (Після Аїди)»⁶³. З першими постановками «Аїди» на київській сцені була пов'язана діяльність українського тенора Павла Кошиця. Ще до початку його виступів преса познайомила киян з його артистичною біографією (трирічне навчання в Мілані, дебюти в італійських театрах, де його мистецтво порівнювали із знаменитим Анджело Мазіні)⁶⁴. Відтоді Кошиць гастролював у Греції, потім у далекій латиноамериканській країні — Гватемалі. У Києві його вітали 3 вересня 1891 р. в партії Радамеса. «Ми зустріли, — стверджувала музична критика, — грандіозного драматичного тенора [...] Кошиць являє собою приклад виняткового явища»⁶⁵.

Слідом за київською «Аїдою» відтворювати її взялися театри інших міст. У Харкові перша постановка відбулася під час сезону 1879/80 рр. у виконанні оперної трупи А. Раппопорта⁶⁶. А 1882 р. до новини харківсь-

кого сезону вердівська «Аїда» увійшла разом з оперою «Різдвяна ніч» Миколи Лисенка⁶⁷. В Одесі ознайомлення з «Аїдою» (1880 р.) супроводжувалося коментарями преси про виконавців опери й поширенням біографічних відомостей про композитора. Тоді ж газета «Ведомости Одесского градоначальства» подала у перекладі мемуарні записки Верді⁶⁸. До кінця XIX ст. «Аїда» вийшла за межі традиційних центрів музичного мистецтва України. У Маріуполі, зокрема, її давала у березні 1898 р. пересувна італійська трупа Ф. Кастеллано⁶⁹.

Після каїрської прем'єри «Аїди» в оперній праці Верді настала майже 16-річна пауза, яка, проте, аж ніяк не позначилася на присутності його творів на сценах України. Музика Верді звучала в кожному оперному сезоні. Справжніми чемпіонами за кількістю вистав були «Ріголетто», «Травіата», «Трубадур», «Бал-маскарад», «Ернані» і «Аїда». 1887 р. музичний світ став свідком нової праці великого маестро — опери «Отелло», створеної за сюжетом трагедії В. Шекспіра. Її прем'єра, яка відбулася в театрі Ла Скала, перетворилася на міжнародну подію. Ще не встигли прозвучати заключні акорди вистави, як світова преса сповістила про величезний успіх твору Верді. Відтак театри різних країн заходилися готувати його для презентації на своїх сценах. В Україні провісником вердівського «Отелло» виступив київський міський театр, де 25 вересня 1889 р. відбулася перша постановка. У своїх відгуках рецензенти підкреслювали ідейний зв'язок «Отелло» з усією творчістю Верді. Композитор В. Чечотт згадав оперу «Навуходонор», якою Верді здобув «перший вирішальний успіх» у 1842 р. Тож поява «Отелло» оцінювалася як «доказ творчої енергії і любові [Верді] до руху вперед»⁷⁰. Реалізацією цього мистецького проекту в Києві займалося Товариство оперних артистів під керівництвом І.Прянишникова — співака і режисера, який пройшов багаторічний вишкіл і набував сценічний досвід в Італії (в Мілані, Болоньї, Пармі, Генуї, Флоренції). Роль Отелло він доручив відомому драматичному тенорові Михайлу Медведєву, вихованцю Київського музичного училища і Московської консерваторії (де навчався під керівництвом П. Чайковського). Дездемону грала Олександра Соловйова-Мацулевич, партія якої, за відзивом музичного рецензента «Киевского слова», стала «однією з найкращих в її репертуарі». Сам Прянишников представляв партію Яго⁷¹. З постановкою цього шедевра Верді була пов'язана діяльність М. Лисенка та його музичних колег І. Виноградського і В. Пухальського в київській театральній дирекції. Їх участь в організації оперного сезону і особливо сценічної презентації опер «Аїда», «Отелло» і «Тангейзер» відзначила міська дума Києва, висловивши на своєму засіданні 25 січня 1890 р. усім трьом членам дирекції «подяку за витрачені ними зусилля»⁷².

В Одесі, де за прикладом київської опери постановку «Отелло» розпочав 1891 р. антрепренер Й. Сетов, для її виконання було ангажовано італійських артистів. Першим інтерпретатором вердівського Отелло на одеській сцені став відомий в Європі Аугусто Броджі, виступи якого викликали схвальні оплески в залі⁷³. 1895 р. своє мистецтво в цій опері продемонстрував одеситам один з кращих в Італії тенорів Антоніо Скотті; його дебютам тоді ж присвятила кореспонденцію «Антоніо Скотті в «Ернані» й «Отелло» в Одесі» міланська театральна газета «Gazzetta dei teatri»⁷⁴. У Харкові ознайомлення з «Отелло» також започаткували італійські митці — під керівництвом композитора і диригента Еудженіо Еспозіто. У сезоні 1895 р. головні ролі представляли Броджі (Отелло), Черні (Дездемона), Астіллеро (Яго), праця яких теж знайшла оцінку в Мілані⁷⁵. Подальшому утвердженню «Отелло» в репертуарі харківської опери сприяли гастролі визначного італійського співака Франко Кардіналі, який, виступаючи в образі вердівського героя, «вразив публіку могутністю свого голосу»⁷⁶. А щодо його сценічного партнера Астіллеро музичний оглядач харківської газети написав: «Ось артист, на якого ми б радили звернути увагу нашим співакам»⁷⁷.

Кінець ХІХ ст. ознаменувався ще однією подією у світовій музиці — останньою працею Верді «Фальстаф», розробленою за типами шекспірівської драматургії в жанрі комічної опери. Вперше вона була поставлена в Ла Скала і, як в інших країнах, знайшла відгомін в Україні, де в оперному сезоні 1898 р. одеського театру її представила трупа італійських артистів під керівництвом антрепренера А. Сибірякова⁷⁸. Одеська прем'єра «Фальстафа» збіглася з 85-річчям Дж. Верді, до міжнародного вшанування якого приєдналася українська громадськість. У театрах ставили найпопулярніші опери композитора, а суспільна думка переймалася визначенням принципів, якими жила творчість Верді і які живили величезний культурний простір народів світу. Ювілейна дата позначила рубіж, якого сягнуло музично-театральне життя України, починаючи від патріотичних опер молодого маестро. Майже все створене ним за цей час для оперної сцени (24 із 26 опер) було репрезентовано в численних виставах театрів Одеси, Києва, Харкова та інших міст. Роль головного ініціатора в поширенні вердівської спадщини відігравали представники італійського мистецтва — співаки, диригенти, композитори, антрепренери у співпраці з діячами музичних місцевих центрів. Відтак опери Верді стали важливим рушієм поширення ідейно-духовної і художньої спадщини італійського Рісорджименто й збагачення культури в Україні.

- ¹ Rassegna storica del Risorgimento, numero speciale per il centenario della morte di Giuseppe Verdi. — Roma, 2001. — P. 38.
- ² *Mazzini G.* Filosofia della musica. — Pisa, 1996. — P. 23, 31.
- ³ *Верди Дж.* Избранные письма. — М., 1959. — С. 71.
- ⁴ *Ганслик.* [Е.] Верди // Театр и искусство (СПб), 1899. — № 26. — С. 468.
- ⁵ *Кацанов Я.С.* Из истории музыкальной культуры Одессы. В кн.: Из музыкального прошлого. — М., 1960. — Вып. 1. — С. 115.
- ⁶ Історія української музики. — К., 1989. — Т. 2: Друга половина XIX ст. — С. 340, 344, 371.
- ⁷ Українська музична енциклопедія. — К., 2006. — Т. 1 (А–Д).
- ⁸ Théâtre d’Odessa. Les Lombards // Journal d’Odessa. — 1845. — 27 avril / 9 mai. — № 34.
- ⁹ Письма А.Н. Серова к его сестре С.Н. Детюр // Русская музыкальная газета (СПб). — 1894. — № 2. — С. 38.
- ¹⁰ Odessa // Teatri, arti e letteratura. — 1847. — 15 maggio. — P. 83.
- ¹¹ W.W. Одесский театр // Репертуар и пантеон театрів. — 1847. — № 6. — С. 94.
- ¹² Итальянская опера в Киеве // Киевский телеграф. — 1860. — 31 окт.
- ¹³ Итальянская опера в Киеве (Г-жа Джулия Борси в «Травиате») // Киевлянин. — 1865. — 20 апр.; Итальянская опера в Киеве (Джулия Борси в «Эрнани» и «Норме» // Киевлянин. — 1865. — 8 мая.
- ¹⁴ *Н. Ч[ерняев].* Очерки из истории оперы в Харькове // Южный край. — 1884. — 23 дек.
- ¹⁵ Опера в Житомире // Киевский телеграф. — 1874. — 4 дек.
- ¹⁶ Хроника // Елисаветградский вестник. — 1880. — 20 янв.
- ¹⁷ Gazzetta dei teatri. — 1889. — 28 marzo.
- ¹⁸ Театр и музыка // Харьковские губернские ведомости. — 1896. — 11 янв.
- ¹⁹ Kieff // Gazzetta dei teatri. — 1896. — 6 feb.
- ²⁰ Odessa // Teatri, arti e letteratura. — 1847. — 15 maggio. — P. 83.
- ²¹ *Джервази Л.* Исторический очерк итальянской оперы в Одессе с 1838 по февраль 1870 г. // Новороссийский телеграф. — 1870. — 3 мая.
- ²² *Ч[ерняев]...* // Южный край. — 1884. — 21 дек.
- ²³ Из музыкального прошлого. — М., 1960. — Вып. 1. — С. 426.
- ²⁴ Концерт в пользу Александринского детского приюта в Полтаве // Полтавские губернские ведомости. — 1849. — 4 мая.
- ²⁵ *Джервази...* // Новороссийский телеграф. — 1870. — 3 мая.
- ²⁶ Заметки и вести // Одесский вестник. — 1851. — 8 авг.
- ²⁷ Одесский театр // Одесский вестник. — 1852. — 8 нояб.
- ²⁸ Итальянская опера // Киевский телеграф. — 1864. — 17 янв.
- ²⁹ Полтавская Ильинская ярмарка // Киевский телеграф. — 1864. — 14 авг.
- ³⁰ *Джервази Л. ...* // Новороссийский телеграф. — 1840. — 3 мая.
- ³¹ Музыкальная новость // Одесский вестник. — 1850. — 4 янв.
- ³² Из музыкального прошлого. — М., 1960. — Вып. 1. — С. 115.
- ³³ Одесский театр // Одесский вестник. — 1850. — 6 мая.

- ³⁴ Г-жа Басседжо и девица Брамбилла // Одесский вестник. — 1850. — 7 окт.
- ³⁵ Варварцев М. Італійці в культурному просторі України. — К., 2000. — С. 31.
- ³⁶ Одесский вестник. — 1850. — 28 окт.
- ³⁷ Несколько слов о здешней итальянской опере в 1850–51-м году // Там само. — 1851. — 17 фев.
- ³⁸ Джервази Л. ... // Новороссийский телеграф. — 1870. — 3 мая.
- ³⁹ Фельетон // Одесский вестник. — 1858. — 23 янв.
- ⁴⁰ Итальянская труппа в Одессе (Примадонна Орекия) // Там само. — 1858. — 7 янв.
- ⁴¹ Итальянские дела // Там само. — 1859. — 25 апр.
- ⁴² Де-Рибас А. Старая Одесса. — Одесса, 1913. — С. 296.
- ⁴³ Джервази Л. ... // Новороссийский телеграф. — 1870. — 3 мая.
- ⁴⁴ Итальянская опера в Одессе // Одесский вестник. — 1859. — 19 мая.
- ⁴⁵ Спектакли // Одесский вестник. — 1860. — 11 фев.
- ⁴⁶ Театральные новости // Там само. — 1865. — 9 янв.
- ⁴⁷ Большой концерт Паскаля Фискетти // Киевский листок. — 1879. — 24 фев.
- ⁴⁸ «Концерт примадонны итальянских театров...» // Киевлянин. — 1880. — 22 мая.
- ⁴⁹ 600-летняя годовщина сицилийской вечерни // Киевлянин. — 1882. — 8 апр.
- ⁵⁰ Бемоль [Кузьмінський І.]. Музыкальная хроника // Одесский вестник. — 1874. — 20 сент.
- ⁵¹ Музыкальная хроника // Киевлянин. — 1876. — 1 апр.
- ⁵² Верди Дж. Избранные письма. — М., 1959. — С. 306–307.
- ⁵³ Центральний державний історичний архів України в Києві (ЦДАУК), ф. 294, оп. 1, спр. 130, арк. 11.
- ⁵⁴ Театральные известия // Киевлянин. — 1877. — 8 янв.
- ⁵⁵ Несколько слов по поводу «Аиды», оперы в четырех действиях, соч. Верди // Киевлянин. — 1877. — 11 янв.
- ⁵⁶ «Аида» Верди // Киевлянин. — 1877. — 22 янв.
- ⁵⁷ ЦДАУК, ф. 294, оп. 1, спр. 138, арк. 51, 52.
- ⁵⁸ Дебют г-жи Рафаэль. «Аида» // Киевлянин. — 1877. — 27 авг.
- ⁵⁹ Л.К[уперни]к. Весенний сезон // Киевлянин. — 1880. — 18 марта.
- ⁶⁰ Дебют Требелли // Киевлянин. — 1881. — 5 нояб.; 1882. — 29 янв.
- ⁶¹ Зрелища // Заря. — 1883. — 9 фев.
- ⁶² Чечотт В. Возобновление «Аиды» // Киевлянин. — 1889. — 25 янв.
- ⁶³ Опера Верди «Аида» в Каире // Киевское слово. — 1889. — 25 янв.; Ревякин Ю. Под небом Египта (После Аиды) // Там само. — 1889. — 2 фев.
- ⁶⁴ Новый тенор нашей оперы // Киевское слово. — 1891. — 3 авг.
- ⁶⁵ «Аида» // Там само. — 1891. — 5 сент.
- ⁶⁶ Харьковские губернские ведомости. — 1880. — 12 янв.
- ⁶⁷ Южный край. — 1882. — 20 авг.
- ⁶⁸ Из мемуаров Верди // Ведомости Одесского градоначальства. — 1880. — 5 апр.
- ⁶⁹ Мариуполь // Русская музыкальная газета. — 1898. — Апрель. — С. 412.
- ⁷⁰ Чечотт В. «Отелло» // Киевлянин. — 1889. — 3 окт.

⁷¹ Чечотт В. Оперный театр // Киевлянин. — 1889. — 29 сент.; А.Н. Соловьева-Мацулевич... // Киевское слово. — 1890. — 16 янв.; В бенефис И.П. Прянишникова // Там само. — 1890. — 20 нояб.

⁷² Протокол заседания Киевской городской думы 25 января 1890 года // Известия Киевской думы. — 1890. — № 1. — С. 49.

⁷³ Итальянская опера // Новороссийский телеграф. — 1891. — 28 фев.

⁷⁴ Antonio Scotti nell'Ernani e nell'Otello a Odessa // Gazzetta die teatri. — 1895. — 25 nov.

⁷⁵ Harkoff // Ibid. — 1895. — 10 marzo. — P. 16.

⁷⁶ Геника Р. Харьков // Русская музыкальная газета. — 1897. — № 2. — С. 1841.

⁷⁷ Театр и музыка // Харьковские губернские ведомости. — 1897. — 24 окт.

⁷⁸ Одесса // Русская музыкальная газета. — 1899. — 27 фев. — С. 290.

В статье исследуется история музыкального искусства Джузеппе Верди в период первых постановок опер в Украине в 1845–1898 гг., их роль в распространении идейно-духовного и художественного наследия итальянского Рисорджименто. Раскрывается вклад артистических коллективов в воспроизведение вердиевского репертуара на театральных сценах Киева, Одессы, Харькова и других городов.

Ключевые слова: Джузеппе Верди, опера, оперные исполнители, международные культурные связи, итальянское Рисорджименто, Украина.

The history of Giuseppe Verdi opera art in the period of the first performances in 1845–1898 in Ukraine and its role in the popularizing of the Italian Risorgimento ideological and cultural heritage is the subject of analysis of the article. A special attention is paid to the contribution by artistic companies into introducing of Verdian repertoire on the stage of Kyiv, Odessa, Kharkiv and others.

Keywords: Giuseppe Verdi, opera, opera performance, international cultural relations, Italian Risorgimento, Ukraine.

Руслан Сіромський

«МІЙ ПРИЇЗД Є ВИЯВОМ ВДЯЧНОСТІ КАНАДИ»: ДО ІСТОРІЇ ВІДВІДИН КИЄВА КАНАДСЬКИМ ПРЕМ'ЄР-МІНІСТРОМ П. ТРЮДО У ТРАВНІ 1971 р.

У статті досліджується київська частина візиту прем'єр-міністра Канади П. Трюдо до СРСР у травні 1971 р. Описано перебіг офіційних зустрічей в українській столиці та їхнє висвітлення у радянській та канадській пресі. Особливу увагу присвячено суспільному резонансу від висловлювань П. Трюдо щодо проблеми дотримання прав людини в УРСР та ув'язнення українських дисидентів.

Ключові слова: УРСР, Канада, Київ, П. Трюдо, права людини, дисиденти.

Якщо у міжвоєнний період Канада і СРСР, за образним висловом дослідника Лейга Сарті, «не помічали один одного», то після завершення Другої світової війни відносини між сусідніми країнами дещо активізувалися, хоча залишалися достатньо обмеженими¹. Взаємна недовіра відродилася з початком «холодної війни», зокрема з часу «справи Гузенка» — унаслідок розсекречення більше сотні таємних документів про існування у Канаді та деяких інших країнах Заходу розгалуженої радянської шпигунської мережі². Лише десять років по тому — з часу візиту у 1955 р. до Радянського Союзу міністра закордонних справ Канади Лестера Пірсона — намітилися певні контури співпраці, передусім у сфері торгівлі й освоєння Півночі³. Проте зневага Москви до суверенітету інших країн (Угорщина 1956 р., Чехословаччина 1968 р. тощо), в поєднанні з перманентним порушенням прав людини всередині самого Радянського Союзу, робили канадсько-радянську співпрацю відверто проблемною⁴. За чотири з половиною десятиліття (1945–1989 рр.) канадські прем'єр-міністри лише двічі відвідували СРСР з офіційними візитами, причому це відбувалося винятково у період послаблення суперництва на міжнародній арені: у 1971 р. — на початку «розрядки» і 1989 р. — в умовах реалізації у Радянському Союзі політики «нового мислення».

Попри вищезазначені обставини, канадський чинник відігравав зовсім не другорядну роль у суперництві США і СРСР. З геополітичної точки зору, Канада була затиснута між своїми сусідами, що й значною мірою визначало стратегію її зовнішньої політики. Оттаві доводилося лавірувати поміж Радянським Союзом і Сполученими Штатами, відчуваючи себе, за образним висловом радянського дипломата Володимира Семенова, «шинкою всередині сендвічу» («ham in the sandwich»)⁵.

У 1968 р. федеральний уряд Канади очолив новий глава Ліберальної партії П'єр Еліот Трюдо (1968–1980; 1980–1984), за яким ще з юнацьких років закріпилася репутація політика лівих поглядів. Варто згадати, що навесні 1952 р. тоді молодий журналіст квебекської франкомовної газети «Le Devoir» у складі канадської делегації здійснив поїздку до Москви на конференцію з питань економіки (також з метою збору матеріалів про країну побував у Харкові і Криму). Результатом подорожі стала серія зі семи статей про СРСР, у яких захоплення радянською системою поєднувалося із визнанням факту існування у країні диктаторського режиму⁶. Звісно ж, особа П. Трюдо для Радянського Союзу була значно прийнятнішою, ніж попередні прем'єр-міністри Канади, тому звістку про формування ним нового федерального уряду в Москві зустріли зі стриманим ентузіазмом⁷.

У внутрішній політиці П. Трюдо взяв курс на побудову «справедливого суспільства», у якому «свобода є найважливішою цінністю.... без неї годі сподіватися, що права людини можуть дотримуватися...»⁸. Натомість, у реалізації зовнішньополітичної стратегії Канади П. Трюдо виступав прихильником диверсифікації зовнішніх відносин своєї країни, наполягаючи на необхідності зменшення впливу США. Південного сусіда канадський прем'єр-міністр розглядав як потенційну небезпеку для національної ідентичності своєї країни «у культурному, економічному і... військовому плані»⁹. З одного боку, це був відхід від політики попередніх канадських урядів і відхилення від політики «серединної сили»¹⁰, проте, з другого боку, формування політики «третього варіанту» («Third Option») виглядало радше адаптацією до нових викликів, пов'язаних зокрема зі зниженням градусу американсько-радянського протистояння¹¹. За цих обставин покращення відносин між Канадою і СРСР виглядало цілком логічним.

Звісно, такий різкий поворот у зовнішній політиці Канади оцінювався по-різному. Якщо тогочасний канадський дипломат Алан Готліб характеризував нову зовнішньополітичну стратегію ліберального уряду як «прагматичну і реалістичну»¹², а керівник урядового секретаріату Томас Оксворсі «наївну і певною мірою ідеалістичну»¹³, то фахівець із міжнародних відносин Джеремі Кінсман називав зовнішню політику П. Трюдо «не зовсім послідовною». Цю непослідовність він убачав у тому, що глава уряду засуджував порушення прав людини в Родезії, але ігнорував порушення цих прав у комуністичних країнах Східної Європи; він підтримував політику розрядки міжнародної напруги, знаючи, що до радянських в'язниць запроторюють дисидентів¹⁴.

З перспективи більшості українських організацій у Канаді, дотримання прав людини було тим засадничим принципом, на якому мали розви-

ватися двосторонні канадсько-радянські відносини. 5 листопада 1968 р. 9-й Конгрес українців Канади скерував прем'єр-міністрові П. Трюдо резолюцію, у якій рекомендував йому засудити «політику поневолення народів СРСР» і застановитися над «зірванням дипломатичних, культурних і торговельних зв'язків з СРСР, з уваги на поневолення Москвою інших народів, включно з Україною»¹⁵. Та цього не відбулося, бо либонь мав рацію Іван Лисяк-Рудницький, наголошуючи: «Державні мужі Заходу ведуть політику згідно з інтересом своїх країн, як вони його розуміють. Було б смішно чекати, що вони стануть цей курс міняти, бо так хочеться українцям»¹⁶.

Однак, потрібно віддати належне українській громадськості Канади, яка наполегливо намагалася вплинути на позицію канадської влади, скеровуючи численні звернення у справі порушення прав людини в УРСР на адресу глави канадського уряду та міністерства закордонних справ. До П. Трюдо особисто зверталися чільні канадські політики українського походження, зокрема депутат федерального парламенту Степан Папроцький, який неодноразово порушував питання недотримання прав людини у Радянському Союзі¹⁷. У квітні 1971 р. канадському прем'єрові вручили петицію у справі арештів в УРСР Святослава Караванського та Валентина Мороза. У зверненні наголошувалося, що подібними вчинками порушуються основні права і свободи, викладені в Загальній декларації прав людини 1948 р., а також у Конституції УРСР (стаття 105) та Конституції СРСР (стаття 125)¹⁸. 17 травня 1971 р. на прес-конференції у Вінніпезі колишній прем'єр-міністр Канади, консерватор Джон Діфенбейкер — ревний захисник права українців та прибалтійських народів на самовизначення — наголосив, що П. Трюдо зобов'язаний порушити питання про стан прав людини в СРСР і необхідність створення генерального консульства Канади у Києві¹⁹.

Державний візит прем'єра П. Трюдо до СРСР часто називають вершиною канадсько-радянських міждержавних відносин епохи «холодної війни»²⁰. Спершу поїздку планували на осінь 1970 р., однак через «жовтневу кризу» у Канаді, викликану терористичними актами ліворадикального Фронту Визволення Квебеку (ФВК), її довелося відкласти. Зрештою, візит канадського прем'єра відбувся наступного року, а його тривалість — з 17 до 28 травня 1971 р.— засвідчує про його діловий характер. Напередодні відвідин СРСР П. Трюдо дав розгорнуте інтерв'ю журналістові Radio Canada Мішелю Еллану і зізнався, що його цікавить як працює «радянський федеративний механізм». На таку відвертість канадська україномовна газета «Гомін України» обурливо відреагувала: «Радимо мес'є Трюдо познайомитися з советською системою виправно-трудових колоній, домів для божевільних, тюрем, русифікації освіти,

економічної експлуатації і т.д., і т.д. На цій системі й ґрунтується ця «сильна федерація»²¹.

До Радянського Союзу П. Трюдо прилетів із чисельною делегацією — близько 20-ти парламентарів (Б. Дж. Дантон, д-р Стенлі Гайдаш, депутати українського походження Волтер Дікон та Марк Смерчанський), представників різних міністерств (перший заступник міністра закордонних справ А. Рітчі, заступник міністра промисловості і торгівлі Дж. Х. Воррен, заступник секретаря у справах Європи Дж. Голстед, заступник урядового секретаря М.А. Кроу), чотири десятки журналістів, серед яких і редактор україномовного видання у Канаді «Ми і світ» Микола Колянківський. Він згадував, що для багатьох делегатів візит до СРСР був рівноцінним відвідинам «такої загадкової й невідомої» країни як «планета Марс»²². Канадську делегацію усю дорогу супроводжували також кореспондент газети «Правда» у Канаді Костянтин Геівандов та завідувач відділу преси в державному департаменті СРСР Андрій Малишев²³.

«Усміхнений та з червоною квіткою на вилозі одягу, прем'єр Трюдо вже в перших днях відвідин виявив надію на початок нової ери відносин і співпраці між Канадою і СРСР, називаючи свої відвідини історичною оказією для Канади...» — резюмувала газета «Канадійський фермер»²⁴. Однак оцінка візиту П. Трюдо до Радянського Союзу уже з перших днів у Канаді була неоднозначною: від цілковитого схвалення до закидів у наданні «беззастережної моральної підтримки тоталітарній системі»²⁵.

19 травня 1971 р. П. Трюдо і Л. Брежнєв підписали у Москві Протокол про консультації з важливих міжнародних питань і двосторонніх відносин, що передбачав обмін думками з міжнародних проблем і канадсько-радянських відносин (канадська сторона розцінювала документ як своєрідний «мирний план») ²⁶. Журналістам дозволили бути присутніми на відкритті офіційних переговорів, а далі все відбувалося за зачиненими дверима. Розмова між П. Трюдо і Л. Брежнєвим затягнулася на дві години, але за свідченням перекладача, нагадувала радше монолог канадського прем'єра, а не діалог двох лідерів держав²⁷. Після офіційної частини відбулася культурна програма — екскурсії Кремлем, Московським університетом, Третьяковською галереєю тощо.

Л. Брежнєв висловив надію, що Канада в особі П. Трюдо стане посередником у поалагодженні справи скорочення озброєнь. Канадський прем'єр, зі свого боку, відверто говорив і про існування розходжень між двома країнами: «Я не хочу створювати враження, що між Канадою і Радянським Союзом немає розбіжностей. Не применшую і широти деяких із цих розбіжностей. Вони стосуються питань, що викликають інтерес не лише з наукової чи правової точки зору. Вони пов'язані з укоріненими турботами, що сягають історичних, географічних, ідеологічних, економіч-

них, соціальних і військових факторів»²⁸. Подібним чином говорив про радянсько-канадські відносини і голова Ради міністрів О. Косигін: «Звісно, через приналежність до різних суспільних систем і державних угруповань Радянський Союз і Канада мають свої особливості і відмінності в підходах до тих чи інших проблем сучасного світу. Ми їх не хочемо ці відмінності ні применшувати, ні перебільшувати»²⁹.

Крім Москви, канадський гість протягом свого візиту також відвідав Норильськ, Мурманськ, Ташкент, Самарканд, Ленінград і Київ³⁰. Власне, на візиті до останнього спробуємо зупинитися детальніше, адже прибуття на той час до української столиці прем'єр-міністра західної держави було безпрецедентною подією. На переконання журналіста і громадського діяча М. Колянківського, перебування П. Трюдо в Москві і Києві мало політичний характер, у Ташкенті, Самарканді й Ленінграді — розважальний, у Норильську й Мурманську — практичний, пов'язаний з розвитком Півночі³¹.

Попри конституційно-правове закріплення правосуб'єктності Української РСР у зовнішньополітичній діяльності, відсутність можливості вступати у безпосередні зносини з іноземними державами, укладати міждержавні договори та обмінюватися дипломатичними і консульськими представниками, не дає підстав трактувати республіку повноцінним суб'єктом міжнародних відносин³². Московське керівництво на власний розсуд визначало доцільність тих чи інших зовнішніх контактів Києва, складало програми відвідин українських міст іноземними делегаціями. За таких обставин візит прем'єр-міністра Канади до столиці УРСР викликає особливий інтерес.

Канадську делегацію у Києві зустрів Голова Ради Міністрів УРСР Володимир Щербицький, позиції якого в республіці напередодні суттєво зміцніли. 9 квітня 1971 р. В. Щербицького обрали членом Політбюро ЦК КПРС, що можна вважати початком кінця «епохи Шелеста». Майже одразу Леонід Брежнев став долучати нового члена Політбюро ЦК КПРС до складу важливих державних делегацій. Немає нічого дивного, що зустрічати поважних канадських гостей у Києві випало саме В. Щербицькому, а не П. Шелесту, котрий у своїх спогадах сухо відзначив: «19 травня. Отримав постанову ЦК КПРС — затверджена делегація від КПРС на XIV з'їзд КПЧ... Подзвонив мені у той день Брежнев і повідомив про включення до складу делегації, також про те, що передбачається поїздка в Братиславу, куди він не збирається летіти, і що мені, очевидно, доведеться це зробити...»³³. Себто, у час перебування високоповажного гостя з Канади, неугодного П. Шелеста відрядили до Чехословаччини.

Прем'єр-міністра Канади, крім голови Ради міністрів УРСР, зустрічали його заступники — Петро Розенко й Петро Тронько, міністри та інші

офіційні особи. До української столиці також прибули заступник голови Ради міністрів СРСР Володимир Новиков, заступник міністра закордонних справ Сергій Козирев, Надзвичайний і повноважний посол Радянського Союзу у Канаді Борис Мірошніченко³⁴ (до слова, уродженець Харкова). Газета «Правда України», з притаманним радянській епосі пафосом, писала: «Бориспільський аеропорт прикрашений державними прапорами Канади, Радянського Союзу й Української РСР. На приміщенні аеровокзалу вітальні гасла, на яких англійською, французькою, російською й українською мовами написано «Ласкаво просимо прем'єр-міністра Канади товариша П. Е. Трюдо!» «Хай живе дружба між народами Радянського Союзу і Канади!»³⁵.

Програма перебування канадської делегації виглядала таким чином: 20 травня (четвер) — прибуття до Києва — 20.10 — від'їзд з летовища; 20.50 — розміщення у резиденції і готелі, вечеря, відпочинок. 21 травня (п'ятниця) — 9.00–9.50 — сніданок; 10.00–11.40 — бесіда у Голови Ради міністрів УРСР В.В. Щербицького; 11.40–11.50 — покладання вінка на могилу Невідомого солдата; 11.50–13.00 — огляд Києва та його визначних місць; 13.00–14.00 — обід; 14.30–16.30 — відвідання заводу електронних обчислювальних та керуючих машин; 17.00–18.00 — відвідання Державного заповідника-музею «Києво-Печерська Лавра»; 18.10 — повернення в резиденцію; 19.00 — вечеря від імені Ради Міністрів УРСР у Маріїнському палаці. 22 травня (субота) — 8.00 — сніданок; 8.50 — від'їзд на летовище; 9.30 — відліт у Ташкент³⁶.

Під час святкової вечері Голова Ради міністрів УРСР В. Щербицький і прем'єр-міністр Канади обмінялися промовами. Виступ В. Щербицького ряснів штампами у дусі комуністичної пропаганди: він згадав і рішення XXIV з'їзду КПРС, і ленінський принцип мирного співіснування країн, і про не усунуту загрозу нової світової війни, і на сам кінець — про канадських українців, котрі «не забувають Україну і пишаються її досягненнями»³⁷. Зауважимо, що керівник Ради міністрів УРСР говорив здебільшого про досягнення СРСР, а не УРСР. Нарешті В. Щербицький виголосив тост за зміцнення співробітництва і розвиток дружніх взаємовідносин між народами Радянського Союзу і Канади, за мир і безпеку в усьому світі, за здоров'я П. Трюдо, а також усіх присутніх.

У своєму виступі П. Трюдо, зокрема, відзначив декілька важливих моментів, що за радянської дійсності могло тлумачитися неоднозначно: «... В певному відношенні мій приїзд є виявом вдячності Канади за той вклад, який в нашій країні вносять численні талановиті і працьовиті громадяни українського походження, що живуть нині в Канаді... Українці становлять одну з численних громад Канади... вони зберігають свої національні звичаї і звички, і багато які з них протягом життя ряду

покоління продовжують вільно говорити своєю рідною мовою... Пане Голово, ті з ваших співвітчизників, які проживають тепер у Канаді, хоч і перебувають на відстані багатьох тисяч миль від України, живуть в країні з конституційною системою, по формі в чомусь подібною до тієї, яка існує в Радянському Союзі. Канада, як і СРСР, обрала для себе федеральну систему управління, за якою юрисдикція поділяється між центральним урядом країни і урядами її складових частин... У таких великих державах, як Канада і Радянський Союз, де живуть люди, що належать до багатьох різних регіональних та етнічних громад, федеральна структура дає змогу досягти рівноваги між загальнодержавними і місцевими потребами, благами загальними і інтересами приватними... Сьогодні ми, Ваші канадські гості, вітаємо Київ — матір руських міст. Я так само вітаю український народ, чії жертви і мужність під час жорстокої окупації добре пам'ятають союзники вашої країни періоду війни... Я піднімаю тост за Вашу Республіку, за великий український народ!»³⁸.

Фраза П. Трюдо про подібність федеративних систем СРСР і Канади («of the some basic design») викликала хвилю обурення у канадській пресі, адже «жоден з канадських лідерів досі не додумався до такого порівняння»³⁹. 26 травня 1971 р. Президія Конгресу українців Канади (КУК) скерувала телеграму міністру закордонних справ Канади Мічелу Шарпу, у якій різко засудила порівняння канадської та радянської федеративних систем⁴⁰. Розмірковуючи над цим порівнянням, канадський сенатор українського походження Павло Юзик дивувався, чому українці емігрували по війні до Канади, якщо у них подібні системи управління?⁴¹ Зі свого боку, журналістка Пет Анслей, яка запам'яталася гострими публікаціями про московську частину візиту П. Трюдо, дотепно зауважила: «Кожна річ у цій неорганізованій, хоч багатій країні (СРСР — *P.C.*) — від непланової другої пляшки вина, до наглої потреби піти до вбиральні — це «федеральна справа»⁴².

Під час візиту канадської урядової делегації до Києва було порушено декілька важливих питань. Одним із них стала нагальна потреба усунути перешкоди у відвідуванні канадськими українцями своїх рідних в УРСР. Відомо, що депутат Палати громад канадського парламенту українського походження Волтер Дікон під час офіційного обіду наголосив на необхідності з'єднання війною «розділених родин»⁴³. Зауважимо, що після 1968 р. труднощі з відвідинами батьківської землі виникали навіть у канадських комуністів українського походження (раніше з такими проблемами, на відміну від інших україно-канадців, вони не стикалися)⁴⁴. Також у черговий раз постала проблема створення канадського генерального консульства у Києві. Цю ідею не надто прихильно зустрів уряд П. Трюдо, а пояснення зводилося до банально стандартного — «немає

людей, немає грошей». Іншим аргументом проти відкриття канадського консульства у Києві було побоювання, що СРСР може трактувати такий крок як неприхильний акт «підтримки українського сепаратизму»⁴⁵. Звісно подібне пояснення не витримує критики, бо: по-перше, у Києві на той час уже діяло сім консульств зарубіжних країн (щоправда, винятково соціалістичних); по-друге, відкриття консульства СРСР у Монреалі (Квебек) могло ж так само розцінюватися канадцами як підтримка квебекського сепаратизму. Таким чином, це лише зайвий раз свідчить про обмежений характер суверенітету УРСР.

Висвітлення візиту П. Трюдо до Києва у місцевих газетах, як-от «Радянська Україна», «Правда Украины» чи «Київська правда», було трафаретним: повідомляли, хто зустрів гостей, які об'єкти вони відвідали. На шпальтах радянських газет не вдалося знайти жодної згадки про перебування разом з П. Трюдо його дружини — Маргарет*, або ж про присутність у делегації впливових канадських українців, згадки про яких не вкладалися в прокрустове ложе державної пропаганди. Заголовки пресових повідомлень були формальними, на зразок: «Приїзд прем'єр-міністра Канади до Києва», «Перебування П.Е. Трюдо в Києві», «Від'їзд П.Е. Трюдо». Складалося враження, що поважні делегації держав Заходу відвідують Київ мало не щодня. А у «Київській правді» інформацію про візит канадських гостей помістили внизу шпальти під повідомленнями із заголовками «Фабрика м'яса за два роки» та «Сінаж в раціоні худоби» (*sic!*)⁴⁶.

На відміну від радянської преси, канадська періодика, передусім україномовна, присвятила візитові П. Трюдо багато уваги і не лише у дні його перебування на берегах Дніпра, пишучи про цю подію майже все наступне літо. Канадські видання згадували багато деталей — від того, що купила в київських крамницях дружина прем'єра (до слова, у пам'ять про відвідини української столиці Маргарет Трюдо придбала вишивану сорочку й хустку), аж до опису теплих зустрічей, де «лилась горілка»⁴⁷. А, зрештою, чи могли радянські газети написати про те, як П. Трюдо, порушуючи всі дипломатичні приписи, наламав бузку і на Київському заводі електронних обчислювальних та керуючих машин роздавав його працівникам, котрі «червоніли, усміхалися й хихотіли, наче монастирські вихованки»^{48?}

* П'єр Трюдо (1919 р.н.) і Маргарет Сінклер (1948 р.н.) побралися у березні 1971 р. Це був другий шлюб політика. Перебуваючи у Києві, де це дозволяв дипломатичний етикет, молодята трималися за руки і «виглядали закоханими» (*Edmonton Journal*. — Edmonton. — 1971. — May, 21).

Загалом, як виглядає з аналізу газетних публікацій, враження від Києва у канадських журналістів були яскравішими, ніж від відвідин Москви. Скажімо, третій секретар Міністерства закордонних справ УРСР В. Сотников звітував: «Увечері 21 травня на прийомі в готелі «Дніпро» я мав розмову з Максом Кіппінгом (приватна мережа телебачення *СТV*). Кіппінг підкреслив, що в Києві «журналісти почували себе значно вільніше, ніж у Москві». На моє запитання, що він має на увазі, він відповів, що тут вони мали можливість ходити по місту без «супроводжуючих осіб». Особливе враження на нього справили бесіди з радянськими людьми, з якими він зустрічався в місті (зміст бесід не згадував — *Р.С.*), а також доброзичливість, з якою кияни ставились до канадських журналістів»⁴⁹.

Канадські гості були захоплені травневим Києвом — «чудовим столичним містом України». Журналіст Чарльз Лінч навіть написав, що «кожен в групі Трюдо став українцем», а сам прем'єр — «Трюдошенком» (так само, як у Шотландії називався б МакТрюдо, а в Ірландії — О'Трюдо)⁵⁰. «Гомін України» передрукував уривки із серії репортажів франкоканадського журналіста Роже Лемлена (*La Presse*), у яких журналіст порівнював Дніпро з річкою Св. Лаврентія, а Київ з містом Квебек. Автор констатував (стиль викладу збережено — *Р.С.*): «Україна могла б дуже добре обійтися без советської федерації. Вона багата, але Москва є на сторожі й особливо займається українськими сепаратистами. Мимо сільської лагідності, що нас оточує, і мимо доброти людей — ми справді за залізною завісою. Робітники скаржаться, що московські люди займають надто багато місця на ключових постах України. Те саме явище є всюди»⁵¹.

Повертаючись до Канади, журналістка Енн Макміллан у літаку запитала П. Трюдо чи порушував він проблему ув'язнених українських дисидентів, на що отримала негативну відповідь. Прем'єр-міністр пояснив, що для цього була невідповідна атмосфера, і він не хотів втручатися в справи іншої держави, щоби уникнути втручання у справи Канади⁵². Приблизно так само оцінив мотиви замовчування цього питання кореспондент Ч. Лінч: «Трюдо був обережний, щоб не заплутатися заглибоко в політику, тому, що український націоналізм, це сила, з якою треба числитися тут, вдома і серед великого українського населення Канади... Він не говорив про політичні справи з локальним урядом, а навіть якби говорив, то одержав би дуже мало заохоти від офіціозів тут, бо не дуже то вони бажають відсунути на задню сцену головний уряд у Москві»⁵³.

Після повернення до Канади П. Трюдо таки довелося виправдовуватися, чому в розмові з Л. Брежневим і О. Косигіним він не порушив питання переслідування й ув'язнення українських дисидентів. Відповідь канадського прем'єра викликала шквал критики, адже він зізнався, що не

хотів аби його спитали, чому в Канаді переслідують членів ФВК⁵⁴. Канадських українців обурило порівняння франкоканадських терористів із тими, хто легально боровся з тиранією. Сенатор П. Юзик наголошував: «Прем'єр-міністр Канади довів своє абсолютне незнання, або свідомо проігнорував правду, коли порівняв ув'язнених українських інтелектуалів з лідерами ФВК. Ці українські інтелектуали, такі як Мороз, Чорновіл, Караванський та інші не є революціонерами чи націоналістами; вони не зривають бомб, вони нікого не викрадають чи вбивають; вони не хочуть розвалити державу чи змінити конституцію. На відміну від лідерів ФВК, ці інтелектуали вживали усіх легальних заходів аби дотримувалася конституція»⁵⁵. «Злочини» цих людей не дуже відрізняються від нічим не обмеженої діяльності Рене Левека з його помірковано сепаратистською партією, подібним чином резюмували журналісти Toronto Daily Star, назвавши канадського прем'єра просто «байдужим» (insensitive)⁵⁶.

Українська преса Канади не шкодувала епітетів щодо висловлювань канадського прем'єра. Красномовним є заголовки у тогочасній періодиці: «Трюдо проти незалежності України», «Зганьблена хартія прав людини», «Трюдо не сказав нічого нового», «Щоб не було більше ілюзій», «Знову хибно інтерпретований», «Промова, яка викликала обурення в Канаді», «Афера Трюдо з українцями» і т.п.⁵⁷. А впливова канадська газета «The Globe and Mail» у статті «There is no comparison» писала: «Як міг містер Трюдо перекрутити історію? Як міг порівняти ФВК з цими мільйонами [українців], ставлення канадських судів [до своїх громадян] та радянських судів до українців (божевільні чи невірніччі табори)? Як він міг їх [членів ФВК] ставити на одну шальку терезів із інтелектуалами, котрі наодинці добиваються рівності?»⁵⁸. Подібно відреагувала і газета «Toronto Daily Star» у статті під промовистим заголовком «Shocked, offended Ukrainians assail Trudeau for 'FLQ'»⁵⁹.

Ситуацію навколо порівняння членів ФВК з українськими дисидентами загострило запевнення П. Трюдо, що він не володів інформацією про переслідування інакодумців в СРСР. «Хіба ж він не читав ані однієї книги про історію СРСР, нічого про «великий терор» Сталіна, нічого про те, де поділися священики й церкви в Советському Союзі? Хіба ж він ніколи не чув про інтелектуальний спротив, що проходить вже від кількох років у цілому Советському Союзі?» — задавав риторичне запитання публіцист Микола Сулима⁶⁰. Водночас видання «The Telegram» рекомендувало перечитати книгу канадця українського походження, комуніста Івана Коляски, написану за результатами перебування в СРСР, де він на основі документів розвінчав радянську дійсність⁶¹.

Українське питання підхопила опозиційна консервативна партія Канади. Її представник Дж. Діфенбейкер назвав заяви Трюдо «безвідпові-

дальними» і такими, що «сприяють комуністичній пропаганді»⁶². Багато українців обурювались, що прем'єр порушив питання єврейської еміграції, а про дотримання прав українців «щиро сказати, обминав»⁶³. 3 червня в Сенаті відбулася дискусія між сенатором П. Юзиком і керівником урядової групи сенаторів Полом Мартіном-старшим. Перший наголошував на потребі активніше обстоювати на міжнародній арені принципи, які є наріжним каменем зовнішньої політики Канади, а саме «мир, свобода, процвітання і справедливість»⁶⁴. На закиди українського представника про «знехтування правдою», останній переконував, що П. Трюдо не є ворогом ані українців, ані демократії⁶⁵. Того ж дня, відповідаючи на запитання депутатів, прем'єр-міністр Канади намагався уникнути розгорнутої відповіді щодо своєї позиції відносно звільнення з ув'язнення В. Мороза та С. Караванського, обмежуючись фразами про те, що він уже все сказав⁶⁶.

Крім емоційних тлумачень висловлювань П. Трюдо з'явилися спроби тверезо проаналізувати позицію канадського прем'єра. «Нещирі та спекулятивні застирки і вміло використовувані заяви деяких політичних діячів допомагали лише тримати наївних українських керівників в ілюзії «прихильности» Заходу до справ України. В дійсности ЗСА (США — Р.С.), так і інші країни заходу, включно з Канадою, ніколи не були бастионом, остоею проти комунізму, за визволення поневолених з-під комунізму народів», — резюмував «Канадійський фермер»⁶⁷. Зі свого боку, М. Колянківський охарактеризував «уїдливу пропаганду» проти Трюдо фразою «люди фраз, хочуть фраз», підкресливши: «Ми не робимо порівнянь, як насправді й не робив порівнянь в справах Квебеку й України прем'єр Трюдо. Але ж запитуємось, чи багато допомогло Квебекові те, що генерал де Голль вигукнув в часі своєї візити «Вів ле Кебек лібр». Коли б прем'єр Трюдо сказав був одну якусь таку фразу не в Києві навіть, чи в Москві, а тільки в своєму інтерв'ю в Канаді, хоча би і після візити, — в очах усіх патріотів, яких вся діяльність тільки й проявляється на порожнечі фраз і гасел, величали б його під небо... Від декого з попередніх керівників уряду й міністрів ми чули не одні фрази, але ж прем'єр Трюдо є першим прем'єром Канади, який офіційно відвідав Україну, сам факт його візити в її столиці такий важливий, що він вартий тільки найбільшого признання всіх українців»⁶⁸.

Варто взяти до уваги той факт, що на зустрічі з представниками КУК П. Трюдо вибачився перед українською громадою за невдалі порівняння. На запитання журналіста газети «The Toronto Star», про що прем'єр говорив з українською делегацією, той сказав: «Я сказав їм, вибачте, якщо я образив ваші почуття... Після того як я перевірів, яким чином переклали мої слова (про порівняння українських дисидентів із терорис-

тами із ФВК — Р.С.), я зрозумів, що сказав не те, що думав сказати»⁶⁹. Скептичну щодо цієї заяви позицію зайняла інша впливова газета — «The Globe and Mail», журналіст якої зауважив: «Він міг хибно інтерпретувати, прочитати, зрозуміти, але ніколи не забути. Він усе ж майстер мистецтва елегантного відступу»⁷⁰. Так само писали і «Нові дні»: «Під тиском суспільної думки прем'єр-міністр Трюдо прийняв 7 червня делегацію КУК і в одногодній розмові вибачився за неfortunну фразу. Проте вибачення сформульовано якомсь половинчасто, сухо й непереконливо»⁷¹. Врешті-решт, П. Трюдо пообіцяв поговорити про стан дотримання прав людини в УРСР та ув'язнення українських дисидентів із головою Ради Міністрів СРСР О. Косигінім під час його візиту до Канади у жовтні 1971 р.⁷².

Отже, відвідини Києва прем'єр-міністром Канади у травні 1971 р. по праву можна вважати знаковою подією в новітній українській історії. Попри невинуваті сподівання окремих канадських політиків, що П. Трюдо порушить питання дотримання прав людини й, зокрема, переслідування дисидентів, українська проблема набула міжнародного розголосу. Це проявилось у широкій дискусії на шпальтах провідних канадських газет і в дискусіях у канадському парламенті.

¹ *Sarty L.* Lessons of the Past? Reflections on the History of Canadian-Soviet Relations / Leigh Sarty // *International Journal of Canadian Studies*. — 1994. — Spring, No. 9. — P. 13.

² *Haynes J.E., Klehr H.* Early Cold War Spies: The Espionage Trials that Shaped American Politics / John Earl Haynes, Harvey Klehr. — Cambridge, 2006. — P. 55.

³ Canada. Debates of the Senate. — Official Report (Hansard). — 1970–1972. Third Session — Twenty-Eighth Parliament. Volume II (April 20, 1971 to February 16, 1972). — Ottawa: Queen's Printer for Canada, 1972. — P. 1054.

⁴ *Black J.* Canada in the Soviet Mirror: Ideology and Perception in Soviet Foreign Affairs, 1917–1991 / Joseph Black. — Ottawa: Carleton University, 1998. — P. 264.

⁵ *Семенов В.* Каким был для меня XX век. Российский посол в отставке вспоминает и размышляет / Владимир Семенов. — Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. — С. 110.

⁶ *Somerville D.* Trudeau Revealed by His Actions and Words / David Somerville. — Richmond Hill: BMG Publishing Limited, 1978. — P. 62.

⁷ *Black J.* Canada in the Soviet Mirror... — P. 263.

⁸ *Trudeau P.-E.* The Values of a Just Society // *Towards a Just Society: The Trudeau Years* / Ed. by T. Axworthy and P.-E. Trudeau. — Markham: Viking, 1990. — P. 357.

⁹ Bob Plamondon: The Kremlin's interpreter [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://fullcomment.nationalpost.com/2013/06/21/bob-plamondon-the-kremlins-interpreter> [11.05.2015].

¹⁰ *Bromke A., Nossal K.R.* Tensions on Canada's Foreign Policy / Adam Bromke, Kim Richard Nossal // *Foreign Affairs*. — New York. — 1983/1984. — Winter. — P. 340.

- ¹¹ *Sarty L.* Lessons of the Past? Reflections on the History of Canadian-Soviet Relations... — P. 16.
- ¹² Цит. за: *Nossal K.R.* Right and Wrong in Foreign Policy 40 Years on (Realism and Idealism in Canadian Foreign Policy) / Kim Richard Nossal // International Journal. — New York. 2007. — Spring. — P. 271.
- ¹³ *Axworthy T.S.* «To Stand Not So High Perhaps But Always Alone»: The Foreign Policy of Pierre Elliot Trudeau // Towards a Just Society: The Trudeau Years / Ed. by T. Axworthy and P.-E. Trudeau. — Markham: Viking, 1990. — P. 19.
- ¹⁴ *Kinsman J.* Who Is My Neighbor? Trudeau and Foreign Policy / Jeremy Kinsman // London Journal of Canadian Studies. — London. — 2002/2003. — Nr. 18. — P. 103–104.
- ¹⁵ Поїздка Прем'єр-міністра Трудо до СРСР і справа України // Десятий Конгрес українців Канади, Вінніпег (Манітоба) 8, 9, 10 і 11 жовтня 1971. — Вінніпег, 1972. — С. 66.
- ¹⁶ *Лисяк-Рудницький І.* Що робити? // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / Іван Лисяк-Рудницький. — Том 2. — Київ: Основи, 1994. — С. 454.
- ¹⁷ Canada. House of Commons Debates. — Official Report. — Third Session — Twenty-Eighth Parliament. Volume VI, 1971 (May, 6 — June, 11). — Ottawa: Queen's Printer for Canada, 1971. — P. 6325.
- ¹⁸ Новий шлях. — Вінніпег. — 1971. — 24 квітня.
- ¹⁹ Канадійський фермер. — Вінніпег. — 1971. — 24 травня.
- ²⁰ *Black J.* Canada in the Soviet Mirror... — P. 271.
- ²¹ Гомін України. — Торонто. — 1971. — 22 травня.
- ²² *Колянківський М.* Моя подорож до України з прем'єром Канади // Ми і світ. — Ніагара-Фолз. — 1971. — Ч. 162. — С. 8.
- ²³ Известия. — Москва. — 1971. — 18 мая.
- ²⁴ Канадійський фермер. — Вінніпег. — 1971. — 24 травня.
- ²⁵ The Globe and Mail. — Toronto. — 1971. — June 1.
- ²⁶ Protocol on Consultations between Canada and U.S.S.R. // Canada. Debates of the Senate... Volume II (April 20, 1971 to February 16, 1972)... — P. 1071.
- ²⁷ *Bothwell R.* Pierre Trudeau on His Foreign Policy: A Conversation in 1988 / Robert Bothwell // International Journal: Canada's Journal of Global Policy Analysis. — Toronto. — 2011. — March. — P. 177.
- ²⁸ Известия. — Москва. — 1971. — 19 мая.
- ²⁹ Правда. — Москва. — 1971. — 19 мая.
- ³⁰ Известия. — Москва. — 1971. — 21 мая.
- ³¹ *Колянківський М.* Моя подорож до України з прем'єром Канади... — С. 25.
- ³² *Kis T.* Le fédéralisme soviétique. Ses particularités typologiques / Theofil Kis. — Ottawa: Éditions de l'Université d'Ottawa, 1973. — P. 90–91.
- ³³ *Шелест П.* «... Да не судимы будите». Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС / Петр Шелест. — Москва: Оригинал, 1995. — С. 479.
- ³⁴ Радянська Україна. — Київ. — 1971. — 21 травня.
- ³⁵ Правда Украины. — Киев. — 1971. — 21 мая.
- ³⁶ Як провели час прем'єр-міністр Канади й пані Трудо в Києві? // Ми і світ. — Ніагара-Фолз. — 1971. — Ч. 162. — С. 79.
- ³⁷ Промова Голови Ради міністрів УРСР В.В. Щербицького // Ми і світ. — Ніагара-Фолз. — 1971. — Ч. 162. — С. 80–81.

- ³⁸ Промова прем'єр-міністра П.Е. Трудо // Ми і світ. — Ніагара-Фолз. — 1971. — Ч. 162. — С. 81–83.
- ³⁹ The Montreal Gazette. — Montreal. — 1971. — May, 22.
- ⁴⁰ Canada. Debates of the Senate... Volume II (April 20, 1971 to February 16, 1972)... — P. 1226–1227.
- ⁴¹ Editorial. Prime Minister Trudeau's Political Game // The Ukrainian Quarterly. A Journal of East European and Asian Affairs. New-York. — 1971. — Autumn. — № 3. — P. 231.
- ⁴² Гомін України. — Торонто. — 1971. — 21 серпня.
- ⁴³ Edmonton Journal. — Edmonton. — 1971. — May, 22.
- ⁴⁴ Kolasky J. The Shattered Illusion: The History of Ukrainian Pro-Communist Organizations in Canada / John Kolasky. Toronto, 1979. — P. 172.
- ⁴⁵ Колянківський М. Моя подорож до України з прем'єром Канади... — С. 21.
- ⁴⁶ Див. Київська правда. — Київ. — 1971. — 22 травня.
- ⁴⁷ Колянківський М. Моя подорож до України з прем'єром Канади... — С. 26.
- ⁴⁸ Гомін України. — Торонто. — 1971. — 14 серпня.
- ⁴⁹ Запис розмови третього секретаря відділу преси МЗС України В. Сотникова з канадськими журналістами про перспективу українсько-канадських культурних зв'язків (Київ, 24 травня 1971 р.) // На скрижалях історії: 3 історії взаємозв'язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940–1980-ті роки. Зб. док. та матеріалів. Кн. 1. / Редкол. П.Т. Тронько (голова) та ін. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 462.
- ⁵⁰ Edmonton Journal. — Edmonton. — 1971. — May, 22.
- ⁵¹ Гомін України. — Торонто. — 1971. — 14 серпня.
- ⁵² Колянківський М. Моя подорож до України з прем'єром Канади... — С. 22.
- ⁵³ Канадійський фермер. — Вінніпег. — 1971. — 31 травня.
- ⁵⁴ Canada. House of Commons Debates... Volume VI, 1971 (May, 6 — June, 11)... — P. 6103–6104.
- ⁵⁵ Canada. Debates of the Senate... Volume II (April 20, 1971 to February 16, 1972)... — P. 1084.
- ⁵⁶ Toronto Daily Star. — Toronto. — 1971. — June 1.
- ⁵⁷ Канадійський фермер. — Вінніпег. — 1971. — 7 червня; Новий шлях. — Вінніпег. — 1971. — 19 червня; Сулима М. Мороз і Трудо (Проблеми часу...) // Календар-альманах «Нового шляху» на 1972 рік. — Вінніпег–Торонто, 1971. — С. 43. та ін.
- ⁵⁸ The Globe and Mail. — Toronto. — 1971. — June 1.
- ⁵⁹ Toronto Daily Star. — Toronto. — 1971. — June 2.
- ⁶⁰ Сулима М. Мороз і Трудо (Проблеми часу...)... — С. 45.
- ⁶¹ The Telegram. — Toronto. — 1971. — June 2.
- ⁶² The Montreal Gazette. — Montreal. — 1971. — May, 29.
- ⁶³ Канадійський фермер. — Вінніпег. — 1971. — 7 червня.
- ⁶⁴ Canada. Debates of the Senate... Volume II (April 20, 1971 to February 16, 1972)... — P. 1083.
- ⁶⁵ Canada. Debates of the Senate... Volume II (April 20, 1971 to February 16, 1972)... — P. 1086.
- ⁶⁶ Canada. House of Commons Debates... Volume VI, 1971 (May, 6 — June, 11)... — P. 6325–6326.

⁶⁷ Канадійський фермер. — Вінніпег. — 1971. — 14 червня.

⁶⁸ Колянківський М. Моя подорож до України з прем'єром Канади... С. 24–25.

⁶⁹ The Toronto Star. — Toronto. — 1971. — June 7.

⁷⁰ The Globe and Mail. — 1971. — June 9.

⁷¹ Даль М. Трудо і Україна // Нові дні. Універсальний ілюстрований місячник. — 1971. — Липень–серпень. — Ч. 258–259. — С. 29.

⁷² Lupul M. The Politics of Multiculturalism: A Ukrainian-Canadian Memoir / Manoly Lupul. — Edmonton, 2005. — P. 165.

В статтє исследується киевская часть визита премьер-министра Канады П. Трюдо в СССР в мае 1971. Описаны ход официальных встреч в украинской столице и их освещение в советской и канадской прессе. Особое внимание посвящено общественному резонансу от высказываний П. Трюдо относительно проблемы соблюдения прав человека в УССР и заключения украинских диссидентов.

Ключевые слова: УССР, Канада, Киев, П. Трюдо, права человека, диссиденты.

In the article the Kiev part of visit of the Prime Minister of Canada P. Trudeau to the USSR in May 1971 is investigated. The course of official meetings in the Ukrainian capital and their coverage in Soviet and Canadian press is described. Special attention is devoted to the public interest of the statements P. Trudeau on the issue of human rights in the USSR and imprisonment of Ukrainian dissidents.

Keywords: USSR, Canada, Kyiv, P. Trudeau, human rights dissidents.

Тетяна Антонюк

МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ НАЦІОНАЛЬНОГО АВІАЦІЙНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ЯК ВИЯВ ЗАГАЛЬНИХ ТЕНДЕНЦІЙ ІНТЕГРАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

Розглядається питання міжнародної співпраці Національного авіаційного університету як важливої складової діяльності, що забезпечує інтеграцію системи вищої освіти у світовий освітній простір. Показана роль провідного університету у реформуванні й модернізації вищої школи.

Ключові слова: *вища освіта, Болонський процес, інтеграція, міжнародні освітні програми, міжнародна співпраця, університети.*

У 1991 р. Україна визначила для себе стратегію реформ та взяла курс на модернізацію усієї освітньої індустрії. Формування національної системи вищої освіти здійснювалося одночасно з забезпеченням умов для інтеграції в європейське суспільство та підготовкою бази для впровадження європейських стандартів у діяльність українських університетів. Підписання Україною у 2005 р. Болонської декларації активізувало інтеграційні процеси у вищій освіті й поставило конкретне завдання узгодження української системи освіти з міжнародними стандартами.

Болонський процес розуміється як процес створення Європейського простору вищої освіти та наукових досліджень. Він вимагає модернізаційних перетворень в освітній галузі, а отже, й консолідації зусиль наукової та освітньої громадськості, які спрямовуються на істотне підвищення конкурентоспроможності національної системи освіти як складової європейської¹. З підписанням Болонської декларації у 1999 р. розпочався процес наближення національних освітніх систем до єдиних критеріїв і стандартів, які утверджуються у європейському просторі. Болонська декларація передбачала узгодження спільних вимог, критеріїв та стандартів національних систем освіти. Цей процес задекларував створення до 2010 року єдиного європейського наукового і освітнього простору, поліпшення працевлаштування, мобільності громадян на Європейському ринку праці та підвищення конкурентоспроможності європейської вищої школи².

Разом з тим, болонські вимоги передбачають широкий доступ до багатоманітності освітніх і культурних надбань різних країн, що є надзвичайно привабливим для зацікавлених країн брати участь в усіх напрямках цього процесу³.

У 2010 році країни-учасниці Болонського процесу проголосили створення Європейського простору вищої освіти і накреслили стратегію його розвитку як привабливого і конкурентоспроможного до 2020 року. Ця стратегія узгоджується із стратегією Євросоюзу «Європа 2020» із забезпечення розумного, стійкого та інклюзивного європейського зростання⁴.

Болонська декларація 1999 року започаткувала реформи, необхідні для нарощування сумісності, порівнянності європейської вищої освіти, а також підвищення її привабливості як для громадян країн Європи, так і для громадян та науковців інших країн⁵.

У контексті болонських вимог особливого пріоритету набуває співпраця між університетами та мобільність студентів і викладачів, усіх, хто причетний до освітньої і наукової сфери. Залучення в Європу студентів з інших регіонів світу розглядається як можливість збагачення досвідом, культурою, інтелектом, інноваційними освітніми технологіями і безупинним підвищенням якості освітніх послуг та конкурентоспроможності випускників вищих навчальних закладів.

Національний авіаційний університет (НАУ) з моменту проголошення незалежності України значно розширив географію і напрями співробітництва із закордонними вищими навчальними закладами. Сьогодні партнерами НАУ є більше сотні університетів і організацій майже 40 країн світу⁶. Зокрема, НАУ сприяє інтеграції України до світового співтовариства через ІКАО — Міжнародну організацію авіації — міжурядову спеціалізовану установу ООН, що створена з метою забезпечення ефективного розвитку світової повітряної транспортної системи, а також для розробки основ регулювання безпеки в авіації. НАУ успішно розвиває авіаційну науку і техніку, здійснює підготовку і перепідготовку висококваліфікованих авіаційних спеціалістів більш ніж для 150 країн світу. Це помітно забезпечує зростання авторитету і міжнародного визнання України й самого університету. У 1996 році в університеті заснований Європейський регіональний навчальний центр ІКАО з авіаційної безпеки, який у 2003 році трансформувався в Інститут ІКАО з підрозділами: кафедра ІКАО, Європейський навчальний центр ІКАО з підготовки державних інспекторів з безпеки польотів і льотної придатності повітряних суден, а також національні навчальні центри: центр з управління безпекою авіації, центр з розслідування та попередження авіаційних подій, центр з державного регулювання діяльності цивільної авіації, центр з Aviation English. За роки існування Інституту ІКАО налагоджені зв'язки з авіаційними підприємствами й організаціями Болгарії, В'єтнаму, Грузії, Єгипту, Індії, Іспанії, Казахстану, Китаю, Кіпру, Латвії, Литви, Молдови, Південної Кореї, Росії, Сербії, Судану, Хорватії, Чорногорії і багатьох європейських держав з підготовки і перепідготовки авіаційних

спеціалістів, а також з удосконалення і регіоналізації навчальних матеріалів. У 2010 році університет виконував угоди з університетами, інститутами і авіакомпаніями 23 держав світу⁷.

НАУ МОН України є найбільшим вищим навчальним закладом в Україні, що готує фахівців з експлуатації, дослідження, ремонту авіаційної техніки та керування повітряним рухом для авіатранспортної галузі, для багатьох країн світу, а також фахівців для багатьох інших галузей економіки.

Важливим напрямом міжнародної діяльності НАУ залишається підготовка іноземних фахівців з 44 напрямів та 69 спеціальностей різних освітньо-кваліфікаційних рівнів. Мовами навчання є українська, російська й англійська. Іноземні громадяни, які не розмовляють мовою навчання, зараховуються на підготовчий факультет з терміном навчання — 1 рік. Іноземці також мають можливість вступити до аспірантури або докторантури, якщо вони успішно закінчили університет і продемонстрували здатність до наукової та дослідницької діяльності. Інститут післядипломного навчання пропонує широкий спектр спеціалізацій, за якими іноземні громадяни можуть поглибити свої професійні знання й уміння і отримати додаткові дипломи та сертифікати⁸.

Структурні підрозділи НАУ активно включені в міжнародні зв'язки та співпрацю. Особливо активно міжнародні зв'язки і співпрацю розвиває Аерокосмічний інститут, його кафедри плідно співпрацюють у багатьох напрямках. Аерокосмічний інститут має договірні відносини із закордонними авіаційними навчальними закладами: Дрезденським технічним університетом, Інститутом металоріжучих станків Штутгартського університету (Німеччина), Bangalor Intergrated System Solution (Індія), Ульяновським вищим авіаційним училищем (Росія), Державною вищою школою професіоналів у Хелмі (Польща), Краківським інститутом пілотів (Польща), Вроцлавською політехнікою (Польща), Міжнародним авіаційним центром підготовки. Конструкторські бюро НАУ мають 16 договорів про міжнародну співпрацю; інститути НАН України — 8 договорів; авіаційні серійні заводи — 6 договорів; авіаційні ремонтні заводи — 9 договорів; експлуатанти авіаційної техніки — 82 договори; аеропорти України — 2 договори; асоціації спеціалістів — 2 договори. Міжнародні зв'язки кафедри аеродинаміки і льотної експлуатації (АДЛЕ) Аерокосмічного інституту пов'язані з договором про співпрацю № 18/EE/2005/BD від 18.07.2005 р. у галузі наукових і технологічних процесів між Національним авіаційним університетом та Інститутом авіації (Польща). Кафедра гідрогазових систем бере участь у реалізації програми TEMPUS. У 2007–2008 н. р. відповідно до міжнародної програми TEMPUS на кафедрі створений новий комп'ютерний клас з 3D проектування.

Проводиться модернізація навчальних планів і навчальних програм для забезпечення підготовки пілотної групи магістрів із САПР (система автоматизованого проектування і розрахунку). У 2004 р. кафедра машинознавства розпочала проведення теоретичних і експериментальних робіт за участю Інституту проблем матеріалознавства та Інституту метафізики НАН України й наукових установ Польщі та Німеччини щодо зміцнення металевих систем за рахунок реалізації фізичних механізмів на наноструктурному та субмікроскопічному рівнях. Роботи ведуться в межах міжнародних проектів науково-технічного співробітництва Україна — Польща: 2004–2005 роки — «Розробка наукових основ формування дифузійно-легованих та евтектично-оплавлених покриттів, отриманих з використанням концентрованих джерел енергії з наноконпозиційною структурою градієнтного типу»; 2006–2008 роки — «Створення покриттів триботехнічного призначення з макро- і наноповерхняками».

Кафедра теоретичної фізики міжнародні зв'язки здійснює силами наукової школи проф. В.В. Куліша з такими партнерами: Інститут фізики та електроніки ВАНТ (В'єтнамська академія наук і технологій); В'єтнамський національний центр лазерних технологій; В'єтнамсько-український центр з передачі технологій ВАНТ; Cincinnati University, Dep. of Electrical and Computer Engineering, prof. P. Kozel; VIARA Research Ltd., Columbus, Ohio⁹.

У 1999 році Київський міжнародний університет цивільної авіації (КМУЦА) налагодив зв'язки з DAAD¹⁰. Здійснювалися відрядження до Німеччини з метою знайомства з діяльністю центрального офісу DAAD (м. Бонн), Німецького наукового товариства (м. Бонн), німецького науково-дослідного авіаційного центру (м. Кельн), вищої технічної школи (Авіаційний інститут і центр спеціальних дослідницьких робіт) — м. Аахен, Управління сенату по науці, дослідженнях і освіті (відділ Східної Європи) — м. Берлін, Німецького центру авіації та космонавтики (м. Берлін). У ході зустрічей у DAAD, у Німецькому науковому товаристві й Управлінні сенату по науці, дослідженнях та освіті надана інформація про можливості фінансування освітніх проектів за рахунок фондів та програм Німеччини, зміни у структурі підготовки фахівців з вищою освітою. Німецька сторона отримала інформацію про навчальну та науково-технічну діяльність КМУЦА та напрями можливих міжуніверситетських обмінів. Були обговорені питання співробітництва щодо участі у спільних проектах у рамках Транс'європейських — KOPERNICUS, TEMPUS (TACIS) та двосторонніх програм — TRANSFORM. Ознайомлено представників університету з роботою Німецького науково-дослідного авіаційного центру (м. Кельн) і Німецького центру авіації та космонавтики (м. Берлін), вивчалися питання взаємодії з університетами,

можливості розвитку науково-технічного співробітництва та виконання спільних проектів. Зустрічі з керівництвом Вищої технічної школи м. Аахен та Технічного університету м. Берлін дозволили детально вивчити систему управління і фінансування вищих навчальних закладів, зокрема питання щодо залучення позабюджетних коштів, змісту навчальних планів за спорідненими спеціальностями, можливостей розвитку науково-технічного співробітництва¹¹.

Результатом знайомства із системою вищої освіти Німеччини стала підготовка проекту у рамках програми TEMPUS (TACIS) з менеджменту університетської діяльності. Також були підготовлені пропозиції до програм співробітництва та конкретні проекти участі професорського складу й науковців університету для співпраці з авіаційними центрами Німеччини. Надані необхідні рекламні-інформаційні матеріали університету для ВНЗ і дослідницьких центрів Німеччини через бюро DAAD в м. Києві. Підготовлені програми візитів і запрошення делегації Вищої технічної школи м. Аахен і Технічного університету м. Берлін до КМУЦА з метою встановлення прямих зв'язків. Підібрані кандидатури на наукове стажування терміном на 10 місяців серед співробітників КМУЦА та надані необхідні документи до бюро DAAD у м. Києві. Все це забезпечило розгортання реального співробітництва зі службою DAAD спорідненими вищими школами Німеччини. НАУ став членом Міжнародного клубу ректорів (CRE)¹².

НАУ бере активну участь у таких міжнародних програмах: Українська стипендіальна програма в Університеті Кембриджу (DAAD); Програма обміну для вчителів Teacher's Scheme; Стипендіальна програма ім. Хьюберта Хамфрі; Стипендіальна програма Меморіального фонду Джона Сміта; Програми транскордонної співпраці «Польща-Білорусь-Україна 2007–2013»; Спільна операційна програма «Резервуар Чорного моря 2007–2013»; Стипендіальна програма ім. Лейна Кіркланда; Fulbright Faculty Development Program; Міжнародна організація AIESEC; Інститут англійської мови коледжу Стейтен Айленда (College of Staten Island) в Нью-Йорку; програми Австрії; програми Великої Британії¹³.

Університет є учасником багатьох проектів: Європейський досвід університетського фандрайзингу для України, 2005 р.; Всеукраїнська мережа регіональних консультаційних центрів з європейської кредитно-модульної системи (ECTS), 2005 р.; Комп'ютерний дизайн для інженерів з України, 2006 р.; Розвиток стратегії міжнародної мобільності українських студентів, зокрема використання можливостей Європейської кредитно-модульної системи, 2006 р.; Набір засобів для моделювання навколишнього середовища та економіки в авіації для аналізу політики компанії — FP7-AAT-2010-RTD-1 (АСРО-GA-2010-266465); Дослідницька мережа та

управління авіаційним шумом — FP7-ААТ-2010-RTD-1 (АСРО-GA-2010-265943)¹⁴.

Конкретна співпраця з фондами, які фінансують навчання студентів у провідних університетах світу, наукові дослідження сприяють зміцненню демократії, громадянського суспільства. Це такі фонди: OFID (Фонд ОПЕС/ОПЕК для міжнародного розвитку); Польсько-Американський фонд свободи (ПАФС); Міжнародний вишеградський фонд (IVF); Науково-технічна програма EUREKA; Національний центр наукових досліджень (НЦНД) Франції CNRS; Фонд Аристотеля Онассія реалізує програму дослідницьких грантів і стипендій для іноземних дослідників, викладачів та аспірантів; Європейський центр розвитку наукових досліджень в економіці та статистиці ECARES; Німецьке науково-дослідне товариство Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG); Фонд Форда Ford; Бельгійський національний фонд наукових досліджень (Belgian National Fund for Scientific Research); Європейський науковий фонд; Японська спілка сприяння науці (Japan Society for the Promotion of Science); Шведське агентство міжнародного розвитку у Центральній та Східній Європі; Представництво ООН в Україні; ВОЗ; МАГАТЕ; МВФ; ПРООН; Світовий банк; Управління Верховного комісара ООН у справах біженців; Фонд народонаселення ООН; Програма ООН-СНІД; Дитячий фонд ООН; Міжнародний фонд «Відродження»; Програма НАТО «Наука заради миру та безпеки»¹⁵.

Реальна міжнародна співпраця університету забезпечила йому дієвість механізмів інтеграції, що сприяло створенню інноваційного освітнього і наукового середовища, дало можливість підвищувати якість професійної підготовки студентів. Мобільність студентів, викладачів, дослідників збагатила університет європейським досвідом, сприяє покращенню якості навчання і дослідженню проблем європейської вищої освіти, підсилює академічну та культурну інтернаціоналізацію. Цей досвід цінний тим, що дає змогу ознайомитись із такими глобальними тенденціями розвитку європейського простору вищої освіти, як прагнення до демократичної системи освіти, тобто доступність вищої освіти всьому населенню країни, спадкоємність рівнів, ступенів; з процедурою надання автономності та самостійності ВНЗ; забезпечення прав на вищу освіту усім, хто її потребує; розширення ринку освітніх послуг; відхід від орієнтації на «середнього студента», підвищений інтерес до обдарованої молоді; пошук додаткових ресурсів для освіти осіб з особливими потребами, інвалідів; розширення системи вищої освіти та зміна соціального складу студентів (склад стає більш демократичним); постійне оновлення програм навчання студентів.

Університет бере безпосередню участь у розв'язанні проблем світового освітнього простору, що забезпечується за допомогою таких великих

міжнародних проектів і програм: Еразмус, метою якого є розвиток мобільності студентів країн Європейської Співдружності. У межах програми 10% студентів мають можливість пройти навчання у ВНЗ іншої європейської країни; Лінгва, програма підвищення ефективності вивчення іноземних мов, починається з початкових класів; ЄСПРІТ — програма, яка об'єднує зусилля європейських університетів, НДІ, комп'ютерних фірм для створення нових інформаційних технологій; Іріс — система проектів, спрямованих на розширення професійної освіти жінок; АПОЛЛО, яка організовує навчання у ВНЗ європейського зразка; DAAD — стипендіальні програми Німецької служби академічних обмінів, які спрямовані на підтримку міжнародного співробітництва у сфері вищої освіти та на реалізацію програм обміну в обох напрямках, тобто підтримка перебувань з метою навчання та проведення досліджень німців за кордоном та іноземців у Німеччині; AIESEC — програми Міжнародної асоціації студентів та молодих спеціалістів, які працюють у сфері економіки, управління та інформаційних технологій, програми зарубіжних стажувань, котрі дозволяють оволодіти практичними знаннями в даних галузях. AIESEC займається проведенням конференцій, семінарів з молоддю у різних країнах; IREX «Акт на підтримку свободи» (програма Ради міжнародних досліджень та обмінів надає можливість студентам першого, другого, третього курсів університетів з п'ятирічним терміном професійної підготовки навчатись протягом одного року в університетах чи дво-трирічних коледжах США, де вони студіюють такі навчальні курси як бізнес, економіка, журналістика, дисципліни інформаційно-комп'ютерного спрямування, право, міжнародні відносини, сільське господарство, соціологія, політологія), міжнародні неурядові програми «Дружба без кордонів», СЕЗАМ тощо¹⁶.

Велику роль у підвищенні якості професійної підготовки студентів відіграє участь у програмі Європейського Союзу — TEMPUS/TACIS. Загальна мета цієї програми — підтримка соціальних та економічних перетворень у країнах-партнерах. Її реалізація відбувається зокрема і через удосконалення систем вищої освіти у цих країнах на основі взаємодії з навчальними закладами як членів Європейського Союзу, так і країн, що до нього не належать. Головним положенням функціонування цієї програми є усвідомлення особливо важливої ролі вищих навчальних закладів у процесі економічних та соціальних і культурних змін, а також тієї думки, що вищі заклади освіти є резервом спеціалізованих знань та людських ресурсів¹⁷. Основні напрями реалізації програми досить різнобічні. Вони напрацьовувалися поступово за період із середини 90-х років минулого століття, коли національні ВНЗ стали партнерами таких міжнародних проектів за програмою TEMPUS/TSCIS як AGFED; SusFood;

Susfarm; AGRIPOL; Conception of the sustainable development in the training of specialists for agriculture.

Програма TEMPUS/TACIS реалізує цілий ряд завдань. Серед них особливе місце займає допомога вищим навчальним закладам при створенні нових та реорганізації існуючих курсів. Робота в міжнародному проекті дає можливість увести до навчальних планів нові дисципліни за рахунок вибіркової частини. У Національному авіаційному університеті запроваджено такі дисципліни: «Екотрофологія» для студентів напрямів підготовки «Екологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування», «Водні біоресурси та аквакультура»; «Право Європейського Союзу» — для студентів напряму «Право»; «Концепція сталого розвитку» — для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр природничих, економічних та гуманітарних спеціальностей». Утворилися нові кафедри, зокрема кафедра екотрофології на екологічному факультеті, яка стала центром прикладних наукових досліджень викладачів і студентів, підготовки й видання наукової, навчальної та методичної літератури. За рахунок коштів проекту видаються методичні посібники, монографії, навчальні посібники з грифом Міністерства науки і освіти України, створюються навчальні посібники за участю: учених університетів-партнерів та українських університетів¹⁸.

Програма TEMPUS/TACIS сприяє впровадженню нових технологій в організацію навчального процесу НАУ. Зокрема, відбувалося практичне ознайомлення з досвідом впровадження кредитно-модульної технології у навчальний процес європейських вищих навчальних закладів ще до проведення експерименту у вітчизняних університетах та до підписання Болонської декларації міністром освіти і науки України у м. Бергені (Норвегія). Пройшли стажування декани, провідні викладачі різних факультетів, які вивчали цей досвід в університеті імені Юстуса Лібіха у м. Гессен, Німеччина; в класичному університеті провінції Бургундія та вищих національних школах Франції медичного, інженерного спрямування (м. Діжон, м. Монпальє, м. Ліон); в університеті м. Альмерія, Іспанія; вивчали досвід європейських університетів щодо організаційного, практичного та методичного забезпечення підготовки фахівців з напряму «Ветеринарна медицина» з метою обґрунтування доцільності-недоцільності впровадження ступеневого навчання фахівців даного напряму (університет м. Ізмір, Туреччина; USZENT ISTVAN UNIVERSITY, м. Будапешт, Годоло, Угорщина). Провідні викладачі та програмісти кафедри інформаційних систем і технологій стажувались протягом одного-трьох місяців в університеті імені Юстуса Лібіха у м. Гессен, Німеччина, вивчаючи досвід комп'ютеризації навчального процесу та використання Інтернет-технологій у професійній підготовці студентів, а також набували

навичок роботи з обладнанням, закупленим для проведення веб-конференцій. Учасники проектів на основі цього досвіду консультували працівників Міністерства освіти і науки України, які відповідали за міжнародні зв'язки та інтеграційні процеси у вищій освіті¹⁹.

За програмою TEMPUS/TACIS здійснюється проект «AGRIPOL», завданнями якого є проведення комунікативного тренінгу, ознайомлення з технологіями менеджменту часу, стратегіями регулювання конфліктів у професійній та діловій сферах. У цьому проекті взяла участь значна кількість науково-педагогічних працівників багатьох факультетів НАУ, а також проректори українських університетів. З ними працювали практичні психологічні фірми BMW, фахівці з міжнародного права та права країн Європейського Союзу, представники котрих були партнерами українських вищих навчальних закладів по проекту²⁰.

Програма TEMPUS/TACIS реалізує завдання ще одного напрямку — це надання матеріальної допомоги вищим навчальним закладам щодо вдосконалення матеріально-технічної, методичної бази професійної підготовки. Для українських університетів проблема фінансування цих статей витрат є надзвичайно складною, особливо це стосується вищих навчальних закладів, контингент яких сягає понад 30–40 тисяч студентів. Існують значні проблеми із забезпеченням відповідними матеріалами, лабораторним інструментарієм, технічним оснащенням проведення практичних та особливо лабораторних занять. Участь у проектах за даною програмою дала змогу за кошти проектів створити на чотирьох факультетах НАУ ресурсні центри, забезпечивши їх сучасними офісними меблями, придатними для проведення міні-конференцій, круглих столів, семінарів, а також для навчання студентів та організації їхньої навчальної та наукової позааудиторної роботи; новітнім комп'ютерним парком з підключенням його до локальної мережі та мережі Інтернет; закупити відповідно до потреб факультетів за їхніми замовленнями спеціальну та методичну літературу українською й іноземними мовами. Обладнана, укомплектована та технічно оснащена спеціальна аудиторія для проведення міжнародних веб-конференцій, поповнений бібліотечний фонд та особисті фонди спеціальної літератури науково-педагогічних працівників, учасників проекту. Однак надання матеріальної допомоги вищим навчальним закладам даною програмою відбувається виключно в тому обсязі, який є необхідним для реалізації мети та виконання завдань проекту. TEMPUS/TACIS не забезпечує фінансування наукових досліджень²¹.

За програмою TEMPUS/TACIS здійснюється стажування викладачів у європейських вищих навчальних закладах — партнерах українських університетів, що має велике значення в напрямі підвищення якості професійної підготовки студентів. Стажування має різні терміни: від

одного тижня до трьох місяців. Короткотривале перебування в іншому університеті переслідує мету вивчити досвід організації навчального процесу, ознайомитися з технологіями інтерактивного навчання, з особливостями проведення занять практичного спрямування та організації виробничої практики. Тривале стажування передбачає комплексне ознайомлення зі специфікою професійної підготовки студентів у вищому навчальному закладі відповідної країни (як у класичних університетах, так і у вищих навчальних закладах галузевого значення). У рамках програми здійснено велику кількість важливих заходів, що безпосередньо активізувало процеси реформування і модернізації вищої освіти, наблизило освітні системи країн-партнерів до європейських стандартів. Зокрема, організовувались відвідування міжнародних тематичних виставок, зустрічі з представниками державних органів, які здійснюють фінансову підтримку вищих закладів освіти, беруть участь у формуванні пакету державних та галузевих стандартів і надають автономію університетам щодо вибору напрямів підготовки фахівців, змістового та методичного забезпечення; з роботодавцями, котрі сприяють ефективності практичного навчання студентів, надаючи безкоштовно техніку та ремонтуючи і поновлюючи її, забезпечуючи місце, вивченню досвіду роботи органів студентського самоврядування. Викладачі кафедр іноземних мов стажувались протягом двох-трьох місяців у вищих навчальних закладах-партнерах проєктів з Великої Британії і Німеччини, поглиблюючи прикладний і комунікативний аспекти володіння професійно спрямованою іноземною мовою, удосконалюючи навички зі спеціалізованого перекладу.

Якість професійної підготовки значно підвищується за умови перетворення студентів з об'єктів у суб'єкти, що забезпечує їх активну діяльність в університеті й вплив на організацію, зміст, методи, прийоми професійного навчання. Програма TEMPUS/TACIS передбачає не лише стажування викладачів, а й навчання, проходження практики, стажування студентів, що відбувається у вищих навчальних закладах Німеччини, Великобританії, Франції, Чехії, які є партнерами НАУ по міжнародних проєктах. Студенти НАУ вивчали лісове і садово-паркове господарство, правову діяльність, ветеринарну медицину, менеджмент та фінанси у державних і приватних підприємствах країн Європейського Союзу. Певній кількості студентів — учасників проєктів — була надана можливість закінчити магістратуру в університеті імені Юстуса Лібіха у м. Гессен (Німеччина) і здобути науковий ступінь PhD (з економіки та ветеринарії медицини). Міжнародна активність сприяла їхньому перспективному працевлаштуванню як у Німеччині, так і в Україні²².

В університеті проводиться щорічно одна міжнародна науково-практична конференція з проблем, що є напрямами реалізації мети проєкту, і

обов'язково — літня школа, яка має навчально-методично-практичну спрямованість. У цих заходах беруть участь не лише учасники проєктів, а й широкий загал фахівців з різних країн, які мають досвід розв'язання даної проблеми або прагнуть отримати консультацію з неї у зарубіжних колег. Участь у них для багатьох спеціалістів різних галузей стала підґрунтям для подальшого наукового пошуку з проблем активізації навчально-пізнавальної активності студентів, поглиблення гуманістичного змісту взаємодії у системі «викладач-студент», формування екологічної свідомості студентів; проведення досліджень з проблем сталого розвитку у соціальній, економічній та виробничій сферах; використання концептуальних засад правового забезпечення Європейської співдружності для формування правової держави в Україні.

В університетах, які уклали угоди щодо впровадження системи ECTS та мають відповідне фінансування для міжуніверситетської мобільності студентів, поширена практика щодо підвищення кваліфікації викладачів за рахунок стажування у зарубіжних вищих навчальних закладах. Такий досвід важливий з огляду на активізацію міжнародної діяльності українських університетів, підвищення мобільності українських викладачів і студентів.

Досвід, набутий у процесі координування та участі у міжнародних проєктах, фінансованих ЄС, дуже цінний для подальшого розвитку НАУ, провідних вітчизняних університетів та вдосконалення співпраці з університетами зарубіжжя. Він дає змогу отримати реальну інформацію про педагогічну систему вищої освіти України в європейському контексті та виявити основні тенденції, пов'язані зі створенням європейського простору професійної вищої освіти і науки. Також дає можливість переконатися, що вищі навчальні заклади усіх країн Європи перейшли на ступеневу систему професійної та наукової підготовки (бакалавр — магістр — PhD), у наявності особливостей, пов'язаних із традиціями назв освітніх та наукових рівнів, диференціації термінів навчання залежно від напрямів підготовки студентів, умов вступу абітурієнтів до вищих навчальних закладів. Досвід участі у міжнародних програмах і проєктах дозволив представникам вітчизняних вищих навчальних закладів реально ознайомились з особливостями організації навчального процесу, використанням методів активізації навчальної діяльності студентів, шляхів їхнього ефективного працевлаштування та виявити особливості функцій науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів, пріоритети їхньої діяльності. Корисним є ознайомлення із системами управління вищою професійною освітою з боку держави, структурою внутрішнього менеджменту, джерелами фінансування наукових досліджень, навчального процесу, діяльності органів студентського самоврядування. Цей

досвід дає змогу уточнити шляхи створення іміджу вищого навчального закладу без участі у рейтингах та конкурсах, проаналізувати складові авторитету науково-педагогічного працівника, роль студентів, органів їхнього самоуправління, самих викладачів у процедурі їхньої переатестації та підвищення кваліфікації.

Набутий досвід сприяє розв'язанню таких проблем сучасної вітчизняної системи вищої освіти: здобуття реальної автономії університетів щодо вибору напрямів підготовки, спеціальностей; перспективи формування з 1-го курсу індивідуального плану навчання студента з урахуванням вибіркової частини навчальних планів; руйнування традиційної вітчизняної системи оцінювання навчальних досягнень студентів та штучної заміни її системою оцінок за шкалою ECTS, функціональне призначення котрої — перенесення кредитів, допомога мобільності студентів²³. Нині кредитно-модульна система організації навчального процесу незначною мірою вплинула на якість підготовки фахівця, а її атрибут — ECTS є шкалою оцінювання, а не накопичення кредитів. До цього часу не утвердилася загальна практика видачі додатка до диплома європейського зразка, заради якого ця система впроваджувалась. Існують проблеми у змісті навчання та в навчальній документації, яка регламентує його реалізацію. Ці та інші проблеми зумовлені відсутністю єдності між суб'єктами освітньо-науково-виробничої взаємодії: освітнім міністерством, провідними вченими з відповідної галузі, кваліфікованими та досвідченими науково-педагогічними працівниками і особливо з роботодавцями, представниками підприємств, установ, окремими провідними спеціалістами галузі, підприємцями. Контакти зі студентами будуються у сфері негуманітарної вищої освіти здебільшого на засадах горизонтальної, а не вертикальної взаємодії. Пасивною є участь адміністративних одиниць структурних підрозділів вітчизняних університетів щодо пошуку оптимальних шляхів поліпшення матеріально-технічної бази, використання зарубіжного досвіду щодо співпраці з виробничим та підприємницьким потенціалом з надання технічних ресурсів для практичного навчання студентів. Головним завданням для НАУ, всіх університетів України залишається удосконалення практичної підготовки студентів та створення реальної навчальної документації (навчальні плани, навчальні програми, програми практик) на основі тісної співпраці Міністерства освіти і науки України, галузевих міністерств і відомств, вищих навчальних закладів та роботодавців. Проблемою в українських реаліях є залучення роботодавця не лише до процедури розподілу кадрів, а й до відбору на навчання студентів. Складною є процедура упровадження у виробництво чи інші сфери результатів досліджень науково-педагогічними працівниками²⁴.

Цінним для працівників НАУ, всієї системи вищої освіти України є досвід, напрацьований у країнах-партнерах щодо упровадження результатів наукових досліджень. Зокрема, ознайомлення з досвідом функціонування понад 10-ти полюсів компетентності у Франції: вони були створені з метою збереження освітнього, наукового й виробничого потенціалу країни та ефективності його комплексного використання. Їхнє формування та функціонування обумовлюються традиціями певної провінції (наприклад, провінція Бургундія є полюсом компетентності з виноградарства та інженерії, що виявляється у тісному зв'язку з наукою, зосередженою у класичному університеті м. Діжон, професійно спрямованою вищою освітою — інженерна школа ENESSAD, спеціалізованою освітою — Інститут вина при даному вищому навчальному закладі і підприємствами з вирощування винограду, його переробки, зберігання, збуту винної продукції; м. Ліон — полюс медицини і ветеринарної медицини)²⁵.

У західних університетах приділяється увага підвищенню кваліфікації викладацького складу. Зокрема, у Франції систематично проводяться колоквіуми університетських професорів, професори інженерних спеціальностей ґрунтовно ознайомлюються з організацією та діяльністю підприємств, що є провідними в галузі, отримуючи нову інформацію з перших вуст, а потім використовують її у навчальному процесі²⁶.

Отже, досвід організації міжнародних зв'язків та міжнародного співробітництва Національного авіаційного університету виявляє загальні тенденції інтеграції української системи вищої освіти до світового освітнього простору. Особливістю міжнародних зв'язків НАУ є спрямованість на співпрацю зі спорідненими вищими школами й участь у головних міжнародних організаціях авіаційного профілю, що й забезпечує вагомі результати діяльності, які є основою інноваційного розвитку, реформування і модернізації, а отже, й помітної інтеграції до міжнародного освітнього і авіаційного простору. Завдяки співпраці з ІКАО налагоджені численні зв'язки з авіаційними підприємствами й організаціями багатьох країн світу, здійснюється підготовка і перепідготовка авіаційних спеціалістів. Вагомим внеском НАУ в інтернаціоналізацію та інтеграцію вищої освіти є підготовка іноземних громадян, чисельність яких з кожним роком збільшується, а географія їх залучення на навчання до провідного авіаційного університету України розширюється. Досягненням є активне включення у міжнародні зв'язки і реальну співпрацю більшості структурних підрозділів, їх участь у багатьох програмах і проектах, співпраця з фондами та міжнародними організаціями.

Приклад НАУ засвідчує, що ефективність міжнародної діяльності для підвищення якості професійної підготовки як з позиції студента, так і з

позиції викладача очевидна і буде плідно розвиватися лише за умови гармонізації національної системи освіти з міжнародними стандартами. Українські студенти з кожним роком все більше отримують можливостей для продовження, завершення навчання з оволодіння певним фахом, для участі у роботі курсів з іноземних мов, ознайомлення з системою організації навчання, виховного процесу у певній європейській країні, що, у свою чергу, спричиняє потребу аналізу рівня організації навчального процесу, стратегій взаємодії у системі «викладач-студент» у вітчизняних вищих навчальних закладах. Такий аналіз певною мірою впливає на активізацію діяльності керівників структурних підрозділів університетів та науково-педагогічних працівників щодо пошуку додаткових резервів з модернізації застарілої матеріально-технічної бази, паспортизації баз практичної підготовки, надання підтримки студентам щодо працевлаштування за фахом та поступової модернізації всієї освітньої сфери і українського суспільства. На нашу думку, реалізація нового Закону України «Про вищу освіту», який набув чинності 6 вересня 2014 року, зможе утвердити кращий вітчизняний і зарубіжний досвід організації і функціонування національної вищої школи, що й забезпечить її реальний вихід на міжнародний ринок освітніх послуг.

¹ Болонський процес: тенденції, проблеми, перспективи / [Укл. В.П. Бех, Ю.Л. Маліновський; за ред. академіка В.П. Андрушенка]. — Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова. — 2004. — С. 30.

² Там само. — С. 68.

³ Болонський процес у фактах і документах. — Тернопіль. — 2003. — С. 18.

⁴ *Луговий В.І., Слюсаренко О.М., Таланова Ж.В.* Національна рамка кваліфікацій як інструмент інтеграції до Європейського простору вищої освіти // Вища освіта України № 1 (додаток 1) — 2012 р. — Тематичний випуск «Інтеграція вищої школи України до європейського та світового освітнього простору». — С. 6.

⁵ *Журавський В.С., Згуровський М.З.* Болонський процес: головні принципи входження в Європейський простір вищої освіти. — Київ: ІВЦ «Видавництво «Політехніка». — 2003. — С. 113.

⁶ *Тугай А.М., Девтерова Т.В., Девтеров І.В.* Київський центр вищих навчальних закладів. — 3-тє вид., перероб. і доп. — К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2010. — С. 20; Партнери університету // Відділ міжнародних зв'язків НАУ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://interdep.nau.edu.ua/uk/component/content/article/3-2011-11-22-12-34-31/11-2011-11-13-12-32-03.html>. — Назва з екрана. — Дата звернення: 17.04.2013.

⁷ *Тугай А.М., Девтерова Т.В., Девтеров І.В.* Там само. — С. 89–90; Інститут ІКАО // Національний авіаційний університет [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://icao.nau.edu.ua/ukrainian.php>. — Назва з екрана. — Дата звернення: 01.09.2014.

⁸ Для іноземних громадян. Офіційний сайт факультету по роботі з іноземними студентами // Національний авіаційний університет [Електронний ресурс]. — Режим

доступу: <http://nau.edu.ua/ua/menu/ab%D1%96tur%D1%96%D1%94ntu/dlya-%D1%96pozemnix-gromadyan.html>. — Назва з екрана. — Дата звернення: 01.09. 2014.

⁹ Міжнародна співпраця // Офіційний сайт Аерокосмічного інституту НАУ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://aki.nau.edu.ua/?page_id=153. — Назва з екрана. — Дата звернення: 19.03.2013.

¹⁰ Впродовж історії діяльності НАУ його назва неодноразово змінювалася. З 1994 р. по 2000 р. він називався Київський міжнародний університет цивільної авіації (КМУЦА).

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). — Ф. 166. — Оп. 18. — Спр. 316. — Арк. 3.

¹² Там само. — Арк. 4.

¹³ Програми // Відділ міжнародних зв'язків НАУ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://interdep.nau.edu.ua/uk/component/content/article/3-2011-11-22-12-34-31/65-2011-12-12-09-31-37.html>. — Назва з екрана. — Дата звернення: 19.03.2013.

¹⁴ Проекти НАУ // Відділ міжнародних зв'язків [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://interdep.nau.edu.ua/uk/component/content/article/3-2011-11-22-12-34-31/13-2011-11-13-12-34-28.html>. — Назва з екрана. — Дата звернення: 20.03.2014.

¹⁵ Фонди // Відділ міжнародних зв'язків НАУ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://interdep.nau.edu.ua/uk/component/content/article/3-2011-11-22-12-34-31/62-2011-11-25-11-44-22.html>. — Назва з екрана. — Дата звернення: 24.08.2013.

¹⁶ Барановська Л.В., Барановський М.М. Використання досвіду роботи в проектах Європейського Союзу TEMPUS/TACIS з метою підвищення якості професійної підготовки студентів // Вища освіта України № 1 (додаток 1) — 2012 р. — Тематичний випуск «Інтеграція вищої школи України до європейського та світового освітнього простору». — С. 34.

¹⁷ Франція у європейському просторі вищої освіти / Упорядн. Г.Г. Крючков, В.Б. Бурбело. — Київ: ВПЦ «Київський університет», 2005. — С. 69.

¹⁸ Барановська Л.В., Барановський М.М. Використання досвіду роботи в проектах Європейського Союзу TEMPUS/TACIS з метою підвищення якості професійної підготовки студентів // Там само. — С. 35.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. — С. 36.

²¹ Там само. — С. 36–37.

²² Там само. — С. 37–38.

²³ Франція у європейському просторі вищої освіти / Упорядн. Г.Г. Крючков, В.Б. Бурбело. — Київ: ВПЦ «Київський університет», 2005. — С. 128.

²⁴ Порівняльна педагогіка / Укл. І.М. Богданов, Н.І. Дідусь, З.Н. Курлянд, О.С. Цокур та ін. — Одеса: ПДПУ імені К.Д. Ушинського, 2000. — С. 87.

²⁵ Барановська Л.В., Барановський М.М. Використання досвіду роботи в проектах Європейського Союзу TEMPUS/TACIS з метою підвищення якості професійної підготовки студентів // Там само. — С. 40.

²⁶ Франція у європейському просторі вищої освіти / Упорядн. Г.Г. Крючков, В.Б. Бурбело. — Київ: ВПЦ «Київський університет», 2005. — С. 130–131.

Рассматривается вопрос международного сотрудничества Национального авиационного университета как важной составляющей деятельности, обеспе-

чивающей интеграцию системы высшего образования в мировое образовательное пространство. Показана роль ведущего университета в реформировании и модернизации высшей школы.

Ключевые слова: высшее образование, Болонский процесс, интеграция, международные образовательные программы, международное сотрудничество, университеты.

The question of international cooperation of the National aviation university is examined as important component of activity that provides integration of higher education system into the world educational space. It's shown the role of the leading university in reformation and modernization of higher school.

Keywords: higher education, the Bologna Process, integration, international educational programs, international cooperation, universities.

Олеся Дзира

ДРУГА ХВИЛЯ ЕМІГРАЦІЇ УКРАЇНЦІВ ДО КАНАДИ: ПРИЧИНИ, ХАРАКТЕР І СКЛАД

У статті досліджено причини, що зумовили переселенський рух українців до Канади у міжвоєнний період. Встановлено та проаналізовано етапи цього руху, обґрунтовано його хронологічні межі, подано кількісні показники, визначено характер і склад другої хвилі еміграції українців.

Ключові слова: друга хвиля еміграції українців, імміграційне законодавство, діаспора Канади.

Встановлення причин, що спонукали виїжджати українців за кордон, і причин вибору саме Канади, обставин, що завадили іммігрантам повернутись на Батьківщину і змусили залишатись там назавжди є актуальним і сьогодні. На сучасному етапі триває четверта хвиля еміграції українців. Дослідження всіх її процесів і рушіїв неможливе без вивчення і причин попередніх переселенських рухів з України. Потребують деталізації та порівняльної характеристики умови й можливості виїзду за рубіж з різних районів України, оскільки у міжвоєнний період етнічні землі України були у складі кількох держав. У наукових роботах недостатньо висвітлено вплив законодавства Канади на зростання кількості емігрантів із західноукраїнських територій, адже саме воно визначало кількісний і якісний склад імміграції українців до Канади у міжвоєнний період.

Першочергово питанням особливостей другої хвилі еміграції українців до Канади займались вчені діаспори. Ґрунтовні дослідження в цьому напрямі були здійснені М. Марунчаком¹. Автор описав становище українців у міжвоєнний період на Батьківщині та їх мотиви до виїзду, ряд імміграційних законів, що формували кількісно і якісно склад українських іммігрантів, дію допомогових товариств при виїзді українців за кордон. Причини еміграції, характер, склад, місця розселення переселенців у Канаді репрезентовано в науковому доробку ще одного вченого з діаспори М. Боровика². У незалежній Україні перші дослідження щодо виїзду до Канади були приурочені 100-річчю еміграції українців до Канади. Так, за результатами конференції, проведеної Львівським національним університетом ім. І. Франка у вересні 1991 р., було опубліковано збірник статей «Українська еміграція. Історія та сучасність». У ньому видано статтю Я. Серкіза щодо Товариства опіки над українськими емігрантами у Львові³, а також статтю С. Макарчука про українську

еміграцію із Західної України в 20–30-ті рр. ХХ ст.⁴ Політичні, соціально-економічні мотиви другої хвилі еміграції українців висвітлені у публікації тернопільських істориків Б. Лановика, М. Граф'яка, Р. Матейка⁵. Причини еміграції, її склад, характер розселення розкрито у численних наукових дослідженнях В. Євтуха⁶. Законодавство Канади, Польщі щодо переселенців, діяльність корабельних компаній, товариств опіки над емігрантами детально досліджено у монографії С. Качараби⁷. Певні відомості про ставлення канадського уряду до українських емігрантів міжвоєнного періоду, характер еміграції містяться в науковій праці В. Макара⁸. Ця ж тематика представлена і в доробку вченого з діаспори О. Мартиновича⁹. Питанням еміграції до Канади українців займалися не лише українські історики. Це стало темою дослідження В. Ковалю, який у своїй монографії порівняв український та білоруський переселенські рухи у міжвоєнну добу, в тому числі й до Канади¹⁰. Джерела з історії української діаспори Канади представлені в археографічному збірнику «Пам'ятки» за 2007 р., що присвячений 115-річчю української еміграції до Канади¹¹.

Відповідно, мета цього дослідження: проаналізувати особливості другої хвилі еміграції українців до Канади, вказуючи на її причини, хронологічні рамки, характер і склад.

Завдання: визначити причини еміграції українців до Канади; охарактеризувати характер і склад другої хвилі імміграції; виокремити етапи в переселенському русі українців у міжвоєнний період; показати вплив на них законів Канади.

Переселенський рух з українських земель між двома світовими війнами отримав назву другої хвилі української еміграції. Цей рух пояснюється рядом причин: 1) економічними; 2) соціальними; 3) політичними.

Друга хвиля еміграції зумовлювалась значною мірою економічними причинами для виїзду. Перша світова війна підірвала народне господарство. Селяни по її закінченню опинились у досить скрутному становищі. Під час війни було знищено близько 20% господарських будинків, отже кожен п'ятий господар залишився без даху над головою. Пропало 78% коней, 36% рогатої худоби, 77% іншої худоби, не згадуючи домашніх тварин¹². Заможніші українці, які не підтримували політику більшовиків, боялись конфіскації приватної власності, націоналізації промисловості, розподілу землі серед селян, втрати торгових привілеїв¹³. Цей фактор посприяв їх від'їзду за рубіж. Не кращою була економічна ситуація на українських територіях у складі Польщі. Прийняті польським сеймом 10 липня 1919 р. «Основи земельної реформи» і закон про земельну реформу від 17 грудня 1920 р. стосовно Східної Малопольщі (Галичини) спрямовувались головним чином на здійснення колонізації цих земель шляхом створення польських військових та цивільних

поселень¹⁴. У безоплатне користування колишнім військовим передавалось до 45 га землі. Урядові кола Польщі прагнули «штучно», тобто шляхом переселень, збільшити кількість поляків у західноукраїнському регіоні. По закінченню Першої світової війни на всіх західноукраїнських землях активно йшов процес парцеляції, що був підкріплений законом про земельну реформу від 17 грудня 1920 р. Українського селянина не було допущено до нього, панську заборговану землю парцелювали на вигідних умовах виключно для представників польської національності, які приїжджали з Польщі, зокрема колишніх військових. На підставі закону про колонізацію східних земель, до яких належали Волинь і Полісся, ці польські переселенці отримували безплатно наділи землі навіть там, де місцеве населення було безземельне. До 1 січня 1923 р. між поляками було розпарцельовано 110 000 га на Волині і 133 000 га на Поліссі. У Галичині між новоприбулими було розпарцельовано 200 000 га землі. Українці відчували брак землі, політична ситуація на Україні змінювалась не на їх користь¹⁵. Наприклад, у 1921 р. в ході аграрної реформи в Буковині українським селянам виділялось від 4 до 6 га землі, а румунським колоністам — 10 га¹⁶. У Другій Речі Посполитій перенаселеність була найбільшою саме на українських територіях. За даними офіційної урядової статистики найбільша кількість дрібних господарств (до 2-х га) містилась у Станіславському (67,5%), Тернопільському (55,3%) і Львівському (52,8%) воєводствах¹⁷. У скрутному становищі перебували ремісники, які не мали ринку збуту для своїх виробів. На заробітки йшли жінки та підлітки. За свою працю вони отримували мізерні кошти. Робочий день був ненормований. Середня заробітна плата робітника у Варшавському воєводстві була вдвічі вища, ніж у Станіславському чи Тернопільському¹⁸. З парцеляцією для місцевого населення зникала можливість заробітків на двірських ґрунтах. Єдиним виходом для українських селян став виїзд за кордон.

За вказівками міністра освіти Польщі С. Грабського в усіх школах насильно запроваджувалося викладання польської мови, а українська мова занепадала. Відбувалося масове злиття польських і українських шкіл, де домінуючою ставала польська. Викладали в них переважно поляки. Внаслідок проведення такої акції лише 8% учнів українського походження відвідували школи з рідною мовою навчання¹⁹. Багатьох україномовних учителів переводили на роботу на етнічно польські землі. Молоді було важко здобути вищу освіту. Жителі міст, якщо хотіли продовжувати працювати, мусили переходити на латинський обряд на вимогу польських чиновників²⁰. Українцям під Польщею не дозволялось проводити народні й церковні свята, організовувати гуртки, театральні вистави. Жителі Західної України не отримували належної медичної

допомоги. Тяжке суспільне становище погіршувалось через натиск католицької церкви на православну²¹.

Політичні мотиви також відіграли вагому роль у від'їзді українців за межі Батьківщини. Українці не хотіли бути меншовартісними громадянами поряд з окупантами. Вони відчували на собі політичний та національний гніт, дискримінацію української мови, культури, перебуваючи у складі Польщі, Румунії та меншою мірою Чехословаччини. До цього також спонукала поразка у національно-визвольних змаганнях в Україні 1917–1921 рр. і, як наслідок, встановлення радянської влади на більшій частині українських територій. Учасники цих подій через загрозу більшовицького терору вже не мали змоги залишатись на теренах Батьківщини.

Політична еміграція з Радянської України під час Української революції 1917–1921 рр. була єдиною у міжвоєнний період. Надалі не було і не могло бути ніяких масових переміщень за кордон, незважаючи на такі трагічні сторінки в історії України, як форсована примусова колективізація, Голодомор 1932–1933 рр. та небачені репресії кінця 30-х років²². У 1919 р. через Відень виїхало до Західної Європи декілька тисяч урядовців Української Народної Республіки, в основному як члени дипломатичних місій УНР. У травні 1919 р. перейшла Карпати й опинилась у межах тодішньої Чехословаччини гірська бригада Української Галицької Армії. Незабаром туди переїхала частина галицької та буковинської інтелігенції. Влітку 1920 р. до Чехословаччини передислокувалась бригада А. Кравса, а в листопаді військові другої кулеметної бригади третьої Залізної дивізії Армії УНР перетнули кордон з Румунією. Того ж місяця через річку Збруч перебралась до окупованої Польщею Галичини армія Української Народної Республіки. Як і дві перші частини, так і останню було роззброєно та інтерновано²³. В. Гірняк описав у своїй статті відступ Української Галицької Армії за Збруч у липні 1919 р. і взяття у полон декількох тисяч українських військових. Табори були в Бресті, Вадовичах, Стрількові. У них лютували черевний тиф і дизентерія. Умови проживання були жахливими²⁴. Крім вищезазначених, українці перебували ще в таких таборах Польщі, як Петриків, Ланцут, Олександр, Каліш; Чехословаччини — Ліберці, Йозефов; Румунії — Брашів, Феґераш тощо²⁵. Частина з колишніх інтернованих після звільнення емігрувала до Канади.

На території українських земель у складі Румунії уряд запровадив політику румунізації українського населення. Щоб убезпечити себе від спротиву населення, владні кола провели в регіонах компактного розселення українців арешти серед священників, учителів, селян, встановили жорсткий контроль за «підозрілими українцями», розпочали заміну укра-

їнських фахівців на роботі в адміністраціях, школах, університетах тощо на румунських, українська мова дозволялась лише в побутовому вжитку²⁶.

Репресії розпочалися і на українських землях у складі Польщі після державного перевороту 1926 р. і приходу до влади Ю. Пілсудського. До в'язниці було кинуто 6 тис. українців, 50 чол. загинуло і 1 тис. чол. поранено. Така політика панівних класів у Польщі налаштовувала проти себе українське автохтонне населення²⁷. Про жорстку політику Польщі згадувала М. Турківська, що після певного часу проживання в Канаді повернулась до Радянської України: «За панської Польщі бідували ми не менш, ніж за цісарської Австро-Угорщини. До українців ставлення було зневажливе, а то й вороже. Поліція часто арештовувала в селі тих, хто висловлював незадоволення порядками в державі Пілсудського. Одного разу був арештований і мій син Микола»²⁸. Отже, всі активні учасники української революції, борці за українську незалежність за таких обставин вже не мали змоги залишатись на теренах Батьківщини.

Таким чином, економічна, соціальна, політична ситуація в Україні після Першої світової війни, ліквідації УНР, ЗУНР, розчленування західноукраїнських земель між Польщею, Чехословаччиною, Румунією та Радянською Росією спричинило масову хвилю еміграції українців.

Якщо говорити про виїзд українців за океан у міжвоєнний період, то Канада за статистичними даними вийшла на перше місце за кількістю переселенців. Це було пов'язано зі встановленням ряду обмежень на в'їзд у США, а також кращими умовами для проживання і праці в Канаді, ніж в Аргентині, Бразилії, Парагваї, Уругваї тощо²⁹. Канада відчувала потребу в робочій силі у сфері сільського господарства. Жителі України також пам'ятали про матеріальну та моральну підтримку діаспори Канади у період Української революції 1917–1921 рр.

Мотиви еміграції визначили і її характер. Це була вже не суто заробітчанська еміграція, а й політична. На противагу «піонерам» іммігранти після Першої світової війни були більш освічені й національно свідомі, а також краще забезпечені матеріально. Як зазначає В. Макар, вони часто привозили з собою від 300 до 2 000 доларів, що на той час було немалою сумою, і мали можливість придбати кращі ферми, ніж у деяких їх попередників. Вартість ферм тоді була від 200 до 7 500 доларів³⁰. Друга хвиля еміграції до Канади більшою мірою складалася з працівників у сфері сільського господарства. Це обумовлювалось як економічними мотивами при переселенні, так і законодавством Канади. Так, канадським урядом 31 січня 1923 р. було видано розпорядження, яке обмежувало наплив нових іммігрантів. Разом з цим у ньому наголошувалося на бажаності переїзду до Канади саме землеробів. Про надання переваги працівникам у сфері сільського господарства свідчить у своїх спогадах

В. Гавриш: «Згодом імміграційний уряд почав вимагати від іммігрантів, що приїздили до Канади, щоб вони склали депозит. Від родин вимагали депозит у висоті 700–1 500 доларів і зобов'язання осісти на фармах і господарювати... Як іммігранти приїхали до Канади і знайшли фарми, їм гроші повертали, тоді вони користувалися ними, щоб закупити, що було потрібно до фармування»³¹.

Хоч селяни і робітники домінували, другий потік іммігрантів був також представлений політичними емігрантами та ветеранами війни за незалежність 1917–1921 рр. Отже, серед іммігрантів другої хвилі еміграції зустрічаємо колишніх вояків і старшин української армії, службовців державного апарату, вчителів, науковців, представників інтелігенції, промисловців, людей вільних професій, великих та середніх землевласників і членів їх родин, торговців, священнослужителів та підприємців.

Серед них були відомі провідники українських визвольних змагань, деякі з яких залишились там назавжди. Серед них були представники армії: генерал В. Сікевич, генерал М. Капустянський, полковники Є. Коновалець, Р. Сушко, А. Мельник; політичні діячі: професор І. Боберський, О. Назарук, Н. Григоріїв, М. Шаповал, М. Мандрика, В. Коссар, О. Кисілевська; видатні митці: О. Кошиць із капелою, бандурист В. Ємець, диригент і композитор Є. Турула, балетмейстер В. Авраменко³².

Склад іммігрантів зумовлював і характер їх розселення. Певна частина приїжджих надавала перевагу проживанню у містах і на їх околицях. Українці влаштовувались на роботу на шахтах, лісопереробних, вагоноремонтних заводах, у транспортній сфері, у кравецькій й кушнірській майстерні та ін. Ті, що хотіли працювати в сільськогосподарській галузі, розміщувались у селах. Тобто розселення іммігрантів визначалось можливостями працевлаштування та професійною підготовкою переселенців, а згодом до цього долучилась обставина наявності в тій чи іншій місцевості мешканців українського походження³³. Керівник Волинського еміграційного управління так характеризував склад української еміграції до Канади: «В Канаду виїжджають винятково землероби, які мають відповідний капітал на купівлю в цій країні землеробських господарств, і незначна кількість сільськогосподарських робітників — на найману працю» (Держархів Волинської обл. ф. 46, оп. 2, спр. 594, арк. 12)³⁴. Оскільки канадський уряд не хотів приймати до країни працівників з інших сфер, керівник волинського еміграційного управління не зазначив їх у переліку емігрантів. Провінція Манітоба нараховувала найбільшу частку українського населення в Канаді. Там проживало 30% від трьохсоттисячної української діаспори. Вінніпег був центром життя української громади в Канаді³⁵. Нові іммігранти продовжували заселяти степові провінції

Альберту та Саскачеван. Напередодні Другої світової війни у степових провінціях українці становили 9–12% від усього населення³⁶. Облаштувалися вони і в Онтаріо, Квебеці та Британській Колумбії. На 1931 р. найбільшими міськими осередками для українців, окрім Вінніпегу (близько 25 тис. чол.), стали Торонто, Едмонтон (понад 5 тис. чол. у кожному), Тандер Бей (понад 4 тис. чол.), Монреаль (близько 4 тис. чол.), Саскатун і Віндзор (близько 2 тис. у кожному), Гамільтон, Ріджайна і Садбері (понад тисяча в кожному). Отже, у 1931 р. в містах проживало 25,1% всіх українців Канади³⁷. Місця масового поселення українців представлені українськими топонімами, що свідчило про бажання українців діаспори зберегти свою етнічну самобутність³⁸.

Характер і склад другої хвилі еміграції посприяв тому, що з числа емігрантів міжвоєнного періоду постало значне число лідерів та учасників громадсько-політичних, культурно-освітніх та допомогівих об'єднань діаспори Канади. Українці стали обіймати важливі посади в уряді, а М. Лучкович у 1924 р. був обраний до канадського парламенту.

Другий етап українського переселення до Канади розпочався по закінченні Першої світової війни і, на думку М. Боровика, тривав від 1922 до 1939 р., оскільки перші повоєнні роки характеризувались сильними обмеженнями імміграції. Так, улітку 1919 р. уряд домініону у зв'язку зі зростаючим безробіттям заборонив імміграцію до весни 1920 р. У 1919 р. також був виданий спеціальний указ, що не дозволяв прибуття до Канади громадян держав ворожих Великобританії в часи Першої світової війни. Це було частково пов'язано з економічними негараздами в Канаді в 1918–1921 рр. У 1921 р. національний дохід Канади порівняно з 1920 р. скоротився на 14%, експорт — на 13%, валова продукція сільського господарства зменшилася на 30%³⁹. Також воєнні дії, що відбувалися в Європі, вплинули на становище українців у діаспорі. Частина з них була колишніми громадянами Австро-Угорщини. А згідно з тогочасними законами «ворожі іноземці» мали бути інтерновані в концентраційні табори. З 1914 по 1920 р. було інтерновано 8 579 чоловік, з них 3 138 вважалися «військовополоненими», решта цивільними, серед яких були жінки та діти. Частина з інтернованих у 1916 р. було відпущено під «слово честі» на роботу на ферми⁴⁰. Таке ставлення до іммігрантів пояснювалось і внутрішнім становищем в країні. Так, у 1918 р. безробітні ветерани війни руйнували українські інституції й вимагали депортації іммігрантів. А в 1919 р. провінційним урядом Манітоби було створено слідчий комітет над чужинцями для визначення, хто з приїжджих «лояльний» і кого потрібно депортувати⁴¹. Міністерство закордонних справ Великобританії в січні 1915 р. надіслало уряду Канади лист, у якому зазначалось, що українські емігранти, котрі прибули до Канади під час I Світової війни, не

становлять ніякої загрози. Війна завершилась у 1918 р., а ув'язнених звільнили тільки в 1920 р. Ті, хто перебував у концтаборах, отримували гроші за роботу в декілька разів менше, ніж вільні громадяни. Понад 60 тис. чол. були позбавлені політичних прав⁴².

Таке становище українців у повоєнний період, а саме до 1923 р., призвело до рееміграційних тенденцій у діаспорі. Згідно з інформацією дипломатичних документів, у грудні 1919 — січні 1920 р. консульство Польщі у Монреалі видало 1 300 паспортів для реемігрантів, які хотіли повернутись до Східної Галичини. 70% з них були українцями. За 1920 р. кількість бажаючих залишити Канаду зросла до 7 000 осіб. Проте, коли з'ясувалось, що в Польщі немає реальних можливостей придбати земельні наділи, а повернення вдруге до Канади за її імміграційним законодавством може бути неможливим, багато кандидатів на виїзд передумали реемігрувати. Остаточо повоєнна рееміграція становила 4 000 осіб⁴³.

Отже, через таку політичну ситуацію в Канаді в 1914–1921 рр. до неї виїхали лише 600 українців. А за період 1918–1925 рр. до Канади прибуло 3 700 осіб української національності. Це були переважно дружини та діти тих українців, котрі прибули за океан ще до I світової війни. Широкомасштабна українська імміграція відновилась у 1923 р., коли було дозволено в'їзд з країн Південної та Східної Європи. Так, у 1923 р. було внесено зміни до Канадського імміграційного акту, згідно з якими дозволено в'їзд з країн, що були раніше воєнними противниками Великобританії. Отже, потік емігрантів збільшився⁴⁴. Ці зміни були пов'язані з масовим від'їздом безробітних канадців з Канади протягом п'яти останніх років і неможливістю знайти відповідну заміну ним у Британії, що спричинило зняття заборони на в'їзд іммігрантів із Східної та Центральної Європи. Федеральний уряд дозволив емігрантам, чийх послуг потребувала економіка Канади, селитись у країні⁴⁵. Цьому процесу також сприяла угода, підписана між канадським урядом і залізничними компаніями «Canadian National Railways» (далі — CNR), «Canadian Pacific Railways» (далі — CPR) 15 листопада 1925 р., яка надавала останнім право забирати емігрантів зі Східної Європи. За таких умов мореплавні агентства почали проводити в Західній Україні агітацію за еміграцію до Канади. Оскільки залізничні компанії були власниками значної кількості земельних площ у Канаді, збільшення напливу емігрантів гарантувало їм величезні прибутки. Реалізація угоди активізувала еміграційні процеси в Західній Україні.

У Польщі агітація за еміграцію була формально заборонена, тому члени агентств діяли нелегально. Так, наприклад, у Заліщицькому повіті О. Венклер, що тримав еміграційне товариство, маскував його під меб-

левий склад. Польське інформаційно-колонізаційне бюро у Вінніпезі розіслало громадським управам у Західній Україні листи із вказівкою «вербувати населення у значних кількостях на виїзд до Канади». За кожних 50 емігрантів бюро обіцяло агентові безкоштовний проїзд до Канади і в зворотньому напрямку або 150 американських доларів⁴⁶.

До початку Другої світової війни до Канади прибуло від 68 до 70 тисяч осіб. Пік переміщення до Канади українців припав на 1927–1929 рр., коли прибула половина всієї міжвоєнної імміграції. З початком світової економічної кризи процес переселення призупинився. Частими стали випадки депортацій українців на Батьківщину⁴⁷. У 1930 р. дію «залізничної угоди» не було продовжено. Тому вже у 1932 р. кількість іммігрантів українців становила — 705 осіб, а в 1932–1934 рр. — 1 274 особи. У 1934 р. канадським урядом було прийнято закон, за умовами якого з 1935 р. позови проти фермерів не могли розглядатись у судах. Цим займалось спеціально утворене Управління з фермерських заборгованостей, яке могло надати їм більше часу на виплату боргу під заставу землі чи сільськогосподарської техніки. Це розв'язувало не тільки проблему розорення фермерів, а й сприяло збільшенню кількості іммігрантів у зв'язку із покращенням економічного становища в Канаді. Отже, імміграційний рух дещо поживавився в 1934 р., хоч його кількісні показники були нижчими, ніж у попередні роки (у 1935–1939 рр. близько 5 350 осіб). Як зазначено в документах, бажаючих виїхати до Канади було в 5 разів більше, ніж дозволено її урядом⁴⁸. Все ж такі умови для в'їзду до Канади скоротили кількість іммігрантів у 30-ті рр. ХХ ст. Через обмеження, встановлені урядом Канади, друга хвиля імміграції була значно меншою за чисельністю, ніж перша. Так, вона складала близько 70 000 осіб, тоді як перша — 180 000.

За статистичними підрахунками основну масу емігрантів склали вихідці з Галичини, на другому місці з Волині та Західного Полісся, потім з Закарпаття і найменше з Буковини. Практично не було виїзду з території радянської України. З Галичини до Канади виїхало 48 тис. чол., із Закарпаття — 6 тис. чол., з Буковини — 11 тис. чол.⁴⁹ Уряди Польщі, Румунії, Чехословаччини не ставили серйозних перешкод перед еміграцією українців. Вони бачили в ній користь, адже через виїзд зменшувалась кількість непотрібного їм українського населення. Навіть з таких таборів та тюрем під Польщею, як Береза Картузька, Ланцут, Стшалково та Бригідки у Львові можна було забрати українців, за умови, що вони залишать рідний край⁵⁰. Більше того, українська та єврейська еміграції навіть заохочувались. Наприклад, польський еміграційний уряд для стимулювання переселенського руху із Західної України сформував систему кредитування бажаючих виїхати. На думку польських чинов-

ників, ця система повинна була приносити додаткові прибутки до скарбниці, оскільки емігрант, працюючи за кордоном, повертав ці гроші з відсотками. Спочатку емігрантам давали короткострокові кредити в обсязі 50% від суми корабельної карти емігранта⁵¹. Таким чином, ці кредити також сприяли збільшенню кількості бажаючих емігрувати.

Вимоги для виїзду з Польщі розписані в Інструкції у справі еміграції, розробленій Еміграційним управлінням Речі Посполитої від 18 лютого 1928 р.⁵² В ній також подаються умови, поставлені для в'їзду до Канади її урядом, розписано роль і функції корабельних товариств у процесі еміграції.

Курс політики Польщі пояснювався бажанням польського уряду знизити соціальну напруженість у регіонах, заселених українцями, зміцнити становище поляків у Західній Україні, зменшити прояви національно-визвольної боротьби, розв'язати проблему безробіття та малоземелля серед поляків через від'їзд населення інших національностей.

Як бачимо, політика Польщі була спрямована на зміцнення економічного і суспільного становища польського елемента на західноукраїнських територіях. Одним з напрямів втілення цього задуму було активне сприяння і пропаганда переселення українців. При цьому уряд створював перепони перед міграцією українців на сезонні роботи до Європи.

Для виїзду емігрантам у першу чергу потрібні були паспорти. Ті жителі Західної України, що не мали польських паспортів, не могли дістатись Канади. Паспорти, видані Лігою Націй, і, так звані, нансенівські паспорти не давали права на в'їзд до Канади. Цікаво, що з такими паспортами пропускали до Канади німців, євреїв і втікачів з Румунії⁵³.

Виїзд українців з території Чехословаччини не зустрічав особливих перешкод у законодавстві країни. Про умови еміграції з Чехословаччини пише у своїх спогадах Андрій Господин⁵⁴.

З УРСР було виїхати значно складніше, практично не можливо. Умови виїзду до Канади детально описав у своїх спогадах О. Брик, колишній житель села Вороновиця Вінницької області. У них автор ознайомлює і з механізмом російської бюрократії урядових установ, і з контролем ЧЕКА, і з перешкодами на митницях. Для виїзду з УСРР потрібно було мати проїзний квиток на корабель, виклик від родичів з Канади, закордонний паспорт, довідку з військкомату, медичну довідку, канадську візу. Для отримання паспорта на той час (це 1926 р.) вимагалось: «принести п'ять «справок» (посвідчень): 1. від завкому цукроварні; 2. від Степанівської сільради ...; 3. від поліції; 4. від Вороновицького райвиконкому; 5. від суду. — До тих паперів треба долучити 200 рублів (7-місячна платня!) за паспорт і все це здати до фінвідділу». Емігрант після «ходження по митарствах» советських канцелярій» і переданні хабаря начальнику закордонного відділу таки отримував паспорт⁵⁵. Окрім зазначених вище

документів, існувало ще свідоцтво про професію, про вироблення якого ми дізнаємось з листа Російсько-канадсько-американського пасажирського агентства (далі — РУСКАПА) до громадянки Є. Машковської від 27 квітня 1926 р.: «Кроме того ... просим немедленно прислать свидетельство о том, что Вы по профессии домашняя прислуга, названное свидетельство может быть получено от Биржи Труда, Профсоюза или Милиции»⁵⁶. Оформленням документів для візи займалось акціонерне товариство РУСКАПА, учасниками якого були пасажирські перевізники. РУСКАПА надавало допомогу громадянам СРСР в оформленні документів для виїзду за кордон, здійснювало їх відправлення в тому числі до Канади. Як бачимо, отримання візи на виїзд з більшовицької України було складним і довготривалим процесом. З радянських територій українські емігранти виїжджали спершу до Європи, а вже пізніше частина з них перебиралась до Канади. Сказане стосується не тільки СРСР, а й Польщі. Навіть з Шанхаю українські емігранти переїжджали до Канади. Так, у 1928 р. їм допомогло переїхати Товариство опіки над українськими переселенцями імені святого Рафаїла в Канаді⁵⁷. У радянській Україні учасники визвольних змагань заповнили табори Сибіру, Соловків. А ті, яким вдалося перебратись через Сибір до Китаю та Японії, мали змогу виїхати до Канади. Таких «щасливців» було небагато. Перед звичайними громадянами УРСР стояла так звана «залізна завіса», що унеможлилювала переселення за кордон⁵⁸.

Вагому роль у еміграції українців до Канади відіграли мореплавні компанії. Перевезенням емігрантів до Канади займались переважно «Canadian Pacific Railways», «French Line», «Cunard Line», «White Star Line» і «Linja Gdynia-Ameryka». CPR здійснювала перевезення власними кораблями, а CNR не мала власного флоту й уклала угоди на перевезення з Польщі з певними корабельними компаніями⁵⁹. Від агентів пароплавних та залізничних компаній українці дізнавались на перших порах про умови життя в Канаді. Працівники корабельних товариств розсилали по селах буклети і запрошували користуватися їхніми послугами під час переїзду зі «старого краю» до Канади. З Гдині та Гданська курсували регулярно кораблі до Галіфаксу, Сейнт Джану, Квебеку і Монреалю⁶⁰. Загалом на 1928 р. шифкарта на корабель до Канади у третьому класі коштувала від 132 доларів, до Вінніпегу — 157⁶¹.

Таким чином діяльність мореплавних компаній певною мірою сприяла збільшенню потоку емігрантів до Канади, оскільки від кількості перевезених залежали їх прибутки. З часом вони стали виконувати функцію посередників у отриманні віз для емігрантів.

Як зазначав М. Марунчак, «поселенці другої доби приїздили до Канади вже наче в гості»⁶². Вони були краще ознайомлені з умовами переїзду і тим, що їх чекатиме в Канаді, вони також могли користуватись, окрім

порад корабельних компаній, допомогою спеціалізованих «товариств опіки» над українськими емігрантами, що постають саме в міжвоєнний період еміграції, а також підтримкою своїх попередників. У портах Квебеку, Галіфаксу та Монреалю прибулих зустрічали представники українських церковних парафій та громадських організацій. Саме усвідомлення, що емігрант знайде в країні поселення своїх земляків, вселяло в нього почуття певної безпеки⁶³.

В. Гавриш, власник імміграційного агентства, згадував, як «допомагав нашим українським імігрантам у всіх їх справах... За перших кілька років праці в моєму іміграційному бюро (1927–30 рр.) я спровадив до Канади досить поважне число наших людей з України. Найбільше приїжджало неодружених... Для самітніх, які не могли собі самі допомогти, ми шукали праці на фармах. До того ми користувалися агентами, які їздили по фармах і старалися знайти працю у фермерів для тих людей. А агентам платив колонізаційний відділ іміграційного уряду по доларові за кожного робітника, для якого знайдено працю на фармах»⁶⁴. Громадський діяч порівнював становище новоприбулих українських та іноземних імігрантів у Канаді: «імігрантами, що приїждять до Канади, опікується в більшій чи меншій мірі дипломатичне представництво їх матерньої держави, яке урядує в Оттаві, чи консулати, що є по різних канадських містах... Нами ніхто не журився й ніхто не опікувався... Тут у Канаді нашими людьми опікувалися лиш різні агенти, що працювали для тих подорожніх компаній, які заробляли гроші на імігрантах, або агенти залізничних компаній чи будови шляхів, які також діставали комісове за знайдених робітників. А так наші люди були здані на самих себе, на наші парафіяльні та світські організації, що допомагали емігрантам у такий чи інший спосіб»⁶⁵.

Допомогу українським переселенцям надавали і спеціалізовані товариства. У Західній Україні діяло Товариство допомоги українським емігрантам, що виникло у Львові на початку 1925 р. Його головою було обрано М. Заячківського. Він обіймав цю посаду до 1938 р., а після його смерті це місце заступив А. Говикович. Товариство поставило перед собою такі завдання: допомога українським емігрантам у справах виїзду та повернення; підтримання зв'язків з осередками української еміграції; захист інтересів українських емігрантів перед польськими й закордонними властями; вивчення й висвітлення питань, пов'язаних з еміграцією⁶⁶.

На теренах Чехословаччини, на Закарпатті, діяли Комітети допомоги українським збігцям, що займались питаннями еміграції. Одним з перших такий комітет постав в Ужгороді під керівництвом Ю. Колшуняка. Окремо діяв Комітет опіки над емігрантами УГА, створений у травні 1923 р. Його

головою був професор С. Смаль-Стоцький. Комітет організував виїзд вояків за межі ЧСР і допомагав тим, хто вирішив залишитись. На території Румунії у свою чергу діяв Український громадський допомогивий комітет, створений у вересні 1923 р., відразу ж після ліквідації таборів для інтернованих. До його правління увійшов Г. Порохівський⁶⁷.

У Канаді діяло аналогічне львівському Товариство опіки над українськими переселенцями імені святого Рафаїла, створене 1924 р. в Саскатуні і Вінніпезі. У статуті товариства було визначено такі напрями його роботи: «Товариство дає через своїх відпоручників всякі інформації листами і часописами, а також усно, про Канаду, про набування землі і спосіб господарювання, про заробітки і підприємства в Канаді ...; товариство дає пояснення про найкращий спосіб відбування подорожі до Канади, щоби переселенці могли уникнути яких-небудь страт або прикростей в дорозі; товариство порозумівається з правительством домінії і провінцій в Канаді, а також відповідними товариствами чи підприємствами, щоби під кожним зглядом улегшити українським поселенцям загосподарювання в Канаді ...; товариство полагоджує всякі зажалення українських іммігрантів в справі страт або прикростей, які прийшлося потерпіти при виїзді з Рідного Краю. При переїзді, і при шуканні роботи або при осіданні на рілі в Канаді, щоби поробити кроки до направлення заподіяної шкоди і до усунення заповіджених прикростей на будуче; товариство закладає доми для приїзжих українців, на час початкового побуту в Канаді; товариство видає свою часопись, брошури і книжки. Товариство запрошує на наради фахівців і знавців» (цитата М. Марунчака за примірником статуту, що зберігається у фонді І. Боберського в Архіві осередку української культури і освіти у Вінніпезі)⁶⁸. Першим головою допорогової організації став о. проф. Є. Турула, який згодом передав керівництво установою С. Савулі, а від нього перебрав провід К. Продан, що управляв товариством 15 років до кінця його існування⁶⁹. У Канаді діяли також інші установи з питань допомоги емігрантам.

Як результат, діяльність «товариств опіки» в діаспорі та на теренах України сприяла організованому еміграційному рухові до Канади, базуючись на громадських засадах і на ініціативі членів, значно полегшила і покращила умови поселення і пошуку роботи українців у Канаді у міжвоєнний період.

Таким чином, друга хвиля еміграції українців до Канади була зумовлена економічними, соціальними та політичними причинами. Результатом Першої світової та громадянської воєн став не тільки занепад економіки України, а й поділ її територій між Польщею, Румунією, Чехословаччиною та Росією. За таких обставин, окрім руйнації частини господарств, українці в складі нових держав зіштовхнулись з малоземеллям, надлиш-

ком робочої сили і, як наслідок, безробіттям, браком перспектив для забезпечення молоді гідною освітою, національним та політичним гнітом, репресіями. Українці стали нацменшиною на власній землі, їх права нівелювались. Таке положення речей стимулювало їх до пошуку нових можливостей за кордоном.

Еміграція міжвоєнного періоду за своїм характером була вже не суто заробітчанською, в порівнянні з першою хвилею, а й політичною. Імігранти після Першої світової війни були більш освічені й національно свідомі. Виїжджали до Канади не бідні, а забезпечені українці. Це впливає з того, що вони могли придбати недешевий корабельний квиток і пред'явити квоти, визначені канадським законодавством. Новоприбулі українці доклали значних зусиль у боротьбі за відновлення втраченої української державності. Багато з політичних емігрантів, які виїхали до Канади, створили в ній ряд громадських, культурних та освітніх установ. Все ж кількість економічних емігрантів у міжвоєнний період перевищувала кількість політичних. Це пояснюється як економічними мотивами при переселенні, так і розпорядженнями Міністерства імміграції і колонізації Канади. Склад емігрантів зумовив і місця їх розселення. Українці продовжували заселяти степові провінції Манітобу, Альберту, Саскачеван, меншою мірою в Онтаріо, Британську Колумбію, Квебек. Вони надавали перевагу поселенням у сільській місцевості, що вказувало на їх зайнятість у сфері сільського господарства. Українці також влаштовувались на роботу на шахтах, лісопереробних, вагоноремонтних заводах, у транспортній сфері, в кравецькі й кушнірські майстерні та ін. В містах вони могли ставати службовцями, вчителями тощо.

Міжвоєнну хвилю імміграції до Канади можна поділити на такі етапи: 1) 1918–1925 (цей період позначився обмеженням імміграції у зв'язку з економічним становищем і імміграційним законодавством Канади щодо іноземців з країн-противників Великобританії у I Світовій війні) 2) 1926–1929 (етап пройшов під впливом «залізничної угоди» від листопада 1925 року, що тривала до 1930); 3) 1930–1934 (характер цього етапу був результатом економічної кризи в Канаді і обмежувальних заходів Департаменту імміграції та колонізації); 4) 1935–1939 (останній період відзначився відновленням та зростанням у незначному обсязі еміграції у зв'язку із покращенням економічного становища Канади).

Імміграційне законодавство Канади не забороняло остаточно в'їзд українців до країни, а лише призупиняло чи зменшувало кількісно в залежності від економічних, політичних, суспільних обставин, що склались в державі. Такими обставинами були реалії I світової війни, Великої економічної депресії тощо. Про умови життя в Канаді українці дізнавались у першу чергу від агентів мореплавних компаній та від допомогових товариств.

Міжвоєнний потік емігрантів не тільки збільшив чисельно склад української діаспори в Канаді і розширив ареали розселення українців. З їх приїздом у діаспорі постають нові форми громадського життя. Нові переселенці посприяли підвищенню культурно-освітнього рівня представників діаспори. Друга хвиля імміграції до Канади привезла з собою нові гасла, вояцький дух, запал до боротьби за незалежність України і, таким чином, внесла зміни до політичної свідомості українців в еміграції.

¹ *Марунчак М.Г.* Історія українців Канади: у 2-х т. / М.Г. Марунчак. — Вінніпег: накладом Української вільної академії наук в Канаді, 1991. — Т. 2. — 512 с.; *Марунчак М.Г.* Студії до історії українців Канади: у 5 т. / М.Г. Марунчак. — Вінніпег: Українська вільна академія наук, 1973–1980. — Т. 5: Розвідки та документи міжвоєнної доби. — 299 с.

² *Боровик М.* Століття українського поселення в Канаді (1891–1991) / М. Боровик. — Монреаль — Оттава: Українська Могілянсько-Мазепинська академія наук (УММАН), 1991. — 485 с.; *Боровик М.* Українсько-канадська преса та її значення для української меншини в Канаді / М. Боровик. — Мюнхен: Український вільний університет, 1977. — 341 с.

³ *Серкіз Я.* Львівське товариство опіки над українськими емігрантами (1925–1939 рр.) / Я. Серкіз // Українська еміграція. Історія і сучасність. Матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади / упоряд. Ю.Ю. Сливка. — Львів: Каменяр, 1992. — С. 334–339.

⁴ *Макарчук С.* Динаміка української еміграції із Західної України в 20–30-ті рр. ХХ ст. / С. Макарчук // Українська еміграція. Історія і сучасність. Матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади / упоряд. Ю.Ю. Сливка. — Львів: Каменяр, 1992. — С. 116–119.

⁵ Українська еміграція: від минувшини до сьогодення / Б.Д. Лановик, М.В. Траф'як, Р.М. Матейко та ін.; за ред. Б.Д. Лановика. — Тернопіль: Чарівниця, 1999. — 512 с.; Історія української еміграції: навч. посібник // Б.Д. Лановик, Р.Т. Гром'як, М.В. Траф'як та ін.; за ред. Б.Д. Лановика. — Київ: Вища школа, 1997. — 520 с.

⁶ Зберігаючи українську самобутність: колективна монографія / В.Б. Євтух, Є.Є. Камінський, О.О. Ковальчук, В.П. Трощинський. — Київ: ІНТЕЛ, 1992. — 100 с.; *Євтух В.Б., Трощинський В.П., Попок А.А.* Закордонне українство: навчальний посібник / В.Б. Євтух, В.П. Трощинський, А.А. Попок. — Київ: ВІК, 2005. — 308 с.; *Євтух В.Б., Ковальчук О.О.* Українці в Канаді / В.Б. Євтух, О.О. Ковальчук. — Київ: Будівельник, 1993. — 144 с.

⁷ *Качараба С.П.* Еміграція з Західної України (1919–1939) / С.П. Качараба. — Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2003. — 416 с.

⁸ *Макар В.Ю.* Соціально-політична інтеграція українців у поліетнічне суспільство Канади / В.Ю. Макар. — Чернівці: Прут, 2006. — 284 с.; *Макар В.Ю.* Імміграційна політика канадських властей: досягнення та проблеми / В.Ю. Макар // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ століття: доповіді та повідомлення (Чернівці, 16–18 травня 2000 р.) / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, відповід. ред.: Л. Винар, Ю. Макар. — Чернівці: Рута, 2001. — Т. 4. — С. 91–96.

⁹ *Martynowych O.T., Kazymyra N.* Political activity in Western Canada, 1896–1923 / O.T. Martynowych, N. Kazymyra // *A heritage in transition: essays in the history of Ukrainians in Canada* / Ed. by M. Lupul. — Toronto: published by McClelland and Stewart, Ltd., 1982. — P. 85–107; *Martynowych O.T.* The Ukrainian bloc settlement in East Central Alberta, 1890–1930: a history / O.T. Martynowych. — Edmonton: Alberta culture, 1985. — 421 p.

¹⁰ *Коваль В.У.* Узаємасувязі беларускай і украінскай дыяспар у міжваенны перыяд / В.У. Коваль. — Мінск: РІВШ, 2012. — 313 с.

¹¹ Пам'ятки: археографічний щорічник. — Київ: Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 2007. — Т. 7. — 449 с.

¹² *Марунчак М.Г.* Історія українців Канади: у 2-х т. / М.Г. Марунчак. — Вінніпег: накладом Української вільної академії наук в Канаді, 1991. — Т. 2. — С. 21.

¹³ Зарубіжні українці: довідник / С.Ю. Лазебник (кер. авт. кол.), Л.О. Лещенко, Ю.І. Макар та ін. — Київ: Україна, 1991. — С. 34

¹⁴ *Макар В.Ю.* Соціально-політична інтеграція українців у поліетнічне суспільство Канади / В.Ю. Макар. — Чернівці: Прут, 2006. — С. 71–72.

¹⁵ *Боровик М.* Століття українського поселення в Канаді (1891–1991) / М. Боровик. — Монреаль–Оттава: Українська Могилянсько-Мазепинська академія наук (УММАН), 1991. — С. 6.

¹⁶ *Рендюк Т.Г.* Українці в Румунії та румуни в Україні: проблеми минулого та сучасне становище / Т.Г. Рендюк. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. — С. 73.

¹⁷ *Коваль В.У.* Узаємасувязі беларускай і украінскай дыяспар у міжваенны перыяд / В.У. Коваль. — Мінск: РІВШ, 2012. — С. 79.

¹⁸ Зарубіжні українці: довідник / С.Ю. Лазебник (кер. авт. кол.), Л.О. Лещенко, Ю.І. Макар та ін. — Київ: Україна, 1991. — С. 36.

¹⁹ Історія української еміграції: навч. посібник // Б.Д. Лановик, Р.Т. Гром'як, М.В. Траф'як та ін.; за ред. Б.Д. Лановика. — Київ: Вища школа, 1997. — С. 295.

²⁰ *Гірняк В.* Причини й характер другої еміграції / В. Гірняк // За честь, за славу, за народ!: збірник на золотий ювілей Української стрілецької громади в Канаді 1928–1978 / ред. З. Книш. — Торонто: видання головної управи Української стрілецької громади в Канаді, 1978. — С. 55–58.

²¹ Історія української еміграції: навч. посібник // Б.Д. Лановик, Р.Т. Гром'як, М.В. Траф'як та ін.; за ред. Б.Д. Лановика. — Київ: Вища школа, 1997. — С. 294–295.

²² Зарубіжні українці: довідник / С.Ю. Лазебник (кер. авт. кол.), Л.О. Лещенко, Ю.І. Макар та ін. — Київ: Україна, 1991. — С. 35.

²³ *Боровик М.* Українсько-канадська преса та її значення для української меншини в Канаді / М. Боровик. — Мюнхен: Український вільний університет, 1977. — С. 26–27.

²⁴ *Гірняк В.* Причини й характер другої еміграції / В. Гірняк // За честь, за славу, за народ!: збірник на золотий ювілей Української стрілецької громади в Канаді 1928–1978 / ред. З. Книш. — Торонто: видання головної управи Української стрілецької громади в Канаді, 1978. — С. 55–58.

²⁵ *Див. Павленко М.* Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.) / М. Павленко. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. — 352 с.

²⁶ *Рендюк Т.Г.* Українці в Румунії та румуни в Україні: проблеми минулого та сучасне становище / Т.Г. Рендюк. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. — С. 69–73.

²⁷ *Зубалій О.Д., Лановик Б.Д., Траф'як М.В.* Історія української діаспори: навч. посібник для студентів вузів. — Київ: ІЗМН, 1998. — С. 53.

²⁸ Турківська М.І. Сторінки мого життя / М.І. Турківська // Як ми жили за океаном: розповіді репатріантів. — Львів: Кн.-журн. вид-во, 1958. — С. 48.

²⁹ Дністрянський М.С. Етнографія України: навчальний посібник / М.С. Дністрянський. — Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. — С. 159.

³⁰ Макар В.Ю. Соціально-політична інтеграція українців у поліетнічне суспільство Канади / В.Ю. Макар. — Чернівці: Прут, 2006. — С. 93.

³¹ Гавриш В. Моя Канада і я: спогади й розповіді про українських піонерів у Канаді / В. Гавриш. — Едмонтон: видано коштом автора, 1974. — С. 114.

³² Пропам'ятна книга Українського народного дому у Вінніпегу / Матеріяли до цієї книги зібрав і написав Семен Ковбель; зредагував проф. Д. Дорошенко. — Вінніпег: видано заходами і коштом Українського народного дому у Вінніпегу, Trident press limited, 1949. — С. 112.

³³ Зберігаючи українську самобутність: колективна монографія / В.Б. Євтух, Є.Є. Камінський, О.О. Ковальчук, В.П. Трощинський. — Київ: ІНТЕЛ, 1992. — С. 17.

³⁴ Макарчук С. Динаміка української еміграції із Західної України в 20–30-ті рр. ХХ ст. / С. Макарчук // Українська еміграція. Історія і сучасність. Матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади / упоряд. Ю.Ю. Сливка. — Львів: Каменярь, 1992. — С. 117.

³⁵ Герус О.В. Консолідація української суспільности в Канаді / О.В. Герус // Життєвий досвід українців в Канаді: рефлексії / ред. кол.: О.В. Герус, І. Герус-Тарновецька, С. Ярмусь. — Вінніпег: Українська вільна академія наук у Канаді, 1994. — С. 126–127.

³⁶ Качараба С.П. Еміграція з Західної України (1919–1939) / С.П. Качараба. — Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2003. — С. 189.

³⁷ Макар В.Ю. Соціально-політична інтеграція українців у поліетнічне суспільство Канади / В.Ю. Макар. — Чернівці: Прут, 2006. — С. 92.

³⁸ Зберігаючи українську самобутність: колективна монографія / В. Б. Євтух, Є.Є. Камінський, О.О. Ковальчук, В.П. Трощинський. — Київ: ІНТЕЛ, 1992. — С. 17.

³⁹ Качараба С.П. Еміграція з Західної України (1919–1939) / С.П. Качараба. — Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2003. — С. 150, 175.

⁴⁰ Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків: до 100-річчя прибуття перших українських поселенців до Канади: збірник / авт. кол.: А.М. Шлепаков та ін. — Київ: Дніпро, 1990. — С. 52–54.

⁴¹ Martynowych O.T., Kazymyra N. Political activity in Western Canada, 1896–1923 / O.T. Martynowych, N. Kazymyra // A heritage in transition: essays in the history of Ukrainians in Canada / Ed. by M. Lupul. — Toronto: published by McClelland and Stewart, Ltd., 1982. — P. 88.

⁴² Українська еміграція: від минувшини до сьогодення: навчальний посібник // Б.Д. Лановик, М.В. Траф'як, Р.М. Матейко та ін.; за ред. Б.Д. Лановика. — Тернопіль: Чарівниця, 1999. — С. 262–263.

⁴³ Качараба С.П. Еміграція з Західної України (1919–1939) / С.П. Качараба. — Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2003. — С. 176.

⁴⁴ Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків: до 100-річчя прибуття перших українських поселенців до Канади: збірник / авт. кол.: А.М. Шлепаков та ін. — Київ: Дніпро, 1990. — С. 54.

⁴⁵ Martynowych O.T. The Ukrainian bloc settlement in East Central Alberta, 1890–1930: a history / O.T. Martynowych. — Edmonton: Alberta culture, 1985. — P. 75.

⁴⁶ Качараба С.П. Еміграція з Західної України (1919–1939) / С.П. Качараба. — Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2003. — С. 71.

⁴⁷ Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків: до 100-річчя прибуття перших українських поселенців до Канади: збірник / авт. кол.: А.М. Шлепаков та ін. — Київ: Дніпро, 1990. — С. 54, 78.

⁴⁸ Качараба С.П. Еміграція з Західної України (1919–1939) / С.П. Качараба. — Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2003. — С. 154–155, 186–187.

⁴⁹ Українська еміграція: від минувшини до сьогодення : навчальний посібник // Б.Д. Лановик, М.В. Траф'як, Р.М. Матейко та ін.; за ред. Б.Д. Лановика. — Тернопіль: Чарівниця, 1999. — С. 279.

⁵⁰ Пропам'ятна книга Українського народного дому у Вінніпегу / Матеріяли до цієї книги зібрав і написав Семен Ковбель; зредагував проф. Д. Дорошенко. — Вінніпег: видано заходами і коштом Українського народного дому у Вінніпегу, Trident press limited, 1949. — С. 110–111.

⁵¹ Коваль В.У. Узаемасувазі беларускай і українскай дыяспар у міжваенны перыяд / В.У. Коваль. — Мінск: РІВШ, 2012. — С. 50.

⁵² Мицан К. Окремі архівні документи про другу хвилю української еміграції до Канади у фондах Державного архіву Івано-Франківської області / К. Мицан // Пам'ятки: археографічний щорічник. — Київ: Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 2007. — Т. 7. — С. 60–74.

⁵³ Марунчак М.Г. Студії до історії українців Канади: у 5 т. / М.Г. Марунчак. — Вінніпег: Українська вільна академія наук, 1973–1980. — Т. 5: Розвідки та документи міжвоєнної доби. — Студії. — С. 171, 205.

⁵⁴ Див. *Господин А.* Сліди з моєї дороги: спогади вояка УГА / А. Господин. — Вінніпег: накладом читальні «Просвіти» у Вінніпегу, 1986. — 41 с.

⁵⁵ Брик О. С. Мої життєві студії. — Вінніпег: [б. в.], 1956. — С. 234–236, 248–250.

⁵⁶ Державний архів Київської області. — Ф. Р-3066. — Оп. 1. — Спр. 776. — Арк. 12.

⁵⁷ Макар В.Ю. Соціально-політична інтеграція українців у поліетнічне суспільство Канади / В.Ю. Макар. — Чернівці: Прут, 2006. — С. 70–71.

⁵⁸ Пропам'ятна книга Українського народного дому у Вінніпегу/ Матеріяли до цієї книги зібрав і написав Семен Ковбель; зредагував проф. Д. Дорошенко. — Вінніпег: видано заходами і коштом Українського народного дому у Вінніпегу, Trident press limited, 1949. — С. 110–111.

⁵⁹ Качараба С.П. Еміграція з Західної України (1919–1939) / С.П. Качараба. — Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2003. — С. 181.

⁶⁰ Кравчук П. Українці в історії Вінніпегу / П. Кравчук. — Торонто: Кобзар, 1974. — С. 102–103.

⁶¹ Сапеляк О. Інформаційно-видавнича праця Товариства опіки над українськими емігрантами / О. Сапеляк // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті: сучасний вимір, проекція у майбутнє (у рамках конгресу української діаспори): зб. матеріалів третьої Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 23–25 червня). — Львів: видавництво Львівської політехніки, 2010. — С. 477.

⁶² Марунчак М.Г. Історія українців Канади: у 2-х т. / М.Г. Марунчак. — Вінніпег: накладом Української вільної академії наук в Канаді, 1991. — Т. 2. — С. 36.

⁶³ Макар В.Ю. Соціально-політична інтеграція українців у поліетнічне суспільство Канади / В.Ю. Макар. — Чернівці: Прут, 2006. — С. 92–93.

⁶⁴ *Гавриш В.* Моя Канада і я: спогади й розповіді про українських піонерів у Канаді / В. Гавриш. — Едмонтон: видано коштом автора, 1974. — С. 81, 114–115.

⁶⁵ Там само. — С. 89–90.

⁶⁶ *Серкіз Я.* Львівське товариство опіки над українськими емігрантами (1925–1939 рр.) / Я. Серкіз // Українська еміграція. Історія і сучасність. Матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади / упоряд. Ю.Ю. Сливка. — Львів: Каменяр, 1992. — С. 334–335.

⁶⁷ *Павленко М.* Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.) / М. Павленко. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. — С. 192, 242–243, 282.

⁶⁸ *Марунчак М.Г.* Студії до історії українців Канади: у 5 т. / М.Г. Марунчак. — Вінніпег: Українська вільна академія наук, 1973–1980. — Т. 5: Розвідки та документи міжвоєнної доби. — С. 165–168, 183.

⁶⁹ *Марунчак М.Г.* Історія українців Канади: у 2-х т. / М.Г. Марунчак. — Вінніпег: накладом Української вільної академії наук в Канаді, 1991. — Т. 2. — С. 29–31.

В статтє исследовано причини, что обусловили переселенческое движение украинцев в Канаду в межвоенный период. Установлено и проанализировано этапы этого движения, обосновано их хронологические границы, подано количественные показатели, определено характер и состав второй волны эмиграции украинцев.

Ключевые слова: *вторая волна эмиграции украинцев, иммиграционное законодательство, диаспора Канады.*

In the article it is investigated the causes that stipulated the migration movement of the Ukrainians to Canada in the interwar period. It is established and analyzed the stages of this movement, grounded their chronological limit, given quantitative indices and defined the nature and structure of the second wave of Ukrainians emigration.

Keywords: *the second wave of Ukrainians emigration, Canada, Diaspora of Canada.*

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Андрій Мартинов

АРКТИКА І АНТАРКТИДА — ДВА ПОЛЮСИ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ МУЛЬТИПОЛЯРНОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

У статті висвітлюються основні тенденції розвитку конкуренції світових потуг за контроль над потенціалом використання Арктики та Антарктиди. Динамічний баланс інтересів, який склався у сучасній мультиполярній системі міжнародних відносин, нейтралізує конфліктогенний потенціал процесу можливого перегляду міжнародно-правового статусу Арктики та Антарктики.

***Ключові слова:** Арктика, Антарктида, мультиполярна система міжнародних відносин, геополітична конкуренція, співробітництво.*

Досліджуючи епістеміологічні особливості конструювання історичних регіонів у нараці, польський історик Єжи Топольський нагадав, що «більш гомогенними бувають гірські регіони (наприклад, Альпи чи Гімалаї), а також регіони з екстремальними природними умовами (Сахара, Антарктида, Арктика)»¹. Південний (Антарктида — континент «протилежний» Арктиці) і Північний (Арктика — у перекладі з грецької мови «той, що перебуває під сузір'ям Великої Ведмедиці») полюси планети Земля почали відігравати важливу геополітичну роль лише в останні двісті років, коли епоха великих географічних відкриттів фактично завершилася на обох «шапках» планети.

Стрімкий процес глобального потепління клімату на планеті Земля радикально змінює смисл міжнародної взаємодії на обох географічних полюсах — Північному (Арктика) і Південному (Антарктида). Однак встановлення нового режиму геополітичного контролю за цими зонами вже на порядку денному сучасних міжнародних відносин.

Гостра геополітична криза, яка наприкінці 2013 р. — на початку 2014 р. охопила Україну, синтезувала внутрішньополітичні і міжнародні протиріччя та актуалізувала глобальне протистояння. Низку зазначених криз порівнювали з міжнародними конфліктами, які поширювалися напередодні Першої світової війни 1914 року².

Німецький історик Х. Мюнклер у ґрунтовній монографії, присвяченій «глобальній історії» Першої світової війни, стверджує, що на початку ХХІ століття великі держави знову формують конкуруючі союзи, як це вже було напередодні Першої світової війни³. Остання створила передумови для перенесення центру глобальної могутності з Європи до США, де він поки що й перебуває. Три зони конфронтації у сучасному світі дають підстави для історичних аналогій із тенденціями, які передували початку Першої світової війни. Перша тенденція стосується конфронтації між імперською державою, яка втрачає потугу, та «молодою імперією» Німеччиною. Якщо в 1850 р. англійці контролювали 60% світових багатств, а на долю німців припадало ледь 3%, то в 1913 р. для Британії ця частка скоротилася до 14%, натомість доля Німеччини збільшилася до 21%⁴.

Впадає в око перша тенденція. Поки що домінуючою державою є США, але їм економічний виклик кидає Китай. У жовтні 2014 р. КНР стала найбільшою світовою економікою, випередивши США. Хоча Пекін поки що поступається Вашингтону за показниками індивідуальної купівельної спроможності, але економічна могутність з часом неминуче трансформується у політичну потугу.

Друга тенденція, яка дає підстави для аналогій з історією міжнародних відносин напередодні Першої світової війни, це об'єднання великих держав у блоки. Напередодні Першої світової війни Німеччина уклала союз із Австро-Угорщиною проти Антанти — Великої Британії, Франції та Росії. На початку ХХІ ст. США і Євросоюз зміцнюють альянс супроти «вискочок» Китаю та Росії. Конфлікт 2013–2014 рр. на Сході України підштовхнув Пекін і Москву до ще більшого зближення. Цей союз тих, «хто хоче мати усе», доповнюють Бразилія, Індія і Південно-Африканська Республіка.

Нарешті, третя тенденція — це конфлікт на Близькому Сході. Можна сказати, що Перша світова війна розпочалася через суперечку великих держав за право встановлення монопольного контролю над частинами Османської імперії, яка розвалювалася. Фактично це означало переваги у суперечці за доступ до нафтових родовищ Перської затоки. До 1914 р. кайзерівська Німеччина намагалася інфільтруватися в Османську імперію, що викликало велику стурбованість Британії. У 2014 р. також конфлікт на Близькому Сході значною мірою обумовлюється боротьбою за контроль над нафтою — основою індустріальної цивілізації. Причому Арктика та Антарктида залишаються двома полюсами — призами для учасників глобальної геополітичної конкуренції за домінування у новонародженій багатополісній системі міжнародних відносин.

Віддзеркаленням цієї тенденції є посилення уваги до зазначеної проблематики у науковій літературі. Індійський дослідник Раджа Менон

наголошує на ризиках кризи однополюсної системи міжнародних відносин, представленої глобальним домінуванням США, та на ризиках силового протистояння⁵. Суперечливий процес формування багатопольової системи міжнародних відносин стимулює підвищення конфронтаційності та протистояння, зокрема, у Арктиці⁶.

Британська історіографія історії міжнародних відносин традиційно приділяє увагу арктичній проблематиці. Г. Сміт 1976 р. систематизував історію освоєння Арктики у довідковому виданні⁷. У контексті системного підходу до аналізу арктичної системи безпеки розглядаються екологічні виклики, пов'язані із глобальним потеплінням⁸. До початку 1990-х рр. екологічна проблематика у контексті досліджень арктичних проблем домінувала також у французьких дослідженнях Арктики, зокрема, у контексті європейського арктичного регіону навколо Баренцевого моря⁹. На початку XXI ст. британські науковці звертають увагу на потребу активізації британської «арктичної» дипломатії¹⁰.

Німецькі дослідники історії міжнародних відносин також приділяють увагу арктичній проблематиці. Х. Хафтендорн розглянула цю проблему з точки зору німецьких енергетичних інтересів та пріоритетів захисту екології¹¹. Німеччина, яка за влучним висловом Г. Кіссінджера, «надто велика для Європи й мала для глобального світу», зацікавлена у посиленні ролі Євросоюзу як активного актора «арктичної» дипломатії¹².

Російська історіографія арктичних проблем детально розглядає інтереси різних глобальних гравців в Арктиці, процес пошуку загального балансу цих інтересів, освоєння корисних копалин в Арктиці. Аспірант МГІМО Н. Вороб'єв, зокрема, проаналізував логістичні інтереси морських шляхів Арктики для Євросоюзу¹³. Деякі російські дослідники вважають Китай стратегічним союзником Кремля у засвоєнні арктичних комунікацій і ресурсних можливостей¹⁴.

Значну увагу арктичній проблематиці з точки зору російських геополітичних інтересів приділяє О. Дугін. Ще 1997 р. цей російський геополітик імперського штибу наголошував, що «доля Росії безпосередньо пов'язана з геополітичною долею Півночі». У приарктичній зоні він виділив десять геополітичних секторів руської Півночі: 1. Карело-фінський, 2. Архангельський, 3. Сиктивкарський, 4. Ханті-Мансійський, 5. Воркутинський, 6. Таймирський, 7. Якутський, 8. Чукотський, 9. Магаданський, 10. Камчатський. Якутію цей дослідник вважає найбільш вразливою для атлантичної стратегії щодо Росії¹⁵.

Російський американіст В. Батюк показав масштабні ризики міжнародних конфліктів у сучасній системі міжнародних відносин, зокрема, у Арктиці¹⁶. Важкі кліматичні умови Арктики роблять можливими лише кластерні (на дрейфуючих станціях) структури економічного освоєння

цього регіону¹⁷. Навіть зважаючи на падіння світових цін на нафту, яке веде до тренду нерентабельності інвестицій у видобуток сланцевого газу, російські дослідники наголошують на рентабельності розробки родовищ нафти і газу в Арктиці¹⁸. Засновник неурядової організації «Полярне коло» Скотт Борджерсон також звертає увагу на перевагу від міжнародного буму в Арктиці¹⁹. У цьому контексті виконавчий директор комітету за правове регулювання океанів Кейтлін Антрім наголошує на пріоритетності встановлення міжнародного контролю за Арктикою²⁰. Частина російських науковців погоджується з цією точкою зору. А. Орешенков пише про потенціал міжнародного співробітництва в Арктиці, хоча обережно ставиться до заперечення монопольного права на арктичні ресурси прибережних держав²¹.

Отже, на межі XIX–XX століть відбувся «штурм» Арктики (Північного полюсу) та Антарктиди (Південного полюсу). Дослідники атакували полярні «шапки» фанатично, наче хрестоносці Єрусалим. Льодовий «останній фронтір» вони сприймали як шлях до слави і торжества цивілізаційного гуманізму. Впродовж 1897–1922 рр. в Антарктиді побували 16 експедицій з восьми країн, включно з Бельгією та Японією²². Влітку 1925 р. мільйонер Лінкольн Еллсворт профінансував експедицію до Арктики норвежця Руаля Амундсена. Тільки Нансена і Пірі Арктика та Антарктида «випустили» живими на велику землю.

Водночас конкурували імперські амбіції держав і приватні інтереси виконавців. Підкорення Північного полюсу перетворилося на інформаційну війну між Робертом Пірі і Фредериком Куком. Пірі стверджував, що був на полюсі 6 квітня 1909 р., а Кук 21 квітня 1908 року. Достовірної відповіді щодо першості досі немає. Норвежець Амундсен та італієць Умберто Нобіле на дирижаблі «Норвегія» у 1926 р. пролетіли над Північним полюсом. Американці підкорили Північний полюс на підводному човні у 1958–1959 роках.

Системних зусиль з освоєння Арктики докладав сталінський СРСР. Пароплав «Челюскін» мав намір взимку 1934 р. пройти Північним морським шляхом від Мурманська до Владивостока, але був затиснутий льодами і потонув 13 лютого 1934 року. Успішна операція з порятунку полярників закінчилася 13 квітня 1934 року. Наступного дня газета «Правда» назвала їх «достойними синами нашої великої Батьківщини». Відтоді поняття «радянська Батьківщина» стверджується у більшовицькій пропаганді²³.

У 1937–1938 рр. Іван Дмитрович Папанін очолював першу в світі наукову станцію «Північний полюс» на дрейфуючому льодовику²⁴. У роки Другої світової війни британські конвої постачали вантажі за програмою ленд-ліз за допомоги арктичних конвоїв²⁵.

У роки «холодної війни» напруга на Північному полюсі була серйозною. 27 вересня 1946 р. посол СРСР у США Микола Новиков у аналітичній записці щодо оцінок зовнішньої політики США писав, що американці активно займаються «дослідженням і зміцненням арктичних районів як найближчих підступів до СРСР»²⁶. У розпал Карибської (ракетної) кризи 25 жовтня 1962 р. США провели навчальну атомну тривогу. Стратегічні бомбардувальники дальнього радіусу дії Б-52 з ядерною зброєю на борту, змінюючись, постійно перебували у повітрі, готові через Арктику летіти до радянських кордонів²⁷.

У 1997 р. Канада оголосила протоки між своїми островами в Арктиці (Північно-Західний прохід) своїми територіальними водами, з чим не згодні США. Канада і Данія не можуть домовитися про належність острову Ханс, який дає можливість контролювати Північно-Західний прохід. Водночас Канада і Данія намагаються довести, що хребет Ломоносова, на який претендує Росія, стикується з канадським островом Елсмір і датською Гренландією.

На початку ХХІ ст. боротьба за контроль за арктичним регіоном триває. Співробітник російського інституту США і Канади Дмитро Тулунов детально проаналізував суперечності у стратегіях освоєння Арктики між США, Росією та Канадою²⁸. Сполучені Штати намагаються у власних інтересах розтлумачити положення Конвенції ООН про морське право. На думку американців, вона має дати право на їхній «суверенний контроль над морським дном на 440 миль від узбережжя Аляски проти 200 миль зараз»²⁹.

У лютому 2008 р. в норвезькій частині Арктики відкрили сховище насіння, яке має пережити гіпотетичну ядерну катастрофу та зміни клімату. У 2009 р. Канада актуалізувала модернізацію військових об'єктів у своїй арктичній зоні³⁰. Того ж року адміністрація президента США Барака Обами констатувала неприйнятність перебування США в ар'єргарді управління арктичним регіоном і, як наслідок, такого стану справ, обмежений доступ до його ресурсів³¹. Унаслідок інтенсивної дії зазначених тенденцій арктичний регіон перетворився на зону військово-політичного протистояння³². Азійські держави-гіганти розглядають Арктику як найближчий морський шлях до Європи³³. Китай у 2011 р. створив спеціальне управління у справах Арктики і Антарктиди, ключовим завданням якого є забезпечення економічних і військово-політичних інтересів Китаю на обох полюсах³⁴.

У вітчизняній науковій літературі представлена точка зору щодо того, що «російська Арктика повторить долю російської Аляски. Її буде продано»³⁵. З цією позицією солідаризується український дослідник О. Коваль, який стверджує, що «Росія може виявитися неспроможною скористатися відкритими перспективами освоєння регіону»³⁶.

Росія змушена враховувати той факт, що зона Арктики формально (через Норвегію, фрагменти Північної Америки, Гренландії) входить до сфери дії Вашингтонського договору про створення Північноатлантичного альянсу. Проблема численних територіальних суперечок та потенційної експлуатації корисних копалин перетворює Арктику на поле геополітичного суперництва. З огляду на специфічний характер інтересів НАТО діє в Арктиці інакше, ніж окремі державні суб'єкти, які концентрують зусилля головним чином на спробах отримання контролю, а потім експлуатації регіональних природних багатств. Серед восьми постійних членів Арктичної Ради п'ять одночасно належать до НАТО (Данія, Ісландія, Канада, Норвегія і США)³⁷.

Сесія парламентської асамблеї НАТО, яка 17–20 травня 2013 р. відбувалася в Люксембурзі, затвердила стратегію НАТО в Арктиці. Основним завданням визначено утримання його військової нейтральності, що нібито забезпечує мінімізацію ризиків перетворення територіальних суперечок в Арктиці на агресивні дії. Арктика, згідно з Вашингтонським договором, перебуває під військово-політичною охороною НАТО. НАТО готове виступати посередником між Данією, Канадою і США та здійснювати розробку сценаріїв кризового реагування³⁸.

Це не дивно, адже, наприклад, Канада претендує на російський хребет Ломоносова³⁹. Крім того, вона висуває претензії на частину шельфу Гренландії, яка є складовою виключної економічної зони Данії⁴⁰. Своєю чергою Китай до 2015 р. планує провести три великі експедиції у Арктиці⁴¹. На початку серпня 2014 р. Канада розпочала масштабне дослідження дна Арктики, намагаючись легітимізувати розширення своєї території⁴². Росія вибудовує стратегію правового захисту своїх інтересів у Арктиці, зокрема, щодо визначення кордону шельфу Росії⁴³. Військові Росії створюють на арктичних берегах автоматичні радіолокаційні станції, чимало яких було знищено після розпаду СРСР⁴⁴.

Гостра геополітична конкуренція визначає сучасні міжнародні відносини. Тому у світовій політиці принцип «кожен за себе» стає популярним. Регіон Арктики — це 27 млн. км. кв, які включають північ Євразії і Північної Америки. Наприкінці 1980-х рр. російські геологи відкрили великі запаси газу нафти під морським дном російського шельфу в Арктиці. Запаси шельфу тягнуться через арктичні моря — Баренцеве, Печорське, Карське, Лаптевих, Східносибірське, Чукотське і Охотське. За оцінками «US Geological Survey», американської урядової геологорозвідувальної агенції, Арктика приховує 13% невідкритих світових родовищ нафти і 30% запасів природного газу. Також унаслідок танення льоду швидко зросте значення північних транспортних і торговельних шляхів. Утім, це не скасовує важких кліматичних умов:

полярну ніч і зиму протягом дев'яти місяців, льодові шторми і дрейф льодових полів.

У роки «холодної війни» Арктика була серед найважливіших регіонів стратегічного протистояння НАТО і Організації Варшавського договору, особливо з точки зору використання військової авіації та підводних човнів, здатних нести балістичні ракети з атомними зарядами. Після розпаду СРСР у 1996 р. було створено Арктичну раду у складі Данії, Ісландії, Канади, Норвегії, Росії, США, Фінляндії, Швеції. 15 травня 2013 р. офіційними спостерігачами у згаданій раді стали Китай, Індія, Італія, Японія, Сінгапур, Республіка Корея.

Путінська Росія надає дедалі більшого значення військовій присутності у Арктиці. Заплановано до 2014 р. неподалік фінської території розмістити першу, а до 2020 р. другу арктичну бригаду у складі восьми тисяч солдат кожна. Це може актуалізувати у Швеції і Фінляндії суспільні дебати щодо доцільності вступу до НАТО. У серпні 2007 р. Росія вступила у відкриту боротьбу за Арктичний шельф. Заради цього Кремль намагається обмежити права на самовизначення малих народів Півночі. Наприклад, у вересні 2014 р. російські власті перешкодили прибуттю на першу Всесвітню конференцію корінних народів делегації саамського парламенту Кольського півострову⁴⁵. У квітні 2012 р. Канада висунула ідею «Непоширення ядерної зброї в Арктиці». У травні 2013 р. Китай, Індія, Італія, Японія, Республіка Корея, Сінгапур отримали статус спостерігачів у Арктичній раді. Водночас у Китаї було створено Центр досліджень Арктики⁴⁶.

10 травня 2013 р. адміністрація президента США Б. Обама представила «Національну стратегію Арктичного регіону». Доктринальними цілями визначено: «забезпечення національної безпеки, охорона навколишнього середовища, відповідальне управління ресурсами, врахування потреб корінного населення, підтримка наукових досліджень і зміцнення міжнародного співробітництва з широкого кола питань»⁴⁷. США не підтримують пропозиції інших арктичних держав щодо демаркації арктичного шельфу та пропонують створити на Північному полюсі «нейтральну територію», де користуватися корисними копалинами зможуть усі суб'єкти міжнародних відносин. США, Канада, Данія проводять в Арктиці традиційні військові навчання «Нанук». Наприкінці жовтня 2014 р. нафтогазовий концерн «Ройялл датч шелл» запропонував президентові США Б. Обамі продовжити ліцензію на буріння в американській зоні шельфу Арктики до 2017 року⁴⁸.

Попри затяжну зиму 2013 року у Північній півкулі Землі, процес «глобального потепління» неухильно робить свою справу. Все більша водна акваторія Північного Льодовитого океану стає придатною для

водного транспорту. Крім того, виправдовуються прогнози геологів щодо великих покладів корисних копалин на шельфі. Як наслідок, загострюється конкуренція між провідними державами за контроль над цими ресурсами. Причому у даному випадку не діють звичні міжнародні союзи, на кшталт НАТО. Навпаки, військово-політичні союзники по НАТО, наприклад, Канада і Данія, регулярно демонструють один перед одним свої військові можливості у цьому регіоні. Позаяк у Арктиці кожна держава діє «сама за себе» й керується власними інтересами, досягти компромісу поки що неможливо.

Канада регулярно проводить масштабні військові навчання в Арктиці. Цей захід вже став традиційним напередодні чергового раунду «нескінченних» міжнародних консультацій з приводу визначення кордонів національних виключних економічних зон у Північному Льодовитому океані. Суть суперечки між Росією, США, Канадою, Данією та Норвегією полягає у визначенні принципу проведення демаркаційної лінії. Росія і Канада, які мають найбільші прибережні території, дотичні до Північного Льодовитого океану наполягають на визначенні 200-мильних прибережних виняткових економічних зон. Проте такий принцип абсолютно не влаштовує США, які мають набагато менший обсяг відповідної прибережної території. Своєю чергою США, Норвегія і Данія пропонують поділити виняткові економічні зони за секторальним принципом, провівши кордон від точки Північного полюсу. Позаяк цей полюс постійно «мігрує», у такому випадку точні координати цих зон неможливо визначити.

Принципово відмінну позицію у цьому питанні займає Китай. Китайські інвестиції минулого року переконали Норвегію у доцільності надати Пекіну статус спостерігача в Арктичній раді, яка є міждержавним переговорним механізмом щодо визначення правил господарської діяльності у Північному Льодовитому океані. Китай на тому не заспокоївся й спробував увійти до Арктики з «чорного ходу». Зокрема, Пекін запропонував владі асоційованої із Данією Гренландії укласти угоду про прийом китайських робітників, які мали працювати у видобувній промисловості Гренландії. Проте цей острів залишається місцем перебування американської стратегічної військової бази, тому у Вашингтоні знайшли не лише політичні аргументи, аби в Гренландії провести позачергові вибори до місцевих органів влади й привести до влади ескімоську партію, яка поховала угоду про імпорт робочої сили з Китаю.

Утім, Китай навряд чи змиритися із поразкою та відмовиться від продовження боротьби за арктичні ресурси. Свій внесок у підняття градусу конфронтації регулярно вносить Росія. Міністерство оборони

цієї країни у авральному порядку створює спеціальний арктичний військовий підрозділ. Стрімко модернізується військовий і торговельний флот, здатний працювати в арктичних широтах. Тож Арктика вже стала першою територією, де у повному обсязі відновилися сумнозвісні часи «холодної війни». На початку вересня 2013 р. китайське судно досягло Європи, вільно пройшовши Північним морським шляхом⁴⁹. У відповідь Японія планує в канадській зоні Північного Льодовитого океану провести оптоволоконний кабель протяжністю 16 тис. км від Токіо до Лондона.

У вересні 2013 р. Росія прийняла рішення відновити закриту 1993 р. військову базу на Новосибірських островах у Північному Льодовитому океані⁵⁰. Показово, що наприкінці вересня 2013 р. «Грінпіс» здійснив спробу захоплення російської нафтової бурової вишки на шельфі російської частини Баренцевого моря⁵¹.

Попри певну напругу, 24–25 вересня 2013 р. у Салехарді відбувся третій міжнародний арктичний форум «Арктика — територія діалогу»⁵². Російський президент В. Путін нагадав, що підлітний час американських ракет через Арктику до Москви становить 16 хвилин⁵³.

На початку жовтня 2013 р. МЗС Данії відмовився від втручання у ситуацію з заарештованими активістами «Грінпіс»⁵⁴. Натомість 21 жовтня 2013 р. влада Нідерландів звернулася до міжнародного трибуналу з морського права з вимогою звільнення судна «Грінпіс» та його екіпажу⁵⁵. Хоча Президент Російської Федерації В.В. Путін заперечив можливість інтернаціоналізації Північного морського шляху, Міжнародна палата судноплавства виступила проти дискримінації будь-яких суден у Арктиці⁵⁶. Наприкінці жовтня 2013 р. Японія та Фінляндія домовилися про співробітництво у засвоєнні Арктики⁵⁷. Росіян переконували у тому, що видобуток енергетичних ресурсів у Арктиці на межі рентабельності. Дорога нафта обмежує потенціал іноземних інвестицій і засвоєння нових технологій⁵⁸.

На початку грудня 2013 р. канадський уряд прийняв рішення звернутися до ООН з інформацією про намір проголосити Північний полюс канадською національною територією⁵⁹. Наприкінці грудня 2013 р. «Газпром» офіційно розпочав видобуток газу на родовищі «Приразломное»⁶⁰. Також повідомлялося, що японські компанії займаються геологорозвідувальною діяльністю в Арктиці, аби закріпитися там не вербально, а фізично⁶¹.

У січні 2014 р. канадський прем'єр-міністр Стівен Гарпер виступив за те, аби «Арктика освоювалася лише тими державами, які територіально розташовані у даному регіоні»⁶². 13 березня 2014 р. на фоні продовження російського вторгнення до Криму американський командувач

Об'єднаною аерокосмічною обороною Північної Америки (НОРАД) генерал Чарльз Джейкобі зазначав, що попри підвищену російську військову активність в Арктиці, загрози безпеці США немає⁶³. Водночас політичне керівництво США не виключало можливості активізації арктичної політики Росії⁶⁴.

На початку квітня 2014 р. в умовах підвищеної російської військової активності на Північному полюсі Канада бойкотувала саміт Арктичної ради у Москві⁶⁵. Своєю чергою Велика Британія анонсувала побудову судна, здатного працювати як у Арктиці, так і в Антарктиді⁶⁶.

Гостре протистояння Росії і Заходу з приводу контролю за Україною спровокувало запровадження санкцій⁶⁷. 5 травня 2014 р. російський президент В. Путін підписав указ про визначення суходолу державного кордону Росії в Арктичній зоні відповідно до Постанови ЦІК СРСР від 15 квітня 1926 р. «Про оголошення територією СРСР земель і островів, розташованих в Північному Льодовитому океані»⁶⁸.

На початку серпня 2014 р., попри запровадження країнами Євросоюзу і США секторальних економічних санкцій проти Росії, концерн «Ексон-Мобіл» разом із «Роснафтою» розпочав буріння на російському шельфі Карського моря⁶⁹. 26 серпня 2014 р. міністр закордонних справ Канади Джон Берд пригрозив Росії силою зброї відстоювати канадські інтереси в Арктиці⁷⁰. У відповідь міністр закордонних справ Росії С. Лавров закликав відмовитися від військової риторики у Арктиці⁷¹. Президент РФ В. Путін запевняв, що не має планів виокремлення Арктики в спеціальний регіон з прямим підпорядкуванням Москві⁷². Натомість данський уряд у середині вересня 2014 р. прийняв рішення про розширення своїх територіальних претензій у Арктиці⁷³.

У контексті розробки російської державної стратегії освоєння Арктики можна розглядати проведене 22 квітня 2014 р. засідання Ради безпеки Російської Федерації, на якому, зокрема, було прийнято рішення про створення єдиної інфраструктури базування в російському секторі Арктики кораблів ВМФ і ФСБ⁷⁴. У відповідь Норвегія декларувала намір активніше залучати інфраструктуру НАТО до захисту своїх інтересів у Арктиці⁷⁵.

У липні 2014 р. в рамках «північного завою» продуктів і палива розпочалися поставки на мис Шмідта і острів Врангеля, де мали намір зимувати російські військові⁷⁶. Зрештою, у другій декаді вересня 2014 р. концерн «Ексон-Мобіл», виконуючи чергову хвилю санкцій проти Росії, призупинив буріння на російському арктичному шельфі⁷⁷. Наприкінці жовтня 2014 р. «Роснафта» оголосила намір самостійно освоювати нафтогазові поклади Арктики⁷⁸. Зокрема, росіяни активно шукали заміну західним капіталам у Індії⁷⁹.

Попри початок впливу режиму санкцій на російську економіку, Кремль не скасовував плани подальшої мілітаризації російського сектору Арктики⁸⁰. 16 жовтня 2014 р. спеціальний уповноважений президента Росії з питань міжнародного співробітництва в Арктиці і Антарктиді Артур Чілінгаров заявив про намір російських фахівців продовжити роботу з підготовки заявки до комітету ООН з питань морського континентального шельфу у 2015 році⁸¹. Однак, насправді, внаслідок дії міжнародних санкцій виникали проблеми з фінансуванням арктичної економічної діяльності Росії⁸². Навколо арктичних проблем з усіх боків триває інформаційна війна. Британська газета «Санді тайме» висловлювала стурбованість російською мілітаризацією Арктики⁸³. Водночас міністр закордонних справ Росії С. Лавров констатував небажаність для інтересів безпеки Росії присутності НАТО в Арктиці⁸⁴. Утім, це навряд чи можливо, зважаючи на членство в НАТО усіх держав, з якими Росія сперечається за шельф Арктики. Однак дипломатична риторика не завадила тому, що 1 грудня 2014 р. офіційно почав працювати об'єднаний командний центр «Північ» Арктичної зони Росії⁸⁵.

Водночас Росія намагається розділити єдиний фронт санкцій проти себе. Російський президент В. Путін активно шукав альтернативні джерела інвестицій у інфраструктурні проекти в Арктиці, до яких намагалися залучити навіть індійців⁸⁶. Військово-політична і дипломатична напруга навколо проблем розподілу сфер впливу у Арктиці триває та випробовує на міць глобальну систему безпеки.

Континент Антарктида за площею майже дорівнює США і Мексиці разом узятим. Шостий материк вдвічі перевищує площу Австралії і загалом складає близько 10% площі планети Земля⁸⁷. Льодовики Антарктиди і Гренландії зберігають понад 90% світових запасів прісної води. Антарктичне управління Великої Британії вважає, що льодовий панцир, який займає дві третини території цього континенту, тане з різним ступенем інтенсивності. У Східній Антарктиді лід розташований вище рівня моря, тому навряд обвалилося. Проте у Західній Антарктиді на території заливу моря Амундсена лід швидко тане. Ця територія викликає велике занепокоєння кліматологів⁸⁸.

У доіндустріальну добу все починалося більш оптимістично. 17 січня 1821 р. російські моряки під командуванням Ф.Ф. Беллінсгаузена і М.П. Лазарева першими серед мешканці Землі побачили льоди Антарктиди, які назвали «берегом Олександра Першого». Відтоді на карті Антарктиди є затока Новосильцова, миси Демідова, Капріанова і Парадіна, острови Анненського, Лєскова, море Беллінсгаузена. 1908 р. Велика Британія висунула претензії на Антарктиду. Після надання Австралії і Новій Зеландії статусу британських домініонів між ними

загострилися суперечки з приводу оформлення територіальних претензій в Антарктиді. 1924 р. аналогічні претензії висунула Франція, а 1930 р. — Норвегія. 24 січня 1939 р. уряд СРСР висловив претензії на землі, відкриті в Антарктиді російськими мореплавцями⁸⁹.

У 1939–1940 рр. Аргентина і Чилі висловили свої претензії на частину території Антарктиди, яка співпала з британськими амбіціями щодо контролю над Фолклендськими островами. Після Другої світової війни між цими країнами сталася низка військових інцидентів у антарктичному регіоні. Актуальними видавалися побоювання щодо можливості перетворення Антарктиди на полігон для випробувань ядерної зброї.

15 жовтня — 1 грудня 1959 р. у Вашингтоні працювала Міжнародна конференція щодо Антарктиди. Участь у ній взяли 12 держав, як тих, що висунули територіальні претензії на володіння територіями в Антарктиді (Австралія, Аргентина, Велика Британія, Нова Зеландія, Норвегія, Франція і Чилі), так і тих, які ці зазіхання не визнавали (Бельгія, СРСР, США, Південно-Африканський союз, Японія). У підсумку 1 грудня 1959 р. конференція прийняла Договір про Антарктиду, який заборонив використання цього континенту у військових цілях, декларував свободу наукових досліджень у мирних цілях. Стаття IV «заморозила» територіальні претензії на ділянки в Антарктиді як тих держав, які станом на 1959 р. їх висунули, так і тих, хто збирався це зробити. Констатувалося, що «жодна претензія на територіальний суверенітет в Антарктиді не заявляється, допоки діє цей Договір»⁹⁰.

Зазначений договір набув чинності 23 липня 1961 р. і є безстроковим. Його досвід врахований в Угоді держав щодо діяльності на Місяці та інших небесних тілах 1979 року⁹¹. У 1964 р. договір був доповнений угодою про охорону флори і фауни Антарктиди. У квітні 1982 р. набула чинності Конвенція про захист морських живих ресурсів Антарктиди. Однак гостра боротьба точилася з приводу прийняття 2 червня 1988 р. Конвенції про регулювання видобутку мінеральних ресурсів у Антарктиді. Французькому досліднику Світового океану Жаку Іву Кусто вдалося мобілізувати світову громадськість, аби 4 жовтня 1991 р. на спеціальній консультативній нараді країн-учасниць Договору про Антарктиду було прийнято рішення про мораторій на п'ятдесят років у процесі можливого видобутку корисних копалин в Антарктиді (до 2041 р.)⁹².

Наприкінці грудня 2013 р. російські полярники продовжили буріння до підльодного озера «Схід»⁹³. Лід там має «вік» мільйони років. На початку січня 2014 р. США направили до льодів Антарктиди свій важкий криголам «Полар Стар», який врятував з крижаного полону російське судно «Академік Шкальський» та легкий китайський криголам «Сюлонг», який невдало намагався це судно порятувати⁹⁴.

Особливі стратегічні інтереси в Антарктиді має Австралія. Питання безпеки ця країна забезпечувала в роки «холодної війни» за рахунок створеної 1954 р. Організації Договору Південно-Східної Азії (СЕАТО) (Австралія, Велика Британія, США та некомуністичні країни Південно-Східної Азії), яка стала доповненням оформленого 1951 р. договору безпеки Австралії, Нової Зеландії, США⁹⁵. Антарктида залишається для Австралії таким само вразливим з точки зору безпеки регіоном, яким Арктика є для Росії. Однак, Договір 1959 р. щодо статусу Антарктиди створює більш міцний політико-правовий фундамент безпеки у цьому регіоні, на відміну від Арктики. Правда, події в Україні 2013–2014 рр. зафіксували глибоку кризу саме правових засад міжнародної безпеки, що безумовно стосується обох полюсів нашої планети.

Під загрозу були поставлені японські інтереси в Антарктиці. Наприкінці березня 2014 р. Міжнародний суд Гааги зобов'язав Японію призупинити полювання на китів в Антарктиці⁹⁶. Наприкінці жовтня 2014 р. Китай почав реалізацію проекту зі створення аеродрому в Арктиці, який мав обслуговувати логістику для китайських антарктичних дослідницьких станцій «Чжуньшань», «Тайшань», «Куньлунь». Досі Китай з цією метою використовував полярне судно «Сюелун», куплене в Україні 1993 року⁹⁷.

У 1992 р. Україна приєдналася до Договору про Антарктиду 1959 р., який передбачає використання шостого материка винятково з мирною метою, забороняє будь-які військові дії на його території та нові територіальні претензії. На той час сторонами зазначеного договору була 41 держава, і лише 26 з них входять до консультативної наради країн-учасниць договору, тому що науково-дослідні станції чи експедиції саме цих країн працюють в Антарктиді⁹⁸.

У вересні 1993 р. в Україні було створено Центр антарктичних досліджень. У липні 1995 р. Україна і Велика Британія підписали меморандум про передачу українській стороні британської станції «Фарадей», що на острові Галіндез у Західній Антарктиці. 6 лютого 1996 р. тут почала працювати українська станція «Академік Вернадський». Україна отримала статус Консультативної сторони Договору про Антарктику, а також приєдналася до Наукового комітету з антарктичних досліджень, Комісії зі збереження морських живих ресурсів Антарктики, Ради керуючих національних антарктичних програм. 27 березня 2014 р. стартувала 19-та українська антарктична експедиція (2014–2015)⁹⁹. Проте попереднє скликання Верховної Ради України так і не спромоглося ухвалити закон про діяльність України в Антарктиці. Відсутність такого документу заважає вітчизняним дослідникам цього перспективного з усіх точок зору регіону. Однак, головною проблемою в умовах системної кризи є недостатнє фінансування такої діяльності.

Таким чином, Арктика та Антарктика на початку ХХІ ст. перетворилися на зони конфронтації між провідними державами сучасної системи міжнародних відносин. На відміну від Арктики, де тільки формуються за складних умов протистояння міжнародно-правові засади засвоєння арктичних ресурсів та розподілу шельфу Північного Льодовитого океану, в Антарктиді діє безстроковий договір 1959 р., який визначає особливий міжнародно-правовий статус шостого материка планети Земля. Однак нігілістичне ставлення до міжнародно-правових норм також не дає підстав виключати можливість загострення конкурентної боротьби за ресурси Антарктиди. Тим паче, що такий прецедент створює «гра без правил» навколо розподілу ресурсів Арктики. Тому обидва полюси залишаються конфліктогенними зонами тривалої перехідної епохи від одно полярної до багатополярної системи міжнародних відносин.

¹ *Топольський Єжи*. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нації. — К., 2012. — С. 159.

² *Sturm Peter*. Wiederholt sich die Geschichte? 1914 und die Krisen von Heute // *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. — 8 Februar 2014. — S. 8.

³ *Herfried Münkler*. Der Grosse Krieg. Die Welt 1914–1918. — Berlin, 2013. — S. 773.

⁴ Там само. — С. 774.

⁵ *Rajan Menon*. «Pax Americana» and the Rising Powers // <http://www.currenthistory.com/article-category.php?ID29>

⁶ *Gerd Braune*. War in the Arctic? // <https://www.ip-journal.dgap.org/en/article/cold-war-arctic-o>

⁷ *Gaddis Smith*. The Arctic in Question // <http://www.foreignaffairs.com/articles/30780/gaddis-smith/the-arctic-in-question>

⁸ *James Kraska*. Arctic Security in an Age of Climate Change // <http://www.globalaffairs.com/articles/137196/edited-by-james-kraska/arctic-security-in-an-age-of-climate-change>

⁹ *Philippe Rekacewicz*. Environmental Catastrophe and Strategic interests in Europe's Arctic Region // <http://www.mondediplo.com/maps/barents1996>

¹⁰ *Jeffrey Mazo*. Britain as an Arctic Nation // <http://www.iiss.org/en/politics/strategy/blogsections/2014/november/britain-as-an-arctic-nation-7118>

¹¹ *Helga Haftendorn*. Zaungast in der Arktis. Deutschlands Interessen an Rohstoffen und Naturschutz // <https://www.zeitschrift-ip.dgap.org/de/ip-die-zeitschrift/archiv/jahrgang-2011/juli-august/zaungast-der-arktis>

¹² *Andreas Maurer, Stefan Steinicke, Arno Engel*. The EU as an Arctic Actor? Interest and Governance Challenges // <http://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/projekt-papire/Mrr-GeoNor-conference-report-1212.pdf>

¹³ *Воробьев Н.И.* Интересы ЕС в развитии арктических морских маршрутов // <http://www.vestnik.mgimo.ru/razdely/mezhdunadornye-otnosheniya/interes-es-v-razviti-arcticheskikh-morskikh-marshrutov>

¹⁴ Карлусов В.В. Арктика в системе глобальных приоритетов Пекина: взгляд из России // <http://www.vestnik.mgimo.ru/razdely/mezhdunarodnye-otnosheniya/arctica-v-sisteme-globalnyh-prioritetov-pekina-vzglyad-iz-rossii>

¹⁵ Дугин А. Основы геополитики. — М., 1997. — С. 332.

¹⁶ Батюк В.И. Международные отношения и война в XXI веке // США–Канада: экономика — политика — культура. — 2013. — С. 17.

¹⁷ Слипечук М. Фрактальная экономика Арктики // Мировая экономика и международные отношения. — 2013. — № 5. — С. 41.

¹⁸ Швец Н.Н., Береснева П.В. Нефтегазовые ресурсы Арктики: правовой статус, оценка запасов и экономическая целесообразность их разработки // <http://www.vestnik.mgimo.ru/razdely/mezhdunarodnye-otnosheniya/neftegazovye-resursy-arctici-pravovoi-status-ozenka-zapasov-i>

¹⁹ Борджерсон Скотт. Грядущий бум в Арктике // <http://www.globalaffairs.ru/number/Gryaduschii-bum-v-Arktike-16116>

²⁰ Антрим Кейтлин. Новая судоходная Арктика // <http://www.globalaffairs.ru/number/Novaya-sudokhodnaya-Arktika-15013>

²¹ Орешенков А.М. Арктический квадрат возможностей // <http://www.globalaffairs.ru/number/Arkticheskii-kvadrat-vozmozhnostei-15069>

²² Гаррос А. Время белого // Вокруг света. — 2011. — № 12. — С. 43.

²³ Шубарт В. Европа и душа Востока. — М., 2003. — С. 352.

²⁴ Зимин Андрей. Арктический рейд «Седова» // <http://www.vremia.ua/rubrics/storriya/6568.php>

²⁵ Россия наградит британских участников арктических конвоев // <http://www.interfax.ru/world/374353>

²⁶ Млечин Л.М. Министры иностранных дел. Внешняя политика России: от Ленина и Троцкого — до Путина и Медведева. — М., 2011. — С. 254.

²⁷ Там само. — С. 446.

²⁸ Тулунов Д.С. Многополярный круг // <http://www.globalaffairs.ru/number/Mnogopolyarnui-krug-16117>

²⁹ Теремов О.В. «Тридцатилетняя война»: США и Конвенция ООН по морскому праву // США–Канада: экономика — политика — культура. — 2013. — № 4. — С. 65.

³⁰ Arctic: Canada Leads NATO Confrontation with Russia // <http://www.globalresearch.ca/arctic-canada-leads-nato-confrontation.../14657>

³¹ Гудев П.А. Приоритеты США в Арктике // Мировая экономика и международные отношения. — 2013. — № 9. — С. 50.

³² Militarization of the Arctic Canada: Battle Line in East-West Conflict // <http://www.globalresearch.ca/militarization-of-the-arctic...in...arctic/13836>

³³ Stephen Blank. Enter Asia: The Arctic Heats Up // <http://www.worldaffairsjournal.org/index.php?=&article/enter-asia-arctic-heads>

³⁴ Тулунов Д.С. Скандинавский вектор арктической политики Китая // Мировая экономика и международные отношения. — 2013. — № 9. — С. 61.

³⁵ Гончар Михайло. Арктика: холодна війна у льодах // Дзеркало тижня. — № 2. — 25–31 січня 2014. — С. 5.

³⁶ Коваль Олексій. Червона зірка над Арктикою // Дзеркало тижня. — № 32. — 13–19 вересня 2014. — С. 5.

³⁷ U.S. Arctic Ambitions and the Militarization of the High North // <http://www.globalresearch.ca/u-s-arctic-ambitions-and-the...of.../5343760>

³⁸ Стратегія НАТО в Арктиці // Демократична Україна — 2014. — 7 лютого. — С. 5.

³⁹ Сергунин А., Коньшиев Д. Стратегія Канади в освоєнні Арктики // <http://www.geopolitics.ru/2012/10/strategiya-kanady-v-osvoenii-arktiki/>

⁴⁰ Новикова Евгения. Канада заходить на Северный полюс с тыла // Независимая газета. — 11 декабря 2013. — С. 1.

⁴¹ Новые стратегии в борьбе за Арктику // <http://www.geopolitics.ru/2012/12/novye-strategii-v-borbe-za-arktiku/>

⁴² Канада изучает дно Арктики, чтобы расширить территорию // http://www.bbc.co.uk/russian/rollingnews/2014/08/140808_ru_canada_arctic_seals.shtml

⁴³ Казмин Ю.Б. К вопросу о внешней границе континентального шельфа России в Арктике // Международная жизнь. — 2010. — № 3 // <http://www.inretaffairs.ru/author.php?n=arpg&pg=199>

⁴⁴ В Арктике могут появиться необслуживаемые радиолокационные станции // <http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/88355/>

⁴⁵ Війна, мир і клімат — топ теми сесії Генасамблеї ООН // Голос України. — 25 вересня 2014. — С. 2.

⁴⁶ Смирновский Н. В КНР создан Центр по изучению Арктики // Зарубежное военное обозрение. — 2013. — № 6. — С. 87.

⁴⁷ Федосеев А. Доктринальные взгляды США и Канады на освоение Арктики // Зарубежное военное обозрение. — 2013. — № 6. — С. 3.

⁴⁸ Shell просит еще 5 лет на бурение в Арктике // <http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/95243/>

⁴⁹ Китайское судно достигло Европы по Севморпути // <http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/83597/>

⁵⁰ Россия восстановит военную базу на Новосибирских островах // <http://lenta.ru/2013/09/16/base/>

⁵¹ Arctic Sunrise встанет в Мурманске на рейде // <http://www.interfax.ru/news.asp?id=330560>

⁵² Третий Арктический форум «Арктика — территория диалога» // <http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/83920/>

⁵³ Путин: отдавать Арктику под чье-то управление — полная глупость // <http://www.interfax.ru/news.asp?id=332580>

⁵⁴ МИД: Дания не будет вмешиваться в ситуацию с активистами «Гринпис» // <http://www.rosbalt.ru/main/2013/10/03/1183407.html>

⁵⁵ Голландия угрожает России международным трибуналом по морскому праву // <http://www.regnum.ru/news/1721804.html>

⁵⁶ Международная палата судоходства против дискриминации судов в Арктике // <http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/84620/>

⁵⁷ Япония и Финляндия договорились о совместном развитии Арктики // <http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/84617/>

⁵⁸ Хайтун А.Д. Арктика не терпит торопливых // Независимая газета. — 2013. — 18 октября. — С. 5.

⁵⁹ Путін доручив збільшити військову присутність в Арктиці // http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2013/12/131211_russia_arctic_military_hk.shtml

- ⁶⁰ <http://www.gazprom.ru/press/news/2013/december/article/181128/>
- ⁶¹ Японские компании займутся геологоразведкой в Арктике // <http://www.fondsk.ru/news/2013/12/22/japonskie-kompanii-zajmutsja-geologorazvedkoj-v-arktike-24773.html>
- ⁶² Премьеру Канады не нравится идея интернационализации Арктики // http://www.ruvr.ru/news/2014_01_18/Premeru-Kanadi-ne-nravitsja-ideja-internalizacii-arktiki-1048/
- ⁶³ Американский генерал: у военных России и США нет разногласий в Арктике // http://www.ruvr.ru/news/2014_03_13/amerikanskij-general-u-voennih-rossii-i-ssha-net-raznoglasiy-v-arktike-2642/
- ⁶⁴ Канада боится ужесточения политики России на арктических рубежах // <http://mediarupor.ru/blog/43155218271/Kanada-opasaetsya-uzhestocheniya-politiki-Rossii-na-arkticheskikh>
- ⁶⁵ Канада бойкотирует саммит Арктического совета в Москве // http://www.bbc.co.uk/russian/rolling_news/2014/04/140415_ru_canada_arctic_council.shtml
- ⁶⁶ Британия построит новое полярное судно // http://www.bbc.co.uk/russian/rolling_news/2014/04/140425_ru_uk_polar_ship.shtml
- ⁶⁷ «Арктический приз» Exxon ценой 900 млрд. долларов в опасности из-за событий на Украине // <http://www.inopressa.ru/article/29Apr2014/bloomberg/exxon.html>
- ⁶⁸ Президент РФ определил сухопутные границы Арктической зоны России // <http://www.fondsk.ru/news/2014/05/05/-27361.html>
- ⁶⁹ Компания готова продолжать работу в России // <http://www.inrefax.ru/390505>
- ⁷⁰ Канада готова отстаивать Арктику силой // http://www.bbc.co.uk/russian/rolling_news/2014/08/140826_ru_canada_russia_arctic.shtml
- ⁷¹ Лавров: США и ЕС препятствуют стремлению РФ купировать мировые угрозы // <http://www.fondsk.ru/news/2014/08/27/29121.html>
- ⁷² Путин: планов выделения Арктики в регион с подчинением Москве пока нет // <http://www.ria.ru/politics/2-140829/1022932720.html>
- ⁷³ Дания удваивает свои территориальные претензии в Арктике // <http://www.rosbalt.ru/2014/09/16/1315916.html>
- ⁷⁴ Заседание Совета Безопасности по вопросу реализации государственной политики в Арктике // <http://www.kremlin.ru/news/20845>
- ⁷⁵ Норвегия ищет защиты НАТО в Арктике // <http://www.warendpeace.ru/ru/news/view/90673/>
- ⁷⁶ Владимир Гундаров. Солдаты готовятся к зимовке в Арктике // http://www.nvo.ng.ru/nvovants/2014-07-04/2_zimovka.html
- ⁷⁷ Exxon приостановил бурение в Арктике // <http://www.warendpeace.ru/ru/news/view/94072>
- ⁷⁸ «Роснефть» в Арктике обойдется без ExxonMobil // <http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/94993/>
- ⁷⁹ Россия предложила Индии доступ к добыче нефти в Арктике // <http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/95372/>
- ⁸⁰ Арктический аэродром Тикси с 2017 г. станет местом базирования МИГ-31 // http://www.ria.ru/defence_safety/20141015/1028348466.html
- ⁸¹ РФ может продолжить исследование Арктики в 2015 г. для заявки в ООН // <http://www.ria.ru/science/20141016/1028563816.html>

⁸² Минэнерго рассчитывает, что компании РФ не закроют проекты в Арктике // <http://www.ria.ru/economy/20141126/1035226823.html>

⁸³ Холодная война Путина в Арктике // <http://www.inopressa.ru/article/27Oct2014/sundaytimes/arctic.html>

⁸⁴ Лавров: никакой необходимости в присутствии НАТО в Арктике нет // <http://www.politicus.ru/events/33353.html>

⁸⁵ В Арктической зоне России создано новое объединенное командование «Север» // http://www.zagalovki.ru/article/01Dec2014/arktik_neft

⁸⁶ Путин: индийские компании войдут в нефтегазовые проекты РФ в Арктике // <http://www.ria.ru/east/20141211/1037709885.html>

⁸⁷ Голицын В.В. Антарктида — тенденции и перспективы развития. — М., 1989. — С. 10.

⁸⁸ The Environmental Magazine. — 2014. — Р. 34.

⁸⁹ Международное право. — М., 1995. — С. 558.

⁹⁰ Там само. — С. 563.

⁹¹ Там само. — С. 567.

⁹² Там само. — С. 574.

⁹³ В Антарктиде вновь началось бурение скважин к подледниковому озеру Восток // <http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/86471/>

⁹⁴ Антарктика: на помощь российскому судну спешит американский ледокол // <http://www.ru.euronews.com/2014/01/05/united-states-icebreaker-to-rescue-trapped-russian-ship/>

⁹⁵ Стюарт Макинтайр. Краткая история Австралии. — М., 2013. — С. 248.

⁹⁶ Суд в Гааге обязал Японию приостановить охоту на китов // http://www.bbc.co.uk/russian/international/2014/03/140331_un_japan_wholing_ban.shtml

⁹⁷ Китай построит аэропорт в Антарктиде // <http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/95263/>

⁹⁸ Рудюк Оксана. В Антарктиці — туристичний бум // Голос України. — 1996. — 22 серпня. — С. 5.

⁹⁹ Фельдман Вадим. Дев'ятнадцятий антарктичний старт України // Демократична Україна. — 21 березня 2014. — С. 9.

В статье рассматриваются основные тенденции конкуренции мировых держав за контроль над потенциалом использования Арктики и Антарктиды. Динамический баланс интересов, который сформировался в современной многополярной системе международных отношений, нейтрализует конфликтоспособный потенциал процесса возможного пересмотра международно-правового статуса Арктики и Антарктиды.

Ключевые слова: Арктика, Антарктида, многополярная система международных отношений, геополитическая конкуренция, сотрудничество.

The papers is dedicated to analysis of world powers gaming in order to dominate the potential of Arctic and Antarctic. Dynamic balance of interests in multipolar international system neutralizes conflict potential of possible revise of international legal status of Arctic and Antarctic.

Keywords: *Arctic, Antarctic, multipolar international system, geopolitical competition, cooperation.*

ФРАНКОФОНІЯ В ІНСТИТУЦІЙНІЙ СИСТЕМІ ФРАНЦІЇ

У статті висвітлено історію формування інституційного механізму Франції у контексті руху франкофонії. Основна увага приділена установам, діяльність яких пов'язана з франкофонним напрямком співробітництва. Висвітлюються реформи інституційної системи, важливі при вивченні франкофонної діяльності країни.

Ключові слова: франкофонія, державні установи, Франція.

Культурно-лінгвістичний аспект вже не перше сторіччя є одним з векторів зовнішньополітичної діяльності Франції. Ще 1635 року була заснована Французька академія, яка вела роботу зі стандартизації мови з метою зробити її більш точною, ясною і не піддатною швидким змінам, що полегшило б розповсюдження мови світом, а через неї й французької культури. Робота за культурно-лінгвістичним напрямком реалізується державними службами Франції, які створювались, неодноразово реформувались та видозмінювались відповідно до потреб часу. Сьогодні зовнішня культурно-лінгвістична діяльність переважно зосереджена в межах Франкофонії — напрямку, що затвердився в 60–70-х роках ХХ століття, а сьогодні є рушійною силою в зовнішньополітичній діяльності 57 країн світу, що є членами Міжнародної організації франкофонії.

Якщо на момент виникнення (кінець ХІХ століття) термін «франкофонія» означав сукупність територій, де розповсюджена французька мова, та людей, які нею розмовляють, то сьогодні «франкофонія» трактується значно ширше. З 1968 року термін увійшов до словників і, на той час, мав два значення: перше — вміння говорити французькою; друге — спільнота народів, які розмовляють французькою. Незабаром франкофонія стала ототожнюватись з усвідомленням приналежності до багаточисельної групи людей, які поділяють спільні цінності, інтерес до французької мови та культури, співіснуючи у так званій франкофонній спільноті. Так, поступово франкофонія стала засобом взаємодії між різними культурами та державами і сьогодні вже включає в себе кооперацію та співробітництво франкомовних країн у різних сферах суспільної діяльності (культура, економіка, техніка тощо).

З розвитком поняття «франкофонія» трансформувались інститути державного управління, на які покладались обов'язки співпраці за даним напрямком. Спочатку зовнішньою культурно-лінгвістичною діяльністю займались колоніальні інститути, не виділяючи при цьому франкофонію

як окреме поняття особливих відносин. Лише на кінець ХХ століття франкофонне співробітництво почало інтенсивно розширювати напрямки роботи, що відразу викликало зміни в інституційній системі Франції. Сьогодні в країні існує розгалужена мережа державних установ, які тією чи іншою мірою займаються питаннями Франкофонії.

Метою статті є виявити зміни, що відбувались в інституційній системі Франції з розвитком міжнародного франкофонного співробітництва. Відповідно, предметом статті виступають державні інститути Французької Республіки.

Культурно-лінгвістична експансія була одним з векторів у роботі Міністерства колоній, створеного у 1894 році. 1911 року при Міністерстві навіть було сформовано окреме бюро з культурних питань. З розвитком колоніальної системи значення саме культурної експансії посилювалось. У зв'язку з цим, з 1919 року дане питання потрапило в поле зору й Міністерства закордонних справ, де була створена Спеціальна служба з культурних зв'язків з колоніями. У цій підструктурі, відповідно до дипломатичного довідника 1937 року, «інтелектуальною діяльністю Франції за кордоном займалось 7 чиновників»¹.

У роки Другої світової війни економічні й політичні позиції Франції значно ослабли, в тому числі й у країнах Африки. За таких обставин, прагнучи втримати свої позиції в колишніх колоніях, французи почали приділяти значну увагу збереженню саме культурного впливу. Для концентрації зусиль МЗС Франції спробувало об'єднати всі служби, що мали відношення до зовнішніх зносин у сфері культури, в Генеральне управління з культурних зв'язків, створене 1945 року. Незабаром, деколонізація змусила ввести ще додаткові зміни. Зокрема, колоніальну адміністрацію замінили посольства. Якщо в 1946 році в Африці було всього три французьких посольства, то на початок 80-х років їх кількість зросла до 52². Перебудова відносин на дипломатичній основі викликала зміни й у структурі Міністерства закордонних справ та інших міністерств, які налагоджували зв'язки з молодими державами.

Згадане Управління при МЗС Франції з 1957 року отримало назву Генерального управління з культурних, наукових і технічних відносин. Воно було інструментом, завдяки якому, як стверджують деякі дослідники, «країна одержала можливість затвердити свою велич за кордоном»³. У 1958–1968 роках грошовий фонд Генерального управління збільшився втричі, а у 1977 році його витрати склали вже майже половину бюджету всіх інших управлінь і служб разом узятих, що входили до Міністерства закордонних справ Франції⁴. Тим самим підкреслювалось, що культурне співробітництво поступово перетворюється на один з основних інструментів зовнішньої політики Франції. У той час виокремленням культурної

взаємодії в самостійний напрямок та створенням Французького Союзу уряд Франції надав взаєминам з колоніями нового виміру.

На кінець 50-х років XX століття у Франції налічувалась значна кількість установ, що займались співробітництвом з країнами Африки в різних сферах. Кожна з них вела свої справи самостійно, майже не узгоджуючи роботу з іншими. До таких установ належали як державні, так і громадські організації. Зокрема, серед установ Франції, що активно займались питаннями культури й освіти, можна виділити Університетську асоціацію боротьби за просвіту й культуру в Африці й на Мадагаскарі, Комітет розвитку наукових обмінів між університетами з викладанням французькою мовою, Фонд вищої освіти у Центральній Африці, Міжнародний інститут державної адміністрації, Міжнародний інститут права франкомовних країн та ряд інших. У цілому, за статистичними підрахунками, у цій сфері було зайнято близько 260 різних установ⁵. З метою координації роботи організацій, що пов'язують свою діяльність з Африканським континентом, у травні 1961 р. було створено Міністерство співробітництва. Відповідно до декрету про заснування установа мала на меті «допомогти встановити співпрацю Французької Республіки з африканськими країнами південніше Сахари»⁶. Міністр новоствореної структури Ж. Фуайє визначив завдання таким чином: «Міністерство покликане успішно здійснити деколонізацію й зберегти свій вплив»⁷.

При Міністерстві співробітництва була створена спеціальна дирекція, яка мала відділи з питань технічної співпраці, освіти й підготовки кадрів, культурного співробітництва (радіо, кіно, преса, обмін делегаціями, культурні центри), співробітництва в соціальній сфері, а також з питань молоді й спорту. На Міністерство, крім того, було покладено обов'язок направляти в колишні колонії педагогічні кадри: вчителів початкової й середньої школи, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, радників і експертів з питань культури. Воно ж здійснювало прийом учнів із країн Тропічної Африки до вищих навчальних закладів Франції⁸.

На початку 60-х років XX століття з більшістю країн Африки були укладені угоди про культурне співробітництво. Французи взяли на себе зобов'язання допомогти в організації національної освіти, на що відводилось близько 35% з бюджету двосторонніх угод. Як відмічає А. Буржі, генерал Ш. де Голль добре розумів, що спираючись на «освіту за французьким зразком для вищих африканських кадрів, Франції буде значно легше зберегти з Африкою особливі взаємини»⁹.

Здобуття африканськими країнами незалежності ще більше підвищило зацікавленість французьких правлячих кіл у збереженні культурного впливу в колишніх колоніях. Для цього у 1961 році урядом Шарля де Голля проведено адміністративну реформу, головною метою якої було з

одного боку втримати вплив Франції у колишніх колоніях, а з іншого — систематизувати й полегшити співпрацю з новими країнами.

Після створення у 1961 році Міністерства співробітництва МЗС Франції не залишилось осторонь постколоніальних взаємин з країнами Африки. Паралельно з Міністерством співробітництва продовжувало працювати вже згадане Генеральне управління з культурних наукових та технічних відносин, створене ще 1945 року при Міністерстві закордонних справ. Його основне завдання полягало в активній культурній діяльності за межами країни. Стратегічні цілі Управління втілювались у практичну площину чотирма спеціалізованими відділами: французької мови, культурних обмінів, культурного й технічного співробітництва, наукових обмінів. Передбачалося, що культурні контакти із франкомовними країнами Тропічної Африки й Мадагаскару повинні були координуватися також Управлінням з культурних і наукових зв'язків Міністерства співробітництва¹⁰. Це звичайно ж викликало перетин функціональних обов'язків, що часто призводило до неузгодженості дій.

У червні 1961 року при Міністрі закордонних справ була створена спеціальна посада державного секретаря зі зв'язків з країнами Африки і окремо посада держсекретаря в справах Алжиру. У вересні того ж року в структурі МЗС з'явився новий самостійний підрозділ — Афро-малагасійське управління. Щоправда, його компетенція поширювалася тільки на колишні колонії Франції в Африці, інші ж африканські держави, що не належали в минулому до французьких володінь, перебували у віданні відділу Африки й Леванту, що існував у складі Управління політичних справ МЗС. Також, було створено самостійний відділ Марокко й Тунісу, що в основному займався забезпеченням інтересів більше 300 тис. французів, які залишилися в цих країнах після здобуття незалежності.

Загострення соціальної ситуації у заморських володіннях Франції у зв'язку з деколонізацією змусили французький уряд започаткувати програму еміграції частини незайнятого населення до метрополії. Для цього 1961 р. було відкрито Міграційне бюро заморських департаментів, підлегле міністрові фінансів і державному секретареві зі справ заморських департаментів і територій. За 1961–1972 роки до метрополії в'їхало: 29 тис. реюньонців, 37 тис. гваделупців, 37 тис. мартиніканців, тобто приблизно 20% працездатного населення цих трьох департаментів¹¹. Ці кроки позитивно вплинули на стабілізацію соціальної ситуації на згаданих територіях, а також закріпили позиції Франції, яка таким чином запевнила населення у своєму дбайливому заступництві. Окрім того, передбачаючи масове переселення французьких громадян з Алжиру, президент Ш. де Голль у ході реорганізації уряду у вересні 1961 р. заснував нову посаду — Державного секретаря з питань репатріації.

1966 р. за ініціативи президента республіки Ш. де Голля було створено Вищий комітет захисту та поширення французької мови під головуванням прем'єр-міністра Ж. Помпиду. Орган мав реалізовувати лінгвістичну політику в питаннях якості мови, посилення її міжнародного значення й боротьби проти засилля англійської мови. До його складу увійшло 18 представників державних установ. Крім того, Прем'єр-міністр, за необхідності, мав право залучати до роботи в Комітеті будь-якого чиновника, навіть міністрів. До завдань Комітету входило й здійснення міжнародного культурного співробітництва¹².

Для реалізації поставлених завдань збереження й захисту якості французької мови Вищий комітет створив Міжнародну раду французької мови (1967 р.) й міністерську комісію з термінології (1972 р.), а також сприяв розробці закону Ба-Лоріюля 1975 року. До складу Міжнародної ради французької мови увійшло 75 представників франкомовних країн: від Франції — 26 осіб, від Бельгії — 7, від африканських же країн тільки по одному представнику (21 особа)¹³. Планувалось, що Міжнародна рада буде співпрацювати із Французькою академією, представники якої також увійшли до складу цього органу.

«Сучасна французька мова, — заявив президент новоствореної Міжнародної ради, професор Бельгійської королівської академії Жозеф Ханс, — як світова мова повинна відбивати всі реальності сучасного світу»¹⁴. Відповідно до цього гасла Міжнародна рада зосередила роботу на науковій термінології та за період 1967–1980 років видала 27 словників. Однак ефективність роботи виявилась низькою. З самого початку з питань тлумачення різних термінів і слів стали виникати тертя із Французькою академією. Зокрема, за перші п'ять років діяльності ради Французька академія схвалила лише 2% запропонованих Радою рекомендацій¹⁵.

Вищий комітет із захисту та поширення французької мови активно долучався до міжнародної діяльності та впливав на зовнішню політику Франції. Зокрема, він підготував візит Ш. де Голля до Квебеку в 1967 р., зробивши свій внесок у підготовку промови Президента. Згодом, Прем'єр-міністр Квебеку Р. Левеск писав, що слова де Голля «Хай живе вільний Квебек» зробили для світового визнання канадської провінції більше, ніж мільярди доларів, витрачені на рекламу¹⁶.

1973 р. Вищий комітет із захисту й поширення французької мови був перейменований на Вищий комітет французької мови, який пізніше ще неодноразово буде реорганізовуватись.

З 1970 року міжнародна фракофонна спільнота заснувала власну організацію — Агентство культурного й технічного співробітництва, що спонукало більшість країн-учасниць ввести спеціалізовані структури у своїх адміністративних апаратах, і Франція не стала виключенням.

На початку 1974 року при Політичному управлінні МЗС Франції була створена спеціальна служба з питань франкофонії. Цей крок виявив важливість для Франції зв'язків із франкофонним світом. Радянський дослідник Е.Г. Георгієв навіть стверджував, що існування такої структури вже тоді свідчило про наміри французького керівництва надати об'єднанню франкомовних країн політичного спрямування¹⁷. Новому органу була доручена підготовка періодичних зустрічей представників країн франкофонного світу і підтримка з ними постійного контакту.

Крок за кроком, зовнішня культурна діяльність стала одним із пріоритетів у політиці Франції. Підтвердженням цьому є той факт, що при укладанні міжнародних угод будь-які державні установи Франції були зобов'язані включати «культурні розділи», зокрема пункти про поширення за кордоном різних французьких видань, ведення документації французькою мовою в інших країнах, проведення виставок, кінопереглядів, конференцій тощо¹⁸.

Уряд Франції надалі продовжує акцентувати на заходах поширення та утвердження французької мови в світі. Саме ця тактика вже давно стала основним інструментом популяризації французької культури. Новий імпульс цей напрям отримав зі створенням у серпні 1983 року міжнародної Вищої ради. Це була міжнародна структура, діяльність якої координувалась Францією, а її метою визначено активне поширення французької мови в країнах світу та міжнародних організаціях. Очолив її президент країни. Віце-президентом Ради був призначений Президент Сенегалу, один з лідерів та ідеологів франкофонного руху Л.С. Сенгор¹⁹.

У зв'язку з появою нової структури 1984 р. була здійснена ще одна внутрішня реформа — Вищий комітет французької мови був реорганізований. Його замінили дві установи: Консультативний комітет французької мови, у віданні якого були питання використання, поширення французької мови, викладання та збереження чистоти мови; та Генеральний комісаріат французької мови, що координував діяльність адміністративних органів, державних і приватних виконавчих організацій у питаннях утвердження французької мови за кордоном. Пізніше, 1989 р. обидві установи, своєю чергою, були замінені на нову єдину структуру — Вищу раду французької мови при Прем'єр-міністрі Республіки.

1984 р. ознаменувався створенням нового державного інституту, що спеціалізувався виключно на питаннях франкофонії — це Вища рада Франкофонії, консультативний орган при Президенті Франції Ф. Міттерані, який його і очолив. Президент Республіки особисто призначав Генеральний секретаріат установи та 30 членів, більшість із яких були вихідцями із закордонного франкофонного простору. До відання Ради входила розробка генеральної лінії франкофонної політики в країні й за її

межами. Рада повинна була здійснювати спостереження за розвитком Франкофонії у всіх сферах життєдіяльності, надавати консультації з питань культури, лінгвістики, комунікацій, науки й новітніх технологій, розробляти ідеї й пропозиції, аналізувати стан Франкофонії у світі. Вона також стала ефективним органом експертизи й банком наукової документації з питань міжнародного співробітництва.

З метою поширення інформації про Францію і її культуру широко практикувалось проведення різних конференцій, кінопереглядів, екскурсій. У післявоєнний період під егідою МЗС за межами Франції станом на середину 80-х років ХХ століття було організовано понад 50 будинків культури, що мали бібліотеки, фільмотеки, фонотеки, читальні й переглядові зали. Оплата праці осіб, що працювали за кордоном, здійснюється за рахунок бюджету Міністерства закордонних справ, причому, як стверджує Ю.Г. Черемісінов, частина працівників підбирається за посередництвом зовнішньополітичних служб Франції²⁰.

З 1986 року в адміністративному апараті Франції з'являється посада Державного секретаря, відповідального за питання Франкофонії. Введення даної посади не було спонтанним рішенням, адже саме в цьому році відбулася перша Конференція держав-учасниць Агентства культурного й технічного співробітництва. Це стало новим поштовхом в активізації франкофонної співпраці. Саме з 1986 року й надалі в адміністративному апараті Франції завжди є посадовець, до обов'язків якого входять питання франкофонної співпраці. Зокрема, Ален Деко у 1988 році став першим Міністром франкофонії. Однак, посада Міністра франкофонії проіснувала недовго, лише до 1993 року, після чого уряд вирішив повернутись до посади Державного секретаря з питань франкофонії. Таке чергування в назвах посади спостерігається і пізніше. Окрім того, на короткий період з 1993 по 1995 роки її підпорядкування передавалось до Міністерства культури. З 2014 року й дотепер затверджена посада Державного секретаря з питань розвитку та Франкофонії при Міністерстві закордонних справ.

Інституціоналізація Франкофонії на міжнародній арені розпочалась з заснування вже згаданого Агентства культурного й технічного співробітництва (1970). За 30 років існування даної установи вона постійно розширювала горизонти своєї діяльності. У 1997 році була здійснена реформа, у результаті якої Агентство культурного й технічного співробітництва реструктуровано в Міжурядове агентство франкофонії, а з 2005 року — у Міжнародну організацію франкофонії (МОФ). Можна стверджувати, що величезну розмаїтість економічних, політичних і культурних інтересів країн-учасниць франкофонної спільноти на кінець другого тисячоріччя не міг би задовольнити навіть дуже складний структурований орган.

За цієї ситуації Франція проявила ініціативу в реструктуруванні Міжурядового агентства франкофонії. 30 травня 2001 р. на 17-й сесії Вищої ради франкофонії Президент Франції Жак Ширак оголосив про закриття даної установи (декрет № 2002-565²¹). На її основі була створена однойменна структура, що ввійшла безпосередньо до Міжурядового агентства франкофонії як консультативний орган при Генеральному секретареві. Це рішення було ратифіковано головами держав-членів Міжурядового агентства франкофонії на 43-й сесії Постійної ради франкофонії (10 січня 2002 р.) та в ході шістнадцятої сесії Конференції міністрів франкофонії (11 січня 2002 р.). Жак Ширак відзначив у своїй промові на урочистому прийомі на честь Вищої ради франкофонії в Єлисейському палаці: «Рада, що перебуває в підпорядкуванні Генерального секретаря нашої організації, ... буде служити тепер не тільки Франції, а й усім франкофонам»²².

Відповідно до президентського указу вся інфраструктура, інформаційний центр і архіви Вищої ради франкофонії були передані у відання її правонаступниці й стали надбанням усіх учасників Міжнародної організації франкофонії. У цілому, функції створеної структури залишилися тими ж, але вийшли за рамки завдань окремої держави, що спричинило реформу адміністративної структури Ради й розширило діапазон її діяльності. Були визначені наступні її функції:

- координація зв'язків із громадськістю;
- аналіз поточного стану й перспектив розвитку МОФ;
- публікація аналітичних матеріалів, наукових документів, періодичних видань;
- підготовка звітних доповідей.

Новостворена рада внесла неабияку частку французького прагматизму, а вже готові, відточені за роки роботи, політичні напрацювання стали міцною базою для подальшого розвитку Міжнародної організації франкофонії. За твердженням французьких дослідників, у результаті проведеної реорганізації ефективність усіх структур Франкофонії зросла, вони стали більше орієнтовані на виконання практичних завдань²³.

Видається цілком виправданим припустити, що Франція свідомо порушила струнку концепцію своєї інституційної франкофонної системи, віддавши в «загальне користування» такий потужний і багатофункціональний орган, яким була Вища рада франкофонії. У цьому серйозному політичному кроці нами вбачаються дві причини. По-перше, Франція певний час перебувала в тіні франкофонного руху через докори в неоколоніалізмі. Пройшов час, політична ситуація на міжнародній арені змінилась, і Франція вже відкрито могла розвивати співробітництво з франкофонним суспільством. По-друге, на той момент існувала проблема координації й правильної орієнтації всієї франкофонної спільноти, тому Франції важливо було не упустити ініціативу і залишитись лідером.

Ліквідація Вищої ради франкофонії й передача її надбань до Міжнародної організації франкофонії стало останньою ґрунтовною реформою у внутрішній інституційній системі Франції за франкофонним напрямком. Сучасна інституційна структура Франції виглядає наступним чином:

1. Президент Республіки — представляє Францію на Самітах Міжнародної організації франкофонії. Його представник бере участь у роботі Постійної ради франкофонії.

2. Прем'єр-міністр — відповідає за діяльність уряду, йому підпорядковується мережа різних міжміністерських служб, які повністю або частково займаються питаннями Франкофонії, координують двостороннє та багатостороннє співробітництво з франкофонною спільнотою. До них відносяться:

– Міжміністерський комітет з міжнародного співробітництва й розвитку. Збирається за необхідністю раз на декілька років. Координує діяльність урядових структур, що займаються наданням державної допомоги країнам-партнерам і визначає шляхи вдосконалення та модернізації співпраці. Його завданням є визначення зони пріоритетного співробітництва (тобто перелік країн, яким буде надаватися допомога) й принципів та методів міжнародної співпраці, вигідної та корисної обом сторонам. Комітет уточнює стратегічні напрямки роботи міністерств та шляхи розвитку французької міжнародної політики. Зокрема, на засіданні 2013 року від 31 червня знову було наголошено, що франкофонія є пріоритетним напрямком і потребує подальшого інтенсивного розвитку²⁴.

– Генеральна комісія з термінології та неологізмів координує діяльність різних комісій у 18 міністерських департаментах, які тією чи іншою мірою займаються питаннями розвитку французької мови.

– Вища рада французької мови — міжміністерська організація, відповідальна за підготовку пропозицій для уряду щодо питань використання, розвитку й підвищення ролі французької мови у Франції і за її межами, а також здійснення державної політики стосовно іноземних мов у країні. Членами ради є Міністр культури, постійні секретарі й науковці Інституту Франції, Голова генеральної комісії з термінології і неологізмів та інші (усього 22 члена). Основною метою її діяльності є вивчення питань використання, змін і трансформацій мови, збагачення та поширення французької мови; ведення політики поваги й толерантного ставлення до інших мов на території Франції і за її межами.

Наступний рівень інституційної системи у Франції займають Міністерства та підпорядковані ним структури. Питання франкофонного співробітництва належить у переважній більшості до трьох міністерств: Міністерства закордонних справ, Міністерства культури та зв'язку, Міністерства національної освіти та наукових досліджень.

У структурі державних органів, що займаються питаннями Франкофонії, Міністерство закордонних справ Франції відіграє одну з провідних ролей. 1986 р. в його підпорядкуванні був створений секретаріат з франкофонних проблем. Відтоді Франкофонія стала одним із пріоритетних напрямків у роботі Міністерства. На сьогодні діяльність за даним напрямком МЗС очолює Державний секретар з питань розвитку та Франкофонії, який має наступні повноваження²⁵:

- від імені уряду бере участь у міжнародних форумах;
- за умови делегування повноважень Міністром закордонних справ має право вести переговори та підписувати акти й постанови в межах своєї компетенції;
- займається підготовкою та реалізацією державної політики з питань франкофонії.

Секретар має свій кабінет, який складається з 8 осіб: директор та його заступник, шість радників. Також секретар має право від імені МЗС звертатись по допомогу в реалізації поставлених завдань до інших державних департаментів та структур.

Окрім кабінету Державного секретаря до системи МЗС входить також декілька установ, які займаються взаємодією з франкофонною спільнотою:

– Французька академія є найстарішою з п'яти наукових структур Інституту Франції. Була заснована у 1635 році Кардиналом Рішельє, а після Французької революції її діяльність відновлена 1803 року за наказом Наполеона Бонапарта. Ця установа покликана займатися виробленням мовних норм і забезпеченням «чистоти» мови.

– Генеральна дирекція міжнародного співробітництва й розвитку. 1999 року відбулося злиття двох міністерств: Міністерства закордонних справ та Міністерства співробітництва, у результаті чого, того ж року, злились і їх служби. Таким чином, Генеральна дирекція з питань культурних, наукових і технічних зв'язків Міністерства співробітництва інтегрувалась до Генеральної дирекції міжнародного співробітництва й розвитку. Пізніше, Декретом від 22 квітня 2004 р. було визначено підпорядкування Генеральної дирекції Міністру в справах Франкофонії (на сьогодні Державному секретареві з питань розвитку та Франкофонії). Діяльність дирекції можна охарактеризувати як загальносвітову та всебічну. Загальносвітовою вона є, оскільки установа співпрацює майже з усіма країнами світу, а всебічною, оскільки охоплює всі сфери суспільної діяльності (економіка, культура, наука, техніка тощо). Генеральна дирекція має п'ять підсекцій: допомога розвитку; культурне співробітництво й французька мова; науково-дослідне співробітництво; розвиток міжнародних аудіовізуальних засобів і технічних засобів зв'язку; неурядове співробітництво.

Зокрема, в структурі Дирекції було створено Управління культурного співробітництва та французької мови, завданням якого є поширення французької мови та культури у світі. Саме ця інституція сконцентрувала частину своїх зусиль на користь Франкофонії та проблемі використання французької мови в міжнародних організаціях і новітніх засобах комунікацій. Дирекція спирається на підтримку мережі закладів культурного співробітництва, яка нараховує близько 900 установ, розміщених по всьому світу: служби культурного співробітництва, культурні центри, Французький альянс, центри досліджень, служби зі співробітництва й культурної діяльності посольств Франції тощо. Дирекція також відповідає за постійну роботу та поширення аудіовізуальних та радіопрограм французькою. Окрім того, вона впливає на вироблення позиції Франції у франкофонних інстанціях, виділяє кредити на реалізацію програм виконавчими організаціями Франкофонії і є основним спонсором багатостороннього співробітництва в межах Міжнародної організації франкофонії (МОФ).

– Служба в справах Франкофонії створена 1974 року при Генеральному секретаріаті Міністерства закордонних справ і відповідає за франкофонне багатостороннє співробітництво. Так само, як і попередня установа, підпорядковується сьогодні Державному секретареві з питань розвитку та Франкофонії. Служба виступає зв'язуючою ланкою між Францією та Міжнародною організацією франкофонії і бере активну участь у розробці політики держави з питань франкофонії. Вона виконує такі основні функції: розробляє політику співробітництва з МОФ; забезпечує послідовність виконання рішень; розвиває відносини Франції з виконавчими організаціями МОФ; займається реалізацією програм співробітництва; звітує про використання коштів, виділених Францією виконавчим організаціям Франкофонії. У цілому, координує всі заходи, пов'язані з МОФ та її операторами. У своїй діяльності Служба спирається на підтримку інших міністерств та установ Франції. У таких партнерських відносинах Служба в справах франкофонії виконує роль ініціатора й координатора та регулярно проводить консультації з різними службами й інститутами.

– Генеральна дирекція мондьялізації, розвитку та партнерства реалізовує численні заходи співпраці у сферах економіки та культури. До однієї з головних задекларованих місій Дирекції належить так звана «дипломатія впливу». Цей напрямок реалізовується через культурні акції та аудіовізуальні програми за кордоном; розповсюдження французької мови та французької системи освіти у світі; реалізацію програм співробітництва з питань науки та вищої освіти; здійснення всіляких заходів з метою формування привабливості Франції у міжнародному співтоваристві, особ-

ливо серед учнів, студентів та науковців. МЗС Франції наводить вражаючу статистику, яка засвідчує активність роботи Дирекції: 288 000 іноземних студентів у вищих навчальних закладах Франції, 310 000 учнів у французьких ліцеях за кордоном в 131 країні світу, 50 000 культурних заходів на рік²⁶. Тож, Дирекція, по суті, активно займається формуванням позитивного іміджу Франції на міжнародній арені, використовуючи переважно освіту та культурні заходи як засоби впливу.

Міністерство культури та зв'язку теж посідає важливе місце у франкофонному співробітництві. Оскільки дане Міністерство займається питаннями не лише внутрішньої, а й зовнішньої культурної політики, це частково породжувало проблему координації дій з МЗС і знижувало ефективність роботи. Як відзначають у своїй доповіді депутати Національної Асамблеї; «Відсутність координації сильно шкодить втіленню узгодженої франкофонної політики»²⁷. У зв'язку з цим, для ліквідації даної проблеми, з 2000 року різні інстанції та відповідальні особи обох міністерств раз на рік організують зустрічі для обміну інформацією та спільного планування програм у сфері культури в цілому та конкретно Франкофонії²⁸.

До установ, підпорядкованих Міністерству культури та зв'язку, що займаються питаннями Франкофонії, належать:

– Генеральна дирекція французької мови й мов Франції, створена декретом № 89-403 від 2 червня 1989 року як Генеральна дирекція французької мови під керівництвом прем'єр-міністра. Дана структура є спадкоємницею ліквідованого Генерального комісаріату французької мови. З 1996 року перебуває у віданні Міністерства культури та зв'язку. Однак, при заснуванні установи терміни «франкофонія» та «мови Франції» у декреті 1989 року згадані ще не були. Поняття «мови Франції» з'явилося в назві представництва лише 2001 року, а незадовго до цього термін франкофонія почав активно вживатись у документах. У рамках напрямків, визначених урядом Франції, Генеральна дирекція координує діяльність державних, приватних і громадських організацій, що сприяють розвитку французької мови й займаються питаннями її поширення та використання, особливо в сферах освіти, комерції, науки та техніки. Дирекція також зобов'язана сприяти реалізації заходів, рекомендованих Вищою радою французької мови. Крім іншого, вона займається наглядом за дотриманням умов угод, договорів і домовленостей відносно використання французької мови в рамках діяльності міжнародних установ. Щорічно Дирекція звітує про виконання та укладання міжнародних конвенцій та договорів щодо стану французької мови в міжнародних організаціях.

– Дирекція європейського та міжнародного співробітництва координує міжміністерську співпрацю, сприяючи розвитку міжнародної фран-

пузької освіти та її використанню на благо Франкофонії. Координує обміни та співробітництво на всіх освітніх та наукових рівнях. Бере участь у підготовці двосторонніх угод та розробці проектів. Виконує консультативні функції, здійснює аналітичну роботу, пов'язану з розвитком освітньої сфери на міжнародній арені в цілому та в окремих країнах світу.

Міністерство національної освіти та наукових досліджень теж відіграє визначальну роль у виробленні французької політики в галузі Франкофонії, розвитку французької мови й поширенні французької культури. З 1988 року щорічно Міністерство акцентує увагу викладачів і учнів на важливості вивчення історії та сучасної діяльності франкофонної спільноти в школах, коледжах і ліцеях Франції й спонукує молодь брати участь у Днях франкофонії. Міністерство національної освіти та наукових досліджень займається підбором кадрів для викладання французької мови й різних дисциплін французькою за кордоном, а також курує закордонні науково-дослідні установи, такі як Французька академія в Римі та Афінська французька школа.

Даному Міністерству підпорядковуються наступні установи:

- EduFrance, створений у 1998 році та реорганізований 2007 року в Campus France. Організація сприяє поширенню методик викладання французької мови та популяризації французької системи вищої і професійної освіти. Сьогодні Campus France має близько 200 представництв за кордоном. Зокрема, в Україні їх налічується шість: Київ, Дніпропетровськ, Одеса, Львів, Донецьк, Харків. Організація займається пошуком талановитих студентів для їх навчання у Франції з метою надання країнам, що розвиваються, допомоги в підготовці висококваліфікованих фахівців у різних сферах.

- Національний центр дистанційної освіти, створений у 1939 році для надання можливості дистанційного навчання. Окрім генеральної штаб-квартири в м. Пут'є Центр також має 8 підрозділів у межах Франції та шість закордонних представництв у Гваделупі, Гайані, Мартініці, Новій Каледонії, Французькій Полінезії та Реюньйоні. Національний центр дистанційної освіти пропонує навчальні курси французькою мовою різного рівня від дитячого садочка до університету, а також спеціалізовані професійні курси в різних сферах.

Отже, інституційна система Франції неодноразово змінювалась та вдосконалювалась, адаптуючись до потреб часу. Культурно-лінгвістичне співробітництво, з якого бере початок сама ідея Франкофонії, тривалий час залишалось єдиною лінією взаємодії між учасниками руху. Це наклало свій відбиток і на інституційну систему Франції. Тим більше, що зовнішня культурно-лінгвістична діяльність була традиційною в країні ще

задовго до виникнення самого терміну «франкофонія». Відповідно, перші установи займались переважно питаннями вдосконалення й поширення французької мови світом, а через неї і французької культури.

З активізацією міжнародного франкофонного руху та появою офіційної міжнародної франкофонної установи у 1970 році відбуваються кардинальні зміни й в інституційному механізмі Франції. 1974 року з'являється перший підрозділ у структурі МЗС, до компетенції якого ввійшли питання виключно франкофонної співпраці.

Сьогодні, незважаючи на розгалуженість напрямків франкофонної взаємодії, культурно-лінгвістичний аспект залишається в основі зовнішньополітичної діяльності Франції. Підтвердженням даного факту є наявність відповідних структур та підрозділів у межах трьох основних міністерств, до компетенції яких належить франкофонне співробітництво (Міністерство закордонних справ, Міністерство культури та зв'язку, Міністерство національної освіти та наукових досліджень). Ці установи продовжують займатись різними питаннями, пов'язаними з французькою мовою та культурою, переважно проблемою їх поширення та використання в інших країнах і міжнародних організаціях. Це, на нашу думку, з одного боку є запорукою розвитку франкофонного руху в цілому, а з іншого — підтримкою іміджу й авторитету Франції на міжнародній арені.

Загальна координація та управління франкофонною співпрацею здійснюється МЗС Франції, що свідчить про важливість даного напрямку у зовнішньополітичній діяльності країни. Таким чином, франкофонна співпраця не обмежена виключно компетенціями Міністерства культури та зв'язку чи Міністерства освіти та наукових досліджень, які своєю чергою мають чимало підрозділів, що займаються питаннями Франкофонії. Зрештою, саме сукупність усіх інститутів та вдало налагоджена координація їх діяльності забезпечують успішність участі Франції у франкофонному співробітництві та залишають її безперечним лідером.

¹ *Le Scouaniec F.-P.* La Francophonie / F.-P. le Scouaniec. — Quebec: Boreal, 1997. — P. 89.

² *Георгиев Э.Г.* Африканская политика Франции / Э.Г. Георгиев. — М.: Международные отношения, 1988. — С. 130.

³ *Une langue: Le français aujourd'hui dans le monde.* — Paris, 1976. — P. 97.

⁴ *Actuel développement.* — Paris, 1977. — № 17. — P. 28.

⁵ *Nouaille-Degorce B.* La politique française de coopération avec les Etats Africains et malgache au Sud du Sahara. — Bordeaux, 1986. — P. 235.

⁶ Décret n°59-961 du 31 juillet 1959 il est constitué à l'administration centrale une direction de la coopération avec la communauté et l'étranger formée par la fusion des services qui

composaient précédemment la direction de l'enseignement et de la jeunesse au ministère de la France d'outre-mer et le service universitaire des relations avec l'étranger et l'outre-mer au ministère de l'éducation nationale // JORF. — 1959. — 6 août. — P. 7833.

⁷ Bourgi A. La politique française de coopération en Afrique. — Paris, 1979. — P. 44.

⁸ Корнейчук Е.Г. Идеологическая экспансия французского неокOLONIALИЗМА в Тропической Африке 1958–1972 гг. — М.: Университет дружбы народов, 1979. — С. 49.

⁹ Bourgi A. Le General de Gaulle et l'Afrique noire. — Paris, 1989. — P. 426.

¹⁰ Une langue: Le français aujourd'hui dans le monde. — Paris, 1976. — P. 125.

¹¹ Черкасов П.П. Распад колониальной империи Франции: кризис французской колониальной политики в 1939–1985 гг. — М.: Наука, 1985. — С. 251.

¹² Черемисинов Ю.Г. Культурная политика Франции в странах тропической Африки // Культура и политика в странах Азии и Африки / ред. Б.С. Ерасов. — М.: Наука, 1986. — С. 184.

¹³ Cornevin Robert. Le Conseil international de la langue française a été créé // Le monde diplomatique. — 1967. — № 10. — P. 5.

¹⁴ Черемисинов Ю.Г. Культурная политика Франции в странах тропической Африки // Культура и политика в странах Азии и Африки / ред. Б.С. Ерасов. — М.: Наука, 1986. — С. 184.

¹⁵ Actuel développement. — Paris, 1980. — № 39. — P. 67.

¹⁶ Atlas de la langue française. Histoire, géographie, statistiques. — P. Bordas, 1995. — P. 118.

¹⁷ Георгиев Э.Г. Африканская политика Франции / Э.Г. Георгиев. — М.: Международные отношения, 1988. — С. 205.

¹⁸ Черемисинов Ю.Г. Культурная политика Франции в странах тропической Африки // Культура и политика в странах Азии и Африки / ред. Б.С. Ерасов. — М.: Наука, 1986. — С. 181.

¹⁹ Там само. — С. 189.

²⁰ Там само. — С. 188.

²¹ Décret n°2002-565 du 22 avril 2002 abrogeant le décret n°84-171 du 12 mars 1984 instituant un Haut Conseil de la francophonie. — [Resource électronique]. — Mode d'accès: <http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000777215&dateTexte=>

²² La Francophonie dans le monde 2002–2003. — Paris, 2004. — P. 7.

²³ La francophonie: l'indispensable mutation du paternalisme vers un multilatéralisme équilibré. — P.: Harmattan, 2001. — P. 20.

²⁴ Pole Strategie, Medias et Communication du Comité interministeriel de la coopération internationale et du développement. — [Resource électronique]. — Mode d'accès: http://www.cercoop.org/IMG/pdf/Releve_de_decisions_du_CICID.pdf

²⁵ Décret n°2014-430 du 29 avril 2014 relatif aux attributions déléguées à la secrétaire d'Etat chargée du développement et de la francophonie. — [Resource électronique]. — Mode d'accès:

<http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000028883911>

²⁶ Ministère des Affaires étrangères. La Direction générale de la mondialisation, du développement et des partenariats. — Paris: MAE — Direction de la communication et de la presse, 2013. — [Resource électronique]. — Mode d'accès: http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/IMG/pdf/Plaqueette_DGM_Mars_2013_cle8dc9ad.pdf

²⁷ Rapport sur l'état de la Francophonie dans le monde. Données 97/98 et six études inédites. — Paris: Documentation française, 1999. — P. 56.

²⁸ Rapport d'information sur les moyens et les structures de diffusion de la francophonie / Commission des finances, de l'économie générale et du plan d'Assemblée Nationale. — 21 Septembre 2000. — P. 43.

В статье освещено историю формирования институционального механизма Франции в контексте движения франкофонии. Основное внимание уделяется учреждениям, деятельность которых связана с франкофонным направлением сотрудничества. Освещаются реформы институциональной системы Франции, важные при изучении франкофонной деятельности государства.

Ключевые слова: франкофония, государственные учреждения, Франция.

The article reveals history of French institutional mechanism formation in the context of Francophone movement. Main attention is given to establishments, which activities are connected with francophone cooperation. Institutional reforms, important for learning French participation in Francophonie, are covered.

Keywords: francophonie, governmental institutions, France.

Олександр Златін

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ПОСТКОМУНІСТИЧНОЇ РУМУНІЇ

У статті розглядаються історичні особливості формування зовнішньої політики Румунії у контексті складних міжнародних перетворень і внутрішньополітичних процесів посткомуністичного періоду, перші кроки румунської дипломатії щодо повернення країни до проєвропейського вектору розвитку.

Ключові слова: Румунія, зовнішня політика, європейська та євроатлантична інтеграція.

Актуальність теми дослідження визначається надзвичайною важливістю аналізу особливостей формування концептуальних цілей і перших кроків реалізації зовнішньої політики постреволюційної Румунії у контексті краху комуністичних режимів у країнах Центральної та Східної Європи, значної кількості подій кінця «холодної війни» та складних внутрішньополітичних процесів після 1989 р.

Історіографія питання, що розглядається у статті, є досить великою за обсягом. У науковій літературі переважає неоднозначність оцінок, як українських, так і румунських вчених щодо змісту та якості відносин Румунії з країнами-сусідами, зокрема з приводу визнання кордону між ними, що зумовлено його формуванням в історично неоднозначних умовах, які породжували гострі суперечки між сусідніми державами та їх політичними елітами. Серед студій українських науковців, які досліджують історію Румунії та українсько-румунських відносин, варто відзначити праці Василювої В., Віднянського С.В., Гакмана С., Доброжанського О., Кройтора В., Круглашова А., Макара Ю., Осачука С., Петрова В., Петрової І., Піддубного І., Рендюка Т.Г., Ротар І., Трояна С., Фісанова В.

Мета нашого дослідження полягає в аналізі становлення зовнішньої політики Румунії у контексті складних державотворчих процесів посткомуністичного періоду.

Після повалення тоталітарного комуністичного режиму Ніколає Чаушеску в грудні 1989 р. влада перейшла до Ради Фронту Національного Порятунку. Президентом новоствореного органу управління став Іон Ілієску, який, до речі, свого часу був відсторонений з ЦК КНР Ніколаєм Чаушеску, а в якості прем'єр-міністра було призначено Петре Роман.

Крім того, в Румунії була відновлена багатопартійна політична система¹, що призвела до «інфляції» політичних партій. Ця ситуація була спричинена, з одного боку, щирим бажанням румунів назавжди позбутись

монополії комуністичної партії, з іншого боку — намаганням певних політичних сил легалізуватись і вийти на політичну арену, незважаючи на невелику кількість своїх членів².

У цей час відновились і історичні партії Румунії, що були заборонені тоталітарним комуністичним режимом, а саме: Націонал-Селянська Партія, Націонал-Ліберальна Партія та Соціал-Демократична Партія Румунії. Було створено, серед багатьох інших формувань, і Демократичне Об'єднання Угорців Румунії.

Надзвичайно контроверсійним виявився процес трансформування Фронту Національного Порятунку у політичну партію 6 лютого 1990 р., главою якої став Іон Ілієску. Перебираючи владу у свої руки 22 грудня 1989 р. рух лівоцентристського толку Фронт Національного Порятунку достатньо швидко збудував управлінські структури в усіх повітах, а також на підприємствах і різних організаціях.

Після палких політичних конфронтацій, які час від часу переростали в сутички, 9 лютого 1990 р. створено Тимчасову Раду Національного Об'єднання — законодавчий орган, що мав діяти до парламентських і президентських виборів 20 травня того ж року. Рада складалася із 105 представників новостворених партій і політичних угруповань, 106 представників Ради Фронту Національного Порятунку, 27 представників національних меншин і 3 представників Асоціації колишніх політичних дисидентів (всього — 241 членів). 18 березня 1990 р. Тимчасова Рада Національного Об'єднання прийняла закон про Парламентські і Президентські вибори, яким передбачались основні принципи їх проведення³.

У Румунії влада з 22 грудня 1989 р. до 20 травня 1990 р. (з початку представлена Радою Фронту Національного Порятунку, з 9 лютого 1990 р. — Тимчасовою Радою Національного Об'єднання) мала революційний характер. Ключовою функцією Тимчасової Ради Національного Об'єднання було забезпечення всіх необхідних умов для становлення легітимної влади шляхом проведення вільних загальних виборів на засадах демократичного виборчого закону. Таким чином, передбачалось трансформування революційної влади у легітимну на базі демократичного виборчого права⁴.

Виборча кампанія 1990 р. пройшла в потужній конфронтаційній атмосфері з частими вуличними маніфестаціями та сутичками. У день проведення виборів була зафіксована висока явка виборців (80%), і багато виборчих дільниць були змушені продовжити офіційно встановлений час роботи для того, аби всі бажаючі змогли проголосувати. Як і очікувалось, відсутність досвіду як в організаторів, так і виборців спричинила чимало складнощів у роботі дільниць. Тим не менш, 550 міжнародних спо-

стерігачів визнали вибори такими, що в цілому пройшли відповідно до демократичних норм.

До першого багатопартійного парламенту Румунії (який мав ще функції Установчих Зборів) пройшли близько 40 політичних угруповань, так як закон не передбачав ніяких прохідних бар'єрів. Найбільше голосів в обох палатах Парламенту (66–67%) набрав Фронт Національного Порятунку. Президентські вибори виграв лідер Фронту Національного Порятунку Іон Ілієску, набравши 85% голосів. 28 червня 1990 р. було створено однокольоровий уряд (Фронт Національного Порятунку) на чолі з Петре Роман.

Перехідний політичний період юридично завершився одночасно із прийняттям Конституції Румунії, яка була розроблена на основі моделей конституцій П'ятої Французької Республіки та Італії⁵. Вона була прийнята, після палких дебатів, на засіданні Установчих Зборів 21 листопада 1991 р. Слід зауважити, що «за» прийняття Конституції проголосували Фронт Національного Порятунку, Партія Об'єднання Румунської Нації, представники всіх національних меншин, окрім угорської. Таким чином, проголосували «проти» Демократичне Об'єднання Угорців Румунії, Націонал-Селянська Християнсько-Демократична Партія і частина Націонал-Ліберальної Партії.

Нова Конституція набула чинності в результаті її затвердження через національний референдум 8 грудня 1991 р. У 2003 р. був проведений ще один національний референдум, через який були внесені 79 поправок, що роблять її сумісною із законодавством ЄС. Відповідно до Конституції, Румунія є державою з напівпрезидентською формою державного правління, в якій зазначені компетенції Парламенту, Президента, Уряду і Вищої Ради Оборони Країни в сфері зовнішньої політики і національної оборони, а плюралізм у румунському суспільстві є основою і гарантією конституційної демократії.

У період 1990–1992 рр. Фронт Національного Порятунку зіткнувся із новим викликом — зменшенням своєї популярності. Крім того, президент не міг бути членом політичної партії. Тому, у липні 1990 р. Іон Ілієску відмовляється від функцій глави Фронту Національного Порятунку на користь Петре Роман. Вже з березня 1991 р. новий лідер розпочав кампанію з усунення людей Іона Ілієску, яких називав «консерваторами».

Загострення соціальної та політичної нестабільності призвело до першої посткомуністичної урядової кризи в Румунії у вересні 1991 р. Прем'єр-міністр Петре Роман був прихильником «шокової терапії» в умовах перехідної економіки і таким чином сфокусував на себе невдоволення широких верств населення, зокрема шахтарів. Це спричинило нові масові демонстрації шахтарів, які взяли штурмом будівлі Уряду,

Парламенту і Президента. За цих умов, Петре Роман був вимушений подати у відставку.

Президент країни Іон Ілієску ініціював переговори для формування нового Уряду на більш широкій основі і отримав підтримку з боку Націонал-Ліберальної Партії та Екологічного Руху Румунії. Новий Уряд було сформовано 16 жовтня 1991 р. на чолі з Теодором Столожаном. Основною його місією було вирішення поточних проблемних питань країни до проведення нових загальних виборів.

Тим часом, продовжувалась підкилимна боротьба між Іоном Ілієску та Петре Романом. 26 листопада 1991 р. Петре Роман заявив про відкликання Фронтом Національного Порятунку своєї політичної підтримки президента Іона Ілієску. Місяцем пізніше була створена Група Єдності Фронту у складі 55 парламентарів, які підтримували Іона Ілієску. Розбіжності посилились у зв'язку з визначенням єдиного кандидата від Фронту на пост президента країни. Обидві політичні фігури виступили з публічними звинуваченнями на адресу один одного і зайняли непримиренні позиції. З'їзд Фронту Національного Порятунку 27–29 березня 1991 р. заявив про «розрив» партії і Петре Роман було переобрано керівником цієї політичної формації. Група, що підтримувала Іона Ілієску, 22 грудня створила нову партію — Фронт Національного Порятунку, яка згодом була названа Демократичним Фронтом Національного Порятунку. Таким чином, обидві партії висунули своїх кандидатів на парламентських і президентських виборах⁶.

Важливі політичні процеси відбувалися і в опозиційному таборі, до якого приєднувались невдоволені політикою Іона Ілієску. Почали формуватися так звані громадянські форуми і платформи. Найвагомішою платформою, що з'явилася в той час, був Громадянський Альянс, офіційно заснований 6 листопада 1990 р. Альянс визначав себе як структуру співробітництва всіх соціальних енергій, що підтримують цінності віри і демократії. Їх девізом був «Не можемо перемогти інакше, як не разом». Дійшло до проведення трьома історичними політичними партіями (Націонал-Ліберальна Партія, Націонал-Селянська Християнсько-Демократична Партія, Румунська Соціал-Демократична Партія) Національної конвенції для встановлення демократії. Згодом, 26 листопада 1991 р., створено політичний союз під єдиною назвою Демократична Конвенція.

Іншим важливим аспектом політичного життя 1990–1992 рр. була справжня «міграція» парламентарів з однієї політичної сили до іншої. Це відбувалось в основному у двох напрямках: перший — перехід парламентарів з одних, вже існуючих внаслідок виборів 1990 р., політичних сил до інших і другий — перехід парламентарів до партій, що з'явилися внаслідок переформатувань і виникнення нових партій. Таким чином,

парламент «оновився» шляхом виникнення неіснуючих на 20 травня 1990 р. політичних груп і партій: Націонал-Ліберальна Партія — Молодіжне Крило, Соціалістична Партія Праці, Партія Велика Румунія, Фронт Національного Порятунку — 20 травня, Партія Громадянського Альянсу, Демократичний Фронт Національного Порятунку.

1992 р. вирізняється активними політичними процесами, що виникли як результат проведення місцевих, парламентських і президентських виборів. Місцева виборча кампанія у лютому–березні 1992 р. була надмірно політизована, оскільки являла собою підготовку до парламентських і президентських виборів у вересні того ж року. Явка виборців досягла 65% і була меншою порівняно з явкою 1990 р. На цих виборах вималювалася найважливіша опозиційна сила — Демократична Конвенція, яка, користуючись значним успіхом серед міського населення, посіла друге місце, набравши 24,3%.

24 червня 1992 р. місце Демократичної Конвенції зайняла Демократична Конвенція Румунії, до якої приєднались Націонал-Ліберальна Партія-Демократична Конвенція, Націонал-Ліберальна Партія-Молодіжне Крило і Екологічна Федерація Румунії. Демократична Конвенція Румунії сформувала списки кандидатів для участі в парламентських і президентських виборах, прийняла єдину виборчу платформу, а також програму співробітництва в уряді і парламенті і 27 червня 1992 р. висунула єдиного кандидата в президенти Емілія Константінеску.

Вибори 27 вересня 1992 р. проходили у відповідності до прийнятого у червні нового виборчого законодавства, що передбачало використання пропорційної системи виборів, але з метою скорочення великої кількості партій у парламенті був встановлений 3% бар'єр для проходження у законодавчий орган країни. Для виборів президента була встановлена мажоритарна система виборів у два тури.

За результатами виборів до парламенту пройшли 8 політичних формувань і 13 організацій національних меншин. Враховуючи, що Демократична Конвенція Румунії складалася із 6 політичних партій, до парламенту пройшли всього 26 партій. Слід зазначити, що порівняно з минулим складом парламенту, число партій значно скоротилось. Іншим важливим моментом є те, що ні одна політична партія не змогла отримати більшість парламентських мандатів, хоча перші дві політичні сили акумулювали по більше ніж 20% голосів кожна.

Ще більша увага була прикута до президентських виборів. У першому турі виборів змагались шість кандидатів, і у другий тур вийшли Іон Ілієску (Демократичний Фронт Національного Порятунку — 61,4% від загальної кількості голосів) і Еміль Константінеску (кандидат від Демократичної Конвенції Румунії із 38,57%). Таким чином, Іон Ілієску переміг на президентських виборах 1992 р.

Тим не менш, політичні дебати на цьому не закінчились, а лише перейшли у наступну фазу. 19–20 жовтня 1992 р. в Палаці Котрочень (Адміністрація Президента Румунії) пройшли консультації з представниками усіх політичних партій, що пройшли до парламенту, для формування уряду країни. 4 листопада 1992 р. Іон Ілієску заявив, що новим прем'єр-міністром буде Ніколае Векерою, представлений як спеціаліст у сфері макроекономіки. Уряд, підтриманий Демократичним Фронтом Національного Порятунку, почав працювати 21 листопада 1992 р., а програма Уряду обговорювалася в Парламенті у лютому 1993 р.

Фактично виконавча влада знаходилась у руках Демократичного Фронту Порятунку, що взяв політичну відповідальність за уряд, у той час як законодавча влада належала парламентській більшості, сформованій з Демократичного Фронту Національного Порятунку, Соціалістичної Партії Праці, Партії Національної Єдності Румун, Партії Велика Румунія. Такий склад більшості в Парламенті був названий опозицією «червоним парламентом», а вищезазначені партії звинувачені в «неокомунізмі»⁷.

Протягом наступного періоду 1992–1996 рр. у своїй діяльності уряд був змушений відхилитись від своєї програми і постійно йти на певні поступки і компроміси, враховуючи розклад сил у парламенті. Можна сказати, що будучи вразливим у парламенті, уряд завжди відчував «Дамоклів меч» над головою.

Крім того, у жорстких прагматичних умовах так званого нового міжнародного порядку посткомуністичній Румунії, як і іншим країнам Центральної та Східної Європи, доводилося вирішувати одночасно принаймні два стратегічно важливих завдання. З одного боку, розбудовувати справді демократичну правову державу з вільною ринковою економікою, а з іншого, — одночасно включитись до інтеграційних європейських і євроатлантичних процесів, що суттєво впливають на сучасну систему міжнародних відносин⁸. Цей період є одним із найскладніших в історії державотворення посткомуністичної Румунії і характеризується суттєвими ознаками, а саме:

- завершення «холодної війни», розпад СРСР, а також тих східно-європейських структур, до яких входила Румунія — Організації Варшавського договору та Ради Економічної Взаємодопомоги;
- регіональне суперництво між країнами колишнього соціалістичного табору з метою отримання фінансової, політичної і стратегічної підтримки Заходу;
- тісний взаємозв'язок між діями політичного керівництва Румунії, міжнародним сприйняттям і вираженням інтересів великих держав у сфері зовнішньої політики;

- зростаючий вплив таких міжнародних фінансових організацій, як Міжнародний Валютний Фонд та Світовий Банк, на діяльність адміністрацій перехідного періоду⁹.

У зазначеному контексті міжнародних відносин і внутрішньополітичних процесів розглянемо концептуальні підходи, які домінували у середовищі румунської політичної еліти щодо визначення пріоритетів зовнішньої політики, а також ретроспективно висвітлимо ключові досягнення і проблемні питання румунської дипломатії після 1989 р. Йдеться про питання встановлення двосторонніх відносин, спроби створення регіональних та субрегіональних коаліцій і пошук вирішення питання вакууму безпеки, а також ініціювання процесів євроатлантичної та європейської інтеграції Румунії.

Слід зазначити, що зміни в суспільстві внаслідок революції змусили Румунію докласти зусиль для швидкої адаптації до нової реальності. До формування нових юридичних та законодавчих норм, що мали б забезпечити нові принципи зовнішньої політики Румунської держави, Бухарест діяв відповідно до вимог Декрету звернення Ради Фронту Національного Порятунку до держави. У п. 9 даного документу зазначається, що «вся зовнішня політика країни має служити розвитку відносин добросусідства, дружби і миру у світі, інтегруючись у процес будівництва об'єднаної Європи, спільного дому усіх народів континенту. Будемо поважати міжнародні зобов'язання Румунії, у першу чергу, щодо Варшавського договору»¹⁰. Показовим є той факт, що усі дипломатичні представництва Румунії за кордоном негайно підкорились новій владі в Бухаресті і розгорнули широку дипломатичну активність і роботу в медіапросторі з метою постійного інформування факторів прийняття політичних рішень у країнах, в яких були акредитовані, а також факторів міжнародної публічної думки щодо подій, які відбувались в Румунії.

28 грудня 1989 р. міністром закордонних справ було призначено Серджиу Челака. Відбувалося залучення до міністерства молодих дипломатів. Було здійснено спробу об'єднання молодого ентузіазму і бажання проводити зміни з досвідом тих, хто мав багатий досвід на дипломатичній ниві.

Водночас, почався надзвичайно складний та багатогранний процес переосмислення цілей зовнішньої політики і реформатування двосторонніх відносин на новій політичній базі відповідно до трансформацій, які проходили в Європі і світі. Одним з пріоритетних законів першого вільно обраного законодавчого органу в посткомуністичному періоді був закон про укладання і ратифікацію договорів¹¹. Таким чином, були встановлені права і компетенції офіційних осіб та інституцій, які мали представляти Румунію на міжнародній арені. Ці положення були закріплені

і доповнені Конституцією Румунії. Ст. 10, 11 і 20 визначили рамки, принципи і обов'язки, які Румунська держава може взяти на себе в сфері міжнародних відносин. Зокрема, у ст. 10 зазначається, що Румунія розвиває мирні відносини з усіма державами, на основі принципів міжнародного права. Ст. 11 вказує на те, що Румунська держава зобов'язується сумлінно виконувати зобов'язання, визначені договорами, учасником яких вона є. Також зазначено, що договори, ратифіковані парламентом, стають частиною національного законодавства. Ст. 20 регулює питання міжнародних договорів і прав людини. Окрема увага приділяється етнічним румунам за кордоном. У ст. 7 наголошується: «Держава підтримує зміцнення зв'язку з румунами за межами кордонів держави і діє задля збереження, розвитку і задоволення їх етнічної, культурної, лінгвістичної і релігійної ідентичності, поважаючи законодавство держави, громадянами якої вони є»¹².

Аналіз зазначеної нормативно-правової бази в контексті еволюції геополітики і геостратегії регіонального та глобального рівнів дає змогу виокремлювати наступні концептуальні цілі зовнішньої політики Румунії, яким вона слідувала протягом посткомуністичного періоду трансформацій:

- розвиток двосторонніх і багатосторонніх відносин, що мали слугувати інтересам румунського суспільства, безпеки держави, включаючи гарантування недоторканності кордонів Румунії та її територіальної цілісності відповідно до фундаментальних принципів відносин між державами;
- переоцінка зносин з державами, які колись вважалися традиційними партнерами Румунії, і встановлення відносин співробітництва з ними в усіх сферах на новій політичній основі;
- інтеграція Румунії в європейські та євроатлантичні структури в реалістичний строк, але якомога коротший;
- поліпшення іміджу Румунії в міжнародному плані, враховуючи шкоди, що були завдані державі режимом Чаушеску у 1980-х рр.¹³

По суті, тут румунська дипломатія слідувала фундаментальним принципам зовнішньої політики міністра закордонних справ міжвоєнного періоду Ніколае Тітулеску¹⁴:

- уникати ізоляції, бо це означає бути вразливим;
- уникати домінування однієї потуги у Південно-Східній Європі, незалежно від того, хто представляє цю потугу. Замість цього шукати багатогранні гарантії на двосторонньому, регіональному та багатосторонньому рівнях;
- захищати унітарну цілісність Румунської держави проти автономії, самовизначення або інших кроків до дефрагментації.

Отже, румунська зовнішня політика за своєю суттю, в умовах драматичних ідеологічних змін, містила в собі як елементи континуїтету (спадкоємності і неперервності), так і елементи глибоких трансформацій.

Для досягнення вироблених цілей перехідного періоду зовнішня політика Румунії після 1989 р. і протягом наступного десятиліття діяла в трьох зовнішньополітичних вимірах¹⁵.

Перший вимір являв собою розвиток двосторонніх відносин, у першу чергу із сусідніми країнами, на основі нових політичних і геостратегічних відносин. Використовуючи відносини співробітництва і добросусідства, Румунія намагалася відстоювати національні інтереси і забезпечити свою безпеку. Слід зазначити, що це було також продиктовано необхідними передумовами для вступу в євроатлантичні та європейські структури.

Першою країною серед сусідів, з якою вдалось переглянути і реорганізувати відносини, була Болгарія. 27 січня 1992 р. були завершені переговори і підписано у Софії Договір про дружбу, співробітництво і добросусідство між Румунією і Болгарією¹⁶. За цим слідувало підписання і інших договорів, конвенцій і протоколів порозуміння, які передбачали регламентування співробітництва у різних сферах.

У відносинах з Федеративною Республікою Югославія Румунія продовжувала відстоювати політику співробітництва. Взаємні візити на рівні глав держав (1993 р. Белград і Бухарест, 1994 р. Бухарест, 1996 Белград) або прем'єр-міністрів і міністрів закордонних справ сприяли формуванню необхідного фундаменту для підписання в Белграді, 16 травня 1996 р., Договору про відносини дружби, добросусідства і співробітництва¹⁷.

Критично важливим для Бухареста було реорганізувати відносини з Угорщиною. Румунія вважала їх ключем стабільності в регіоні і гарантією уникнення дефрагментації країни після 1989 р., так як відносини між цими двома країнами в минулому характеризувались складними політичними і дипломатичними кризами, а також територіальними конфліктами. Варто відзначити, що протягом перших років після 1989 р., під впливом певних екстремістських націоналістичних кіл Румунії і Угорщини, еволюція взаємовідносин між Бухарестом і Будапештом не була лінійною. Риторика румунських ультранационалістів загострювалася, особливо під час виборчих кампаній. Висловлювалися занепокоєння стосовно можливого сценарію анексії Трансильванії з боку Угорщини, шляхом проведення так званої ревізійністської політики щодо Тріанонського договору. Угорські націоналісти з Будапешта, з точки зору Бухареста, більше опікувалися громадянами інших країн, етнічними угорцями, аніж власними громадянами.

Рішення обох сторін піти на поступки стало можливим завдяки вимогам НАТО і ЄС вирішити усі територіальні конфлікти і встановити

добросусідські відносини. Дипломатичні канцелярії обох країн зрозуміли, що шлях Румунії до Європи проходить через Будапешт, а Угорщини — через Бухарест.

Після приходу до влади Уряду Дьюли Горна в Угорщині були відновлені переговори щодо спільного договору. Сторони досягли компромісу: угорська сторона погодилась включити у базовий політичний договір статтю про непорушність кордонів і відсутність територіальних претензій, а румунська сторона прийняла включення «Рекомендації 1201» (Рекомендація 1993 р. щодо додаткового Протоколу про права національних меншин до Європейської конвенції про захист прав людини)¹⁸. Таким чином, була досягнута згода і 16 вересня 1996 р. у Тімішоаре сторони підписали Договір про взаєморозуміння, співробітництво і добросусідство¹⁹.

Відносини із сусідом/сусідами зі Сходу були найскладнішим екзамenom з відновлення переговорів щодо базових договорів відповідно до нової реальності, що настала після краху комунізму в цьому регіоні. Протягом спільної історії відносини між Румунією та її східним сусідом СРСР являли собою суму парадоксів — інколи були союзниками, але ніколи друзями. Такий парадокс у відносинах між Бухарестом і Москвою мав місце 4 квітня 1991 р., коли Іон Ілієску і Міхаїл Горбачов підписали в Москві Договір про взаємну підтримку і взаємодопомогу між Румунією та СРСР. Цей зовнішньополітичний акт спричинив протягом десятиліття велику кількість коментарів з боку політиків, дипломатів, істориків і журналістів.

Розпад СРСР кардинально змінив підходи щодо встановлення добросусідських відносин Румунії на Сході. Гострі питання були перенесені на держави, що виникли в результаті розпаду, — Україну і Молдову. У той час як більшість держав Європи і за її межами переглядали свої відносини з Москвою, Бухарест увійшов у період дистанціювання від Кремля.

Укладення базового політичного договору між Румунією і Російською Федерацією було заблоковано двома проблемними питаннями, на внесення яких у текст документу наполягав Бухарест: засудження Пакту Ріббентропа-Молотова і ситуація зі скарбницею Румунії, що «заблукала» під час Першої світової війни в Росії. Переговори і дискусії з цих питань заблокували підписання Договору про дружні відносини і співробітництво між двома державами до 4 липня 2003 р. в Москві²⁰.

На початку 1992 р. Румунія визнала Україну незалежною. Після встановлення дипломатичних відносин 1 лютого 1992 р. Генеральне консульство Румунії в Києві було трансформовано в Посольство.

Але слід зауважити, що відносини між посткомуністичною Румунією і незалежною Україною склалися зовсім не просто і залишалися три-

валий час неврегульованими. Територіальні претензії, які раніше висувалися до СРСР, після розпаду були перенесені на Україну. Відразу після прийняття Акту проголошення незалежності України окремі політичні сили в Румунії виступили із заявами і зверненнями про повернення Північної Буковини, Герцаївщини і деяких районів Одеської області²¹.

Скориставшись тим, що 24 грудня 1989 на З'їзді народних депутатів СРСР було засуджено пакт Молотова–Ріббентропа 1939 року²², Румунія почала наполягати на тому, що оскільки угода між СРСР та гітлерівською Німеччиною є гідною осуду, то необхідно ліквідувати наслідки цієї угоди та передати Бессарабію і Північну Буковину до складу Румунії. 24 червня 1991 року парламентом Румунії одногосно була прийнята Декларація про пакт Ріббентропа–Молотова²³ і його наслідки для Румунії, в якій зазначалося, що президент, уряд, усі політичні сили мають діяти «з метою виконання законних прав населення румунських територій, силою анексованих внаслідок таємних угод»²⁴. У документі дається висока оцінка Версальському мирному договору та системі міжнародних відносин, зокрема її європейській складовій, що сформувалась після Першої світової війни²⁵. У відповідь Верховна Рада Української РСР у своїй заяві від 5 липня 1991 року розцінила такі дії Румунії як територіальні претензії до України²⁶.

Однією з наступних акцій щодо України стало одногосне ухвалення 28 листопада 1991 р. румунським парламентом декларації проти участі населення так званих «румунських територій, силою анексованих колишнім СРСР, територій які ніколи не належали Україні і по праву належать Румунії» — «Північна Буковина, земля Герца і земля Хотин, а також повіти півдня Бессарабії» — у всеукраїнському референдумі щодо державної незалежності. Більше того, румунський парламент звертався до «парламентів і урядів усіх держав, які будуть визнавати незалежність України, чітко задекларувати, що дане визнання не поширюється на зазначені румунські території»²⁷. У 1992 році, під впливом радикальних кіл, сам І. Ілієску вимагав подолання «наслідків пакту Ріббентропа–Молотова», пропонуючи при цьому в якості найближчої мети «спільний культурний простір». У квітні 1993 року Румунія надіслала до МЗС України ноту, в якій, посилаючись на факт розпаду колишнього СРСР, проголосила неправомірним Договір між Урядом Союзу Радянських Соціалістичних Республік і Урядом Румунської Народної Республіки про режим радянсько-румунського державного кордону, співробітництво і взаємну допомогу з прикордонних питань, підписаного в Бухаресті 27 лютого 1961 р., який був юридичною основою лінії українсько-румунського кордону. У 1994 році румунська сторона в односторонньому порядку підтвердила своє рішення про його денонсацію²⁸.

Отже, румунська сторона ставилася до України, з одного боку, як до важливого сусіда з політичної та з економічної точки зору, а з іншого — як до країни, що після розпаду СРСР успадкувала «захоплені румунські території». Саме територіальні претензії затримували розробку і підписання базового політичного договору між Україною і Румунією. Переговори щодо підписання означеного документа тривали впродовж кількох років, починаючи з 1993 р., періодично заходячи в глухий кут²⁹. Визнаючи «Рекомендацію 1201», Україна погодилась, як у випадку договору між Румунією і Угорщиною, прийняти зобов'язання дотримуватись міжнародних стандартів у політиці щодо національних меншин. Питання делімітації континентального шельфу в Чорному морі — питання острова Зміїний, було включено в договір, і сторони погодились, що у разі неможливості досягти спільного рішення, передбачено звернення до Гаазького Міжнародного Суду. Лише на початку 1997 р. документ був парафований під час візиту в Україну тодішнього міністра закордонних справ Румунії А. Северіна. Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією врешті-решт був підписаний 2 червня 1997 році у місті Констанца, процедура його ратифікації румунською стороною була завершена 8 липня 1997 р., українською — 17 липня (набрав чинності 22 жовтня того ж року). Цей документ був першим широкомасштабним договором в історії румунсько-українських відносин, що створив правовий фундамент для співробітництва між двома державами у майбутньому. Значний вплив на готовність Бухареста нормалізувати українсько-румунські відносини мала жорстка позиція НАТО щодо кандидатів на вступ до цієї організації, від яких вимагалось обов'язкове врегулювання відносин із сусідніми державами.

Встановивши як пріоритет своєї зовнішньої політики інтеграцію до НАТО та ЄС, Бухарест прийняв стратегічне рішення відмовитись від територіальних претензій до своїх сусідів. Це стало своєрідною «історичною жертвою» румунського народу заради євроатлантичного майбутнього³⁰. Варта уваги в цьому контексті заява тодішнього президента Румунії Еміля Константінеску під час прес-конференції у штаб-квартирі НАТО: «Північна Буковина ніколи не належала ні Україні, ні Росії, але румуни готові піти на «історичну жертву» заради вступу до НАТО»³¹.

Підписання Емілем Константінеску базового політичного договору з Україною спровокувало справжню «війну в мас-медіа» і в румунській громадській думці. Договір розглядався як «капітуляція під час миру», який раз і на завжди поховав можливості Румунії переглянути східні кордони в рамках будь-яких міжнародних інстанцій³².

Відносини з Республікою Молдовою також склалися контрверсійно і подекуди драматично, що було ускладнено спільним політичним мину-

лим. На початку 1990-х рр. була підписана серія конвенцій і договорів при конструюванні «мосту квітів» через Прут (так називають два заходи, проведені на березі річки Прут на початку 1990-х років, під час яких, вперше після Другої світової війни, перехід радянсько-румунського кордону був здійснений без пред'явлення документів, що засвідчують особу. Під час проведення цих акцій з обох берегів річки Прут на воду були пущені квіти, що й дало назву цим подіям).

27 серпня 1991 р. протягом кількох годин після оголошення Парламентом Молдови Декларації про незалежність, Румунія була першою державою, яка її визнала. Протягом кількох тижнів був встановлений безвізовий режим перетину кордону, який дозволяв громадянам обох країн подорожувати за наявності внутрішнього паспорту.

Ініціатива щодо укладення базового політичного договору між країнами належить молдовському президентові Мірчі Снегур, але вона була фактично відхилена його румунським колегою Іоном Ілієску після їх зустрічі 19 червня 1991 р. в Бухаресті. 1992 р., у контексті придністровського конфлікту, Кишинів бажав укласти такий договір, аби відхилити звинувачення з боку сепаратистських сил у Тирасполі і певних кіл у Москві щодо можливого об'єднання Молдови і Румунії.

З самого початку вийшли на поверхню розбіжності щодо концептуального розуміння даного договору. Міністр закордонних справ Румунії висловлювався за укладання «Договору про братерство та інтеграцію», а молдовський міністр, у свою чергу, запропонував, щоб документ називався «Договір про братерство і співробітництво». Іншими словами, Румунія не бажала укладати з Молдовою стандартний міжнародний договір, як з будь-якими іншими країнами, а наполягала на договорі зі спеціальною юридичною конотацією, яка могла б у майбутньому стати додатковою основою для об'єднання країн.

Республіка Молдова відреагувала, заявивши, що Румунія таким чином ставить під сумнів саму ідею її існування як незалежної держави, і наполягала на стандартному базовому політичному договорі.

Суперечки в такому дусі з різною інтенсивністю відбувалися протягом тривалого часу, і тільки майже через 20 років 8 листопада 2010 р., у Бухаресті міністром закордонних справ Румунії Теодором Баконскі та прем'єр-міністром Республіки Молдова Владом Філатом був підписаний документ, який має назву «Договір про режим державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань». Слід звернути увагу на те, що підписання цього договору стало можливим завдяки тиску на Румунію з боку ЄС, зокрема канцлера ФРН Ангели Меркель. Документ підписано міністром закордонних справ Румунії і прем'єр-міністром Республіки Молдова, тоді як зазвичай базові політичні договори підписуються главами держави.

Однією з фундаментальних цілей зовнішньої політики Румунії після 1989 р. було переосмислення відносин з державами, які колись вважались традиційними партнерами Румунії. Одним з перших кроків у цьому напрямку стали переговори і укладання нових двосторонніх договорів і угод про співробітництво в нових сферах, які мали б відображати зміни, що відбулися у внутрішньому та зовнішньому плані. Після того, як Румунія і Франція уклали новий Договір про дружнє порозуміння і співробітництво (Париж, 20 листопада 1991 р.), румунській дипломатії вдалось підписати на новій основі подібні договори з Італією (Бухарест, 23 липня 1991 р.), Грецією (Бухарест, 28 листопада 1991 р.), Іспанією (Мадрид, 4 лютого 1992 р.).

Слід зазначити, що на початку 1990-х рр. в ролі основного «адвоката» Румунії на Заході, в європейських та євроатлантичних структурах виступала саме Франція. Протягом першого перехідного десятиліття Франція стала найбільшим інвестором в економіку Румунії і третім комерційним партнером.

Відносини Румунії із Заходом з першої половини 1990 р. зазнали значних змін за досить короткий строк: від хвилі симпатії після кровопролитної революції до міжнародної ізоляції унаслідок міжетнічного конфлікту в Тиргу-Муреш у березні і страйків шахтарів у Бухаресті в червні того ж року. Крім того, на Заході існували деякі побоювання щодо демократичного шляху Румунії, оскільки в лавах нової влади виявилось досить багато представників тоталітарного комуністичного режиму. На цьому тлі, Румунія досить швидко була ізольована, що означало, зокрема, і блокування доступу до фінансових ресурсів і міжнародної технічної допомоги, необхідних для переходу до ринкової економіки і розвитку демократичного суспільства. Відразу після страйків шахтарів у Бухаресті Європейське Співтовариство заморозило свою економічну допомогу. У жовтні 1990 р. Іон Ілієску був єдиним главою східноєвропейської держави, якого президент США Дж. Буш не прийняв під час Генеральної Асамблеї ООН.

Під час гарячих подій революції МЗС Румунії виступив з декларацією (9 січня 1990 р.), яка анулювала декларацію попереднього режиму від 28 лютого 1988 р. про відмову від статусу нації найбільшого сприяння у відносинах зі США. Державний департамент привітав такий крок з боку Румунії і заявив, що Адміністрація Буша найближчим часом проведе консультації з Конгресом для того, аби знову надати Румунії такий статус. Але Палата Представників і Сенат США досягли згоди щодо надання Румунії повторно статусу нації найбільшого сприяння тільки 7 листопада 1996 р.³³ 11 липня 1997 р. під час візиту президента США Білла Клінтона в Румунії було заявлено про встановлення стратегічного

партнерства зі США, що мало посилити існуючий рівень співробітництва між країнами і сприяти проведенню реформ у Румунії та її інтеграції до євроатлантичних структур. Одразу після візиту президента США до Румунії відбувся обмін листами між держсекретарем Мадлен Олбрайт і міністром закордонних справ Румунії Адріаном Северіном. Після цього мав місце візит помічника держсекретаря Марка Гроссмана до Бухареста, під час якого визначили галузі партнерства, що становлять взаємний інтерес³⁴.

Виходячи із зазначеного вище, можна констатувати, що відносини зі США мали дуже важливе значення, по-перше з економічної точки зору, у контексті сприяння побудові в посткомуністичній Румунії ліберального демократичного суспільства і переходу до ринкової економіки, по-друге, з точки зору сприяння євро-атлантичним намірам Румунії і заручення підтримкою США в цьому напрямку.

Іншим виміром зовнішньої політики Румунії стало субрегіональне співробітництво. Керівництво держави відмовилась від визначення Румунії як «балканської держави»³⁵ на користь «центральноєвропейської держави, яка є сусідом Балкан» і, враховуючи інтенсивність економічних і політичних відносин, Бухарест вважав, що в його інтересах вибудовувати взаємини з Балканськими країнами на новій основі. Незважаючи на ці зміни в політичній риторичі Бухареста, з самого початку Румунія не була включена до Центральноєвропейської угоди про вільну торгівлю (УЕФТА), а також не була запрошена на зустріч глав держав Центральної Європи (ІСЕ). На початковому етапі посткомуністичної трансформації Центральної і Східної Європи була сформована Вишеградська група. Країни, які входили до складу групи — Чехословаччина, Угорщина і Польща — відхилили у 1991 р. заяву Румунії щодо приєднання, що свідчило також про вичерпання симпатії до Румунії і позитивного іміджу, отриманого у грудні 1989 р., навіть на рівні регіону.

Третім виміром румунської зовнішньої політики були зусилля в напрямку інтеграції до європейських і євроатлантичних структур, а також активізації своєї діяльності в рамках міжнародних організацій.

На успішність реалізації політики в даному вимірі, не в останню чергу, мав вплив і той факт, що в період початку посткомуністичних трансформацій тандем влада-опозиція зробив питання міжнародних відносин Румунії основним елементом у боротьбі за владу. Протягом п'яти років опозиція намагалась позиціонувати себе в якості нової сили, особливо в очах Заходу, при цьому звинувачуючи владу в неоконуністичній орієнтації та симпатій до Москви. В свою чергу, влада звинувачувала опозицію в саботажі національних інтересів у міжнародному плані і тим самим звертала увагу на власні прогалини в зовнішній політиці. Румунські

політики посткомуністичного періоду залишалися заручниками певних парадигм і концептуальної риторики, притаманних періоду до 1989 р.

Таким чином, у публічних дебатах, цілі і пріоритети Румунії у геополітичному контексті трансформацій на регіональному і глобальному рівнях асоціювалися з поглядами: за або проти Москви, за або проти Заходу. Тому не дивно, що в західних дипломатичних канцеляріях лунала думка, що після 1990 р. Румунія прийняла двозначну зовнішню політику.

У комплексі це призвело до розчарування мільйонів румун. Румунія не змогла стати членом НАТО під час першої хвилі розширення в регіоні; втратила ініціативу у відносинах з країнами Північної Африки, Латинської Америки, Азії, колишнього СРСР; «зникла» з групи дипломатів, зацікавлених у розробці рішень колективної безпеки на регіональному рівні. Не може бути проігнорованим той факт, що політична еліта після 1989 р. на декларативному рівні розуміла, що Румунія не може проводити кілька зовнішніх політик. Практично це призвело протягом першого десятиліття після 1989 р. до формування двох орієнтацій у цій сфері: одна, особливо в перші роки після революції і посткомуністичних трансформацій, яка призвела до багатовекторної політики, а інша відображала думку однонаправленості в зовнішній політиці.

Викласти в рамках однієї статті весь шлях Румунії до НАТО і ЄС не уявляється можливим, тому зупинимось на основних, з нашого погляду, подіях початку нелегкого шляху євроатлантичної та європейської інтеграції.

Бачення місця Румунії в Європі були висловлені ще під час революційних подій 1989–1990 рр. Подібні заяви лунали і після виборів 1992 р. і були закріплені Снаговською декларацією 1995 р., до якої долучилися усі політичні партії та формування того часу, представники громадянського сектору та інтелігенції. Дана декларація стала основою для розробки стратегії досягнення зазначеної мети. Рішення Румунії приєднатися до НАТО та ЄС не було випадковим, а являло собою результат зміни зовнішньополітичних пріоритетів, що визначалася серйозною підтримкою переважної більшості населення країни, фундаментальними змінами в Європі і загрозою потрапити в сіру зону європейської архітектури безпеки.

Крім вище зазначених заяв і декларацій, у 1990 р. прем'єр-міністр Петре Роман адресував Генеральному секретареві НАТО запит на акредитацію постійного посла Румунії при Організації Північно-Атлантичного Договору.

У наступний період зусилля різних інституцій (президент, уряд, парламент) були скоординовані і продовжені для досягнення стратегічної мети. 26 січня 1994 Румунія стала учасницею «Програми партнерства

заради миру» НАТО. У червні 1995 р., за умов важко уявленого консенсусу з питань внутрішньої політики, Палата депутатів і Сенат прийняли декларації, адресовані країнам-членам НАТО, ЄС та Європейському парламенту, в яких просили підтримати Румунію на шляху до євроатлантичної інтеграції^{36, 37}. Доповнюючи дії парламенту, президенти Іон Ілієску, потім Еміль Константінеску підтвердили під час своїх державних візитів і офіційних прийомів бажання і наміри Румунії приєднатися до Альянсу. У свою чергу, дипломатичний корпус доклав максимум зусиль для переконання західних партнерів у спроможності Румунії стати повноцінним членом НАТО³⁸. Таким чином, завдяки синхронній роботі інститутів президента, уряду, парламенту, дипломатичного корпусу і підтримці румунського суспільства у 2004 р. Румунія долучилася до НАТО.

Переговори між Румунією і ЄС, розгорнуті в період 1990–1993 рр., завершилися укладанням Угоди про асоціацію з ЄС. Документи були підписані в Брюсселі 1 лютого 1993 р. прем'єр-міністром Ніколае Веке-рою і міністром закордонних справ Теодором Мелешкану з румунської сторони.

Підписавши дану угоду, ЄС та країни-члени погодились сприяти розвитку торгівлі та гармонічних економічних відносин, забезпечити економічну, соціальну і фінансову базу для співробітництва між сторонами, а також перехід до ринкової економіки для досягнення фундаментальної мети — інтеграції в ЄС.

На основі критеріїв, визначених у Копенгагені, положень так званої Білої книги «Підготовки асоційованих країн Центральної та Східної Європи до інтеграції у внутрішній ринок Європейського Союзу», яка була прийнята на засіданні Європейської Ради в Ессені 3 травня 1995 р., а також стратегії інтеграції Румунії до ЄС, виробленої у результаті зустрічі всіх політичних партій Румунії у Снагові у тому ж 1995 р., Бухарест продовжував свій тернистий шлях європейської інтеграції, який завершився у 2007 р.

Отже, аналіз особливостей становлення зовнішньої політики Румунії дає підстави для наступних висновків:

– посткомуністичні трансформації Румунії після подій 1989 р. відбувались у динамічний і складний період краху комуністичних режимів у Східній Європі, завершення «холодної війни», розпаду СРСР, а також тих східноєвропейських структур до яких входила країна — Організації Варшавського Договору і Ради Економічної Взаємодопомоги;

– внутрішньополітичні процеси, які відбувались у Румунії після 1989 р., були досить контроверсійними. З 22 грудня 1989 р. до 20 травня 1990 р. влада мала революційний характер і її основним завданням було легі-

тимізація на основі вільних демократичних виборів. У той же час, ставлення Заходу до цих процесів зазнало різких змін за дуже короткий період: від хвиль симпатії у грудні 1989 р. до побоювання щодо реалізації демократичного шляху у зв'язку з тим, що до лав нової влади потрапила значна кількість високопосадовців часів Ніколае Чаушеску, а також до фактичної ізоляції Румунії західними країнами вже в 1990 р.;

– важливими моментами в зовнішньополітичному плані стало прийняття закону про укладання і ратифікацію міжнародних договорів, а також Конституції, ухваленої після палких дебатів на засіданні Установчих Зборів 21 листопада 1991 р., та її затвердження через загальнонаціональний референдум 8 грудня 1991 р. Прийняттям Основного закону було завершено один із перших етапів перехідного політичного періоду;

– період після 1989 р. є одним з найскладніших в історії зовнішньої політики Румунії. У контексті кардинальних змін суспільства, румунська дипломатія мала докласти зусиль для оновлення свого кадрового капіталу, збереження наявного досвіду в цій сфері, адаптуватись до нової міжнародної реальності і визначити нові зовнішньополітичні цілі для відстоювання своїх національних інтересів;

– у зазначеному контексті для Румунії архіважливим було встановити двосторонні відносини з країнами, в першу чергу сусідніми, на новій політичній основі, створити регіональні і субрегіональні коаліції, вирішити питання вакууму безпеки, а також ініціювати процеси євроатлантичної та європейської інтеграції;

– конструювання двосторонніх відносин з країнами світу відбувалось неоднорідно. Першою країною-сусідом, з якою вдалось підписати базовий політичний договір, була Болгарія у 1992 р., а останньою — Республіка Молдова у 2010 р. У випадку з Молдовою підписання договору стало можливим завдяки фактичній заміні повноцінного двостороннього політичного договору на Договір про режим державного кордону, а також тиску з боку європейських партнерів, зокрема Німеччини. Складно, в силу історичного минулого, давалися укладання базових політичних договорів з Угорщиною на Заході і Росією та Україною на Сході;

– на початку 1990-х рр. основним «адвокатом» Румунії на Заході була Франція, підписання договору з якою в 1991 р. полегшувало реорганізацію відносин з іншими європейськими країнами. Значним успіхом Бухарест вважає встановлення стратегічного партнерства зі США в 1997 р., хоча з 1989 р. до 1997 р. ці відносини склалися нелінійним чином;

– національними проектами пріоритетного характеру і стратегічними цілями після 1989 р. були вступ Румунії до НАТО і ЄС. Шлях до повноцінного членства в зазначених структурах був також нелегким,

контроверсійним, але в кінцевому результаті успішним. На цьому шляху Румунії вдалось скоординувати спільні зусилля державних інститутів та консолідувати суспільство для розробки і реалізації стратегії вступу Румунії до євроатлантичних і європейських структур;

– для посткомуністичної Румунії залишались актуальними принципи і концептуальні підходи зовнішньої політики, вироблені ще міністром закордонних справ цієї країни у міжвоєнний період Н. Тітулеску: запобігання міжнародній ізоляції, встановлення і підтримка добросусідських відносин, створення субрегіональних коаліцій, пошук багатогранних гарантій безпеки і кордонів, а також захист цілісної унітарної держави. Іншими словами, румунська дипломатія, в умовах драматичних ідеологічних змін суспільства і міжнародного контексту, містила в собі як елементи континуїтету, так і елементи глибоких трансформацій.

¹ Decret-Lege nr. 8 din 31 decembrie 1989 privind inregistrarea și functionarea partidelor politice și a organizațiilor obștești în România // Monitorul Oficial nr. 9/31 decembrie 1989.

² *Scurtu I. Istoria Contemporană a României (1917–2007) / Ioan Scurtu. — București: România de Măine, 2007. — 224 c.*

³ Decret-Lege nr. 92 din 14 martie 1990 pentru alegerea Parlamentului și a Presedintelui României // Monitorul Oficial nr. 35/18 martie 1990.

⁴ *Scurtu I. Istoria Contemporană a României (1917–2007) / Ioan Scurtu. — București: România de Măine, 2007. — 224 c.*

⁵ Codex constituțional [Електронний ресурс] // Monitorul Oficial — Режим доступу до ресурсу: <http://www.just.ro/Portals/0/Documents/Brosura-Codex.pdf>.

⁶ Alegerile Prezidențiale din 1992 [Електронний ресурс] // Agenția Națională de Presă AGERPRES. — 2014. — Режим доступу до ресурсу: <http://www.agerpres.ro/flux-documentare/2014/10/03/alegerile-prezidentiale-din-1992-11-29-27>.

⁷ *Scurtu I. Istoria Contemporană a României (1917–2007) / Ioan Scurtu. — București: România de Măine, 2007. — 224 c.*

⁸ *Віднянський С.В. Особливості становлення зовнішньої політики незалежної України / Степан Васильович Віднянський // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Віднянського Степана Васильовича / В.о. відп. редактора А.Ю. Мартинов. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. — С. 19.*

⁹ *Лошаков А.А. Основные принципы внешней политики Президента Румынии И. Илиеску (1990–1996 гг.) / А.А. Лошаков // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. — 2008. — № 5. — С. 236–240.*

¹⁰ Comunicat din 22 decembrie 1989 către țara al Consiliului Frontului Salvării Naționale // Monitorul Oficial nr. 1 din 22 decembrie 1989.

¹¹ Lege Nr. 4 din 11 ianuarie 1991 privind încheierea și ratificarea tratatelor // Monitorul Oficial, nr. 5, din 12 ianuarie 1991.

¹² Constituția României 1991 [Електронний ресурс] // Parlamentul României. Camera Deputaților. — 1991. — Режим доступу до ресурсу: <http://www.cdep.ro/pls/dic/site.page?id=255&idl=1>.

¹³ Hlihor C. România. Căderea comunismului și nașterea democrației. 1989–2000 / Constantin Hlihor. — București: Editura Universității din București, 2006.

¹⁴ Scurtu I. Istoria românilor între anii 1918–1940 / I. Scurtu, T. Stănescu-Stanciu, G. Scurtu. — București: University of Bucharest, 2002.

¹⁵ Meleşcanu T. Locul României în arhitectura mondială // Introducere la vol. România și noua arhitectură mondială / Teodor Meleşcanu. — București: Regia Autonomă «Monitorul Oficial», 1996. — P. 12–13.

¹⁶ Tratat de prietenie, colaborare și buna vecinătate între România și Republica Bulgaria, semnat la Sofia la 27 ianuarie 1992 // Monitorul Oficial, nr. 174, din 23 iulie 1992.

¹⁷ Tratat cu privire la relațiile de prietenie, bună vecinătate și cooperare între România și Republica Federală Iugoslavia // Monitorul Oficial, nr. 250, 16 octombrie 1996.

¹⁸ Recommendation 1201. Additional protocol on the rights of minorities to the European Convention on Human Rights // Parliamentary Assembly of the Council of Europe. — 1993.

¹⁹ Tratat de înțelegere, cooperare și bună vecinătate între România și Republica Ungară // Monitorul Oficial nr. 250/16 octombrie 1996. — 1996.

²⁰ Lege nr.24 din 3 martie 2004 pentru ratificarea Tratatului privind relațiile prietenești și de cooperare dintre România și Federația Rusă, semnat la Moscova la 4 iulie 2003 // Monitorul Oficial nr. 194/4 martie 2004. — 2004.

²¹ Доброжанський О. Базовий договір 1997 року як основа для розвитку українсько-румунських взаємин у ХХІ столітті / О. Доброжанський // Україна–Румунія: 20 років дипломатичних зносин; укр. та рум. мовами, упор. В.Д. Котик. — Чернівці: Букрек, 2012. — 152 с. — С. 37.

²² Постановление Верховного Совета СССР от 24 декабря 1989 г. № 979-1 «О политической и правовой оценке советско-германского договора о ненападении от 1939 года». — 1989.

²³ Declarație din 24 iunie 1991 privind Pactul Ribbentrop-Molotov și consecințele acestuia pentru țara noastră // Monitorul Oficial nr. 136 din 27 iunie 1991.

²⁴ Анпатов С., Макан І. Українсько-румунські відносини: історія та сучасність // Український історичний журнал. — 1999. — № 5. — С. 90.

²⁵ Стародуб Т. Українсько-румунські відносини на сучасному етапі [Електронний ресурс] / Стародуб Т. // НОМОС. — 14.11.2011. — Режим доступу: <http://nomos.com.ua/content/view/396/82/>

²⁶ Троян С. Румунський вектор зовнішньої політики України в 1991–2001 рр. // С. Троян, Т. Христюк. Україна–Румунія–Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин: Матеріали міжнародної наукової конференції / Буковинський політологічний центр. — Чернівці: Букрек, 2002. — С. 302.

²⁷ Declarația Parlamentului României privind Referendumul din Ucraina, din 1 decembrie 1991 // Monitorul Oficial nr. 243/29 noiembrie 1991. — 1991.

²⁸ Доброжанський О. Базовий договір 1997 року як основа для розвитку українсько-румунських взаємин у ХХІ столітті / О. Доброжанський // Україна–Румунія: 20 років дипломатичних зносин; укр. та рум. мовами, упор. В.Д. Котик. — Чернівці: Букрек, 2012. — 152 с. — С. 37.

²⁹ Рендюк Т. Українсько-румунська співпраця з питань національних меншин: еволюція нормативно-правової бази / Теофіл Рендюк // Міжнародні зв'язки України:

наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Віднянського Степана Васильовича / В.о. відп. редактора А.Ю. Мартинов / Теофіл Рендюк. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. — С. 94–110.

³⁰ *Доброжанський О.* Базовий договір 1997 року як основа для розвитку українсько-румунських взаємин у ХХІ столітті / О. Доброжанський // Україна–Румунія: 20 років дипломатичних зносин; укр. та рум. мовами, упор. В.Д. Котик. — Чернівці: Букрек, 2012. — 152 с. — С. 38–41.

³¹ *Власенко В.* Ідея «Великої Румунії» живе не тільки в помислах / В. Власенко // Урядовий кур'єр. — 1997. — 8 лютого. — С. 9.

³² *Viorel Patrichi*, «Marea Păcăleală. Tratatul cu Ucraina», în *Lumea magazin*, nr. 6/1997, p. 12–13; *A. Ciuza*, «Mini-cartea albă a Tratatului de bază cu Ucraina», în *Lumea magazin*, nr. 3/1999, pp. 54–57.

³³ Proclamation 6951 of November 7, 1996. To Extend Nondiscriminatory Treatment (Most-Favored-Nation Treatment) to the Products of Romania // The U.S. Government Publishing Office. — 1996.

³⁴ Parteneriatul strategic România-SUA [Електронний ресурс] // Ministerul Afacerilor Externe a României. — 2014. — Режим доступу до ресурсу: <http://www.mae.ro/node/4944>.

³⁵ *Лошаков А.А.* Основные принципы внешней политики Президента Румынии И. Илиеску (1990–1996 гг.) / А.А. Лошаков // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. — 2008. — № 5. — С. 236–240.

³⁶ Declarația Camerei Deputaților privind integrarea României în structurile politice, strategice și economice euroatlantice // Monitorul Oficial nr. 121/16 iunie 1995. — 1995.

³⁷ Declarația Senatului privind integrarea țării în structurile politice, strategice și economice euroatlantice // Monitorul Oficial nr. 124/21 iunie 1995. — 1995.

³⁸ 150 de ani de diplomatie românească modernă (1862–2012) [Електронний ресурс] // Ministerul afacerilor externe a României. — 2012. — Режим доступу до ресурсу: <http://www.mae.ro/node/15028?page=7>.

В статье рассматриваются исторические особенности формирования внешней политики Румынии в контексте сложных международных преобразований и внутривнутриполитических процессов посткоммунистического периода, первые шаги румынской дипломатии по возвращению страны к проевропейскому вектору развития.

Ключевые слова: Румыния, внешняя политика, европейская и евроатлантическая интеграция.

The article presents historical features of the Romanian foreign policy development in the context of complex international transformations and internal political processes in Post-Communist period, as well as the first steps of Romanian diplomacy towards returning of the country on pro-European vector of development.

Keywords: Romania, foreign policy, European and Euro-Atlantic integration.

Андрій Грубінко

КРИЗА СИСТЕМИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО КОНФЛІКТУ: СТРАТЕГІЧНІ ПІДХОДИ ТА ІНТЕРЕСИ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

У статті проаналізовано стратегічні підходи та інтереси Великої Британії в умовах кризи системи європейської безпеки у зв'язку з російсько-українським конфліктом. Розкрито історичні особливості політики Лондона щодо європейської інтеграції у сфері безпеки. Автором акцентовано увагу на причинах сучасної кризи системи європейської безпеки. Виявлено чинники формування і сутність політичної позиції ЄС, США, НАТО і Великої Британії щодо військово-політичної агресії Росії проти України у 2014 році. Проаналізовано особливості європейської політики чинного британського уряду у сфері безпеки, стратегічні інтереси Великої Британії в умовах відновлення елементів блоково-цивілізаційного протистояння.

Ключові слова: *система європейської безпеки, США, НАТО, ЄС, Росія, Україна, військово-політичний конфлікт, Велика Британія.*

В умовах ескалації перманентного дипломатичного, культурно-ідеологічного, економічного та військово-політичного протистояння на Європейському континенті і на просторах євроатлантичного співробітництва, що безпосередньо пов'язана з розгортанням російсько-українського конфлікту у 2014 році, європейська система безпеки як і система міжнародних відносин в цілому увійшла в період різкого загострення латентної кризи. Протистояння потужних геополітичних гравців — ключових суб'єктів системи європейської безпеки (з одного боку США, НАТО та ЄС, з іншого — Росії) вже не вперше за період постбіполярного світоустрою виявило нерозв'язані проблеми і прорахунки у політиці «західних демократій». Серед них відзначимо невизначеність подальшого розвитку системи євроатлантичних відносин, ролі США у забезпеченні європейської безпеки, можливостей Європейського Союзу в його перманентних потугах досягти консенсусу політик суб'єктів інтеграції і здатності виступати єдиним центром міжнародної політики. Тривалий час спостерігалася відсутність адекватної стратегії західних структур щодо неадекватного посилення монопольних енергетичних та військово-політичних ресурсів Росії, що має наслідком її неприховано агресивну зовнішню політику і нехтування базовими нормами міжнародного права.

У зв'язку з посиленням загроз системі європейської безпеки і потребою в її реформуванні в умовах наявного відновлення елементів блоково-цивілізаційного протистояння виникає необхідність проаналізувати особливості зовнішньої політики ключових суб'єктів цієї системи — найбільш впливових учасників євроінтеграції та євроатлантичного співробітництва, серед яких історично вагоме місце належить Великій Британії. Ця країна посідає провідні позиції в Європі у сфері зовнішньої політики і безпеки як держава, що має значні можливості (розгалужену мережу дипломатичного впливу, ядерну зброю, найкращі в Європі сучасні збройні сили і систему розвідки, стратегічний союз зі США, членство в Раді Безпеки ООН та інших міжнародних організаціях, економічний вплив), які за певних умов можуть стати основою для розвитку військово-політичних можливостей в рамках євроінтеграції і забезпечити країні лідерство в регіональних інтеграційних процесах.

Серед публікацій, присвячених проблемам новітніх трансформацій системи міжнародних відносин та європейської безпеки (періоду першого десятиліття XXI століття) привертають увагу праці українських фахівців М. Дорошка, А. Мартинова, Т. Сидорука¹, зарубіжних дослідників З. Бжезінського, В. Іноземцева, Е. Лукаса, Р. Купера, С. Лена, К. Ніельсена². Відзначимо найновіші публікації зарубіжних авторів з проблем кризи відносин західних інституцій і Росії у зв'язку з російсько-українським конфліктом 2014 року (праці С. Ерлангера, А. Сітаса, Л. Мангасаряна, М. Рагано, Б. Райтшустера)³. Аналіз ролі Великої Британії в системі європейської безпеки і євроатлантичних відносин на початку другого десятиліття XXI століття міститься в публікаціях провідних сучасних зарубіжних британістів С. Біскопа, А. Громико, І. Кіра⁴.

У квітні 2014 року Президент Естонії Томас Хендрік Ільвес у відповідь на анексію Криму і підготовку до повномасштабної військово-політичної агресії Росії проти України заявив, що «фундаментальне розуміння безпеки в Європі в даний час зруйноване», а «політичні лідери повинні визнати, що старі правила більше не діють»⁵. Ці правила сягають післявоєнного облаштування міжнародних відносин і світової системи безпеки в умовах біполярного протистояння, закріплені у Гельсінському акті НБСЄ 1975 року та осучаснені у Паризькій хартії для нової Європи 1990 року.

Держави Західної Європи, які з кінця 40-х років XX ст. розвивалися в умовах військово-політичного протекторату США, використали нагоду економії ресурсів на створенні виключно континентальної системи безпеки і надали перевагу Північноатлантичному Альянсу з першістю Сполучених Штатів, зосередившись на соціально-економічній відбудові і розвитку інтеграційних процесів. США вирішували два стратегічних

завдання: 1) убезпечували Європу від можливого відновлення загрози німецького мілітаризму і континентального конфлікту; 2) консолідували НАТО для протистояння з СРСР. Союз США і Великої Британії, який символізував атлантичну солідарність у протистоянні західних держав з радянським блоком на чолі з СРСР, понад чотири десятиліття ніс тагяр організації і забезпечення системи безпеки в Західній Європі. Лондон історично виконав центральну роль у трансатлантичних відносинах, сприяючи комунікації двох її полюсів (північноамериканського і європейського)⁶. Велика Британія виступила проти французької ідеї створення європейських збройних сил з наднаціональними органами управління, що передбачав Паризький договір 1952 р. про Європейський оборонний союз. Лондон наполягав на збереженні першості НАТО в питаннях безпеки і висунув альтернативний проект про створення сателітарного для Альянсу Західноєвропейського Союзу (ЗЄС). Основні механізми гарантування європейської безпеки перейшли до США, що в умовах глобального блокового протистояння було стратегічно виправданим.

З подачі британських політиків (насамперед У. Черчілля) американо-британські відносини отримали стійкий штамп «особливих», що в сучасних політичних та експертних колах отримав досить широкі і не завжди однозначні трактування. У Вашингтоні сподівалися, що Велика Британія, з наявними значними військово-політичними можливостями, будучи активно залученою до антирадянського протистояння, культурно та історично проамериканською, економічно антипротекціоністською, могла стати впливовим членом чи навіть лідером об'єднаної Європи⁷. Значною мірою саме завдяки дипломатичному тиску Вашингтона Лондон, перебуваючи в полоні ілюзій глобального статусу на фоні прощання з імперією та історико-культурної відстороненості від Європи, аж у 1973 році здобув повноправне членство в ЄЕС. За часів урядів М. Тетчер Сполучене Королівство підтримувало розвиток політичної співпраці в рамках ЄЕС на міждержавному рівні, використовуючи механізм Європейського політичного співробітництва у своїх міжнародних інтересах, але виступало проти формування його військово-політичного сегмента. Така позиція не відповідала новим тенденціям у зовнішній політиці США, які на етапі завершення «холодної війни» були все більше зацікавлені у готовності європейського флангу НАТО робити дієвий вклад у власну безпеку.

У 1989–1991 роках після розпаду СРСР і ОВД (Організації Варшавського договору) західні держави опинилися в подвійних обставинах — ейфорії від перемоги в блоковому протистоянні і вакууму безпеки на геополітично дезорієнтованих східних та південних просторах Європи, що одразу стали конфліктогенним середовищем. Як зазначає Р. Купер,

події цього періоду означали кінець не лише «холодної війни», а й системи рівноваги сил в Європі⁸. Геополітичні зміни на початку 1990-х років поставили США, НАТО і ЄС перед екзистенційним вибором — зберігати «status quo» в системі європейської безпеки або формувати нову міжнародну політику, підкріплену новими регіональними ресурсами. Певною спробою зробити цей вибір стала розбудова в рамках ЄС Спільної зовнішньої політики і політики безпеки (СЗППБ) та Європейської політики безпеки і оборони (ЄПБО) як її складової. Водночас розширення пріоритетів Євроспільноти на питання безпеки і оборони викликало відповідну реакцію НАТО, який закріпив концепт європейської оборонної ідентичності (ЄОІ) в Стратегічній концепції 1991 року. Договір визначив лише загальний напрям майбутнього розвитку військово-політичної інтеграції ЄС, а формулювання СЗППБ зумовили різночитання її завдань та особливостей реалізації. Складова безпеки в системі напрямів інтеграції зумовила компромісний міждержавний характер інтеграційного дискурсу в рамках дихотомії усталених концепцій — євроцентричної (лідери — Франція і ФРН) та атлантичної (Велика Британія, Данія, Нідерланди та ін.), а перспектива її практичної реалізації була відкладена до наступного циклу інституційно-правових змін. За наполяганням британського уряду основою ЄПБО стали структури ЗЄС, що спрямувало зазначені ініціативи в русло атлантичної (проамериканської) концепції європейської опори НАТО. Компромісний зміст договору в частині ЄПБО влаштував Велику Британію.

У першій половині 1990-х рр. Євросоюз загалом проявляв незначний інтерес до проблем безпеки, зосередившись на питаннях розвитку спільного ринку. Ініціативу у військовій сфері було фактично віддано обмеженим структурам ЗЄС, який за підтримки НАТО розпочав впровадження нової концепції на основі гуманітарно-миротворчих «Петерсберзьких завдань», прийнятих у червні 1992 року. Головні стратегічні завдання — гарантування безпеки і колективної оборони — продовжували виконувати структури Альянсу. Рішення НАТО про розвиток ЄОІ і створення Багатонаціональних об'єднаних оперативних сил в Європі засвідчили прагнення США попередити відокремлення власне європейських планів співпраці від атлантичних. Велика Британія, як і США, не сприймала ЄС як впливового міжнародного актора, здатного досягнути військово-політичного впливу.

В умовах ліквідації східної загрози в Європі і початку реалізації повноцінної міжнародної політики ЄС виникло питання про доцільність, а для самих Сполучених Штатів і вартість подальшої тотальної залежності Європи у сфері безпеки та оборони. США розпочали зміщувати пріоритети і військово-політичні ресурси на розв'язання та попередження

викликів безпеки в регіонах Центральної та Південно-Східної Азії, Близького Сходу. Як наслідок військова присутність американців в Європі скоротилася з 300 до 80 тисяч чоловік⁹. НАТО стало на шлях формування сил швидкого реагування в умовах зникнення загрози тотальної війни з широким театром бойових дій по всьому фронту. Хоча вже на початку 1990-х років події Балканської війни засвідчили неспроможність ЄС вирішити нагальні проблеми гарантування безпеки на власних кордонах без вирішального впливу США і НАТО, що змусило об'єднання активувати практичну роботу над розвитком проекту ЄПБО.

Велика Британія упродовж усього постбіполярного періоду залишалася вірною атлантичним зобов'язанням, підтримуючи лінію на збереження провідної ролі НАТО в європейській безпеці. Зрештою в такій політиці Лондон не зустрічав особливого опору, окрім хіба що завжди амбітного Парижа, який традиційно прагне автономізації європейських військово-політичних структур. СЗППБ об'єктивно є тією сферою європейських інтеграційних процесів, де позиція Лондона чинить максимальний вплив на політику і нормативно-функціональну систему ЄС. Головним тактичним інструментом британської політики в ЄС залишається активна участь в обговоренні стратегічних питань і періодична підтримка певних новаторських починань, мета яких — перехоплення стратегічної ініціативи у федералістського «ядра» — ФРН і Франції, контроль процесу розбудови політичної інтеграції з середини для збереження «status quo» в системі трансатлантичної безпеки. Водночас з другої половини 1990-х років спостерігалася поступова еволюція принципової позиції Великої Британії щодо військово-політичного виміру ЄС від категоричної антиєвропейської риторики та радикального атлантизму до активізації участі в європейській політичній інтеграції через намагання посісти провідні позиції і вплинути на динаміку та змістове наповнення об'єднавчих процесів. Такій еволюції сприяли прагнення посилити вплив держави на європейські процеси урядів Дж. Мейджора та особливо Т. Блера в умовах відмови від входження до зони євро і поступова переорієнтація зовнішньополітичних пріоритетів США.

Прогрес у військово-політичній інтеграції держав ЄС здійснило підписання британо-французької декларації в Сен-Мало 1998 р., що дала старт процесу створення автономних європейських збройних формувань. Документ передбачав надання можливості Союзу діяти військовими засобами для врегулювання міжнародних криз, в яких не задіяний НАТО, і передачу функцій ЗЄС структурам ЄС. Хоча британський уряд пішов на поступки, це не означало зміни ключового принципу новітньої зовнішньої політики країни — збереження атлантичної солідарності на основі американо-британських «особливих відносин». У принципових питаннях

Лондон завжди виступав на боці Вашингтона. Завдяки позиції Лондона було заветовано ініціативу Парижа про формування європейської армії при підготовці Договору Ніцци у 2001 році. Трансформації позиції лейбористського уряду щодо військових ресурсів Об'єднаної Європи відображали політичні вагання керівництва США щодо можливості контролюваного розвитку європейських військових формувань, які розглядалися в рамках посилення спроможностей європейського сегмента НАТО. Британські ініціативи з розвитку європейських структур безпеки лягли в основу співпраці між ЄС і НАТО на основі принципу «розподілу ролей», закріпленого в домовленостях «Берлін-плюс» 2003 року.

Як показав розвиток системи міжнародних відносин в Європі на рубежі ХХ–ХХІ ст., західні держави у постбіполярний період зробили два основних стратегічних прорахунки. Перший з них полягає в тому, що з часу створення ЄС було загальмовано розвиток його оборонних ресурсів, які формально передбачені в установчих договорах. Об'єднання залишилося у традиційному стані стратегічної військово-політичної і військово-технологічної залежності від НАТО і США. Для порівняння, у 2012 році військові видатки США склали 682 млрд. дол., а 26 держав-членів ЄС (окрім Данії) — 189,6 млрд. дол.¹⁰ Позбавлений стратегічних засобів прямого військового впливу, Європейський Союз в рамках ЄПБО законсервовано як допоміжну для НАТО організацію з аморфними та обмеженими функціями попередження конфліктів, поліцейського регулювання на постконфліктних територіях і гуманітарної допомоги. НАТО зберіг функцію ударної сили при розв'язанні військових конфліктів. Сили ЄС фактично позбавили власного оперативного штабу управління, включивши Центр оперативного планування операцій ЄС в структуру Штабу Об'єднаних Збройних Сил НАТО в Європі. Держави Євросоюзу, в силу національно-державного егоїзму, недостатньої кількості матеріальних можливостей і протилежних міжнародних інтересів не можуть сформувати міжнародний центр сили в рамках структур об'єднання для його ж оперативного захисту. ЄС у своїх діях залежний від політичної волі і ресурсів держав «великої трійки» (Великої Британії, Франції, Німеччини), на долю яких припадає понад 60% військових витрат об'єднання¹¹. У Європі достатні військові ресурси для власного захисту та імовірного розгортання сил за межами континенту мають лише Велика Британія і Франція.

Сполучені Штати, які на початку ХХІ століття з поступовою втратою статусу глобального гегемона прагнуть передати більше повноважень по захисту рубежів Європи самим європейцям, зустрілися з їх стратегічною інертністю і зосередженістю на власних короткострокових інтересах. США змушені пожинати плоди тривалої суперечливої політики щодо

розвитку автономних можливостей європейської політики безпеки, перебуваючи у перманентній ролі «швидкої допомоги» для врегулювання проблем у центрі і найближчій периферії Європи (конфлікти на Балканах, у Сомалі, Лівії, Сирії, під час подій «Арабської весни», а тепер в Україні). Європа де факто залишилася військовим протекторатом США¹². Асиметрія американо-європейських військово-політичних можливостей наявна і в НАТО, де США забезпечує три чверті витрат. Станом на 2013 рік витрати на оборону в державах Європи у порівнянні з періодом першої половини 1990-х років загалом скоротилися з 2,5% до 1,6% ВВП. Аналогічний показник США залишається на рівні понад 4% ВВП¹³. Економічна рецесія ускладнила перспективи європейських оборонних програм. Зазначені тенденції привели до стану, коли європейці не здатні себе захистити від військової агресії.

Частково такий стан справ пов'язаний з унілатералістською політикою американського керівництва часів адміністрації Дж. Буша-молодшого, яке своїми односторонніми діями на міжнародній арені часто в обхід міжнародного нормативного порядку підірвало міжнародний авторитет США, спровокувало конфлікт в рядах не лише давніх членів НАТО і ЄС, але й окреслило лінію стратегічних відмінностей між ними і новими державами-членами цих організацій з регіону Центрально-Східної Європи. Військові дії США в коаліції з європейськими союзниками (насамперед Великою Британією) в Іраку відкрили «ящик Пандори» для дій інших впливових міжнародних центрів сили, насамперед Росії, у регіонах їх пріоритетних геополітичних інтересів.

Другий прорахунок — західні союзники по НАТО знехтували важливими для континентальної геополітики просторами Східної Європи — державами колишнього СРСР. Колишні республіки СРСР, насамперед держави між Росією і ЄС, зокрема Україна, отримали статус відносно благополучних буферних територій з перспективами демократичного розвитку. США і Західна Європа фактично віддали на відкуп Росії простори її традиційного геополітичного впливу (окрім країн Балтії) за умови впровадження ринкової економіки, демократизації суспільних відносин і форми держави. Західний світ повірив, або дуже хотів повірити в те, що ослаблена Росія відмовилася від імперських устремлінь. Після падіння Берлінського муру у 1989 році почала формуватися неформальна, прихована, але досить чітка лінія поділу континенту на західноєвропейське осердя, що перебуває під захистом НАТО і США, з приєднанням держав Центральної Європи, і периферійні країни пострадянського простору з домінуванням Росії, що не виключало поширення на них впливу євроатлантичних цінностей і стандартів суспільного життя.

У першому десятилітті ХХ століття відбулися зміни в системі міжнародних відносин, пов'язані з кризою американської гегемонії у світовій

політиці і формуванням багатополлярної системи міжнародних відносин в умовах посилення регіональних центрів сили з глобальними амбіціями (ЄС, Китай, Росія). Виокремимо ряд факторів, які сприяли посиленню позицій Росії на міжнародній арені. У країні відбулася зміна правлячої верхівки через відхід старої радянської партійно-господарської номенклатури, зрощеної з новітнім олігархатом періоду «дикого капіталізму», і прихід до влади когорти колишніх працівників системи КДБ СРСР та інших силових органів і лояльної до них чиновницької бюрократії, яка взяла курс на централізацію і встановлення авторитарної системи управління державою. Сформовано систему одержавленого капіталізму з тотальним контролем держави за великим бізнесом. Такі компанії, як «Газпром», «Роснефть» та інші, стали невід'ємним сегментом не лише зовнішньої торгівлі країни, але й реалізації геополітичних амбіцій правлячої еліти. Наповнення бюджету нафтодоларами в умовах сприятливих трендів на світовому ринку енергоресурсів створило можливості для милітаризації економіки при загальному низькому рівні життя населення, що стало частиною міфу про міць держави. У 2012 році за військовими видатками Росія вийшла на третє місце в світі після США і Китаю¹⁴. Для порівняння, за період 2004–2013 років держави ЄС скоротили видатки на оборону на 6,5%, у той час як російські військові видатки подвоїлися¹⁵.

Склалася сприятлива для Росії міжнародна політична кон'юнктура. Розкол у рядах НАТО внаслідок одностороннього ініціювання адміністрацією Дж. Буша іракської війни дав можливість В. Путіну зблизитися з лідерами Франції і Німеччини. Росія зміцнила політичні та економічні відносини з низкою держав ЄС шляхом вдалого енергетичного менеджменту через поставки російського газу і зрощення бізнесінтересів. Зосередження держав та організацій Західного світу на власних економічних проблемах, криза інституційно-політичного розвитку ЄС, певний застій у діяльності НАТО через невизначеність подальших стратегічних орієнтирів розвитку організації зумовили послаблення уваги і поблажливе ставлення демократичного світу до наростання авторитаризму й тотального наступу на демократичні цінності в путінській Росії на фоні зростання реваншистських настроїв у зовнішній політиці. Як зазначає В. Іноземцев, у зовнішній політиці Росії крах СРСР розглядається як «геополітична катастрофа ХХ століття», а суверенітет пострадянських держав вважається умовним¹⁶. Успіх «кольорових революцій» у Грузії, Україні і Киргизстані, заміна правлячої комуністичної партії проєвропейськими силами в Молдові, завершення процесу прийняття до НАТО і ЄС центральноєвропейських і прибалтійських держав, запуск програми ЄвроПРО були сприйняті російським керівництвом як порушення «status quo» в постбіполярній системі балансу сили на користь США і їх

союзників, наступ на російський вплив у регіоні. Путінський режим під приводом захисту інтересів держави і прав російськомовного населення в колишніх республіках СРСР, реанімувавши давні традиції самодержавного імперського мислення, підсилені крайніми проявами націоналізму та ксенофобії, став на шлях проведення відкритої економічної і дипломатичної, а згодом військової інтервенції щодо держав найближчого оточення, які намагаються проводити міжнародну лінію всупереч російським інтересам¹⁷.

Процес розробки консолідованої політики держав та інституцій євроатлантичної спільноти ускладнюється неоднорідністю позицій її суб'єктів. Політичні еліти провідних держав ЄС, насамперед Франції і Німеччини, будучи прихильниками багатополлярної системи міжнародних відносин, через проросійську політику реалізують приховану мету збалансувати надмірний вплив США на європейські справи. Зокрема, франко-німецький тандем вів американо-британські ініціативи про прийняття Плану дій щодо членства в НАТО Грузії та України на саміті Альянсу в Бухаресті у квітні 2008 року. Наслідки такої політики відомі — реалізація спланованої військової інтервенції російських військ до Грузії у серпні 2008 року. Західні союзники так і не виробили спільного політичного курсу щодо Росії¹⁸.

Цей сигнал був знехтуваний усіма західними союзниками. Не винісши реальних уроків з новітньої російсько-грузинської війни, у 2009 році президент США Б. Обама оголосив про початок «перезавантаження» американо-російських відносин, що супроводжувалося зменшенням участі США у європейських справах, фактичним ігноруванням пострадянського простору. Між США і Росією 8 квітня 2010 р. у Празі підписано Договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО). США відмовилися встановлювати станції ПРО в Чехії і Польщі. Така політика засвідчила згоду Заходу на пріоритетне право російського контролю в регіоні, чим підіграла міжнародні амбіції Росії. З проєкції подальшого загострення відносин Росії зі США, НАТО та ЄС після повернення на пост президента В. Путіна короткострокова розрядка в американо-російських відносинах розглядається дослідниками як політична недалекоглядність адміністрації Б. Обами¹⁹.

Слабкість Заходу, насамперед країн ЄС, у відносинах з Росією наочно проявляється під час подій її військової агресії на території України. Анексія Криму у березні 2014 року була сприйнята з осудом міжнародною спільнотою, але не мала жодних суттєвих наслідків для агресора. Насамперед Європа і США виявили неготовність до розвитку конфлікту на Сході Європи, розпочавши реальне формування стратегії протидії у ході розгортання повномасштабної неофіційної російської інтервенції на

український Донбас. Лише трагедія з лайнером «Боїнг 777» у липні над Донеччиною, а згодом введення на територію регіону у День незалежності України 24 серпня регулярних підрозділів Збройних Сил Російської Федерації, Рада ЄС після тривалих надій на умиротворення агресора засобами дипломатії прийняла рішення про введення системних санкцій (т. зв. санкції «третьої хвилі»). Новопризначений Верховний представник з питань зовнішньої політики і політики безпеки Фредеріка Могеріні 1 вересня заявила про припинення партнерських відносин ЄС з Росією. Про можливість застосування військових чи поліцейських ресурсів ЄС взагалі не йдеться. Об'єднання не може нічого запропонувати Україні у плані оборони, окрім традиційних методів «м'якої сили», якими стали недостатньо дієва дипломатична підтримка, Угода про асоціацію, перспектива економічної допомоги і антиросійські санкції, що матимуть віддалені наслідки. Іронія «м'якої влади» полягає в тому, що вона часто потребує політики «твердої влади», щоб стати ефективною²⁰.

Напередодні саміту НАТО в Уельсі 4–5 вересня 2014 року генеральний секретар Альянсу Андерс Фог Расмуссен зробив історичну заяву про те, що НАТО і Росія більше не є партнерами, а є противниками²¹. Реальність повернення до «холодної війни» як ніколи актуальна. Україна в силу геополітичних характеристик не є тією державою, на інтервенцію проти якої можна висловити чергове стурбування. Саме Альянс у сучасних умовах є єдиним можливим дієвим союзником України у справі оборони від агресії зі Сходу. Чітка позиція США і ряду інших держав (зокрема, Великої Британії) з перших днів конфлікту, їх дипломатична, військово-технічна, розвідувальна і гуманітарна допомога стали вирішальним стимулом для поступового формування адекватної позиції і конкретних дій держав та інституцій континентальної Європи в умовах ескалації російсько-українського конфлікту. Водночас жоден з партнерів України не поспішає надавати наступальні озброєння в надії на деескалацію конфлікту. Багатосторонній Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 5 грудня 1994 року, однією зі сторін якого була Велика Британія, виявився не вартим того паперу, на якому він був написаний. До повномасштабної війни в Європі ніхто не готовий.

Події в Україні фактично призвели до чергового розколу держав ЄС, на цей раз за рівнем лояльності до політики Росії. До антиросійської групи належать Велика Британія, Швеція, та, насамперед, держави Балтії, Польща і Румунія. Останні є потенційною мішенню російської агресії. Водночас як в ЄС, так і в НАТО не припиняє працювати проросійське лоббі. Проти введення санкцій виступає Австрія, Фінляндія, Угорщина і Словаччина. Ледь не увесь демократичний світ переконує президента

Франції Ф. Олланда відмовитися від продажу Росії авіаносців «Містраль». У вересні 2014 року в розпал російської агресії на Сході України Єврокомісія на угоду торговельно-економічним інтересам Росії прийняла рішення про відтермінування набуття чинності Угоди про зону вільної торгівлі між ЄС та Україною. Європа надто повільно прозирає від полону проросійських ілюзій, побоюючись майбутнього без російських газових поставок. Навіть за наявних загроз євроатлантичній безпеці ЄС і НАТО не готові надати Україні чіткі перспективи членства.

Чимало європейців все ще зберігають віру у можливість повернення політики сучасної Росії в рамки міжнародного права і дипломатичного умиротворення геополітичних амбіцій її керівництва. Основна проблема ЄС прослідковується в словах Президента Європейської Ради Г. ван Ромпея, який у травні 2014 року заявив, що Євросоюз не прагне розширювати свій вплив на Україну, бо «в ЄС немає геополітичних амбіцій і він діє зовсім по-іншому, ніж російський лідер»²². Це твердження відображає політичну реальність, за якою ЄС до цього часу не духе хотів вести діалог з Росією мовою геополітики і ніколи публічно не визнавав геополітичного суперництва з Москвою у Східній Європі²³. Британський журналіст Едвард Лукас у праці «Нова холодна війна» зазначає, що «...конфронтація однаково пропонує шанс новим відносинам з Росією, які спираються на реалізм, а не сентименти, тверезість мислення, а не видавання бажаного за дійсне. Згодом ціна буде вищою — можливо такою високою, що Захід уже не зможе її сплатити»²⁴.

Факт проведення саміту НАТО 2014 року у Великій Британії в особливо непростий для Альянсу і всієї системи євроатлантичної безпеки час є символічним, адже ця країна є другим за витратами і потужністю суб'єктом організації. Визначений мінімальний рівень видатків на оборону у 2% ВВП з провідних держав НАТО, окрім США, забезпечує лише Велика Британія. Водночас, як зазначає С. Біскоп, проблема європейської оборони полягає в тому, що вона не може функціонувати з Сполученим Королівством, але не зможе повноцінно функціонувати і без нього²⁵. Згідно з даними Європейського оборонного агентства Велика Британія залишається лідером з витрат на розвиток європейської оборони (2,5% ВВП)²⁶. Країна перебуває у четвірці держав ЄС з надання військового персоналу, ділить перше місце з Францією за чисельністю виділених військ. Без участі британських спеціалістів не обходиться практично жодна гуманітарна місія чи миротворча операція Євросоюзу. Водночас при збереженні високих як для середнього рівня забезпечення ЄПБО ЄС національних витрат політика британського керівництва у цій сфері євроінтеграції, як і загалом його європейська політика з часу приходу до влади консерваторів у 2010 році, переживає застій і кризу. Ще у

передвиборчий період консерватори, які обійняли ключові посади в уряді з питань зовнішньої політики і безпеки, на протипагу проєвропейськи налаштованим колегам по коаліції ліберальним демократам, декларували прагматизацію і перегляд цих відносин з метою припинення подальшої федералізації об'єднання. Щодо СЗППБ ЄС, то Д. Кемерон у публічних передвиборчих виступах намагався уникати цієї теми. Криза єврозони поглибила британський євроскептицизм. У передвиборчому маніфесті партії передбачено пункт про недоцільність витрат держави на бюрократичні ініціативи ЄС з оборони. Наявний функціональний парадокс. Упродовж правління коаліційного уряду Велика Британія традиційно відіграє активну роль у процесі розробки і реалізації зовнішньополітичних рішень ЄС, але однією з сфер скорочення витрат об'єднання пропонує саме СЗППБ, насамперед СПБО. Британський уряд поставив питання про скорочення фінансування Європейської служби зовнішніх дій, Європейського оборонного агентства і Військового штабу ЄС. На саміті ЄС в Брюсселі 20 листопада 2013 року Д. Кемерон однозначно заявив, що Лондон заблокує будь-які ініціативи зі створення об'єднаних збройних сил Євросоюзу²⁷. Непоправним ударом для міжнародних позицій країни та системи європейської безпеки може стати імовірний вихід Великої Британії з ЄС за підсумками національного референдуму, який повинен відбутися не раніше 2017 року. Прагнучи перегляду умов членства, уряд сподівається отримати можливість самостійно визначати пріоритетні сфери участі в об'єднанні, серед яких СЗППБ ЄС.

Унаслідок європейської ізоляціоністської політики і послаблення позицій Великої Британії в ЄС відбувається зниження привабливості і надійності країни в очах американського політикуму, які так ревно намагалися зберігати усі британські уряди. Якщо у попередні періоди США були зацікавлені в контролі і стримуванні європейських союзників у розвитку інтеграції з метою недопустити їх надмірного посилення і незалежності, що успішно здійснювала Велика Британія, то в сучасних умовах пріоритети Америки змінилися на користь збільшення відповідальності європейців за власну безпеку, яка неможлива без поглиблення інтеграції. Це засвідчила військова операція в Лівії у березні-жовтні 2011 року. США особливо турбують комплексне скорочення військового бюджету Великої Британії. Відхід Лондона по суті в ізоляцію внаслідок можливого виходу з ЄС позбавить Вашингтон зручного інструмента впливу в Європі. Як заявив Б. Обама, Америка як ніколи зацікавлена в «сильній Британії у сильному Європейському Союзі»²⁸.

Аналіз європейської політики чинного уряду дає підстави вважати, що Сполучене Королівство, маючи відповідні ресурси та можливості, втрачає реальну можливість очолити європейський інтеграційний процес у сфері

зовнішньої політики і безпеки в умовах загальної кризи розвитку ЄС. При цьому все більшого впливу в рамках СЗППБ набуває Німеччина, яка розширює традиційні сфери впливу на Балканах і на Сході Європи, а Франція давно реалізує претензії на лідерство у відносинах ЄС з країнами південного Середземномор'я. Відмежування британського уряду від головних європейських проблем, зокрема, запроваджене з 1 січня 2014 року одностороннє обмеження міграції роботою сили всупереч позиції ЄС, відвернули від Великої Британії її традиційних прихильників — країни Центральної Європи.

За таких умов військова агресія Росії на території України та пов'язані з цим наслідки для європейської системи безпеки об'єктивно надали європейській і євроатлантичній політиці Великої Британії новий шанс на відновлення міжнародних позицій і повернення розвитку міжнародних відносин та системи безпеки в регіоні у вигідне для неї русло. Керівництво країни під час подій «Революції гідності» підтримало європейський вибір українського народу і закликала тодішнє керівництво України відновити курс на європейську інтеграцію. З перших днів агресії російських військ у Криму Велика Британія рішуче засудила дії Росії і підтримала ініціативу про її виключення з ряду міжнародних організацій, зокрема, «Великої вісімки». Незначна залежність від російських енергоносіїв, у порівнянні з іншими державами ЄС, непрості політичні відносини з Кремлем, нагода для подолання охолодження у відносинах з США на фоні формування ефекту чергового «спільного ворога», прагнення посилити позиції в НАТО і ЄС дозволили керівництву країни стати на шлях відвертої критики дій керівництва Росії. Офіційний Лондон виступив одним з ініціаторів санкцій ЄС проти Росії, одним з перших висловив готовність надати фінансову і військово-технічну допомогу Україні. Британський уряд скористався моментом для відновлення впливу в Центральній Європі, виступивши учасником формування нових військових з'єднань НАТО. З метою стримування російської агресії розглядаються плани передислокації з Німеччини до Польщі і країн Балтії до 20 тис. британських військовослужбовців як частин «постійної присутності»²⁹. На саміті НАТО в Уельсі прийнято рішення про створення багатонаціональних сил швидкого реагування за участі Великої Британії.

Водночас у британській зовнішній політиці наявні елементи політики подвійних стандартів. Комітет з контролю за експортом зброї Палати громад Британського парламенту у липні 2014 року оприлюднив інформацію про дію контрактів на експорт британської зброї до Росії. У розпал війни на сході України продовжувала діяти 251 ліцензія на експорт до Росії відповідних товарів на загальну суму 225 млн. дол. і лише 31 ліцензія була призупинена³⁰. Британські ЗМІ оприлюднили інфор-

мацію про факти фінансування виборчої кампанії Консервативної партії однією з британських фірм, керівництво якої пов'язане з російським капіталом і має зв'язки з Кремлем³¹. Незважаючи на напружені політичні відносини між країнами в останнє десятиліття, наявний значний вплив російського лоббі в суспільно-політичних колах і серед бізнес-еліти Сполученого Королівства.

Події російсько-українського конфлікту стали предметом великої геополітичної гри в ЄС і НАТО за вплив на східну політику, зокрема, неофіційної конкуренції Великої Британії і Німеччини. Наприкінці липня 2014 року британська «Independent» на основі інформації з власних джерел повідомила про наявність секретного плану-домовленості між А. Меркель і В. Путіним щодо вирішення конфлікту в Україні, який влючав визнання анексії Криму і принципову відмову від вступу України до НАТО. Цей план начебто не був реалізований через катастрофу малазійського авіалайнера над Донеччиною³². Влада Німеччини дещо згодом спростувала це повідомлення.

Події в Україні дали нагоду для реанімації англо-американських «особливих відносин», що переживають не кращі часи через ряд розбіжностей у міжнародних інтересах і загальну прагматизацію. Кульмінацією британського постіракського синдрому стало негативне голосування Британського парламенту 29 серпня 2013 року щодо проекту урядового рішення про участь збройних сил у бомбардуванні Сирії³³. Поява міжнародної загрози євроатлантичному союзу в особі Росії здатна відновити традиційну схему союзницьких відносин Лондона і Вашингтона з метою домінування в системі європейської безпеки.

Отже, російсько-український конфлікт може стати потужним стимулом для розвитку НАТО у період відносного застою розвитку організації упродовж першого десятиліття ХХІ століття. Альянс віднаходить своє покликання військового перебування в Європі, яке він втратив по завершенні «холодної війни». Відродження небезпечного агресивного супротивника із значним і різноманітним арсеналом зброї, яким є сучасна Росія, відбулося значною мірою завдяки потуранню самих європейців та американців, провалу їх політики в Східній Європі останніх двох десятиліть. Відновлена російська загроза європейській і євроатлантичній безпеці частково поверне НАТО (США) до європейської зони зосередження. Основною функцією Альянсу знову стає стримування війни в Європі. Це означатиме необхідність реорієнтації його військової потуги на виконання комплексних завдань оборони і підвищення готовності до широкого стратегічного протистояння. Відбувається необхідне зміщення акцентів на оборону регіону Центрально-Східної Європи.

Як би це не виглядало парадоксально, але європейська реорієнтація НАТО і США вигідна самим європейцям, які так і не знайшли мож-

ливості самоорганізуватися для забезпечення власної колективної безпеки та оборони упродовж періоду відносної відсутності прямих військових загроз. Російська військова агресія проти України засвідчила, що стратегія європейської безпеки останніх двох десятиліть зазнала поразки. Європейський Союз не зміг і не захотів формувати військові можливості для гарантування та оборони своїх міжнародних інтересів, віддавши перевагу традиційним гарантіям безпеки, провалив політику «Східного партнерства» внаслідок її стратегічної обмеженості. Завершився період, коли європейці закривали очі на розвиток авторитарної диктатури в Росії, втішаючись власними паціфістськими демократичними цінностями в теплих домівках, зігрітих російським газом. Водночас змінився характер і рівень лідерства США. Сполучені Штати в умовах потужних загроз їх глобальному впливу, що йдуть від Арабського Сходу і Китаю, не готові повністю забезпечувати європейську безпеку, вимагаючи від держав Європи все більших витрат на власну оборону.

Для Великої Британії постання міжнародної кризи у зв'язку з російсько-українським конфліктом вчергове актуалізує розв'язання її традиційних геополітичних дилем — надалі орієнтуватися у зовнішній політиці на США чи проводити більш автономну політику, залишатися в Об'єднаній Європі і намагатися стати лідером політичної інтеграції за підтримки США чи спробувати реалізувати міжнародні амбіції за її інституційними межами. Керівництво країни різних періодів причетне до стратегічної військово-політичної слабкості Об'єднаної Європи і залежності від США. Плекаючи ідею атлантизму, Лондон понад півстоліття не розглядав ЄС/ЄС як дієвий механізм вирішення проблем безпеки, досі гальмує створення європейської армії і розширення компетенції Євро-союзу у сфері оборони. Криза системи європейської безпеки в результаті російсько-українського конфлікту і зміни в системі міжнародних відносин вигідні Великій Британії з огляду на її головні зовнішньополітичні інтереси: 1) відбувається часткова європейська реорієнтація НАТО і США; 2) увага європейців зміщується з проблем розвитку військово-політичних можливостей ЄС у формі СПБО до традиційних атлантичних структур континентальної безпеки; 3) виникає нагода для відновлення зовнішньополітичного впливу країни в регіоні Центрально-Східної Європи і в цілому в Європейському Союзі. Загострення міжнародного протистояння на Сході Європи робить як ніколи актуальною необхідність збереження єдності і дієвості трансатлантичної системи безпеки, переведення її на якісно новий рівень. Водночас не варто забувати, що невід'ємним сегментом цієї системи стала СЗППБ ЄС. Незважаючи на глобальне позиціонування і статус першого союзника США, Велика Британія не має реальних альтернатив збереженню місця повноправного

члена Європейського Союзу і максимальній інтеграції до його структур, зберігає можливість стати його лідером насамперед у сфері зовнішньої політики і безпеки, що до певної міри продемонструвала криза 2014 року. США через НАТО залишаються гарантом функціонування атлантичної системи колективної безпеки, дієвість якої все більше залежить від реального вкладу її європейської складової. Тому Об'єднаній Європі і Великій Британії давно пора переглянути своє ставлення до регіональної безпеки, все менше озираючись на заокеанського партнера.

¹ *Дорошко М.С.* Вплив політики «перезавантаження» відносин США з Російською Федерацією на переструктурування пострадянського геополітичного простору // Проблеми міжнародних відносин: зб. наук. пр. — К.: КиМУ, 2010. — Вип. 1. — С. 108–119; *Мартинів А.Ю.* Спільна зовнішня та оборонна політика Європейського Союзу (90-ті рр. XX ст. — 10-ті рр. XXI ст.). Погляд з України: монографія / А.Ю. Мартинів. — К.: Інститут історії України НАН, 2009. — 262 с.; *Сидорук Т.В.* Геополітичний вимір міжнародних процесів у Східній Європі: ЄС та Росія у регіоні «спільного сусідства» / Т.В. Сидорук // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. — К.: Гілея, 2014. — Вип. 81 (№ 2). — С. 352–357.

² *Бжезінський З.* Україна у геостратегічному контексті / З. Бжезінський. — К.: Києво-Могилянська Академія, 2006. — 102 с.; *Иноземцев В.Л.* Потерянное десятилетие: монографія / В.Л. Иноземцев. — М.: Московская школа политических исследований, 2013. — 600 с.; *Лукас Е.* Нова холодна війна. Як Кремль загрожує і Росії, і Заходу / Е. Лукас. — К.: Темпора, 2009. — 488 с.; *Купер Р.* Раздор между народами. Порядок и хаос в XXI веке / Р. Купер; пер. с англ. — М.: Московская школа полит. исследований, 2010. — 240 с.; *Lehne S.* The Big Three in EU Foreign Policy / S. Lehne // The Carnegie Papers. — Washington: Carnegie Endowment for International Peace, July 2012. — 38 p.; *Nielsen K.L.* EU Soft Power and the Capability-Expectations Gap / K.L. Nielsen // Journal of Contemporary European Research. — 2013. — Volume 9. — Issue 5. — Pp. 723–739.

³ *Erlanger S.* Eastern Europe Frets About NATO's Ability to Curb Russia / S. Erlanger // The New York Times. — 2014. — April 23; *Sytas A., Croft A.* Insight — Ukraine crisis will be «game changer» for NATO / A. Sytas, A. Croft. — Gaiziunai, Lithuania / Brussels. — 2014. — May 18 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://in.reuters.com>; *Mangasarian L.* Putin Emboldened on Instability Arc by EU Defense Divide / L. Mangasarian / Bloomberg. — 2014. — May 15 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.bloomberg.com>; *Pagano M.* Land for gas: Merkel and Putin discussed secret deal could end Ukraine crisis / The Independent. — 2014. — 31 July [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.independent.co.uk>; *Райтшустер Б.* Путінократія. Людина влади та її система / Б. Райтшустер; [пер. з нім.]. — Х.: Віват, 2015. — 352 с.

⁴ *Biscop S.* The UK and European defence: leading or leaving / S. Biscop // International Affairs. — 2012. — No 88:6. — P. 1297–1313; Дилеммы Британии: поиск путей развития: монографія / под ред. Ал.А. Громько (отв. ред.), Е.В. Ананьевой. — М.: Весь Мир, 2014. — 480 с.; *Cyr I. Arthur.* Britain, Europe and the United States: change and continuity / I. Arthur Cyr // International Affairs. — Oxford: The Royal Institute of International Affairs, 2012. — No 88:6. — P. 1315–1330.

⁵ *Erlanger S.* Eastern Europe Frets About NATO's Ability to Curb Russia / S. Erlanger // The New York Times. — 2014. — April 23.

⁶ *Cyr I. Arthur.* Britain, Europe and the United States: change and continuity / I. Arthur Cyr // International Affairs. — Oxford: The Royal Institute of International Affairs, 2012. — No 88:6. — P. 1315–1330.

⁷ *Harris R., Phil D.* Britain and Europe: Where America's Interests Really Lie / R. Harris, D. Phil // The Heritage Foundation. — Special Report No 131 on Europe. — 2013. — April 29 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.heritage.org>

⁸ *Купер Р.* Раздор между народами. Порядок и хаос в XXI веке / Р. Купер; пер. с англ. — М.: Московская школа полит. исследований, 2010. — 240 с.

⁹ *Sytas A., Croft A.* Insight — Ukraine crisis will be «game changer» for NATO / A. Sytas, A. Croft. — Gaiziunai, Lithuania / Brussels. — 2014. — May 18 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://in.reuters.com>

¹⁰ Trends in world military expenditure, 2012 // SIPRI. — April 2013. — P. 2; Defence Data 2012 / Ed. by E. Platteau. — Brussels: European Defence Agency, 2013. — P. 4.

¹¹ *Lehne S.* The Big Three in EU Foreign Policy / S. Lehne // The Carnegie Papers. — Washington: Carnegie Endowment for International Peace, July 2012. — P. 4.

¹² *Бжезінський З.* Україна у геостратегічному контексті / З. Бжезінський. — К.: Києво-Могилянська Академія, 2006. — С. 14.

¹³ *Mangasarian L.* Putin Emboldened on Instability Arc by EU Defense Divide / L. Mangasarian / Bloomberg. — 2014. — May 15 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.bloomberg.com>

¹⁴ Trends in world military expenditure, 2012 // SIPRI. — April 2013. — P. 2.

¹⁵ *Sytas A., Croft A.* Insight — Ukraine crisis will be «game changer» for NATO / A. Sytas, A. Croft. — Gaiziunai, Lithuania / Brussels. — 2014. — May 18 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://in.reuters.com>

¹⁶ *Иноземцев В.Л.* Потерянное десятилетие: монография / В.Л. Иноземцев. — М.: Московская школа политических исследований, 2013. — С. 587.

¹⁷ *Райтшустер Б.* Путинократія. Людина влади та її система / Б. Райтшустер; [пер. з нім.]. — Х.: Віват, 2015. — 352 с.

¹⁸ *Мартинов А.Ю.* Спільна зовнішня та оборонна політика Європейського Союзу (90-ті рр. XX ст. — 10-ті рр. XXI ст.). Погляд з України: монографія / А.Ю. Мартинов. — К.: Інститут історії України НАН, 2009. — С. 138.

¹⁹ *Дорошко М.С.* Вплив політики «перезавантаження» відносин США з Російською Федерацією на переструктурування пострадянського геополітичного простору / М.С. Дорошко // Проблеми міжнародних відносин: зб. наук. пр. — К.: КиМУ, 2010. — Вип. 1. — С. 118.

²⁰ *Nielsen K.L.* EU Soft Power and the Capability-Expectations Gap / K.L. Nielsen // Journal of Contemporary European Research. — 2013. — Volume 9. — Issue 5. — Pp. 723–739.

²¹ Росія і НАТО стали противниками — Расмуссен. 01 вересня 2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua>

²² Van Rompuy: EU hegt keinerlei geopolitische Ambitionen // Frankfurter Allgemeine. 21.05.2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.faz.net>

²³ *Сидорук Т.В.* Геополітичний вимір міжнародних процесів у Східній Європі: ЄС та Росія у регіоні «спільного сусідства» / Т.В. Сидорук // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. — К.: Гілея, 2014. — Вип. 81 (№ 2). — С. 353.

²⁴ Лукас Е. Нова холодна війна. Як Кремль загрожує і Росії, і Заходу / Е. Лукас. — К.: Темпора, 2009. — С. 367.

²⁵ Biscop S. The UK and European defence: leading or leaving / S. Biscop // International Affairs. — 2012. — No 88:6. — P. 1297.

²⁶ Guzelyte S. National Defence Data 2012 of the EDA participating Member States / S. Guzelyte. — Brussels, February 2014. — P. 4.

²⁷ European Council December 2013: David Cameron's press conference. Brussels, 20 December 2013 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.gov.uk>

²⁸ Harris R., Phil D. Britain and Europe: Where America's Interests Really Lie / R. Harris, D. Phil // The Heritage Foundation. — Special Report No 131 on Europe. — 2013. — April 29 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.heritage.org>

²⁹ Hookham M. British troops to deter Russians / M. Hookham // The Sunday Times. — 2014. — 3 August [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.thesundaytimes.co.uk>

³⁰ Парламент Британії: експорт озупия в Росію продовжується / BBC. Русская служба, 23 июля 2014 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.bbc.co.uk>

³¹ Wright O. Exclusive: Tories under fire for links to pro-Russia lobbyists / O. Wright // The Independent. — 2014. — 03 July [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.independent.co.uk>

³² Pagano M. Land for gas: Merkel and Putin discussed secret deal could end Ukraine crisis / The Independent. — 2014. — 31 July [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.independent.co.uk>

³³ Дилеммы Британії: поиск путей развития: монографія / под ред. Ал.А. Громыко (отв. ред.), Е.В. Ананьевой. — М.: Весь Мир, 2014. — С. 295–296.

В статъе проанализированы стратегические подходы и интересы Великобритании в условиях кризиса системы европейской безопасности в связи с российско-украинским конфликтом. Раскрыты исторические особенности политики Лондона относительно европейской интеграции в сфере безопасности. Автором акцентировано внимание на причинах современного кризиса системы европейской безопасности. Выявлены факторы формирования и сущность политической позиции ЕС, США, НАТО и Великобритании относительно военно-политической агрессии России против Украины в 2014 году. Проанализированы особенности европейской политики действующего британского правительства в сфере безопасности, стратегические интересы Великобритании в условиях возобновления элементов блоково-цивилизационного противостояния.

Ключевые слова: система европейской безопасности, США, НАТО, ЕС, Россия, Украина, военно-политический конфликт, Великобритания.

In the article strategic approaches and interests of Great Britain in crisis conditions of the European security system in connection with the Russian-Ukrainian conflict are analysed. The historical features of London's policy in relation to

European integration in the field of security are exposed. The author accents attention on reasons of modern crisis of European security system. Forming factors and essence of political position of EU, USA, NATO and Great Britain in relation to military-political aggression of Russia against Ukraine in 2014 are investigated. The features of the European policy of the operating British government in the field of security, strategic interests of Great Britain in a resumption of elements of block-civilization conflict are analysed.

Keywords: *European security system, USA, NATO, EU, Russia, Ukraine, military-political conflict, Great Britain.*

Вікторія Вдовиченко

ВИКЛИКИ ІТАЛІЙСЬКОЇ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В КОНТЕКСТІ ПІДХОДІВ ЄВРОСОЮЗУ

У статті розглядаються спроби Італійської Республіки на законодавчому рівні регулювання трудової міграції, а також посилення норм щодо контролю за нелегальними міграційними потоками. Автор аналізує участь Італії як міжнародного актора у європейських міграційних процесах, а також її вплив на прийняття зовнішньополітичних рішень з питань міграції в ЄС.

Ключові слова: *імміграційна політика, мультикультуралізм, нелегальна міграція, трудова міграція, Італія, ЄС.*

У сучасному світі міграція є не тільки об'єктивним глобальним феноменом, охоплюючи стрімко зростаючу частку народонаселення планети, явищем, що впливає на макро- або мікрорівні міжнародних і національних економічних процесів, а й гострою і надзвичайно проблемною темою міжнародного дискурсу.

Дослідження процесів міграції та інтеграції в країнах ЄС як політичного, правового та соціокультурного феномену, становлять великий науковий і практичний інтерес. Сучасна Європа орієнтована на формування міграційної політики, яка сприяє легальній міграції, обмежує нелегальні переміщення осіб, спрощує правила в'їзду кваліфікованих фахівців та вчених, інтеграцію всіх проживаючих мігрантів на територіях держав-членів ЄС. На практиці, це означає прагнення ЄС до створення єдиного правового та інтеграційного поля щодо регулювання питань міграції та внутрішніх справ, як й передбачала третя опора ЄС.

Витоком співробітництва Італії та інших держав-членів Європейського Співтовариства у сфері юстиції та внутрішніх справ стало укладення в Неаполі Конвенції про співробітництво та взаємну допомогу між митними адміністраціями (1957 р.), що заклало основи обміну інформацією та досвідом у цій сфері. Починаючи з 1975 р., міждержавне співробітництво почало розвиватися і поза правовими рамками, закладеними Європейським Співтовариством, особливо у питаннях, що стосуються імміграції та надання притулку. В той час існували неформальні домовленості щодо обміну досвідом, інформацією, експертними оцінками та встановлені шляхи розвитку таких зв'язків між державами-членами. З цією ж метою були створені робочі групи, зокрема, Група ТРЕВІ, що складалася з міністрів відповідних установ держав-членів. Основними

питаннями цієї Групи були, насамперед, внутрішня безпека та боротьба з тероризмом, а також проблеми незаконної імміграції та організованої злочинності¹.

Поворотним моментом для міжурядової співпраці стали основи створення єдиного внутрішнього ринку, закладені ст. 7а Маастрихтського та ст. 14 Амстердамського Договорів. Передбачалося створення ринку, що базувався б на вільному русі товару, капіталу, послуг та осіб. Особливе занепокоєння держав-членів ЄС викликала ідея переміщення всіх осіб (європейських громадян та осіб інших національностей з третіх країн), а, відповідно, й ліквідація прикордонного контролю. Водночас, ця ідея підтримувалася запровадженням посиленого контролю на зовнішніх кордонах та визначенням загальноєвропейської політики у сфері притулку та імміграції.

Держави-члени ЄС прагнули співпраці на наднаціональному рівні з питань міграції, оскільки розуміли, що беручи до уваги принцип вільного переміщення населення, окремо впоратися з величезними потоками мігрантів для них не було можливим. На національному рівні міграція є досить політизованим питанням, яке прагнуть лобіювати різні політичні сили та соціальні інституції (політичні партії, асоціації мігрантів, благодійні фонди, неурядові організації та ін.). У цьому зв'язку, уряди Італії не є винятком, коли як право- так і лівоцентристські уряди, прийшовши до влади, у питаннях, пов'язаних з міграційними процесами прагнуть вести «подвійну гру»: на національному та на рівні ЄС. Саме таке розмаїття інтересів ускладнює та перешкоджає на рівні ЄС отримувати більш чіткі ініціативи з питань міграції та мігрантів, тобто механізм делегування з наднаціонального на національний рівень та навпаки працює не завжди ефективно².

Законодавство Італії з питань імміграції пройшло тривалий шлях розвитку залежно від проурядової політики відповідних партій та парламентської більшості по чергово ліво- та правоцентристів. Відповідно, політика щодо мігрантів та розробка відповідного законодавства формувалася на ліберальному відношенні до нелегального мігранта, його інтеграції в італійське суспільство, або на кардинально протилежній позиції та переході до жорсткішої моделі регуляції міграційних потоків.

Історію імміграції в Італії традиційно розділяють на три етапи. Перший називають «транзитною імміграцією», коли в 70–80-х рр. ХХ ст. ця країна не була кінцевою метою призначення, а слугувала пунктом для подальшої передислокації. Уряд Італії цей період розглядав виключно з позиції забезпечення національної безпеки. Хоча, деякі з цих іммігрантів через різні обставини змінювали заплановані країни та залишалися в Італії, наявність в цій країні іноземної робочої сили було зафіксовано вперше

під час проведення перепису населення в 1981 р. Другий етап — 80-ті — кін. 90-х рр. характеризується неконтрольованою та здебільшого нелегальною масовою «економічною» еміграцією, що мала також і негативні соціально-економічні наслідки. Початком третього етапу є 1998 рік, коли був прийнятий відповідний закон (Турку-Наполетано), що чітко регулював імміграційні потоки, ставлячи квоти на в'їзд робочої сили, а також визначив заходи боротьби з нелегальною імміграцією.

Якщо детально охарактеризувати кожен з цих етапів, то особливістю першого була невелика кількість іммігрантів на території Італії. За даними Міністерства внутрішніх справ, в середині 70-х рр. XX ст. чисельність іммігрантів, що мали вид на проживання, не перевищувала 300 тис. осіб³. На той час Італія не мала відповідної міграційно-правової бази, а мігранти не могли ні легалізуватися, ні бути видвореними з країни. Вони могли жити в країні без чітко врегульованого правового статусу. Здебільшого мова йшла про південні регіони Італії⁴.

Ця кількість збільшилася майже вдвічі уже у 80-х рр., коли на території Італії офіційно проживали 490 тис. осіб іноземців, з яких 26% — громадяни ЄС та 11% — громадяни США. Частка мігрантів, що прибули в Італію для роботи складала 30,2% від загальної кількості осіб, що мали посвідку на проживання⁵.

Динамічний розвиток італійської економіки у 80–90-ті рр. XX ст. та підвищення попиту на іноземну робочу силу поступово зробили Італію привабливою для «економічної» імміграції. Так, М. Ліві Баккі класифікує іммігранта-працівника як працелюбного, такого, що коштує роботодавцям значно менше аніж італієць, не конкурує на політичній арені. Дослідник підіймає питання вирішення проблем іммігрантів та пропонує не вдаватися до традиційних заходів посилення безпеки, а інтегрувати їх в італійське суспільство⁶.

Крім того, протягом 80-х рр. XX ст. було прийнято низку законів, що стосувалися міграції. Так, на основі міжнародно-правових документів було прийнято Закон Італії № 948/1986 («закон Фоскі»), що впроваджував принципи Конвенції № 142/1975 МОП ООН щодо охорони іммігрантів на ринку зайнятості та боротьби з торгівлею людьми. Цей Закон урегулював умови зайнятості іноземних громадян в Італії, а також представляв рівні можливості доступу до ринків праці та послуг, підіймалося питання возз'єднання родин⁷.

Міграційні потоки між країнами Північної Африки та Італією відрізняються особливою інтенсивністю. Це обумовлено географічною близькістю даних регіонів, а також тісними економічними, політичними і культурними зв'язками, що склалися ще в епоху колоніальної залежності і зміцнилися в рамках Барселонського процесу. За це від початку 90-х рр.

італійські дослідники почали називати свою країну «чорними дверима» Європи⁸.

На посилення масових міграційних потоків до Італії вплинули геополітичні зміни в світі. Потреба в некваліфікованій робочій силі (сільське господарство, домашні працівники, туризм, будівництво) сприяла входженню іммігрантів до італійського суспільства. Крім того, прийняттю нових міграційних законів передували заворушення, спричинені загибеллю південноафриканського мігранта Дж. Маслоу, що у сутичці з італійською молоддю відмовився віддати свої зароблені кошти. Ці події згуртували італійських іммігрантів, які 7 жовтня 1989 р. в Римі провели демонстрацію проти расизму, що закінчилася масовими арештами та судовою тяганиною для близько 100 тис. іммігрантів. Такі агресивні дії загострили відносини з іншими країнами Європейського співтовариства, що засуджували дії італійських урядовців⁹.

Це підштовхнуло уряд Італії терміново прийняти відповідний імміграційний закон 28 лютого 1990 р., відомий як «закон Мартеллі» (К. Мартеллі в той час був віце-президентом Ради міністрів Італії)¹⁰. Згідно з цим законом в'їзд та перебування іноземців на території Італії регламентувалися дозволом поліції або комісара державної безпеки відповідної території. Крім того, цей закон легалізував іммігрантів та передбачав контроль і депортацію нелегальних іммігрантів, вводив імміграційні квоти, тюремне ув'язнення та штрафи за нелегальну імміграцію. Проте, істотно вплинути на масштаби міграційних потоків до Італії вищезазначений закон не зміг. Імміграція стабільно зростала за рахунок біженців із Північної Африки, країн Балканського півострова, Південно-Східної Азії. Уряд Італії знову змушений був шукати вихід із критичної ситуації, яка склалася в країні через швидке зростання кількості іммігрантів.

Італія брала участь у «берлінському» та «будапештському» процесах з питань міграції. Це були формати роботи держав-членів Європейського співтовариства та країн Центральної та Східної Європи щодо вироблення та забезпечення дійових заходів у посиленні боротьби проти нелегальної міграції на вісі Схід-Захід¹¹. В результаті роботи цих ініціатив було розроблено політичні рішення, міжурядові механізми та конкретні заходи, спрямовані на стримування та подолання хвиль іммігрантів з різних країн світу в Центральну та Східну Європу. З цією метою була створена експертна група, членами якої стали держави-члени ЄС, Швейцарія, голови Шенгенської групи, а також три допоміжні органи — Міжнародна організація з питань міграції, Група з міжурядових консультацій та Міжнародний комітет з розробки міграційної політики.

На національному рівні Італія продовжила вдосконалювати національне міграційне законодавство. Так, міністр з питань соціальної політики Італії видав наказ від 8 вересня 1993р. про створення відповідної

комісії на чолі з Ф. Контрі, що мала представити проект закону про правовий статус іноземців. У 1994 році, до закінчення повноважень легіслатури, комісія завершила свою роботу та направила Голові Ради Міністрів проект цього закону, заснований на принципах подібних законів країн ЄС.

Входження Італії в 1997 р. до Шенгенської зони, боротьба між прагматичними та лівоцентристськими партіями ще більше активізувало розробку нового законодавства, в якому передбачалися подальші кроки інтеграції іммігрантів до італійського суспільства. Для цього, в кінці 1990-х рр. було створено Національну комісію з політики інтеграції іммігрантів за ініціативи Р. Проді, яку очолила професор Туринського університету Дж. Цінконе. За її керівництва Комісія видала два звіти, що послуговували внеском до розуміння італійського міграційного контексту, сформувавши основи італійської моделі інтеграції і, врахувавши досвід інших країн та італійську особливість¹². В її основі лежали пріоритети визнання цінностей та прав мігрантів, розширення культурного обміну між іммігрантами та італійськими громадянами. Комісією було визначено цю своєрідну міграційну модель, названу «моделлю розумної інтеграції», що засновувалася на двох основних взаємопов'язаних принципах: визнання цілісності людини і низький рівень конфліктності під час інтеграції людини до італійського суспільства або прагнення позитивної взаємодії з італійським населенням. «Розумна інтеграція» ґрунтується на визнанні культурного плюралізму, відмові від асиміляції та міжкультурного підходу, сприянні обміну між іммігрантами та італійським суспільством.

Така модель стала основою для продовження формування політико-правового поля інтеграції мігрантів в Італію, реалізацією якої стало прийняття нового закону Турку-Наполітано (закон № 40 від 12 березня 1998 р.) про регулювання імміграції та статус іноземців, який передбачав планування імміграції за системою річних квот і право перебування мігрантів на території Італії до п'яти років¹³.

В Указі Президента Італійської Республіки від 5 серпня 1998 р., що ухвалював вищезазначений закон, інтеграція визначалася як «процес недискримінації та визнання відмінностей, процес гібридизації та застосування нових форм відносин і поведень як спроба зберегти та дотримуватися загальних принципів взаємодії задля запобігання виникнення ситуації маргіналізації та геттоїзації, які загрожують порушити рівновагу і соціальну згуртованість...»¹⁴.

Європейські аналітики вказували, що закон Турку-Наполітано було ухвалено Італією тільки після тиску з боку інших держав-членів ЄС з вимогою посилити свою прикордонну співпрацю та контролювати потоки нелегальних мігрантів¹⁵. ЄС очікувало від Італії ухвали національної політики щодо іммігрантів в рамках вимог ЄС, яка б передбачала по-

слідовні кроки з питань контролю легальних та нелегальних міграційних потоків. В цілому, тенденції міграційної «політики стримування» ЄС передбачали зменшення потоку іммігрантів, вимоги для їх легального перетину кордону і, таким чином, контролю за імміграційними «хвилями». Закон Турку-Наполітано певною мірою відповідав положенням пропозиції Єврокомісії, зокрема, у частині, що стосувалася трудових іммігрантів, студентів та родин нерезидентів ЄС¹⁶. В подальшому, ці положення увійшли до Амстердамського договору та стали правовою базою ЄС з питань надання притулку та імміграції.

Питання та особливості поєднання культур мігрантів та суспільства, що їх приймає, досліджуються на засадах чотирьох теорій інтеграції: концепція асиміляції («плавильного котла»), мультикультуралізму, структуралізму та вибіркової асиміляції.

Серед європейських країн, не зважаючи на високий ступінь інтегрованості в межах ЄС, не існує єдності думок щодо інтеграції іммігрантів. Пануючи під час формування США та Франції у 80-х рр. ХХ ст., концепція асиміляції базується на відмові мігранта від власної ідентичності на користь ідентичності приймаючого суспільства. Вона не набула актуальності протягом досліджуваного періоду в Італії¹⁷.

Для мультикультурної політики є важливим змішання культур, при якому не відбувається їх розчинення в домінуючій культурі. Головною особливістю тут є інтеграція мігрантів за принципом формування громадянської ідентичності, тобто наділення правами саме особистість, а не етнічну групу. Прибічники мультикультуралізму вважають, що держава повинна підтримувати не тільки збереження ідентичностей іммігрантів, а й сприяти їх розвитку, тобто підтримувати та посилювати диференціацію суспільства¹⁸. Проте, мультикультуралізм трансформувалася у протилежне йому існування замкнених спільнот у складі однієї країни. Беручи за основу саме цю замкнутість уже наприкінці 2010 р. концепція мультикультуралізму зазнала критики та краху з боку Німеччини та Великобританії¹⁹.

Італія, на відміну від інших держав-членів ЄС, таких як Франція, Німеччина та Великобританія, не проголошувала політики мультикультуралізму. Імміграція в Італії сприймається, насамперед, як функціональна проблема. Сьогодні більшість італійців визнають необхідність використання іноземної робочої сили у зв'язку з демографічними проблемами, обумовленими низькою народжуваністю і старінням населення. 76% італійців впевнені в тому, що праця іммігрантів приносить істотний матеріальний прибуток і компенсує нестачу робочих рук, при цьому лише 29% відчують серйозну конкуренцію з боку іммігрантів²⁰.

Питання визнання Італії мультикультурною державою має своїх прибічників та опонентів. На думку Дж. Чалофа, дослідника Центру вив-

чення міжнародної політики у Римі, Італія не стала мультикультурною країною оскільки інтеграція іммігрантів тривала довгий період, під час якої іммігранти мали такий самий доступ до робочих місць та соціальних послуг, як і власне італійці²¹.

В свою чергу, професор Неаполетанського університету Дж. Савіно, згадуючи про принцип толерантності, який притаманний мультикультуралізму, вказує на його невизнання урядовими колами Італії. Так, лідери «Ліги Норд» неодноразово закликали до нетерпимості по відношенню до іммігрантів, вважаючи їх винуватцями італійської економічної кризи²². Особливо, це стосується іммігрантів-мусульман, які активно займаються торгівлею та працюють у сфері послуг. Кількість мусульман постійно зростає: у 2007 році в Італії було 735 мечетей, що в два рази більше, ніж у 2000 році. Італійські політики вбачають загрозу посилення позицій мусульман в Італії через активність їх общини. Такі настрої посилілись після того, як голова мусульманської громади Італії Абдуль Вахід Палавітчіні заявив про вимогу визнання прав та обов'язків мусульман, а також їх релігії у формі конкордату з мусульманською общиною²³. Тим не менш, Італія на рівні деяких регіонів та муніципалітетів інтегрує представників своїх меншин. У регіоні Тоскана, було відкрито кілька «культурних центрів», а також ініційований закон про визнання мультикультуралізму на регіональному рівні²⁴.

У цьому контексті доречно згадати про процес громадянської інтеграції, що був характерним для інших держав-членів ЄС, але, на думку С. Малькахі, не є притаманним Італії. Незважаючи на прагнення імплементувати законодавство ЄС з питань інтеграції іммігрантів на національному рівні, Італія не змогла у повній мірі цього здійснити, оскільки громадянська інтеграція не вважалася пріоритетним методом інтеграції іммігрантів²⁵. Пануючі правоцентристські коаліції не були зацікавлені в такій інтеграції. Так, партія Ліга Норд відносилася доволі негативно до подальшої політизації імміграційних питань та наполягала на посиленні заборони для іммігрантів, а не їх інтеграції. За допомогою своїх прибічників в регіонах Ліга Норд висловлювалася доволі різко з цього приводу: постанова проурядового мера в регіоні Брешія, закликаючи «нехристиян» не наближатися до головного католицького храму на відстані, ближчій ніж 15 м; пропозиція мера У. Джентіліні з м. Тревизо одягнути іммігрантів як «зайців», відкрити «сезон полювання» та депортувати в «опечатаних вагонах»²⁶.

Лише у деяких містах та регіонах Італії були утворені консультативні органи або призначені спеціальні радники, що мали сприяти інтеграції іммігрантів. У Римі, наприклад, чотири помічника депутатів місцевих рад обираються серед іммігрантів, а також існує спеціальна Рада представників іноземних громадян²⁷.

У свою чергу, структуралізм характеризується співвідношенням соціо-економічної структури суспільства, що приймає до себе іммігранта, до його здатності інтегруватися та збільшувати свій економічний потенціал. Тобто, успішність процесу інтеграції залежить від того, наскільки добре інтегрує нового іммігранта. М. Амброзіні вбачає актуальним структурний підхід, аналізуючи виклики «другої генерації» іммігрантів, коли відбувається загострення конфліктів між групами іммігрантів у містах-мільйонниках Італії: заворушення ромів та синтів у Римі, афро-американські маніфестації у Мілані за можливість мати політичні права²⁸. Це спричинено тим, що друга генерація іммігрантів часто не здобуває належної освіти, щоб в подальшому, знайти гідне робоче місце та поповнює лави соціально виключених верств населення²⁹. Такі тенденції пояснюються ще й тим, що італійське суспільство й досі залишається патерналістичним і навмисно прагне виключати можливість іммігрантів долучитися до процесу прийняття рішень на політичному рівні.

Імміграційна нормативно-правова база Італії 1990-х рр. була спрямована на легалізацію іммігрантів, які займали низькооплачувані місця і не мали законного права на перебування в Італії. Уряд С. Берлусконі докорінно змінив імміграційну політику. Нове імміграційне законодавство (закони Боссі-Фіні) або «grande regolarizzazione»-«велике впорядкування» передбачало жорсткіші заходи щодо мігрантів і скорочення бюджетних витрат на їх інтеграцію, скасовано положення про спонсорство та скорочення терміну перебування без роботи (до шести місяців)³⁰. Йшлося про відмову від моделі «мультикультуралізму» та повернення до «моделі асиміляції».

Квоти мігрантів регламентувалися статтею 21, в якій мова йшла про те, що кожного року Міністерство внутрішніх справ Італії буде видавати розпорядження про кількість іноземців, яким дозволено працевлаштування. На думку італійських дослідників М. Ліві Баччі та К. Боніфачі, впровадження квот негативно вплинуло на політику щодо мігрантів, оскільки їх кількість після цього тільки невпинно зростала. Це підтверджується і статистикою, яка реєструє близько 1.2–1.5 млн. нелегальних іммігрантів. Появі нелегальній імміграції сприяли міграційні мережі, які сформувалися протягом десятиліть на південно-східному та південно-західному узбережжі країни, де береговий кордон налічував сотні кілометрів та дозволяв проникненню іммігрантів до Італії³¹.

Реформувалася процедура вислання нелегальних іммігрантів: узаконене насильне вигнання стало основним механізмом дії цього закону. Змінилася процедура отримання дозволу на працю в Італії. Роботодавець змушений був тепер забезпечувати іноземця житлом, подавати відповідну заявку в місцеве Імміграційне бюро та нести повну відповідальність за іммігранта.

Для отримання візи для працевлаштування, документи з імміграційного бюро надходили в поліцію для перевірки. І тільки після цієї процедури, враховуючи імміграційні квоти, бюро видавало довідку — *nulla osta*, яка підтверджувала право претендента на робоче місце в Італії. Вказані документи передавались в дипломатичні установи для отримання візи. Проти цього закону виступила не тільки урядова опозиція, але й Конфедерація промисловців та підприємців, називаючи закон недієвим. Представники Конфедерації наполягали на неможливості ефективно працювати італійській промисловості без потоку дешевої робочої сили, а її експерти вважали, що він тільки збільшить потік нелегальних мігрантів³².

Закон Боссі-Фінні вплинув і на становище українських заробітчан. Змінилося ставлення італійської влади до українців. Прийняття у 2002 році нового законодавства сприяло масовій легалізації іммігрантів, у тому числі і українців на території Італії, збільшивши кількість з 14 035 до 112 802 осіб³³. Порівняно з попередніми роками кількість легальних українців зросла в сім разів. Ці дані дали можливість говорити про те, що українці стали найчисельнішою категорією іммігрантів Італії. За підрахунками української дослідниці Н. Тиндик чисельність нелегальних українських заробітчан з різних причин становила близько 110 тисяч осіб на кінець 2002 року³⁴.

Італійська дослідниця Г. Гілардоні вказує на притаманні характеристики сегментованої асиміляції для етносу латиносів на території Італії, описуючи сценарії інтеграції таких мігрантів: а) зростаюча асиміляція та паралельна інтеграція до середнього класу; б) інтеграція до бідності та до найбідніших верств населення; в) швидка інтеграція, яка передбачає ізолювання цінностей та ідентичності латиномовного населення та зростання конфліктогенних ситуацій. Г. Гілардоні робить висновок, що вибір одного зі шляхів інтеграції мігрантів залежить від історичного контексту формування безпосередньо іммігрантського осередку в приймаючій країні, що впливає на ступінь його соціальної вразливості в італійському суспільстві³⁵.

Про важливість формуванню спільної міграційної політики ЄС неодноразово наголошували своїм колегам італійські міністри, які вказували на необхідність згуртованості перед загальноєвропейськими викликами, що ставили міграційні процеси. Проте, за слушним зауваженням української дослідниці Ж. Панченко, європейська міграційна політика зазнала невдачі. Основні положення, на яких базувалася міграційна політика не вдалося в повній мірі застосувати на практиці³⁶.

Одним із прикладів реалізації політики ЄС у сфері міграції є ініціатива «Глобальний підхід ЄС до міграції та мобільності» 2005 р., що передбачає угоди з країнами-сусідами ЄС та іншими країнами. Глобальний підхід до міграції та мобільності (ГПММ) слід розглядати як всеохоплюючу плат-

форму Зовнішньої міграційної політики ЄС, що базується на партнерстві з країнами, що не входять в ЄС, надаючи допомогу партнерам у вирішенні проблем міграції і мобільності³⁷.

Італія повністю поділяє специфіку сучасного міграційного профілю Європи та її основні позиції: вибіркова політика міграції, обмеження в'їзду для окремих категорій мігрантів, особливо по лінії возз'єднання з сім'єю, спрощення процедур набуття громадянства, збільшення вимог щодо інтеграції для знову прибуваючих мігрантів, посилення санкцій за порушення міграційного законодавства, відхід від сегрегації мігрантів та перехід до політики інтеграції.

У відповідь на ініціативи ЄС лівоцентристська більшість Італії на чолі з Р. Проді, прийшовши до влади у 2006 році, розпочала розробку нового імміграційного законопроекту «Хартія прав іммігрантів» (проект Амато-Ферреро), який передбачав збільшення квоти для мігрантів, їх спонсорства та отримання ними громадянства. Було вирішено коригувати легальну міграцію відповідно до потреб італійських роботодавців. Іноземець мав можливість змінити місце роботи у зв'язку зі зміною потреб ринку праці. Для окремих категорій висококваліфікованих працівників дозвіл на працевлаштування видавався поза квотою. Пропонувалося реформувати право на громадянство Італії. Для отримання громадянства було необхідно постійне проживання на території Італії протягом 5 років та автоматичне набуття громадянства дітьми, які народилися в Італії. Револьюційною зміною законопроекту було надання пасивного й активного виборчого права іммігрантам. Однак законопроект не був реалізований через позачергові парламентські вибори 14–15 квітня 2008 р. Уряд Берлусконі ускладнив життя іммігрантів, вжив жорстких заходів проти нелегальної міграції. Для боротьби з нелегальною міграцією підключили італійські ЗМІ, які подавали нелегальну імміграцію як фактор зростання злочинності в Італії.

У липні 2009 р. було прийнято поправки до міграційного закону. Питання в'їзду та перебування іноземних громадян на території Італії регулювалося відтепер законом № 94, так званім «Пакетом безпеки». Новий імміграційний закон вважав злочином незаконний в'їзд або перебування. Іноземець, який нелегально перебував в Італії підлягав арешту та штрафу в розмірі від 5 до 10 тис. євро. Покарання стосувалося і тих, хто допомагав мігрантам. Введено було покарання для осіб, які здають в оренду житло нелегальним мігрантам, висилання з країни осіб, засуджених на більше, ніж два роки. «Пакетом безпеки» запроваджувались відповідні вимоги для возз'єднання родин, отримання громадянства, необхідним став документ, що підтверджував законність шлюбу, вводився обов'язковий тест на знання італійської мови. Для стимулювання

зайнятості кваліфікованих спеціалістів, особам, які здобули ступінь доктора чи магістра в Італії, надавався дозвіл на проживання та роботу впродовж року після закінчення навчання³⁸.

Уряд затвердив процедуру проведення селективної легалізації іноземних іммігрантів, які працюють в італійських сім'ях, доглядають за хворими та літніми особами. Результатом цього стала легалізація домашніх працівників, серед яких українці за результатами поданих заяв вийшли на перше місце (37178 запитів — 12,61% від загального числа запитів).

Лівоцентристська опозиція піддала критиці імміграційну політику С. Берлусконі та Р. Марроні. Демократична партія запропонувала прийняти єдиний міграційний закон і запровадити уніфіковану міграційну політику замість тестування з італійської мови. Один з лідерів політичного блоку запропонував зосередити увагу на боротьбі з нелегальною міграцією і реформувати нормативну частину³⁹.

У вересні 2009 року було оголошено мораторій на депортацію з країни нелегалів. На думку голови Християнського товариства українців в Італії О. Городецького, така легалізація мала величезне значення для українців-нелегалів, оскільки більшість із них працюють домогосподарками та доглядають за хворими. На той період за приблизними підрахунками нелегально в Італії перебувало понад 200 тисяч громадян України⁴⁰.

Питанням міграції в Італії займаються різні міністерства, відомства без координації спільних зусиль. До вищезазначених законів Рада Міністрів Італійської Республіки протягом 2002–2011 рр. видавала так звані «декрети флуссі», які були покликані визначити пріоритетність окремих професій для розвитку італійської економіки, показували методи легалізації трудових мігрантів з «третіх» країн, а також окреслювали систему міграційного квотування⁴¹.

Європа намагається проявляти розуміння до інтеграційних проблем мігрантів з третіх країн, створюючи на наднаціональному рівні органи влади, програми, ініціативи, спрямовані на просування інтеграції у всіх сферах суспільного життя. У той же самий час є ряд викликів інтеграційної та міграційної політики на італійському національному рівні, такі як: якість мовних курсів для іноземців, недостатнє використання виробничого потенціалу самих іммігрантів, необхідність поліпшення шансів на працевлаштування, підвищення кваліфікації для іммігрантів, які отримували освіту в третіх країнах і т.д.

Реалізацію імміграційної політики в Італії координує Міністерство внутрішніх справ, яке здійснює видачу дозволів на в'їзд та перебування в країні, дозволів на роботу, розглядає заяви про надання громадянства та приймає рішення про депортацію. Міністерство внутрішніх справ та міністерство праці і соціальної політики видають циркуляри та розпо-

рядження щодо чисельності іноземних робітників, а також визначали шляхи легалізації їх перебування на території Італії.

У здійсненні своїх функцій МВС Італії взаємодіє з консульствами і посольствами Італії за кордоном (видача в'їзних віз), Міністерством праці (видача дозволів на роботу), Міністерством соціального розвитку (питання соціального захисту іммігрантів) та Центральною комісією з питань визнання статусу біженця. У підпорядкуванні міністерства знаходиться поліція, що відповідає за в'їзний контроль, видачу дозволів на перебування та депортацію нелегальних іммігрантів⁴².

Італійський дослідник К. Боніфаци аналізував ринок праці Італії та вказував на переміщення іммігрантів з півдня до півночі Італії. Така тенденція пояснювалася швидким економічним зростанням Півночі та Центру країни, що сприяло вичерпання локальних трудових ресурсів та потребувало нових. Нові робочі місця для іммігрантів приваблювали своїм легальним статусом та стабільним прибутком⁴³. Так, регіональні відмінності Італії позначилися і на становищі іноземних робітників: позитивна ситуація іммігрантів на Півночі Італії, де успішно вирішувалися питання працевлаштування і соціальної інтеграції та протилежне, менш забезпечене життя мігрантів Півдня країни⁴⁴.

Російська дослідниця Е. Попова констатує, що за останні 10 років Італія розвинула свою міграційну політику, яка характеризується «подвійною логікою», заснованою на чіткій диференціації регулярної та нерегулярної імміграції. На думку дослідниці, застосовано принцип «організованого керованого в'їзду», що враховує можливості Італії в прийнятті, розміщенні мігрантів та забезпеченні їх повної адаптації в нових умовах.

Італійський дослідник Дж. Де Ріта визнає італійську модель інтеграції мігрантів як таку, що не схожа на відповідні моделі інших країн ЄС. На відміну від компенсаційної моделі Німеччини, мультикультурної у Великій Британії або моделі асиміляції у Франції, Італія не має відповідно виокремленої та ухваленої національної моделі інтеграції мігрантів. Так, беручи до увагу принцип регіональних відмінностей, Італія є децентралізованою країною, якій притаманна відсутність системності регуляції імміграційних потоків. Відповідно, на думку дослідника, виникає потреба впровадження необхідних механізмів на локальному, місцевому рівні, коли існують узгоджені дії між місцевою владою, волонтерськими організаціями, неурядовими організаціями та ін.⁴⁵

На відміну від Дж. Де Ріта, Ф. Піттау, експерт організації «Caritas», вказував, що попри відсутність загальнонаціональної політики інтеграції мігрантів, її ознаки проявилися у співпраці та діяльності італійських профспілкових та неурядових організацій. В першу чергу, це пояснюється необхідністю забезпечення громадської безпеки, а також у спробі вирі-

шити соціально-економічні наслідки, що пов'язані з проблемами імміграції. Крім того, з 2000-х рр. розпочався процес політизації мігрантів, що пояснювався значною кількістю наявних легальних іммігрантів та невирішеністю й досі їх проблем інтеграції до італійського суспільства. Так, була створена перша політична партія «Нові італійці» у 2007 р. в Римі, яка навіть представила проект закону про іммігрантів та представила його італійському парламенту у 2008 р, а потім ввійшла до складу Демократичної партії Італії⁴⁶.

Актуальним для регулювання міграційних питань є інтеграція другого покоління мігрантів, яка потребує врегулювання на рівні навчальних закладів. Так, Міністерство освіти Італії з кінця 80-х намагалося ввести відповідні директиви щодо розвитку міжкультурної освіти, але лише із прийняттям закону Турку-Наполітано (закон № 40 від 12 березня 1998 р.), підхід до вирішення питання освіти дітей іноземних громадян було здійснено комплексно: закон визначав обов'язковою освіту для усіх дітей-іноземців, передбачав умови вивчення італійської мови та культури, а також заклав підвалини для популяризації та захисту інших мов на території Італії⁴⁷.

Особливістю міграційних процесів в Італії є їх багатоетнічний характер: 60% іноземців, що проживають в Італії належать до 15 різних діаспор, вихідці з європейських країн становлять 40%, з яких 70% — громадяни східноєвропейських країн. На першому місці серед таких мігрантів знаходяться мігранти з Румунії (239 тисяч осіб), за якими з невеликим відривом ідуть албанці (234 тис.) і марокканці (228 тис.). Значно менше українців (113 тисяч), китайців (100 тисяч), філіппінців (74000), поляків (66 тисяч) і тунісців (61000). При більш детальному розгляді з'ясовується, що до наведеного списку потрібно додати ще тридцять держав, звідки в Італію прибули й отримали дозвіл на проживання від 10 до 50 тисяч чоловік (дані інституту ISTAT)⁴⁸.

Іммігрантські громади, що склалися в Італії, помітно різняться за часом і способам формування, стадіями міграційного розвитку та соціально-демографічними характеристиками. В першу чергу необхідно відзначити, що для кожної громади характерно виражене переважання однієї зі статей. Серед іммігрантів з Південної Африки, Сенегалу та країн Індійського півострова безсумнівно переважають чоловіки, тоді як серед іммігрантів з Центральної Європи, Латинської Америки та Східної Азії перевага на боці жінок. Тобто, Італії притаманні різні міграційні моделі. У першому випадку мова йде про традиційні схеми імміграції, в яких чоловік є головною дійовою особою. Лише після того, як він налагоджує життя в приймаючій країні і має достатньо стабільне матеріальне становище, з ним возз'єднуються його близькі. Прикладом може слугувати

марокканська імміграція, яка прискорилося на початку 80-х років і відрізнялася вираженим переважанням чоловіків; в 90-х же роках, головним чином завдяки возз'єднанню сімей, значно збільшилася кількість приїжджих у країну жінок.

У другому випадку, навпаки, рушійною силою міграційних процесів є жінки. Вони першими виїжджають за кордон, створюючи умови для подальшого переміщення чоловіків. Так чинять українці, чиї близькі їдуть за ними лише після того, як створені умови для інтеграції. Чоловіки при цьому влаштовуються працювати в тому ж секторі, де працюють їхні дружини. Нарешті, в деяких випадках — прикладом можуть слугувати китайці — іммігранти з самого початку приїжджають в країну цілими родинами, тому демографічна (сімейно-шлюбна) структура їхньої громади залишається збалансованою протягом усього міграційного процесу⁴⁹.

З питаннями імміграції пов'язані питання біженців, які з часом перетворюються на «економічних» іммігрантів. В першу чергу, це стосується біженців з Сомалі, Ефіопії (провінція Еритрея), країн колишньої Югославії та Албанії. Так, в результаті першої «хвилі» біженців з Албанії в 1991 р., коли до Італії прибуло близько 30 тис. чол., албанська община офіційно збільшилася на майже 29 тис. чол. (у порівнянні з лише 2 тис. у 1990 р.). Проблема біженців, що направлялися до Італії з Албанії була певною мірою вирішена 7 січня 1992 р, коли досягнуто угоди про гуманітарні надходження для запобігання потоку біженців. Для цього в країну вводився невеликий італійський військовий контингент (800 чол.) задля контролю за розподілом цієї допомоги. Італія продовжувала виступати одним з найбільших економічних партнерів Албанії. Так, в 1993 р. через Раду Європи Італія перерахувала значну суму Албанії на розвиток демократичних правових інститутів. Вже під час другої албанської «хвилі» 1997 р., італійська влада була більш жорсткою та відіслала назад 6,6 тис. албанців⁵⁰.

Італія вважала головним викликом міжнародній безпеці не конфлікти між державами, а нові ризики, пов'язані із внутрішньої нестабільністю, проблемами меншин та біженців. Біженці не мають права на отримання прожиткового мінімуму, їм нелегко знайти житло і роботу. Центрів з прийому біженців в Італії не вистачає для забезпечення умов перебування в них тисяч людей. У 2011 році, за даними Агентства ООН у справах біженців, владі Італії було подано 34 120 клопотань про надання притулку. При цьому національні Центри прийому біженців розраховані лише на 10 тис. місць.

Італія є однією з небагатьох європейських країн, які не мають загальнонаціонального Закону про надання притулку. Уряд намагається взяти під контроль імміграцію, часто нелегальну, за допомогою спеціальних

декретів і указів. Ця система є доволі фрагментованою та нерівномірною, оскільки існують серйозні відмінності між регіонами країни. За словами Б. Шулера, представника Агенства ООН у справах біженців, Італія вважається основним транзитним пунктом для біженців. Звідси вони намагаються дістатися до тих країн, де добре представлена їх національна діаспора, або ж вони шукають притулку там, де, як вони вважають, є кращі соціальні умови⁵¹.

Питання надання притулку в Італії регулюються: правилами Женевської конвенції (1951 р.) і Нью-Йоркського протоколу (1967 р) про надання статусу біженця, Конституцією Італійської Республіки (22 грудня 1947 р.), параграфом 1 Закону «Про іноземців» № 39 від 28 лютого 1990 р., законом № 40 «Регулювання імміграції та норми легального статусу іноземців» від 6 березня 1998 року, Шенгенською угодою і Дублінською конвенцією.

Відповідно до вищезазначеного, Італія надає притулок особам, що піддаються переслідуванню за релігійними, расовими або національними ознаками, а також внаслідок належності до певної соціальної групи або політичних переконань. Таким особам видається спеціальною Комісією дозвіл на перебування терміном на два роки з можливістю його продовження. Італійське законодавство не передбачає здійснення програм інтеграції для біженців. Проте, Міністерство внутрішніх справ Італії у співпраці з Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців реалізує програму фінансової допомоги біженцям у вигляді щоденної допомоги у розмірі 17,5 євро (додатково 25% від зазначеної суми на кожного члена сім'ї до дев'яти осіб) протягом 90 днів. Біженці мають право на працевлаштування, а також вільний доступ до італійської системи освіти та охорони здоров'я. Через п'ять років постійного перебування і роботи в Італії особи зі статусом біженця мають право звернутися із заявою про надання громадянства⁵².

Італія підтримала Дублінську конвенцію ЄС, яку під час конференції 1 вересня 1997 р. від імені Італійської Республіки підписав міністр внутрішніх справ А. Гава. Дублінська конвенція стала першою міжнародною угодою, яка надавала біженцю певні гарантії того, що його заява буде розглянута владою тієї держави, куди він її направляє. Дублінська конвенція також регламентувала правила розгляду та обробки заяв про надання притулку, визначаючи, що особи мають право подавати заяву тільки в одній з країн, що підписали Конвенцію. Тобто, біженці отримують можливість самостійно визначати бажану країну ЄС для свого притулку⁵³.

У жовтні 1997 р. Італія почала імплементацію частин Шенгенської конвенції, що передбачала дозвіл громадянам ЄС вільно пересуватися в межах всієї території Євросоюзу та керуватись єдиними правилами при-

кордонного контролю на своїх зовнішніх кордонах. Хоча країна підписала ці домовленості у листопаді 1990 р. та ратифікувала їх у 1993 р. (закон № 388), вона виявилася неготовою до того, що 26 березня 1995 р. вони матимуть юридичну силу та стосуватимуться й імміграційної політики. Європейські та італійські експерти критикували уряд Італії за невчасність юридичної підготовки до імплементації положень про охорону особистих даних, оскільки не було прийнято жодного закону, що врегулював би це питання. Лише у грудні 1996 року Парламент Італії ухвалив відповідний закон (№ 688). Більш того, аеропорти не були готові приймати окремо пасажирів з країн ЄС та інших країн, що передбачало положення про створення шенгенської зони⁵⁴.

Виклики для Італії стосувалися і прикордонного контролю імміграційних потоків з боку доволі протяжної берегової лінії країни. Це стало очевидним із появою 16 964 біженців з Албанії, що прибули до країни протягом березня–травня 1997 р. Італійська влада спромоглася надати гуманітарну допомогу, запровадити необхідні плани для розміщення цих біженців та, водночас, активізувати прикордонну охорону, посиливши пропускні пункти у гаванях, аеропортах та на дорогах. Водночас, були і певні втрати: у березні 1997 р. 108 біженців загинуло поблизу каналу в м. Отранто від зіткнення судна біженців із військовим кораблем «Сібілла», що належав до ВМС Італії⁵⁵.

На саміті Євросоюзу у м. Тампере в 1999 р. були вироблені так звані 10 принципів, якими країни ЄС повинні керуватися для створення єдиного імміграційного та правового поля. Ці принципи включають, зокрема, розробку спільної імміграційної політики, управління міграційними потоками та заходи приведення у відповідність прав громадян третіх країн із правами громадян ЄС у питаннях, що стосувалися міграції. Впроваджувалися положення про міжурядову імміграційну співпрацю, що надавали право самим державам-членам ЄС ухвалювати відповідні ініціативи на національному та білатеральному рівнях. Такими заходами ЄС прагнув не просто посилити співпрацю між державами, а також закріплював можливість приймати більш рестриктивні (обмежуючі) законодавчі акти, що на практиці означало закритий підхід до вирішення питань імміграції на національному рівні⁵⁶.

Італія спробувала скористатися цим положенням у 2011 р., коли після «Арабської весни» почали прибувати біженці з Тунісу на італійській острів Лампедуза. Італійська влада, намагаючись якомога оперативніше впоратися з проблемою, вирішила забезпечити прибулих нелегалів тимчасовим дозволом на проживання та переправити їх до Франції, оскільки саме там більшість тунісців і мали намір оселитися. Проте Франція зупинила потяги з іммігрантами на кордоні, звинувативши Італію в порушенні правил «шенгенських» домовленостей, які передбачають можли-

вість перетину кордонів ЄС лише за наявності посвідчення особи, достатніх для проживання засобів і підтвердження, що мігранти не становлять загрози для безпеки. Цю ситуацію вдалося залагодити дипломатичним шляхом та перемовинами міністрів внутрішніх справ обох країн⁵⁷.

Італійські політики не могли оминати увагою ескалацію конфлікту та масовий наплив біженців із Косово в квітні 1999 р. Міністерство внутрішніх справ Італії заявило про готовність розміщувати косовських біженців. Міністр внутрішніх справ Р. Руссо-Ерволіно особисто побувала в албанських прикордонних містах Кукес і Моріні для організації таборів біженців. Італія зобов'язалась організувати 4 таких табори і надіслати додатково італійських поліцейських для охорони та забезпечення порядку серед вимушених переселенців. Вище керівництво НАТО, згодом, прийняло рішення про те, що Італія візьме на себе загальне координування західної допомоги біженцям на території Албанії. Під італійським керівництвом в Албанію було направлено восьмитисячний міжнародний контингент НАТО. Три тисячі італійців ввійшли до цього складу. Політичним координатором було затверджено заступника міністра закордонних справ Італії У. Ланьєрі.

Свідченням того, наскільки Італія прагнула врегулювати питання біженців став приїзд в Албанію прем'єр-міністра Італії М. Д'Алема та активна діяльність колишнього італійського єврокомісара з питань гуманітарної допомоги Емми Боніно. Саме Е. Боніно зайняла серед італійських політиків антисербську позицію, закликаючи до рішучих дій НАТО і визнання С. Мілошовича військовим злочинцем. Е. Боніно виступила за створення єдиної європейської армії взамін 15-ти окремих армій європейського співтовариства. Проте, єврокомісара критикувала італійська преса за слабку координацію дій окремих членів Євросоюзу, пасивність ЄС та затримку постачань для біженців.

Таким чином, підсумовуючи, можемо сказати, що міграційні процеси відіграють значну роль в розвитку держав-членів ЄС. Розвиток міграцій є необхідною умовою кількісного та якісного економічного зростання країн.

Модель італійської інтеграції іммігрантів залишається предметом дискусій для наукових кіл Італії. Запропонована «модель розумної інтеграції» засновувалася на двох основних взаємопов'язаних принципах: визнання цілісності людини і низький рівень конфліктності під час інтеграції людини до італійського суспільства або прагнення позитивної взаємодії з італійським населенням. Проте, існували й інші підходи, що характеризували італійську модель інтеграції мігрантів у форматі мультикультуралізму, структуралізму та сегментованої асиміляції. Така невиз-

наченість пов'язана з тим, що в Італії міграція залишається доволі політизованим питанням, яке прагнуть лобювати різні політичні сили та отримувати привілеї як на національному, так і на рівні ЄС.

Італія намагалася впровадити основні ініціативи ЄС з питань імміграції в національне законодавство за допомогою ряду законів (Боссі-Фіні, «Пакет безпеки» та ін.). Водночас, протиріччя, які виявилися у ставленні італійських урядових кіл до міграційних процесів ускладнили механізм їх імплементації. З одного боку, існувала стійка віра в те, що вільне переміщення капіталу, товарів та людей є активом для подальшого розвитку національної економіки. З іншого боку, імміграція з країн третього світу вважалася загрозою для національної безпеки Італії.

Особливістю міграційних процесів в Італії є їх багатоетнічний характер. Завдяки тісним економічним, політичним та культурним зв'язкам, Італія залишається регіональним імміграційним лідером Середземномор'я. Крім того, великою інтенсивністю відзначаються потоки мігрантів з балканських країн та країн Східного Партнерства.

З процесами імміграції пов'язані питання біженців, які з часом перетворюються на «економічних» іммігрантів Італії. Проте, Італія є однією з небагатьох європейських країн, що не ухвалила загальнонаціонального Закону про надання притулку. Уряд намагається взяти під контроль імміграцію, часто нелегальну, за допомогою спеціальних декретів і указів. Ця система є доволі фрагментованою та нерівномірною, оскільки існують серйозні відмінності між регіонами країни.

Виклики, які поставили сучасні імміграційні процеси для Італії говорять про те, що ні приймаюча держава, ні іммігранти виявилися не готові до вирішення супутніх міграції проблем. Але разом з тим необхідно визнати, що іммігранти здійснили суттєвий внесок до формування суспільного добробуту, заповнюючи робочі місця, які виявилися не затребуваними національними громадянами.

¹ *Occhipinti J.* The Politics of EU Police Cooperation: Toward a European FBI? / John Occhipinti. — Colorado: Lynne Rienner Publishers, 2003. — P. 31–33.

² *Bade K.J.* Legal and illegal immigration into Europe: experiences and challenges // *European Review*. — No. 12 (3). — 2004. — P. 339–340.

³ *Gli immigrati nel mercato del lavoro / Ricerca Centro Studi e ricerche IDOS.* — Roma, 2002. — P. 3. — Електронний доступ: <http://www.integrazionemigranti.gov.it/ricerche/Documents/Idos/C%20MdL%20Lavoro%20PDF/C%20-%2000%20IDOS%20Mercato%20del%20lavoro%2027-6-2012.pdf> — 09.10.2014.

⁴ *Calvanese F.* Il mercato del lavoro e l'inserimento lavorativo degli immigrati in Campania // *Rapporto di ricerca per Italia Lavoro*. — Roma, 2004. — P. 71–92.

⁵ L'Italie en quete d'une politique de l'immigration // Hommes et migrations. — Paris, 1996. — No. 1194. — P. 4–5.

⁶ *Livi Vacci M.* Riaprire il dibattito sull'immigrazione // Neodemos. — No. 9. — 2009. — Електронний доступ: http://www.neodemos.it/index.php?file=onews&form_id_notizia=437&form_search_key=Riaprire%20il%20dibattito — 09.10.2014.

⁷ *Городецький О.* Українці в Італії: стан та перспективи // Патріарх. — 2010. — № 5. — С. 9–11.

⁸ *Macioli M., Puliese E.* Gli Immigrati in Italia. — Bari: Editori Laterza, 1991. — P. 12.

⁹ Le migrazioni in Italia. Scenario attuale e prospettive / Gaffuri L., Pittau F. — Roma: Edizioni Idos, 2011. — P. 31.

¹⁰ La Legge No. 39 «Martelli». — Documenti Ufficiali. — Roma, 1990. — Електронний доступ: https://www.unhcr.it/sites/53a161110b80eeaac7000002/assets/53a164190b80eeaac700010e/Legge_Martelli.pdf - 15.01.2015.

¹¹ Final Communiqu of the Ministerial Conference of the Ministers on measures for checking illegal immigration from and through Central and Eastern Europe. — 30–31 October, 1991. — Електронний доступ: http://www.icmpd.org/fileadmin/ICMPD-Website/Budapest_Process/January_2013/1991_Berlin_recommendations.pdf — 21.01.2015.

¹² *Zincone G.* Primo rapporto sull'integrazione degli immigrati in Italia. — Bologna, il Mulino, 2000. — 230 p.;

Zincone G. Secondo rapporto sull'integrazione degli immigrati in Italia, Il Mulino, Bologna, 2001. — 180 p.

¹³ Legge No. 40. «Disciplina dell'immigrazione e norme sulla condizione dello straniero» // Gazzetta Ufficiale. — No. 59. — 12 marzo, 1998 — Електронний доступ: <http://www.camera.it/parlam/leggi/980401.htm> — 15.01.2015.

¹⁴ Decreto Legislativo No. 286/98 «Testo unico delle disposizioni concernenti la disciplina dell'immigrazione e norme sulla condizione dello straniero» //Gazzetta Ufficiale. — No. 191. — 18 agosto 1998. — Електронний доступ: <http://www.camera.it/parlam/leggi/deleghe/98286dl.htm>. — 15.01.2015.

¹⁵ Italy: new play // Migration News. — No. 5 (3). 1998. — P. 46.

¹⁶ Commission Proposal for a Council Act establishing the Convention on the rules for the admission of the third-country nationals to Member States. — COM. — 1997. — No. 387 final. — Електронний доступ: http://aei.pitt.edu/1251/1/third_country_national_COM_97_387.pdf — 21.01.2015.

¹⁷ *Cesareo V.* Immigrants regularization processes in Italy. Analysis of an emblematic case. — Monza: Polimettrica, 2007. — P. 41.

¹⁸ *Дрожжина С.В.* Культурна політика сучасної полікультурної України: соціально-філософський та правовий аспекти: [монографія] / Дрожжина С.В. — Донецьк: ДонДУЕТ, 2005. — С. 28.

¹⁹ О крахе мультикультурализма: The Decline of Europe. Частина 1. — Електронний доступ: <http://thedecline.info/ru/part1> — 27.01.2015.

²⁰ *Marcheti S., Piazzalunga D.* Costs and Benefits of Labour Mobility between the EU and EaP countries Study: Italy. — Working Paper. — Bonn: IZA, 2013. — P. 19.

²¹ *Chaloff J.* Albania and Italy: Migration Policies and their Development Relevance. — Working Paper No. 51. — CESPI, 2008. — P. 15. — Електронний доступ: <http://www.cespi.it/WP/WP%2051-Albania%20and%20Italy-Chaloff.pdf> — 27.01.2015.

²² Senza indiani possiamo dire addio al grano padano. — Online News. — 11 Settembre, 2011. — Электронний доступ: <http://www.online-news.it/2011/09/11/senza-indiani-possiamo-dire-addio-al-grano-padano/#.VMeUiNKsWSo> — 27.01.2015.

²³ L'Islam locale. Domanda di rappresentanza e problemi di rappresentazione / за ред. Belluati M. — Milano: Franco Angeli Edizioni, 2007. — P. 62–64.

²⁴ Colocca C. Cittadinanze sospese: per una sociologia del welfare multiculturale in Toscana // Quaderni. — No. 40. — Toscana: CESVOT, 2008. — P. 126–127. — Электронний доступ: http://www.cesvot.it/repository/cont_schedemm/3317_documento.pdf - 27.01.2015.

²⁵ Mulcahy S. Europe's Migrant Policies: Illusion of Integration. — Palgrave Macmillan, 2011. — P. 125–127.

²⁶ Calvaho J. Impact of Extreme Right Parties on Immigration Policy: comparing UK, France and Italy. — London: Routledge, 2013. — P. 140–141.

²⁷ Rappresentanza dei cittadini stranieri. — Электронний доступ: <http://www.romamultietnica.it/la-citt-interculturale/rappresentanza-dei-cittadini-stranieri.html> — 27.01.2015.

²⁸ Vitale T. Rom e sinti in Italia: condizione sociale e linee di politica pubblica. — Working Paper, Ottobre 2010. — No. 21. — Roma: Ispi, 2010. — P. 24; Quei giovani arrabbiati destinati alla ribellione // La Repubblica. — 26 settembre 2008. — Электронний доступ: <http://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/2008/09/26/quei-giovani-arrabbiati-destinati-alla-ribellione.html> — 27.01.2015

²⁹ Ambrosini M. Richiesti e respinti. L'immigrazione in Italia: come e perché. — Milano: Il Saggiatore, 2010. — P. 207.

³⁰ Legge No. 189 «Regolamento recante modifiche in materia di immigrazione» // Gazzetta Ufficiale. — No. 74. — 30 luglio, 2002. — Электронний доступ: https://www.unhcr.it/sites/53a161110b80eeaac7000002/assets/53a1641a0b80eeaac7000110/legge_bossi_fini.pdf — 15.01.2015.

³¹ Livi Bacci M., C. Bonifazi. Le migrazioni internazionali ai tempi della crisi. — Roma: Neodemos, 2014. — P. 13.

³² Pugliese E. Continuità e rotture nella politica migratoria // La Rivista del Manifesto. — Ottobre, 2001. — Электронний доступ: <http://www.stranieriinitalia.it/briguglio/immigrazione-e-asilo/2001/ottobre/pugliese-rivista-manifesto.html> — 23.01.2015.

³³ Гаврилишин П. Українська трудова імміграція в Італії (1991–2011 рр): монографія / П. Гаврилишин. — Брустурів: Дискурсус. — С. 71.

³⁴ Тиндик Н.П. Міграційна політика — складова частина внутрішньої та зовнішньої політики держави / Н.П. Тиндик // Митна справа. — 2007. — № 4. — С. 51–55.

³⁵ Лялина А.В. Опыт наднациональной политики интеграции ЕС // Актуальные вопросы миграции населения. — М., 2007. — С. 23.

³⁶ Панченко Ж.О. Геополітичне позиціонування України в процесах євроінтеграції : Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03 / Ж.О. Панченко / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2006. — С. 14.

³⁷ Миграция: отвечая на запросы и стремления. — Брюссель, 2014. — С. 4. — Электронний ресурс: <http://www.enpi-info.eu/files/interview/PP%20MigrationRU.pdf> — 21.01.2015.

³⁸ Legge No. 94 del 15 luglio 2009 («Pacchetto di Sicurezza»). — Электронний доступ: http://www.piemonteimmigrazione.it/site/index.php?option=com_content&view=article&id=2824%3Alegge-n-94-del-15-luglio-2009-pacchetto-sicurezza-&catid=243%3Amaterialiasgi2&Itemid=73 — 27.01.2015.

³⁹ Il pacchetto sicurezza diventa legge: Si' alle ronde, clandestinita' e' reato // La Repubblica. — 2 luglio 2009. — Електронний доступ: <http://www.repubblica.it/2009/06/sezioni/politica/dcl-sicurezza-7/terza-fiducia/terza-fiducia.html> — 27.01.2015.

⁴⁰ *Гаврилюшин П.* Українська трудова імміграція в Італії (1991–2011). — С. 142.

⁴¹ Decreto del Presidente del Consiglio dei Ministri. 19 dicembre 2003. — Електронний доступ: <http://www.boorea.it/allegati/Decreto%20flussi%20migratori%202004.pdf> — 27.01.2015.

⁴² Le migrazioni in Italia. Scenari attuale e prospettive / за ред. Gaffuri L., Pittau F. — Roma: Idos, 2011. — P. 52.

⁴³ *Bonifazi C.* L'immigrazione straniera in Italia. — Bologna: Il Mulino, 2007. — P. 126.

⁴⁴ *Yarova O.* The Concept of the Family in the Life of Ukrainian Female Migrants: The case of Italy. — LAMBERT Academic Publishing. — P. 28–30.

⁴⁵ *De Rita G.* Immigrati e cittadinanza economica: stili di consumo e accesso al credito. — Milano: Franco Angeli, 2006. — P. 11.

⁴⁶ Nuovi italiani, il partito rivolto agli immigrati // La Repubblica. — Електронний доступ: <http://temi.repubblica.it/metropoli-online/nuovi-italiani-il-partito-rivolto-agli-immigrati/> — 27.01.2015.

⁴⁷ *Dell'Olio F.* The Europeanization of Citizenship: Between Ideology of Nationality, Immigration and European Identity. — Cambridge: University of Cambridge, 2005. — P. 44.

⁴⁸ Flussi migratori dei cittadini stranieri: 2001–2007. — Електронний доступ: <http://www.istat.it/it/files/2011/02/bisogno.pdf> — 27.01.2015.

⁴⁹ Current Immigration Debates in Europe: A Publication of the European Migration Dialogue: Italy / Jan Niessen, Yongmi Schibel and Cressida Thompson. — P. 17. — Електронний доступ: http://www.migpolgroup.com/archive/public/docs/141.EMD_Italy_2005.pdf — 27.01.2015.

⁵⁰ Current Immigration Debates in Europe: a Publication of the European Migration Dialogue: Italy / за ред. Niessen J., Schibel Y., Thompson C. — Brussels: MPG, 2005. — P. 23.

⁵¹ *Summermater S.* Rifugiati: l'Italia li accoglie, ma poi li abbandona // Swissinfo Milano. — 16 aprile 2011. — Електронний доступ: <http://www.swissinfo.ch/ita/rifugiati--l-italia-li-accoglie--ma-poi-li-abbandona/35485788>

⁵² На перекрестке Средиземноморья: «Итальянский сапог» перед вызовами XX века / под ред. Т.В. Зоной. — М.: Весь мир, 2011. — С. 180–182.

⁵³ Convention determining the State responsible for examining applications for asylum lodged in one of the Member States of the European Communities // Official Journal of the European Communities. — No. C254/1. — Brussels, 1997. — Електронний доступ: [http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:41997A0819\(01\)&from=EN](http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:41997A0819(01)&from=EN) — 21.01.2015.

⁵⁴ Asylum and Migration Policies in the European Union / за ред. Angenendt S. — Berlin: DGAP, 1999. — P. 240.

⁵⁵ *Melihhaj O.* L'immigrazione Albanese in Italia: profili sociologici e politiche di controllo. — Milano, 2010. — P. 24. Електронний доступ: <http://www.altrodiritto.unifi.it/ricerche/migranti/mehillaj/cap1.htm#h2> — 27.01.2015.

⁵⁶ *Dell'Olio F.* The Europeanization of Citizenship. — P. 52.

⁵⁷ Italia–Francia, intesa sui pattugliamenti // Corriere della Sera. — 08 aprile 2011. — Електронний доступ: http://www.corriere.it/politica/11_aprile_08/immigrazione-incontro-maroni-gueant_a0aac7d8-61a3-11e0-870c-93568f8e57cb.shtml — 27.01.2015.

В статье рассматриваются попытки Итальянской Республики на законодательном уровне регулирования трудовой миграции, а также усиление норм по контролю за нелегальными миграционными потоками. Автор анализирует участие Италии как международного актёра в европейских миграционных процессах, а также ее влияние на принятие внешнеполитических решений по вопросам миграции в ЕС.

Ключевые слова: иммиграционная политика, мультикультурализм, нелегальная миграция, трудовая миграция, Италия, ЕС.

In the article the author makes an attempt to analyze legislative regulation on labor migration in the Italian Republic as well as measures to strengthen regulations on illegal migration flows control. The author analyzes the participation of Italy as an international actor in European migration processes and its impact on the EU migration decision-making.

Keywords: immigration policy, multiculturalism, illegal migration, labour migration, Italy, EU.

Євгеній Сафар'янс

ТРАНСФОРМАЦІЯ АВСТРІЙСЬКОГО НЕЙТРАЛІТЕТУ В УМОВАХ ЗМІН ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ (1990-ті — початок ХХІ ст.)

У статті проаналізовано основні причини появи австрійського нейтралітету. Показаний увесь процес формування принципів австрійської європейської дипломатії. Досліджено проблему трансформації австрійського нейтралітету в умовах зміни європейської системи безпеки.

Ключові слова: Австрія, нейтралітет, трансформація, міжнародні відносини, Європейський Союз.

Феномен австрійського нейтралітету є досить цікавим явищем для сучасних міжнародних відносин. Прийняття Австрією нейтрального статусу стало результатом компромісу між найсильнішими державами світу, а нейтралітет виявився необхідним фактором для проведення мирної політики в повоєнному світі. Важливим етапом для випробування австрійського нейтралітету став процес його трансформації після розпаду соціалістичного табору та об'єднання Європи.

В історіографії значна увага приділяється процесу формування австрійського нейтралітету та його модернізації наприкінці ХХ століття.

Якщо розглядати німецькомовну історіографію, яка досить тісно пов'язана з англомовною, то велике значення мають праці Вольфганга Мюллера¹, Арнольда Супана², Одрі Керт Кроніна³, Майкла Гехлера⁴, Манфреда Раученстайнера⁵, а більша частина цих авторів публікуються двома мовами. Особливий інтерес становить колективна праця Вольфганга Мюллера, Нормана Неймарка, Арнольда Супана за редакцією російського історика Геннадія Бордюгова⁶, яка була видана в Росії і по суті є збірником документів з історії радянської політики в Австрії. Серед англомовної історіографії важливе значення мають праці Вільяма Бейдера⁷, Анни Дейтон⁸ та Войтеха Масного⁹, які в точності відображають роль австрійського нейтралітету у вирішенні важливих питань європейської та світової системи міжнародних відносин.

На особливу увагу заслуговує російськомовна історіографія, зокрема кандидатська дисертація Кружкова В.А.¹⁰, яка повністю присвячена дослідженню постійного нейтралітету Австрії, його становленню й трансформації.

Серед досліджень вітчизняної історіографії слід відзначити кандидатські дисертації Вдовенко В.М.¹¹ та Семенко В.В., в яких висвітлено

значення нейтралітету в архітектурі світової системи безпеки та роль австрійських партій у зовнішній політиці Австрії.

Задля більш детального вивчення цього процесу варто заглибитись в історію і дізнатись, що ж стало причиною прийняття австрійського нейтралітету, і як він функціонує донині.

У результаті рішень Ялтинської та Потсдамської конференцій в Європі був проведений новий територіальний поділ, утворилася нова система міжнародних відносин. Європа була поділена на дві великі сфери впливу: західну, де визначальну роль отримали США; та східну, або радянську, де домінував військовий вплив СРСР. Колишні території Третього Рейху, тобто Австрія та Німеччина, кожна окремо були розділені на 4 зони окупації між 4 союзниками: Великою Британією, Францією, США та СРСР¹².

Після початку «холодної війни», коли лінія поділу Європи на два протиборчі табори пройшла територією Австрійської Республіки, єдиним шансом зберегти незалежність та цілісність для австрійців було погодитись на умови «великих держав». Саме тому для нас становлять інтерес уявлення тодішніх світових лідерів щодо «справедливого» поділу світу. Розглянемо, наприклад, погляди Й.В. Сталіна, які лягли в основу нового територіального устрою Європи.

Поряд з безпосереднім територіальним вирашем, Радянський Союз прагнув створити сферу впливу, яка згідно з меморандумом заступника народного комісара закордонних справ М.М. Литвинова від 11 січня 1945 року, мала охопити Польщу, Угорщину, Чехословаччину, Румунію, Югославію, Болгарію, Туреччину та Фінляндію. При цьому Албанія не згадувалася, оскільки вона, про це пізніше Сталін натякнув у розмові з югославським комуністом М. Джиласом, мала відійти до Югославії. Крім того, Литвинов відзначив, що Радянський Союз зацікавлений також у сфері впливу в Скандинавії. Британська зона впливу мала охопити Грецію та Західну Європу: країни Бенілюксу, Францію, Іспанію та Португалію. Між радянською та британською зонами впливу Литвинов прагнув створити «нейтральну зону»: Данія, Німеччина, Швейцарія, Італія, Австрія, «в яких обидві сторони могли кооперувати рівноправно, постійно консультуючись одне з одним»¹³.

Проте радянське керівництво не враховувало зміну зовнішньополітичної парадигми Сполученими Штатами Америки та їхнє втручання в європейські справи¹⁴. Після відходу від політики ізоляціонізму американський уряд не міг допустити, щоб Німеччина, Данія та Італія стали «буферними державами», оскільки це занадто послаблювало позиції західних держав у Європі. Саме тому Італія і Данія стали співзасновницями НАТО, а Німеччина долучилася до Альянсу вже в 1955 р., хоча

без східної частини своєї території. Австрія ж погодилася «дотримуватись постійного нейтралітету швейцарського типу»¹⁵, а тому зберегла свою цілісність.

Якщо на території Німеччини розпочалася ескалація конфлікту між Сходом та Заходом, що призвело до початку «холодної війни» і фактичного розколу Німеччини на ФРН та НДР, то в Австрії вдалося забезпечити дотримання умов Ялтинської і Потсдамської конференцій. 15 травня 1955 року була прийнята Декларація незалежності Австрії, а вже 27 липня вона була ратифікована усіма 5-ма державами, з цього часу встановлювався 90-денний строк виводу окупаційних військ. 19 жовтня територію Австрії залишив останній радянський солдат, а 25 жовтня — в 90-й день цього строку — усі солдати британських військ. Керівництво Радянського Союзу розуміло, що Австрія тяжіє до країн Заходу, а тому вирішило «утримувати» її в якості «нейтральної країни». Варто зазначити, що 10 березня 1952 року Радянським Союзом був запропонований план мирного врегулювання «німецького питання», який отримав назву «Нота Сталіна», також відомі назви «березнева нота» чи «мирна нота». За цією пропозицією Сталін пропонував усім чотирьом державам-переможницям докласти зусиль до об'єднання Німеччини: він погоджувався на створення німецької армії, проведення вільних демократичних виборів, але за умови, що Німеччина не вступить до НАТО і залишиться в статусі «нейтральної» держави. Саме тому приклад Австрії був важливий як можливий спосіб вирішення «німецького питання». Цікавим є те, що ще 11 січня 1945 року в меморандумі заступника народного комісара закордонних справ М.М. Литвинова згадувалося про те, що між радянською та британською зонами впливу мала бути «нейтральна зона», яка мала складатись з Данії, Німеччини, Швейцарії, Австрії та Італії, «в яких обидві сторони могли кооперувати рівноправно, постійно консультуючись одне з одним»¹⁶. Скоріше за все Сталін прагнув, щоб усі п'ять країн отримали нейтральний статус, але в процесі переговорів вдалося зберегти відповідний статус лише за Швейцарією та Австрією. Хоча коріння цієї проблеми було набагато глибше. 1946 року США вперше запропонували розпочати переговори відносно австрійського Державного договору, після підписання якого радянські війська мали бути виведені з території Австрії. Саме тому Молотов вирішив відхилити пропозицію про початок переговорів¹⁷.

На початку 1947 року в Лондоні розпочалися переговори, але вони були перервані західними державами в травні 1948 року, можливо це було пов'язано з побоюваннями захоплення влади в Австрії комуністами, як це сталося в Будапешті в 1947 чи в Празі в 1948 рр. Проте на початку 1949 року перемовини були відновлені, а активність дипломатичних

представників вселяла надію на їхнє успішне завершення. Так СРСР відмовився підтримувати югославські територіальні претензії, що стало наслідком конфлікту між Сталіним та Й.Б. Тіто¹⁸.

Під час переговорів 1949 року було вирішено ряд важливих питань: встановлена компенсація Австрією Радянському Союзу суми в 150 мільйонів доларів та надання у володіння радянській стороні Дунайської пароплавної компанії (DDSG) та 60% нафтових родовищ на термін 30–33 роки¹⁹.

Однак Сталін виявився неготовим підписати документ, оскільки вважав, що виведення радянських військ з Австрії може ослабити вплив СРСР у Східній Європі. Це призвело до поступового затухання переговорного процесу, який продовжився аж через два роки. У березні 1952 року Сталін пропонує свій новий план врегулювання «німецького питання», який зберігся під назвою «нота Сталіна», де він пропонував нове об'єднання Німеччини, виведення з неї військ союзників та одночасне оформлення її нейтралітету, що збільшило шанси на підписання Державного договору²⁰.

Фактично ця пропозиція була спробою дипломатичним шляхом уникнути нового озброєння Західної Німеччини. Практично в цей самий час західними державами була надіслана пропозиція створення «скороченого договору» по Австрії та Німеччині, але така пропозиція була не вигідна для СРСР. Проте в березні 1953 року помирає Сталін і все кардинально змінюється: тепер нове радянське керівництво забажало серйозних перемовин відносно Австрії та Німеччини, а перша така спроба була здійснена на Берлінській конференції міністрів закордонних справ у січні-лютому 1954 року. Але ніяких домовленостей тоді досягти з цього питання так і не вдалося. Нова ж радянська ініціатива, яка закінчилася успішним підписанням державного договору в 1955 році, була пов'язана з остаточною перемогою Микити Хрущова в боротьбі за владу в Кремлі²¹.

Хоча є цілий перелік і інших логічних причин, через які СРСР вже не міг більше затягувати з підписанням Державного договору, що багато в чому було пов'язано з входженням ФРН до складу НАТО та потребою розширити «нейтральну» смугу між Італією та ФРН, у той же час підписання Варшавського договору зміцнювало позиції СРСР у Східній Європі.

Як і було обіцяно Радянському Союзу, Федеральний конституційний закон Австрії від 26 жовтня 1955 року проголосив її постійний нейтралітет. Проте Австрії вдалося використати свій нейтральний статус для створення іміджу «з'єднуючого містка» між Сходом та Заходом, посередником у налагодженні діалогу між протиборчими сторонами у найгостріші періоди «холодної війни»²².

Досить цікавою для дослідження є також громадська підтримка нейтрального статусу. Так ще в 1947 році американська окупаційна влада провела опитування серед австрійців і визначила, що нейтралітет Австрії за швейцарським зразком підтримувало більше 78% австрійців²³. Утім ні Захід, ні СРСР не проявляли тривалий час інтересу до цих результатів, оскільки прагнули збереження Австрії у власній сфері впливу.

Швейцарський нейтралітет, який спочатку задумувався як «еталон» для австрійського нейтралітету, таким не став, а був лише орієнтиром. Австрія не копіювала швейцарський досвід, а тому її постійний нейтралітет почав набирати специфічних рис. У грудні 1955 року вона вступила до ООН, а в квітні 1956 року — до Ради Європи, у той час як Швейцарія, виходячи зі свого негативного досвіду перебування у складі Ліги Націй, на той час утримувалася від входження до подібних організацій²⁴.

Офіційний Відень неодноразово заявляв про свою готовність допомогти у вирішенні важливих питань і знизити міжнародну напругу в статусі нейтрального посередника, тобто всіляко намагався демонструвати за кордоном можливість нейтральної держави. У червні 1961 року у Відні відбулася історична зустріч керівників СРСР і США — Микити Хрущова та Джона Кеннеді. У 60-х роках співпраця Австрії з Радянським Союзом стала більш тісною, особливо в економічній сфері, наслідком чого стала активна австрійська політика щодо популяризації радянських нафти та газу в Західній Європі. Можливо саме тому реакція Австрії на події в Чехословаччині 1968 року була дуже стриманою та обережною²⁵.

Цікавою для дослідження є так звана фаза «активного нейтралітету» або ж «ери Крайського», названа на честь федерального канцлера Австрії 70-х років ХХ століття. Б. Крайський вважав, що політика нейтралітету не повинна рухатись у напрямку самоізоляції, а має використовувати усі миротворчі, посередницькі та гуманітарні можливості. Цю свою інтенсивну діяльність Австрія почала здійснювати в першу чергу по лінії ООН²⁶.

Найбільшим успіхом австрійського нейтралітету є Гельсінський процес і Заключний акт Ради з безпеки і співробітництва в Європі (1 серпня 1975 р.).

З 1979 р. столиця Австрії стала однією із резиденцій ООН. У Віденському міжнародному центрі перебувають такі всесвітньо відомі організації ООН, як міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ) і організація ООН з промислового розвитку (ЮНІДО) та цілий ряд інших міжнародних організацій²⁷.

Наступні 20 років стали випробуванням для австрійського нейтралітету.

З початку 80-х років в Австрії посилювався європоцентризм, 1989 року вона надіслала заявку до Брюсселя, але зі спеціальним застереженням з урахуванням її нейтрального статусу. Австрія враховувала той факт, що ставши частиною Європейських співтовариств, вона буде «здійснювати державні правові зобов'язання, що витікають з її статусу постійної нейтральної держави, і продовжувати свою політику нейтралітету в якості специфічного вкладу в підтримання миру і безпеки в Європі»²⁸. Нейтралітет Австрії став для неї дієвим засобом ствердження своєї державності у розділеному на блоки континенті. Він прискорив процес національної ідентифікації суспільства. Так, якщо в перші повоєнні роки лише понад 50% опитуваних громадян Австрійської Республіки ідентифікували себе відповідною нацією, то наприкінці 80-х років їх питома вага складала понад 90%²⁹.

Після краху біполярної системи міжнародних відносин та змін світової політики в 1989–1991 роках іншим стало тлумачення нейтралітету, зокрема щодо сфер, на які він розповсюджується. На порозі 90-х років нейтралітет Австрії зазнав модернізації. Глобальні зрушення на континенті, що змінили обличчя Європи, спонукали Австрію до нового волевиявлення. Федеральний уряд у листопаді 1990 року зробив заяву, адресовану країнам-учасникам Державного договору, США, СРСР, Великобританії і Франції, що певні обмеження, зафіксовані у статтях 12-16 частини II Договору про відновлення незалежної і демократичної Австрії у «визначеннях, що торкаються воєнної справи та повітряних сполучень», для Австрійської Республіки втратили силу. Слід наголосити, що ця заява не стосувалася заборони ядерної, біологічної та хімічної зброї³⁰. Нова європейська система безпеки, яка почала формуватись у період з 1990 по 1994 рр., надала можливість функціонувати в ній нейтральним і позаблоковим країнам. В австрійській зовнішньополітичній концепції відбувся перехід від повного до диференційованого (вибіркового) нейтралітету. В цей період Відень на перший план висуває необхідність солідарності з міжнародним та європейським співтовариством. Такі зміни дали можливість за допомогою визначення сучасних концептуальних засад нейтралітету і позаблоковості окреслити місце і можливості нейтральних і позаблокових країн в інтеграційних процесах в Європі не тільки на економічному, але й на безпековому рівні. Це дозволяє з'ясувати взаємну відповідність дотримання нейтралітету і позаблоковості та участі у європейських безпекових структурах в умовах формування сучасної європейської системи міжнародних відносин³¹.

Політика нейтралітету і позаблоковості в сучасній архітектурі європейської безпеки не суперечить повномасштабній участі європейських нейтральних і позаблокових країн в економічних союзах (ЄС), в системі

загальноєвропейської безпеки (ОБСЄ), що не передбачають колективної оборони. Дотримання нейтралітету або позаблоковості є несумісним з членством в НАТО через принцип колективної оборони, проте співробітництво з Альянсом є можливим у військово-технічній сфері. Нейтральні та позаблокові країни можуть брати участь у миротворчих операціях під егідою міжнародних організацій (ООН, ОБСЄ) на рівні гуманітарної, санітарної, технічної допомоги, а позаблокові держави — на рівні військової допомоги.

Таке нове трактування нейтрального статусу дозволило Австрії у січні 1994 року стати учасником програми НАТО «Партнерство заради миру», а вже за рік — 1 січня 1995 року — стати членом Європейського Союзу. Проте, це не завадило Австрії відмовитись від європейської колективної оборони та повноправної участі в НАТО.

Події 1990-х років у Європі, тобто розпад Чехословаччини та, особливо, розпад Югославії спричинили цілу низку обговорень в австрійському суспільстві питання про відмову від нейтрального статусу та долучення до європейської системи колективної безпеки. Цей критичний період припав на 2000–2004 роки — час особливо тяжкий для всіх країн Європи. Не останню роль у постійному «підігриванні» цієї теми в самій Австрії відіграли праворадикальні організації, на зразок АПС (Австрійської партії свободи) на чолі з Й. Гайдером³². Становлять інтерес також відносини Австрії з країнами Східної Європи та колишньої Югославії, з яких в 90-х роках з'явився великий потік біженців та мігрантів. Зокрема, для налагодження відносин з цим регіоном ще в 1989 році була створена ЦЕІ (Центральноєвропейська ініціатива), яка активно продовжує свою діяльність і нині. Цей факт також був одним зі стимулів до зміни засад зовнішньої політики, в тому числі і трансформації нейтралітету³³.

Варто також зазначити, що криза австрійського нейтралітету не тривала довго і вже в 2004–2008 роках відбувається відновлення популярності нейтрального статусу. Пов'язано це було передусім з антитерористичними операціями коаліції в Афганістані та Іраку, що стимулювало активне поширення євроскептицизму. До влади в Австрії прийшли прибічники збереження нейтралітету — соціал-демократичні політики Х. Фішер (став президентом в квітні 2004 року) та А. Гузенбауер (став канцлером в січні 2007 року)³⁴.

Потужні зрушення в австрійському суспільстві почалися під впливом подій в Україні 2014–15 років, коли Росією були порушені основні принципи європейської колективної системи безпеки. Порушення Будапештського меморандуму зменшило надії багатьох європейських політиків на вирішення міждержавних проблем мирним шляхом. Для європейських держав стало зрозуміло, що мирна політика роззброєння та

позаблоковий статус не можуть забезпечити мирного існування, яскравим прикладом чого стала Україна. Хоча канцлер Австрії В. Файнманн виступив 2014 року з пропозицією прийняття нейтралітету Україною за зразком Австрії³⁵, самі європейські держави розпочали посилення власної військової боєздатності. Деякі нейтральні держави, наприклад Фінляндія, почали активні дебати про відміну нейтрального статусу та вступу до НАТО. Дискусії з цього приводу тривають і нині. Хоча варто відзначити, що Австрія намагається використати свою роль нейтральної держави і в цій ситуації продовжити шлях міждержавного конструктивного діалогу. Активну підтримку Австрія надає постраждалим у результаті воєнного конфлікту на Сході України, зокрема і біженцям. Важливим є також внесок Австрії у процес мирного врегулювання конфлікту місією ОБСЄ. Цікавою є думка українського історика А. Кудряченка стосовно використання австрійського досвіду в Україні: «Суттєвою засадою зовнішньої політики України є добровільно взятий курс на позаблоковість і досягнення нейтрального статусу. Проте, на наш погляд, нейтралітет як зовнішньополітичний принцип в даний конкретно-історичний період не може бути повністю виправданим. Помилкою буде проведення прямої аналогії з добровільно взятим нейтралітетом Австрійської Республіки в повоєнний період. Адже то був зовсім інший розклад геополітичних реалій»³⁶. Зауважимо, що ця думка була висловлена ще в далекому 1995 році.

Проте нейтральний статус продовжує залишатися ефективним засобом політики в умовах нестабільності міжнародної системи та може використовуватися новоствореними державами, яким необхідно визначитися з власними орієнтирами у внутрішній і зовнішній політиці, оскільки нейтралітет за своєю сутністю передбачає рівновіддалення від конфліктних відносин.

Особливо важливим нейтралітет продовжує залишатися у геополітичній сфері, так аналізуються можливості нейтральних держав здійснювати нові функції, здатні позитивно впливати на вирішення сучасних міжнародних проблем та питання власної безпеки. Цілком можливий вклад нейтральних держав у розвиток цивілізаційного діалогу між Заходом та Сходом, між «багатою» Північчю та Півднем через надання місця для переговорів в різноманітних форматах. Властиві ідеології нейтралітету толерантність, прагматизм та рух до компромісу необхідні для напрацювання можливостей мирного співіснування різних культур та цивілізацій³⁷.

Внутрішньополітичними факторами австрійського нейтралітету залишаються потужні національні збройні сили та інтегрований через систему коопераційних зв'язків з іншими європейськими виробниками австрійсь-

кий військово-промисловий комплекс. Нейтральний статус дає можливість Австрії, використовуючи інструменти членства в Євросоюзі, ООН, ОБСЄ, ЦЄІ, підтримувати стабільність у Центральній Європі та забезпечувати безпеку. Нейтралітет забезпечується за умов дотримання усіма гарантами норм міжнародного права.

На нашу думку, австрійський нейтралітет на сучасному етапі європейської системи міжнародних відносин перебуває в стані активних перетворень, причиною яких стали події в Україні, але це не означає, що Австрія найближчим часом відмовиться від свого статусу нейтральної держави, оскільки ця політика, на думку австрійських урядових кіл і громадськості, ще не вичерпала себе. Водночас нейтральний статус є результатом конкретно-історичного розвитку, тому не може вважатись універсальною моделлю вирішення міжнародних проблем.

¹ *Mueller Wolfgang*. Anstelle des Staatsvertrages: Die Sowjetunion und das Zweite Kontrollabkommen 1946 // Rauchensteiner Manfred, Kriechbaumer Robert (ed.). Die Gunst des Augenblicks: Neuere Forschungen zu Staatsvertrag und Neutralität. — Wien, 2005.

² *Suppan Arnold*. Jugoslawien und der Staatsvertrag // Suppan Arnold, Stourzh Gerald, Mueller Wolfgang (ed.). Der osterreichische Staatsvertrag 1955: Internationale Strategie, rechtliche Relevanz, nationale Identität: The Austrian State Treaty, 1955: international Strategy, Legal Relevance, National identity. — Wien, 2005; *Arnold Suppan*. Austria and Eastern Europe in the PostCold War Context: Between the Opening of the Iron Curtain and a New Nation-Building Process in Eastern Europe/ Austria's International Position after the End of the Cold War // Contemporary Austrian studies / Volume 22. — New Orleans, University Press, 2013.

³ *Cronin Audrey Kurth*. Eine verpasste Chance? Die Großmächte und die Verhandlungen über den Staatsvertrag im Jahre 1949 // Bischof Günter, Leidenfrost Josef (ed.). Die bevormundete Nation: Österreich und die Alliierten. — Innsbruck, 1988.

⁴ *Gehler Michael*. Kurzvertrag für Österreich: Die wesentliche Staatsvertrags-Diplomatie und die Stalin-Noten von 1952 // Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. 42/1994.

⁵ *Manfried Rauchensteiner*. Die Zwei. Die Große Koalition in Österreich. 1945–1966. — Wien, 1987.

⁶ Советская политика в Австрии. 1945–1955 гг. Сборник документов / Под ред. и сост. Геннадия Бордюгова, Вольфганга Мюллера, Нормана М. Неймарка, Арнольда Суппана. — М.: АИРО-XXI; СПб.: «Дмитрий Буланин», 2006.

⁷ *William B. Bader*. Austria Between East and West, 1945–1955. — Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1966.

⁸ *Deighton, Anne*. The Impossible Peace: Britain, the Division of Germany and the Origins of the Cold War. — Oxford: Clarendon Press, 1993.

⁹ *Mastny Vojtech*. Kremlin Politics and the Austrian Settlement // Problems of Communism, July–August, 1982. — P. 41–46.

¹⁰ *Кружков В.А.* Постоянный нейтралитет Австрии: становление, трансформация и перспективы / автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук. — М., 2009.

¹¹ *Вдовенко В.М.* Політика нейтралітету і позаблоковості в сучасній архітектурі європейської безпеки / автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.04 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2006.

¹² *William B. Bader.* Austria Between East and West, 1945–1955. — Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1966. — P. 30.

¹³ Советская политика в Австрии. 1945–1955 гг. Сборник документов / Под ред. и сост. Геннадия Бордюгова, Вольфганга Мюллера, Нормана М. Неймарка, Арнольда Суппана. — М.: АИРО-XXI; СПб.: «Дмитрий Буланин», 2006. — С. 11.

¹⁴ *Deighton, Anne.* The Impossible Peace: Britain, the Division of Germany and the Origins of the Cold War. — Oxford: Clarendon Press, 1993. — P. 127.

¹⁵ *Воцелка К.* История Австрии. Культура, общество, политика / пер. с нем. В.А. Брун-Цеховского, О.И. Величко, В.Н. Ковалева — М.: Весь Мир, 2007. — С. 413.

¹⁶ Советская политика в Австрии. 1945–1955 гг. Сборник документов / Под ред. и сост. Геннадия Бордюгова, Вольфганга Мюллера, Нормана М. Неймарка, Арнольда Суппана. — М.: АИРО-XXI; СПб.: «Дмитрий Буланин», 2006. — С. 11.

¹⁷ *Mueller Wolfgang.* Anstelle des Staatsvertrages: Die Sowjetunion und das Zweite Kontrollabkommen 1946 // Rauchensteiner Manfred, Kriechbaumer Robert (ed.). Die Gunst des Augenblicks: Neuere Forschungen zu Staatsvertrag und Neutralität. — Wien, 2005. — S. 291–320.

¹⁸ *Suppan Arnold.* Jugoslawien und der Staatsvertrag // Suppan Arnold, Stourzh Gerald, Mueller Wolfgang (ed.). Der osterreichische Staatsvertrag 1955: Internationale Strategic, rechtliche Relevanz, nationale Identität: The Austrian State Treaty, 1955: international Strategy, Legal Relevance, National identity. — Wien, 2005. P. 431–471.

¹⁹ *Cronin Audrey Kurth.* Eine verpasste Chance? Die Großmächte und die Verhandlungen über den Staatsvertrag im Jahre 1949 // Bischof Günter, Leidenfrost Josef (ed.). Die bevormundete Nation: Österreich und die Alliierten. — Innsbruck, 1988. — S. 347–370.

²⁰ *Gehler Michael.* Kurzvertrag für Österreich: Die wesentliche Staatsvertrags-Diplomatie und die Stalin-Noten von 1952 // Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. 42/1994. — S. 243–278.

²¹ *Mastny Vojtech.* Kremlin Politics and the Austrian Settlement // Problems of Communism, July–August, 1982. — P. 41–46.

²² *Кружков В.А.* Постоянный нейтралитет Австрии: становление, трансформация и перспективы / автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук. — М., 2009. — С. 3.

²³ *Manfried Rauchensteiner.* Die Zwei. Die Grosse Koalition in Österreich. 1945–1966. — Wien, 1987. — S. 109.

²⁴ *Кружков В.А.* Постоянный нейтралитет Австрии: становление, трансформация и перспективы / автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук. — М., 2009. — С. 16.

²⁵ Там же. — С. 17.

²⁶ Там же. — С. 18.

²⁷ *Кудряченко А.І.* Зовнішньополітичні засади незалежної України // Порівняльний аналіз політичних структур Австрії та України / Доповіді і реферати двостороннього політологічного симпозиуму у приміщенні Австрійського Посольства в Києві 16–18 листопада 1995 р. / Е. Гофер, Ф. Рудич. — Львів, 1996. — С. 267.

²⁸ Wortlaut der österreichischen Anträge um Aufnahme in die Europäischen Gemeinschaften vom 17.7.1989 / Zit. за *Kunnert G.* Spurensicherung auf dem österreichischen Weg nach Brüssel. — Wien, 1992. — S. 64.

²⁹ Кудряченко А.І. Еволюція нейтралітету // Політика і час. — 1993. — № 11. — С. 28–31.

³⁰ Österreich. Tatsachen und Zahlen. Wien. — 1992. — S. 58.

³¹ Вдовенко В.М. Політика нейтралітету і позаблоковості в сучасній архітектурі європейської безпеки / автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.04 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2006. — С. 5.

³² Семенко В.В. Особливості розвитку партійної системи Австрії у контексті європейських трансформаційних процесів : Автореф. дис. канд. політ. наук / В.В. Семенко / Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. — Чернівці, 2006. — С. 13.

³³ Arnold Suppan. Austria and Eastern Europe in the PostCold War Context: Between the Opening of the Iron Curtain and a New Nation-Building Process in Eastern Europe/ Austria's International Position after the End of the Cold War // Contemporary Austrian studies / Volume 22. — New Orleans, University Press, 2013. — P. 144.

³⁴ Кружков В.А. Постоянный нейтралитет Австрии: становление, трансформация и перспективы / автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук. — М., 2009. — С. 21.

³⁵ Канцлер Австрії: Україні варто розглянути австрійську модель нейтралітету / газета «Тиждень» від 21 березня 2014 року. — [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/105495>.

³⁶ Кудряченко А.І. Зовнішньополітичні засади незалежної України // Порівняльний аналіз політичних структур Австрії та України / Доповіді і реферати двостороннього політологічного симпозиуму у приміщенні Австрійського Посольства в Києві 16–18 листопада 1995 р. / Е. Гофер, Ф. Рудич. — Львів, 1996. — С. 265.

³⁷ Кружков В.А. Постоянный нейтралитет Австрии: становление, трансформация и перспективы / автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук. — М., 2009. — С. 22.

В статье проанализированы основные причины появления австрийского нейтралитета. Показан весь процесс формирования принципов австрийской европейской дипломатии. Исследована проблема трансформации австрийского нейтралитета в условиях изменения европейской системы безопасности.

Ключевые слова: Австрия, нейтралитет, трансформация, международные отношения, Европейский Союз.

This paper is devoted to the main causes of Austrian neutrality appearance. The formation of principles of the Austrian European diplomacy is considered. Austrian neutrality transformation in a changing of the European security system is analyzed.

Keywords: Austria, neutrality, transformation, international relations, European Union.

Ганна Харлан

МЕНТАЛЬНА МАПА СХІДНОЇ ЄВРОПИ В УЯВІ НІМЕЦЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ (1990–2014 рр.)

У статті досліджуються особливості уявлень німецької політичної еліти щодо східноєвропейського регіону (1990–2014 рр.). Східна Європа розглядається як політико-географічне поняття, уявлення про яке зазнало радикальних змін у 2004–2014 рр. під впливом Помаранчевої революції та подій Євромайдану в Україні. Зазначається, що з підписанням влітку 2014 р. Угоди про асоціацію Україна перетворилася на геополітичний центр нової Східної Європи, від якого залежить безпека Євросоюзу.

Ключові слова: ментальна мапа, Східна Європа, Німеччина, Європейський Союз, Україна, політична еліта.

Питання щодо геополітичних меж східноєвропейського регіону тривалий час залишається предметом дискусій як всередині Європейського Союзу, так і поза його межами. На думку американського славіста Ларрі Вульфа, Східна Європа була винайдена західноєвропейськими інтелектуалами ще в епоху Просвітництва і таким чином був підготовлений розкол Європи на комуністичний Схід і демократичний Захід часів «холодної війни»¹. Французький радянолог Ален Безансон підкреслює, що східну межу Європи творять три обшари — прусько-шведський, польсько-литовський та австро-угорський². Австрійський історик Андреас Капеллер наголошує, що конкретного кордону між Західною та Східною Європою немає. Однак для австрійця з Відня сусідня Братислава розташована набагато далі, ніж Мюнхен. Це досі Європа двох класів³. У цьому контексті британський дослідник Норман Дейвіс називає кордони Європи «блукаючими»⁴. Є думка про Східну Європу як про відсталу зону, й не лише в політичній та економічній площинах, але й у культурній. Вважалося, що підкорені імперіями народи не мають своєї культури. Ніхто спеціально не цікавився, які досягнення в літературі чи мистецтві вони мали. Лише тепер ця величезна територія поміж Німеччиною та Росією поволі виходить із тіні⁵.

Термін «Східна Європа» набув значного поширення після початку «холодної війни», яка, за влучним висловом Уїнстона Черчилля, розділила європейський континент залізною завісою. Тоді поняття «Східна Європа» включало в себе всі європейські країни, що опинилися в зоні радянського контролю, включно з Югославією, яка не брала участі у

Варшавському договорі, та Албанією, що вийшла з нього 1968 р. через введення військ ОВД до Чехословаччини. Тобто, «зовнішня імперія» СРСР визначалася на Заході як «Східна Європа»⁶. Символічною межею між Західною і Східною Європою став Берлінський мур. У цьому контексті східна політика канцлера ФРН Віллі Брандта, підґрунтям якої стала стратегія міністра закордонних справ Егона Бара «зміни через зближення», була обережною спробою поступово нормалізувати відносини між двома Німеччинами, а згодом і двома половинами Європи, яка спиралася на те, що Німеччина являла собою місток між Сходом і Заходом, серце Міттель-Європи⁷.

Натомість після глобальних геополітичних зрушень кінця 1980 — початку 1990-х рр. (об'єднання Німеччини, хвиля демократичних революцій, розпад Радянського Союзу) на політичній карті Європи утворилося аж 14 нових незалежних держав, що спричинило значні геополітичні ускладнення. Перед цими державами постала необхідність посткомуністичної трансформації, успішним взірцем якої виступала об'єднана Німеччина. Натомість Німеччина, яка мала статус «фронтової держави» в «холодній війні», була змушена модернізувати свій зовнішньополітичний курс у східноєвропейському напрямку. Відповідно, змінилися уявлення німецької політичної еліти щодо Східної Європи.

Згідно з офіційною структурою МЗС ФРН, до Східної Європи належать Україна, Республіка Білорусь, Республіка Молдова та Російська Федерація. Це «нова Східна Європа», яка включає в себе країни, що опинилися поза межами східного розширення ЄС 2004 р. Співпраця з Україною, Республікою Білоруссю та Республікою Молдовою на сьогодні відбувається в межах програми ЄС «Східне партнерство». Росія визначена як партнер, який не є членом «Східного партнерства», але з яким ЄС повинен вести конструктивний діалог щодо політики сусідства⁸. Проте в Росії цей проект визначили як варіант вибудовування своєрідного «санітарного кордону» на західному кордоні РФ.

Німецькими науковцями досліджені різноманітні питання взаємодії об'єднаної ФРН із східноєвропейськими державами. Так, Мартін Єрабек основну увагу в німецько-східноєвропейських відносинах звертає на проблеми східного розширення Європейського Союзу⁹. Карл Шлегель наголошує на важливості координації зусиль між Німеччиною і країнами Східної Європи з метою поширення зони миру, процвітання і стабільності на схід Європи¹⁰. Андреас Умланд акцентує на постійному домінуванні Росії у загальному баченні Східної Європи в Німеччині і пропонує замінити його на більш збалансований підхід до всього регіону на східному кордоні ЄС¹¹.

У російській історіографії проблематика східноєвропейської політики ФРН традиційно протиставляється «особливим» відносинам між Росією і

Німеччиною. Зокрема, в подібному ключі виконане дисертаційне дослідження С.В. Спиридонова¹². А.В. Девятков зазначив, що з 2012 р. ФРН припинила прямо пов'язувати відносини з «новою Східною Європою» (до якої науковець відносить Україну, Білорусію, Молдову та країни Південного Кавказу) з контекстом двосторонніх німецько-російських відносин¹³. На думку В.А. Федорцева, Німеччина включає Росію до своєї концепції східноєвропейської політики з огляду на її роль у забезпеченні енергетичної безпеки¹⁴.

Провідний російський германіст Н.В. Павлов період від 1990 р. називає «присмерком східної політики» Німеччини, наслідком якого стало зникнення даного терміну з лексику німецьких політиків, і наголошує на «розшаровуванні» і сегментації зовнішньої політики ФРН у даному напрямі. Вато погодитися з твердженням науковця, що фактично в східноєвропейській політиці ФРН почали вибудовуватися самостійні вектори, які, включали в себе, по-перше, політику щодо безпосередніх сусідів і потенційних членів ЄС і НАТО — Польщі та Чехії, а також Словаччини та Угорщини (держави Центральної Європи), по-друге, політику щодо держав Балтії, по-третє, політику щодо держав Південно-Східної Європи, і, по-четверте, політику щодо держав СНД, включаючи Російську Федерацію (власне держави Східної Європи)¹⁵.

Окремі аспекти уявлення німецькою політичною елітою Східної Європи висвітлені в українській історіографії. Так, П.І. Барвінська досліджувала праці істориків німецькомовного середовища (Австрія, Німеччина та Швейцарія) щодо Східної Європи в кінці XIX — на початку XXI ст. Вона слушно наголосила на тому, що на рубежі XX–XXI ст. під впливом політичних подій було зруйновано усталений поділ на Східну і Західну Європу, що, у свою чергу, спричинило кризу східноєвропейських досліджень у ФРН і проблему визначення предмета дослідження¹⁶. Т.В. Сидорук зазначила, що Німеччина є однією з найбільш зацікавлених країн у розвитку східного виміру зовнішньої політики ЄС¹⁷. О.І. Брусилівська зараховує до Східної Європи всі посткомуністичні країни Європи і акцентує увагу переважно на економічному впливі ФРН на Польщу, Чехію, Угорщину та Словаччину¹⁸. А.Ю. Мартинов дослідив еволюцію підходів урядів Г. Коля та Г. Шредера до реалізації східноєвропейської політики ФРН¹⁹.

Метою статті є висвітлення уявлень німецької політичної еліти щодо східноєвропейського регіону впродовж 1990–2014 рр.

На початку 1990-х рр. «канцлер німецької єдності» Гельмут Коль у своїх виступах неодноразово підкреслював, що після німецького об'єднання і утворення нових незалежних держав у Центральній, Східній і Південно-Східній Європі почалася нова ера під гаслами свободи,

верховенства закону і демократії. Це ставить перед федеральним урядом завдання забезпечення політичної та економічної, соціальної та екологічної стабільності в тій частині Європи, що звільнилася після десятиліть іґа комуністичної диктатури. Це виклик, який не має історичних аналогів. Йдеться про подолання руйнівного спадку комуністичної системи і розбудову вільного економічного і соціального порядку в цих країнах. Об'єднана Німеччина підтримує реформування в країнах Центральної, Південної і Східної Європи на шляху до демократії і стабільної ринкової економіки²⁰.

В урядовій заяві про актуальні питання зовнішньої політики від 2 квітня 1992 р. Гельмут Коль наголосив, що політична нестабільність, економічні труднощі, соціальні суперечності та революційні події в східноєвропейських країнах будуть безпосередньо впливати на внутрішню ситуацію в Німеччині. Тому, допомагаючи країнам Центральної, Східної та Південно-Східної Європи, німці допомагають собі²¹.

Показовим документом федерального уряду, зміст якого переконливо свідчить про уявлення Східної Європи в першій половині 1990-х рр., стали «Директиви оборонної політики», затверджені Федеральним міністерством оборони 26 листопада 1992 року. Враховуючи об'єднання двох німецьких держав і завершення блокового протистояння часів «холодної війни», зазначалося, що наразі Німеччина більше не є «фронтовою державою». Тепер її оточують виключно союзники і дружні партнери. Проте прогресивні інтеграційні процеси в Західній Європі протистоять відцентровим тенденціям до фрагментації державних одиниць на сході та на південному сході континенту. Картину цих регіонів визначають приховані та відкриті конфлікти. Народи Центральної та Південно-Східної Європи після багатьох років рабства прагнуть втілити в життя демократичну, правову державу та ринкову економіку. З точки зору безпеки, вони знаходяться в перехідній стадії і намагаються знайти вихід з безпекового вакууму, який утворився в результаті розпаду СРСР²².

Крім того, на думку розробників документу, саме від успіху або невдачі реорганізаційних процесів у Східній Європі залежатиме загальноєвропейський інтеграційний процес. Тому східноєвропейським державам пропонувалося розвивати синтез національної самосвідомості та нової співпраці. Вони повинні використовувати всі можливості для підтримки політичних, соціальних, економічних та військових перебудовчих процесів. Лише так може бути реалізована можливість тривалої демократизації. Це вимагає ширшого діалогу та багатосторонньої співпраці між всіма західними індустріальними державами та державами СНД²³.

Окремо в «Директивах оборонної політики» підкреслювалося, що інтегрувати народи Східної Європи і створити загальноєвропейську струк-

туру безпеки, яка б задовольняла інтереси молодих демократій, неможливо без Німеччини. Без Німеччини країни, зруйновані комуністичною командною економікою, не зможуть стати економічно та соціально здоровими. У цій ситуації саме Німеччина виступає ключовою, зразково значимою для політики її партнерів. Тому завданнями німецької зовнішньої політики поряд із поглибленням та розширенням європейської інтеграції, розвитком Європи як глобального актора, реформою трансатлантичного партнерства та розвитком євроатлантичних інституцій визнавалася стабілізація процесу реформ на Сході²⁴. Оскільки країни Східної Європи перебували на тернистому шляху до демократії і ринкової економіки, вони політично, економічно і стратегічно були пов'язані із Заходом договорами про роззброєння, тому ймовірність дестабілізації із врахуванням наявного у них військового потенціалу ставала безпосередньою загрозою для Німеччини²⁵.

Метою зовнішньої політики ФРН визнавалося включення Росії до європейського розвитку. Можливість повернення Росії до конфронтаційної політики щодо Заходу та перспектива її військового протистояння з НАТО зображувалися малоімовірними. Тим не менше, на думку авторів документу, Росія залишається світовою ядерною державою, що має морський флот та найбільші в Європі сухопутні сили з діапазоном глобальних та регіональних можливостей. Враховуючи те, що навіть із запланованим до початку 1995 р. виведенням військ із Центральної Європи та скороченням озброєнь Російська Федерація зможе розвинути стратегічний наступ проти Західної Європи, важливою для НАТО визнавалася необхідність поступово нарощувати потенціал і підтримувати стратегічний баланс. Разом із цим підкреслювалося прагнення Німеччини зберегти закріплені на договірному рівні дружні та партнерські відносини з Росією²⁶.

Також у «Директивах оборонної політики» йшлося про можливість асоційованої співпраці з тими державами, які поки що не відповідають європейським економічним стандартам, але, ймовірно, відповідають критеріям безпекового партнерства. З точки зору Німеччини, пріоритетними для такої співпраці визнавалися центрально- та східноєвропейські держави. Однак спроба повної інтеграції Росії або Співдружності Незалежних Держав до структур ЗЄС та ЄС могла спричинити порушення їх стратегічного балансу. Натомість східноєвропейським державам пропонувалася розширена співпраця та включення до загальноєвропейської системи безпеки. Зазначалося, що НАТО ще більше прагне відкрити держави на сході європейського континенту, проте не було прямого ствердження можливості приєднання східноєвропейських держав до цього військово-політичного блоку²⁷.

Іншим офіційним документом федерального уряду, що містить концептуальні уявлення німецької політичної еліти про східноєвропейський регіон першої половини 1990-х рр., є «Біла книга безпеки Федеративної Республіки Німеччина», видана Міністерством оборони 1994 року в Бонні. Зокрема, у ній зазначалося, що довгострокова стабільність в Європі може бути забезпечена тільки за згодою і підтримкою Росії і України, які виступають для неї вирішальними факторами. З цієї причини проголошувалося сприяння урядом ФРН співпраці ЄС і НАТО з цими двома державами²⁸.

Крім того, у «Білій книзі...» неодноразово декларувалася необхідність інтеграції східноєвропейських держав до західних структур, їхньої стабілізації і співпраці з ними, проте не вказувалося, про які саме східноєвропейські держави йдеться²⁹.

Також допускалася можливість розширення НАТО, ЄС, ЗЄС на схід. Наголошувалося, що держави, з якими ЄС на початку 1990-х рр. підписав угоди про асоційоване членство (Польща, Угорщина, Словаччина, Чехія, Румунія і Болгарія), можуть вступити і до ЗЄС. Особливо підкреслювалося, що всі країни-члени ЄС і ЗЄС повинні мати можливість приєднатися до НАТО³⁰. У цьому руслі згадувалося створення консультативного форуму ЗЄС за участю ряду східноєвропейських держав і країн Балтії. Стверджувалося, що особливу увагу ця організація звернула на держави, які вже підписали або підпишуть в майбутньому асоційовані угоди з ЄС, що має сприяти ще більшому їх включенню до європейської інтеграції³¹.

21 червня 1994 р. міністр закордонних справ ФРН К. Кінкель зробив спеціальну заяву за результатами зустрічі з послами країн-членів СНД. У цьому документі основні зовнішньополітичні завдання ФРН визначалися наступним чином:

- продовження сприяння політичним та економічним реформам;
- включення держав регіону до співпраці з міжнародними організаціями;
- розбудова багатосторонньої співпраці з Росією;
- стабілізація ситуації в Україні шляхом економічної підтримки і політичної співпраці;
- розв'язання регіональних та міжетнічних конфліктів та попередження виникнення нових;
- своєчасний прихід на багатообіцяючі регіональні ринки;
- інтенсифікація відносин і у сферах культурної та інформаційної політики з метою задоволення «колосальних інформаційних потреб» громадян³².

Крім того, на цій зустрічі обговорювалися питання включення Росії до європейської системи безпеки. К. Кінкель зазначив, що останнім часом

політика Росії щодо ближнього зарубіжжя викликає занепокоєння Заходу. Однак визнаючи легітимність російських інтересів на території СНД, Захід прагне не допустити реімперіалізації зовнішньої політики Москви. Таким чином, для Заходу відносини з республіками колишнього Радянського Союзу відіграють роль «лакмусового папірця» справжніх російських намірів. Тому Бонн прагне до «більшої прозорості» в тому, що стосується російської участі в конфліктних ситуаціях на території СНД. Значну увагу було приділено питанням автономії Криму та закриття Чорнобильської АЕС³³.

1 вересня 1994 р. християнські демократи Вольфганг Шойбле і Карл Ламерс представили на розгляд Бундестагу лист під назвою «Міркування до європейської політики». Особлива увага в цьому документі приділена питанням забезпечення стабільності східної частини європейського континенту. Крім того, наголошувалося, що Німеччина має фундаментальний інтерес у східному розширенні Євросоюзу³⁴.

Проте допомога новим незалежним державам Східної Європи в уявленні німецької політичної еліти періоду 1990-хрр. зовсім не означала їх безумовної інтеграції до європейських структур. За переконанням Гельмута Коля, із країнами колишнього Радянського Союзу необхідно співпрацювати не через асоціації, а спеціальні східні договори, які виходять за межі звичайних угод. Реалістична мета полягає в підтримці східноєвропейських держав до реальної економічної інтеграції між собою³⁵.

Програмні документи правлячих на той час ХДС/ХСС і ВДП містили в собі досить узагальнені положення щодо східноєвропейського регіону. Пріоритетними напрямками зовнішньополітичної діяльності визнавалося забезпечення стабільності в Східній, Центральній і Південно-Східній Європі, можливість розширення Європейського Союзу і НАТО на схід, партнерські відносини з Росією та підтримка процесу реформ у країнах молоді демократії³⁶.

Так само в найзагальніших рисах йшлося про взаємодію Німеччини із східноєвропейськими державами в коаліційному договорі, укладеному між ХДС/ХСС та ВДП 11 листопада 1994 р. Зокрема, гарантувалося зміцнення на договірній основі партнерства і добросусідських відносин з державами СНД. У зв'язку з розширенням НАТО констатувалася необхідність інтенсивного партнерства з Росією з метою недопущення вибуховування в Європі нових розподільчих ліній³⁷.

Навіть урядова заява Гельмута Коля під назвою «Прорив у майбутнє: оновити Німеччину разом», представлена ним 23 листопада 1994 р. після перемоги на чергових виборах, не містила в собі положень, які б уточнювали або конкретизували тези, затверджені в попередніх основоположних для німецької політики щодо Східної Європи документах першої

половини 1990-х рр. Так, Гельмут Коль, виступаючи послідовним прихильником поглиблення і розширення європейської інтеграції, зазначив, що східний кордон Польщі не повинен надовго залишатися східним кордоном Європейського Союзу. У зв'язку з цим федеральний уряд прагнуче подолати розкол Європи і підтримає прийняття загальноєвропейської стратегії підготовки до вступу в союз молодих демократій Центральної, Східної та Південно-Східної Європи. Тим не менше, підкреслювалося, що потенційні кандидати обов'язково повинні відповідати всім необхідним економічним і політичним критеріям. Окремо Гельмут Коль вказав на прагнення Німеччини до широкомасштабної співпраці з країнами Східної Європи, зокрема з Росією та Україною, а також сусідніми європейськими регіонами³⁸.

Також федеральний канцлер підкреслив згоду його уряду з необхідністю приєднання країн Центральної, Східної та Південно-Східної Європи до НАТО, але одночасно висловився за посилення ролі ОБСЄ з метою попередження утворення нових розподільчих ліній у Європі. У зв'язку з цим він нагадав про виведення російських військ з території Німеччини в кінці серпня 1994 р. і закликав підтримувати партнерські відносини з Росією, яка «стоїть на порозі» тяжких, але безпрецедентних реформ. Зі свого боку канцлер пообіцяв зробити все, щоб ці реформи виявилися успішними. Однак в урядовій заяві не було уточнено, хто саме із нових незалежних держав Східної Європи може в майбутньому стати членом НАТО³⁹.

Певні зміни в уявленні Східної Європи відбулися з приходом 1998 р. до влади «червоно-зеленої» коаліції на чолі з Г. Шредером. Від самого початку в здійсненні східноєвропейської політики новий канцлер мав можливість спиратися на традиції, адже саме німецькі соціал-демократи стали ініціаторами та провідниками «нової східної політики». Відразу після перемоги на виборах новий канцлер Герхард Шредер заявив, що Німеччина повинна рішуче використати шанс східного розширення Європейського Союзу. Європа не повинна і не буде закінчуватися колишньою залізною завісою або східним німецьким кордоном. Німці не можуть забути про той неоціненний внесок, який зробили польський і угорський народи для подолання розколу Німеччини. Їх потрібно інтегрувати до Європейського Союзу. Федеральний уряд усвідомлює свою особливу історичну відповідальність перед Польщею⁴⁰.

У цьому контексті прикметним є той факт, що в передвиборчій програмі СДПН, яка була прийнята ще 20 грудня 1989 в Берліні, а потім доповнена на партійному з'їзді в Лейпцигу 17 квітня 1998 року, зазначалося, що Європейський Союз повинен прийняти всі європейські демократії. Крім того, ЄС повинен запропонувати державам Східної Європи

різноманітні форми співпраці з метою подолання розколу Європи. Також державам Центральної, Східної та Південно-Східної Європи обіцялася допомога в демократизації та розбудові більш гуманного суспільства⁴¹.

Зовнішньополітична частина передвиборчої програми партії Союз-90 — «Зелені», яка також стала правлячою, утворивши коаліцію з СДПН у результаті дострокових виборів 1998 р., вимагала прийняти якомога більше країн Центральної і Східної Європи до Європейського Союзу. Декларувалося однакове ставлення до всіх держав-претендентів, включно з Туреччиною, за умови їх відповідності політичним та економічним вимогам союзу. Також Центральній і Східній Європі обіцялася допомога в проведенні реформ і подоланні «націоналістичних тенденцій». Розширення ЄС неможливо здійснити без змін у фінансовій та екологічній політиці союзу⁴².

Крім того, партія виступала за забезпечення європейської безпеки спільно з Росією, не використовуючи розширення блоку НАТО за рахунок східних сусідів Німеччини проти неї. Разом з тим, «Зелені» закликали розпустити НАТО, однак лише в довгостроковій перспективі. За переконанням партії, необхідно створити нову систему міжнародної безпеки, яка передбачатиме відповідальність розвинутих держав за глобальні екологічні, політичні та соціальні зміни. Особливе значення для забезпечення європейської безпеки має активізація діяльності ОБСЄ⁴³.

У коаліційному договорі «Прорив і відновлення — шлях Німеччини у XXI столітті», підписаному між СДПН та Союзом 90/«Зелені» 20 жовтня 1998 року, вказувалося, що новий федеральний уряд удосконалюватиме хороші відносини з Росією та Україною. Метою федерального уряду є забезпечення стабільності в цьому регіоні завдяки підтримці демократичних, державно-правових, соціальних та економічних реформ⁴⁴.

Основні положення східноєвропейської зовнішньополітичної позиції федерального канцлера Герхарда Шредера загалом підтверджувались і в другому коаліційному договорі «Оновлення — Справедливість — Стійкість. За економічно сильну, соціальну та екологічну Німеччину. За життєздатну демократію», підписаному між СДПН та Союзом 90/«Зелені» 16 жовтня 2002 р. Зокрема, було підкреслено намір федерального уряду використати розширення ЄС і НАТО з метою інтенсифікації співпраці із східними сусідами. У межах цих структур декларувалося прагнення до розвитку міцного і довгострокового партнерства з Росією у сфері безпеки, а також підтримки співпраці з цією державою в політичній, економічній та громадській сферах з метою сприяння здійсненню демократичних, правових і соціальних реформ. На основі спільних цінностей декларувався розвиток відносин із незалежною Україною і підтримка її політики реформ, формування громадянського суспільства та зміцнення демократії⁴⁵.

В урядовій заяві, виголошеній Г. Шредером перед депутатами Бундестагу 29 жовтня 2002 р., з усіх східноєвропейських країн згадувалася лише Російська Федерація⁴⁶.

Зміни в уявленні Східної Європи німецькою політичною елітою періоду «червоно-зеленої коаліції» можна прослідкувати і в «Директивах оборонної політики», прийнятих Міністерством оборони ФРН у 2003 році. Східна Європа вже не трактувалася як потенційно небезпечний регіон, що загрожує ФРН своєю нестабільністю. Щоправда, в цьому документі з усіх країн Східної Європи також згадувалася лише Російська Федерація. Саме німецько-російські партнерські відносини видавалися необхідними для колективних дій в попередженні різноманітних загроз і вирішення міжнародних конфліктів. Особливо підкреслювалося, що ФРН має таку можливість завдяки новій зовнішньополітичній орієнтації Російської Федерації. У зв'язку з цим згадувалося її включення до «великої вісімки», активізація діалогу в рамках Ради Росія–НАТО і спільні заходи в боротьбі з міжнародним тероризмом, які створили основу для більш тісного довгострокового співробітництва у сфері безпеки⁴⁷.

Уявлення про Східну Європу як регіон, що загрожує Німеччині своєю нестабільністю, певною мірою трансформувалося після розширення Євросоюзу 2004 р., коли східний німецький кордон перестав бути східним рубезем європейської спільноти. Натомість розробка та впровадження Європейської політики сусідства стали реальним поверненням до ідеї «Європи концентричних кіл». Проте після розширення Євросоюзу 2004 р. розкол між «старою» і «новою» Європою, стимулом до якого стала американська агресія в Іраку, набув не геостратегічного, а швидше соціально-економічного та соціокультурного вимірів.

На невизначеності східних меж Європи, яка в контексті розширення Європейського Союзу, переноситься на політичну сферу і там вибухає у ставленні ЄС до Росії, а надто до Туреччини, і навпаки, наголошував міністр закордонних справ ФРН у 1998–2005 рр., член Союзу 90 / Зелених Йошка Фішер⁴⁸. На його думку, Європа повинна виявляти свій жвавий інтерес до того, щоб комплексна модернізація Росії мала успіх у довгостроковій перспективі, бо не сучасна, не демократична й не відроджувана Росія, а тим більше Росія, в якій і далі триває процес застою або навіть розпаду, становитиме загрозу безпеці Європи⁴⁹.

Підготовка до проведення президентських виборів в Україні 2004 р. та Помаранчева революція викликали значний інтерес серед представників німецької політичної еліти. За переконанням А. Рара, Г. Шредер зміг продемонструвати США і державам — новим членам Європейського Союзу, які завжди скептично ставилися до особливих відносин Г. Шредера і В. Путіна, що Берлін діє в спільних європейських інтересах. Таким

чином, Герхард Шредер врятував свою політику щодо Росії⁵⁰. Однак цікавим є той факт, що колишній німецький канцлер у своїх мемуарах «Рішення. Моє життя в політиці»⁵¹, які вийшли друком 2007 року, зовсім не згадує події Помаранчевої революції в Україні. Натомість, за переконанням Й. Фішера, зимові вибори 2004 року та спроби масових зловживань у процесі їхнього проведення достоту стали закликком до принципів нової Європи. В Україні зустрічаються Європа і Росія, що робить кризу по сфальшованих виборах щонайменше ясною. Тому, якщо не ставити під сумнів територіальну цілісність країни і тим самим її суверенітет, прості перспективи для України нема, коли йдеться про європейську перспективу чи російський вектор. Чи піде Україна в Європу, чи покладе вступити в тісніші відносини з Росією, вирішуватиме виключно демократична воля більшості українського народу. Все інше означатиме відхід від принципів, на які спирається нова Європа та її відносини з сусідами⁵².

Отже, зовнішньополітичні орієнтири «червоно-зеленої коаліції» на чолі з Г. Шредером не давали підстав сподіватись на якісні зміни в німецькій політиці щодо Східної Європи, оскільки її акценти змістилися в бік ще більшої переваги російського вектору. Тому тісні дружні особисті відносини Г. Шредера та В. Путіна стали предметом критики з боку ХДС/ХСС та кандидата на пост канцлера Ангели Меркель у передвиборчій боротьбі 2005 р.

Свідченням змін в уяві німецькою політичною елітою Східної Європи під впливом української Помаранчевої революції стало внесення до коаліційної угоди між ХДС/ХСС і СДПН положень щодо України. Зокрема, у цьому документі зазначалося: «Ми за реалізацію визначених у рішенні ЄС від 21 лютого 2005 року кроків з поглиблення і посилення відносин між Україною і ЄС. Ми виступаємо за те, щоб Україна знайшла своє місце в Європі»⁵³.

Проте, обійнявши посаду канцлера, Ангела Меркель не стала відмовлятися від будівництва газопроводу «Північний потік» по дну Балтійського моря. Показовим є той факт, що цей газовий проект завдав шкоди українським інтересам. Канцлер була присутня і на Мюнхенському форумі безпеки, де 10 лютого 2007 р. президент РФ В. Путін виступив із промовою, в якій засудив односторонні дії США, в тому числі і на пострадянському просторі. Однак в цей час основна увага ФРН, як і переважної більшості держав-членів ЄС, була спрямована на розробку інституційної реформи Європейського Союзу, що об'єктивно ускладнювало взаємодію із східноєвропейськими країнами.

2006 р. побачило світ нове видання «Білої книги з питань політики безпеки Німеччини та перспектив розвитку збройних сил». Східна Європа

в цьому документі згадувалася у зв'язку з першочерговою метою безпекової політики Німеччини: зміцнення європейського простору стабільності шляхом посилення і розширення європейської інтеграції, а також шляхом проведення активної політики добросусідства ЄС. Одночасно з цим необхідним визнавався розвиток і поглиблення довгострокового, стійкого і в складних умовах, партнерства у сфері безпеки з Росією⁵⁴.

Пріоритетним завданням на час свого головування в структурах ЄС у першому півріччі 2007 р. ФРН визначила реалізацію Європейської політики сусідства як «зближення через переплетення»⁵⁵. За допомогою запропонованої німецьким МЗС « нової східної політики » пропонувалося поєднати політику щодо східноєвропейських країн-учасниць ЄПС, Центральної Азії та Росії в межах єдиної концепції, однією з центральних проблем якої мала стати енергетична безпека⁵⁶. Проте її не було реалізовано повністю. Концептуальні основи, мета і основні напрями « нової східної політики » ЄС знайшли відображення у повідомленні Європейської Комісії для Європейської Ради та Європарламенту від 3 грудня 2008 р. під назвою « Східне партнерство ». Україна приєдналася до цієї програми 7 травня 2009 р. на саміті у Празі.

27 вересня 2009 р. за результатами чергових виборів ХДС/ХСС утворила коаліцію з ВДП. Зазначимо, що вільні демократи стали єдиною з основних політичних партій, яка підтримала євроінтеграційні прагнення України, але лише в довгостроковій перспективі⁵⁷. Відповідно, у коаліційному договорі, за наполяганням вільних демократів, більше уваги було приділено необхідності дотримання прав людини в Російській федерації⁵⁸.

У результаті федеральних виборів 2013 р. утворилася третя в історії ФРН велика коаліція. 27 листопада між ХДС/ХСС і СДПН підписано нову коаліційну угоду, окремий розділ якої за наполяганням соціал-демократів був присвячений німецько-російським відносинам. Зокрема, передбачалося розширити партнерство заради модернізації, ініціювати нові форми громадянського діалогу та інтенсифікувати двосторонні контакти з представниками нового російського середнього класу і громадянського суспільства, лібералізувати візовий режим для підприємців, вчених, представників громадянського суспільства і студентів. Натомість Росія повинна дотримуватися норм демократії і правової держави у відповідності з прийнятими міжнародними зобов'язаннями. Метою зовнішньої політики ФРН в межах ЄС проголошувалося прагнення добитися більшої узгодженості щодо Росії та досягнення нової згоди про партнерство між Євросоюзом і Росією, розширення співпраці в регіоні Балтійського моря, зміцнення співпраці у зовнішній політиці та політиці безпеки. При цьому ключову роль відіграє поглиблення тристороннього

діалогу між Німеччиною, Польщею і Росією. Вказувалося на прагнення у відносинах з Росією враховувати виправдані інтереси спільних сусідів. Безпеку в Європі і для Європи можливо побудувати тільки спільно з Росією, а не проти Росії. Декларувався намір прискорити врегулювання регіональних конфліктів, перш за все у Придністров'ї⁵⁹. Щодо інших східноєвропейських країн, наголошувалося, що співпраця з ними здійснюється в межах програми ЄС «Східне партнерство». Її найкращими інструментами є угоди про асоціацію, вільну торгівлю, лібералізацію візового режиму⁶⁰.

Отже, в 2005–2013 рр. федеральний уряд на чолі з Ангелою Меркель прагнув узгодити східну політику Німеччини із східною політикою Євросоюзу. Східноєвропейська політика Ангели Меркель 2005–2013 рр. виходила з того, що Україна і Росія в близькій перспективі будуть готові прийняти модернізаційне партнерство. Відповідно, немає необхідності відмовлятися від модернізаційного партнерства та проекту «Великої Європи» за участю України і Росії. На заваді реалізації геополітичного проекту «Великої Європи» у 2014 р. стали події Євромайдану та Революції Гідності в Україні.

У перші тижні Української кризи Ангела Меркель не дозволяла собі критикувати В. Путіна відкрито і привселюдно, побоюючись відповідної реакції та посилення позицій російського лідера. Однією з останніх серед найвпливовіших американських і європейських політиків А. Меркель заговорила і про необхідність санкцій щодо українського керівництва. Ставлення німецького канцлера до подій в Криму змінилося на початку березня 2014 р. На початку червня А. Меркель укотре пригрозила російському президенту санкціями. За її словами, потрібно нарешті покласти край «атмосфері насильства і залякування, у створенні якої часто винні проросійськи налаштовані сепаратисти» на сході України. «Якщо цьому не буде покладено край, то ми не будемо вагатися із запровадженням подальших санкцій», — наголосила А. Меркель. Вона закликала Москву повернутися «від конфронтації до кооперації», виправдовуючи проведення саміту провідних індустріальних держав без Росії. «Анексія Криму зробила такий крок неминучим», — пояснила політик, додавши, що у випадку «Великої сімки» йдеться не лише про формат економічної співпраці, а й про співтовариство, яке розділяє спільні цінності⁶¹.

За активного сприяння канцлера ФРН влітку 2014 р. було підписано Угоду про асоціацію між Україною та ЄС, яка за своїм обсягом і тематичним охопленням є найбільшим міжнародно-правовим документом за всю історію України та найбільшим міжнародним договором з третьою країною, коли-небудь укладеним Євросоюзом. Вона визначає якісно новий формат відносин між Україною та ЄС на принципах «політичної

асоціації та економічної інтеграції» і слугує стратегічним орієнтиром системних соціально-економічних реформ в Україні⁶².

За активну роль у вирішенні конфлікту на сході України канцлера ФРН Ангелу Меркель обрано людиною року за версією британського видання «The Times». У рік, коли відносини Сходу і Заходу ускладнилися на тлі «найнебезпечнішої геополітичної кризи з часів “холодної війни”», канцлер А. Меркель проявила себе як «незамінний посередник». Це — жінка, яка потрібна нам у світі, повному небезпечних чоловіків⁶³.

Натомість такі колишні канцлери, як Гельмут Шмідт, Гельмут Коль та Герхард Шредер, критикуючи дії Ангели Меркель, засуджують санкції проти Росії та її виключення з «Великої вісімки»⁶⁴. Єдиною з німецьких політичних партій, депутати якої в Бундестазі закликають до відміни санкцій проти Росії та відновлення діяльності «Петербурзького діалогу», стали «Ліві». Це залишає відкритим питання прямого чи опосередкованого впливу на цю партію Росії⁶⁵.

Отже, Українська криза розколола німецьку політичну і бізнесову еліти на прибічників і противників політики федерального уряду. 5 грудня 2014 р. 60 відомих німецьких діячів зі сфери політики, економіки та культури опублікували відкритий лист під назвою «Знову війна в Європі? Не від нашого імені!», в якому закликали федеральний уряд «усвідомити свою відповідальність за мир в Європі. Європа потребує нової політики розрядки. Це можливо лише на основі однакової безпеки для всіх на умовах рівноправ'я і взаємної поваги всіх партнерів. Німецький уряд не йде особливим шляхом, продовжуючи в цій складній ситуації закликати до порозуміння та діалогу з Росією. Ми не повинні витіснити Росію з Європи»⁶⁶.

«Заклик 60 німецьких знаменитостей» відразу викликав реакцію з боку науковців. У відповідь експерти з вивчення Східної Європи опублікували звернення, в якому прийшли до висновку, що Москва виступає в ролі агресора щодо України. Вони закликали реалізовувати східноєвропейську політику ФРН, виходячи з реалій, а не ілюзій: «Політика Німеччини щодо Східної Європи повинна спиратися на попередній досвід, знання фактів і результати досліджень, а не на пафос, історичну забудькуватість, поверхневі висновки. Ніхто не хоче конфронтації з Росією і не прагне розірвати діалог з Кремлем. Проте територіальна цілісність України, Грузії і Молдови не має стати жертвою обачності німецької (та австрійської) політики щодо Росії. Необхідно добиватися миру без зброї, а не шляхом легітимації його наступального застосування. У наших інтересах — протидіяти експорту антиліберальних ідей Кремля в ЄС. В ім'я наших дітей і онуків необхідно зберегти чинність Будапештського меморандуму — важливу опору всесвітнього режиму непоширення ядерної зброї»⁶⁷.

Таким чином, уявлення німецької політичної еліти щодо Східної Європи упродовж 1990–2014 рр. зазнали значних змін. Водночас на сьогодні немає єдиної загальноприйнятої точки зору щодо геополітичних меж східноєвропейського регіону. Переважна більшість положень програмних документів федерального уряду та основних політичних партій ФРН, які прямо чи опосередковано стосуються Східної Європи, є досить узагальненими і не містять чіткого визначення поняття «Східна Європа» та переліку країн, які до неї входять. Однак можна прослідкувати певні тенденції в східноєвропейських уявленнях політичної еліти об'єднаної Німеччини. Якщо за умов біполярної системи міжнародних відносин часів «холодної війни» Східна Європа включала в себе всі європейські країни, які опинилися в зоні радянського контролю, то після об'єднання двох німецьких держав східноєвропейський регіон в уяві німецьких політиків почав асоціюватися переважно з СНД. Крім того, на початку 1990-х рр. німецькі політики ідентифікували Східну Європу як регіон, що загрожує об'єднаній Німеччині своєю нестабільністю. Це уявлення трансформувалося після розширення Євросоюзу 2004 р., коли східний німецький кордон перестав бути східним рубежем європейської спільноти. Підписання влітку 2014 р. Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом робить Україну східним кордоном між Європою та Євразією. Україна перетворилася на геополітичний центр нової Східної Європи, від якого залежить безпека Євросоюзу. Однак для повного усвідомлення цього факту потрібен певний час.

¹ *Вульф Л.* Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Прогресу / Пер. з англ. С. Біленького. — К: Вид-во Часопис «Критика», 2009. — 592 с.

² *Безансон А.* Кордони Європи на сході та російське питання [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу: <http://www.ji.lviv.ua/n10texts/bezanson.html>.

³ *Капеллер А.* Найбільше вплинуло на українську ментальність російське панування [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу: http://gazeta.ua/ru/articles/opinions-journal/_najbilshe-vplinuло-na-ukrayinsku-mentalnist-rosijske-panuvannya-istorik-andreas-kappler/420556.

⁴ *Дейвіс Н.* Блукаючі кордони Європи [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу: <http://www.ji.lviv.ua/n14texts/davis.html>.

⁵ Промоутер «відсталой» Європи. Легенда історичної науки Норман Дейвіс ламає стереотипи Заходу щодо історії Східної Європи [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу: <http://tyzhden.ua/History/2080>.

⁶ *Віднянський С.* Новітня історія країн Центрально-Східної Європи у наукових працях співробітників Інституту Історії України НАН України // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки — Вип. 21: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С.В. Віднянський. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. — С. 9.

⁷ *Геффернен М.* Значення Європи. Географія та геополітика / Пер. з англ. — К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. — С. 347–348.

⁸ *Deutsche Außenpolitik und Östliche Partnerschaft. Positionspapier der Expertengruppe Östliche Partnerschaft // DGAPstandpunkt.* — 2012. — № 1. — S. 2.

⁹ *Jerábek M.* Deutschland und die Osterweiterung der Europäischen Union. — München: Verlag C.H. Beck. — 2011. — 374 s.

¹⁰ *Schlögel K.* Die Mitte liegt Ostwärts. Europa im Übergang. — München: Carl Hanser Verlag, 2002. — 253 s.

¹¹ *Umland A.* Wir brauchen eine neue Ostpolitik [Електронний ресурс] // Режим доступу до ресурсу: <http://www.faz.net/aktuell/finanzen/2.3017/wir-brauchen-eine-neue-ostpolitik-12214647.html>.

¹² *Спиридонов С.В.* Роль «восточной политики» ФРГ в трансформации системы европейской безопасности (2000–2013 гг.): Автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.03. — М., 2014. — 24 с.

¹³ *Девятков А.В.* Новые акценты немецкой восточной политики // Германия-2013 [под. ред. В.Б. Белова]. — М.: Ин-т Европы РАН, 2014. — С. 126.

¹⁴ *Федорцев В.А.* Германское видение европейской «восточной политики» и роль ФРГ в «Восточном партнёрстве» // Проблемы национальной стратегии. — 2010. — № 3 (4). — С. 29.

¹⁵ *Павлов Н.В.* Внешняя политика ФРГ в постбиполярном мире / Н.В. Павлов; Ин-т мировой экономики и международных отношений. — М.: Наука, 2005. — С. 186–187.

¹⁶ *Барвінська П.І.* Між наукою і політикою. Інтерпретації Східної Європи в академічному середовищі німецькомовного простору у кінці XIX — початку XXI ст. — О.: Астропринт, 2007. — С. 291.

¹⁷ *Сидорук Т.В.* Політика сусідства Європейського Союзу у Східній Європі: модель інтеграції без членства. — Л.: ПАІС, 2012. — С. 351.

¹⁸ *Брусилівська О.І.* Політико-системні трансформації в регіоні Східна Європа (1989–2004): Автореф. дис. док. пол. наук: 23.00.04. — К., 2008. — 33 с.

¹⁹ *Мартинов А.Ю.* Об'єднана Німеччина: від «Боннської» до «Берлінської» республіки. — К.: Корпорація, 2006. — С. 355–367.

²⁰ *Kohl H.* Aufgaben deutscher Politik in der neunziger Jahren. 20. Mai 1991 [Електронний ресурс] / Helmut Kohl // Bulletin des Presse- und Informationsamts der Bundesregierung Nr. 56. — 22. — Режим доступу до ресурсу: http://helmut-kohl.kas.de/index.php?menu_sel=17&menu_sel2=126&menu_sel3=&menu_sel4=&msg=1395.

²¹ *Kohl H.* Regierungserklärung in der 87. Sitzung der Deutschen Bundestags zu aktuellen Fragen der deutschen Außenpolitik. 2. April 1992 [Електронний ресурс] / Helmut Kohl // Bulletin des Presse- und Informationsamts der Bundesregierung Nr. 35. — 3. — Режим доступу до ресурсу: http://helmut-kohl.kas.de/index.php?menu_sel=17&menu_sel2=132&menu_sel3=&menu_sel4=&msg=1445.

²² *Verteidigungspolitischen Richtlinien für der Geschäftsbereich den Bundesministers der Verteidigung / Bundesministerium der Verteidigung; Bonn, 26. November 1992.* — Bonn: Bundesministerium der Verteidigung, 1992. — S. 4.

²³ Там само. — С. 5–6.

²⁴ Там само. — С. 6.

²⁵ Там само. — С. 7.

²⁶ Там само. — С. 7–8.

²⁷ Там само. — С. 12–13.

²⁸ Weißbuch zur Sicherheit der Bundesrepublik Deutschland. — Bonn: Bundesministerium der Verteidigung, 1994. — S. 43–44.

²⁹ Там само. — S. 42–44, 53, 56, 61.

³⁰ Там само. — S. 53–54.

³¹ Там само. — S. 61.

³² Schmidt S., Hellmann G., Wolf R. Handbuch zur deutschen Außenpolitik // VS Verlag für Sozialwissenschaften. — Wiesbaden, 2007. — S. 456–457.

³³ Министр иностранных дел Клаус Кинкель созвал в Бонн на совещание немецких послов в СНГ. Сегодня. 24.06.1994 // [Электронный ресурс] — Режим доступа до ресурсу: http://www.ualberta.ca/~khineiko/segodnia93_95/1121906.htm l.

³⁴ Schäuble W. Überlegungen zur europäischen Politik [Электронный ресурс] — Режим доступа до ресурсу: <https://www.cducsu.de/upload/schaeublelamers94.pdf>.

³⁵ Kohl H. Zielvorstellungen und Chancen für die Zukunft Europas. Vortrag vor der Internationalen Bertelsmann-Forum im Gästehaus Petersberg in Königswinter. 3. April 1992 [Электронный ресурс] / Helmut Kohl // Bulletin des Presse- und Informationsamts der Bundesregierung Nr. 38. — 8 // Режим доступа до ресурсу: http://helmut-kohl.kas.de/index.php?menu_sel=17&menu_sel2=126&menu_sel3=&menu_sel4=&msg=1446.

³⁶ Freiheit in Verantwortung. Grundsatzprogramm der CDU Deutschlands. 5 Parteitag, 21–23 Februar 1994, Hamburg. — S. 86–88; Wiesbadener Grundsätze. Für die liberale Bürgergesellschaft. Beschlossen auf der Bundesparteitag der F.D.P. am 24. Mai 1997 in Wiesbaden. — S. 45–46.

³⁷ Koalitionsvereinbarung für die 13. Legislaturperiode der Deutsches Bundestages. Bonn, den 11. November 1994. — Bonn, 1994. — S. 44, 48.

³⁸ Aufbruch in die Zukunft: Deutschland gemeinsam erneuern. Regierungserklärung von Bundeskanzler Dr. Helmut Kohl vor der Deutschen Bundestag am 23. November 1994. — Bonn: Presse- und Informationamt der Bundesregierung, 1994. — S. 46.

³⁹ Там само. — S. 47–48.

⁴⁰ Schröder G. «Weil wir Deutschlands Kraft vertrauen...». Regierungserklärung der Bundeskanzlers am 10. November 1998 vor der Deutschen Bundestag in Bonn. — Bonn, 1998. — S. 39–40.

⁴¹ Grundsatzprogramm der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands. Beschlossen vom Programm-Parteitag der SPD am 20.12.1989 in Berlin, geändert auf der Parteitag in Leipzig am 17.04.1998. — Bonn, 1998. — S. 16–17.

⁴² Grün ist der Wechsel. Programm zur Bundestagswahl 1998. Bündnis 90 / Die Grünen. Das Programm zur Bundestagswahl wurde im März 1998 auf der 10. Ordentlichen Bundes delegierten konferenz in Magdeburg verabschiedet. — Bonn, 1998. — S. 140.

⁴³ Там само. — S. 143.

⁴⁴ Там само. — S. 40.

⁴⁵ Koalitionsvertrag 2002–2006: Erneuerung — Gerechtigkeit — Nachhaltigkeit. Für ein wirtschaftlich starkes, soziales und ökologisches Deutschland. Für eine lebendige Demokratie. Berlin, den 16. Oktober 2002. — Berlin, 2002. — S. 73–74.

⁴⁶ Schröder G. Gerechtigkeit im Zeitalter der Globalisierung schaffen — für eine Partnerschaft in Verantwortung. Regierungserklärung von Bundeskanzler Gerhard Schröder vor dem Deutschen Bundestag am 29. Oktober 2002 in Berlin [Электронный ресурс] — Режим доступа до ресурсу: <http://www.ag-friedensforschung.de/themen/Aussenpolitik/regierungserklaerung02.html>.

⁴⁷ Verteidigungspolitischen Richtlinien für der Geschäftsbereich der Bundesministers der Verteidigung / Bundesministerium der Verteidigung; Berlin, 21. Mai 2003. — Berlin: Bundesministerium der Verteidigung, 2003. — S. 21.

⁴⁸ *Фішер Й.* Історія повертається. Світ після 11 вересня і відродження Заходу / Фішер Й. — К.: Темпора, 2013. — С. 306–307.

⁴⁹ Там само. — С. 311.

⁵⁰ *Rahr A.* Schröder handelt in Europas Interesse // Internationale Politik. — 2005. — № 1. — S. 94.

⁵¹ *Шредер Г.* Решения. Моя жизнь в политике. Пер с нем. Г. Леоновой. — М.: Европа, 2007. — 552 с.

⁵² *Фішер Й.* Історія повертається. Світ після 11 вересня і відродження Заходу / Фішер Й. — К.: Темпора, 2013. — С. 311–314.

⁵³ Gemeinsam für Deutschland — mit Mut und Menschlichkeit. Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und SPD. — Berlin, 11.11.2005. — S. 134.

⁵⁴ Weißbuch zur Sicherheitspolitik Deutschlands und zur Zukunft der Bundeswehr. — Bonn: Bundesministerium der Verteidigung, 2006. — S. 24.

⁵⁵ «Außenpolitik im Zeichen von Energiesicherung» — Interview mit Bundesaußenminister Steinmeier im rbb-Inforadio [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу: <http://www.auswaertiges-amt.de/DE/Infoservice/Presse/Interviews/2006/061014-SteinmeierRBB.html>.

⁵⁶ *Федорцев В.А.* Германское видение европейской «восточной политики» и роль ФРГ в «Восточном партнёрстве» // Проблемы национальной стратегии. — 2010. — № 3 (4). — С. 25.

⁵⁷ Die Mitte stärken. Deutschlandprogramm der Freien Demokratischen Partei der Freien Demokratischen. Beschluss des 60. Ord. Bundesparteitags der FDP, Hannover, 15–17. Mai 2009. — S. 72.

⁵⁸ Wachstum. Bildung. Zusammenhalt. Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und FDP. 17 Legislaturperiode. Berlin, Oktober 2009. — S. 120.

⁵⁹ Deutschlands Zukunft gestalten. Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und SPD. — Berlin, 27.11.2013. — S. 118.

⁶⁰ Там само. — S. 116.

⁶¹ Merkel rechtfertigt Treffen der G7 ohne Russland [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу: http://www.welt.de/newsticker/dpa_nt/infoline_nt/thema_nt/article128705159/Merkel-rechtfertigt-Treffen-der-G7-ohne-Russland.html.

⁶² Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу: http://www.kmu.gov.ua/kmu/control/ru/publish/article?art_id=246581344&.

⁶³ «Times» kürt Kanzlerin zur Person des Jahres 2014 [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу: http://www.focus.de/panorama/jahresueckblick-2014/person-des-jahres-2014-die-unzverzichtbare-the-times-wuerdigt-angela-merkel_id_4369091.html.

⁶⁴ Helmut Schmidt wirft EU Größenwahn vor [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу: [http://www.zeit.de/politik/deutschland/2014-05/helmut-schmidt-ukraine-eu-weltkrieg; Putin verstehen mit Gerhard Schröder \[Електронний ресурс\] — Режим доступу до ресурсу: http://www.zeit.de/politik/ausland/2014-03/ukraine-russland-putin-schroeder; Verhalten gegenüber Russland: Kohl kritisiert Rolle des Westens im Ukraine-Konflikt \[Електронний ресурс\] — Режим доступу до ресурсу: http://www.spiegel.de/politik/deutschland/ukraine-konflikt-kohl-beklagt-isolation-russlands-a-1000591.html](http://www.zeit.de/politik/deutschland/2014-05/helmut-schmidt-ukraine-eu-weltkrieg; Putin verstehen mit Gerhard Schröder [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу: http://www.zeit.de/politik/ausland/2014-03/ukraine-russland-putin-schroeder; Verhalten gegenüber Russland: Kohl kritisiert Rolle des Westens im Ukraine-Konflikt [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу: http://www.spiegel.de/politik/deutschland/ukraine-konflikt-kohl-beklagt-isolation-russlands-a-1000591.html).

⁶⁵ Wagenknecht wirft Merkel Rückkehr zum Kalten Krieg vor [Электронный ресурс] — Режим доступа до ресурсу: <http://www.zeit.de/politik/2014-11/sahra-wagenknecht-angela-merkel-bundestag-ukraine-russland>.

⁶⁶ «Wieder Krieg in Europa? Nicht in unserem Namen!» [Электронный ресурс] — Режим доступа до ресурсу: <http://www.zeit.de/politik/2014-12/aufwurf-russland-dialog>.

⁶⁷ Friedenssicherung statt Expansionsbelohnung [Электронный ресурс] — Режим доступа до ресурсу: <http://www.zeit.de/politik/2014-12/aufwurf-friedenssicherung-statt-expansionsbelohnung>.

В статье исследуются особенности представлений немецкой политической элиты о восточноевропейском регионе (1990–2014 гг.). Восточная Европа рассматривается как политико-географическое понятие, представление о котором значительно изменилось в 2004–2014 гг. под влиянием Оранжевой революции и событий Евромайдана в Украине. Отмечается, что с подписанием летом 2014 г. Соглашения об ассоциации Украина превратилась в геополитический центр новой Восточной Европы, от которого зависит безопасность Евросоюза.

Ключевые слова: ментальная карта, Восточная Европа, Германия, Европейский Союз, Украина, политическая элита.

The paper deals with representing the specificity of Germany political elite about Eastern European region (1990–2014). The paper refers to the analysis of political and geographical concept of Eastern Europe. The representation of this concept has been transformed in 2004–2014 influenced by the Orange Revolution and Euromaidan in Ukraine. After signing of the Association Agreement in summer 2014 Ukraine has become a geopolitical center of new Eastern Europe on which depends the European security.

Keywords: mental map, Eastern Europe, Germany, European Union, Ukraine, political elite.

Ірина Боровець

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ ІНТЕГРАЦІЇ РЕСПУБЛІКИ ХОРВАТІЯ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Проаналізовано передумови та розвиток процесу європейської інтеграції Республіки Хорватія із наголосом на його особливостях на кожному етапі відносин офіційного Загреба з Європейським Союзом. Виокремлено внутрішньо- і зовнішньополітичні події в Республіці Хорватія, які безпосередньо впливали на співробітництво Хорватії з Євросоюзом, як до початку активного євроінтеграційного діалогу, так і після цього. Здійснено огляд найважливіших питань та проблемних моментів переговорів РХ з ЄС щодо набуття членства в Євросоюзі. На основі цілісного аналізу особливостей євроінтеграційного шляху Хорватії узагальнено головні тенденції сучасного євроінтеграційного процесу.

Ключові слова: *Європейський Союз, європейська інтеграція, переговори про членство, Хорватія, Західні Балкани.*

1 липня 2013 Республіка Хорватія після більш ніж десятирічного процесу європейської інтеграції постала 28-ю державою-членом Європейського Союзу. Актуальність питання дослідження особливостей євроінтеграційної ходи Хорватії зумовлена тим, що ця країна надала приклад європейської інтеграції у багато чому відмінний, як від попередніх розширень ЄС у 2004 та 2007 рр., так і від євроінтеграційних процесів, що охопили решту країн колишньої Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія. Приклад Хорватії, як успішний і найбільш сучасний, може надати максимально прикладний ефект для українських реалій з цієї теми.

Тематика європейської інтеграції Республіки Хорватія не повністю розкрита у вітчизняній історичній науці. Це пояснюється тим, що процес завершився лише нещодавно. Новітні історичні процеси на теренах країн Південно-Східної Європи, зокрема, Хорватії, викладені у працях М. Криля¹ та В. Ярового². Серед узагальнюючих студій в українській історіографії, які дають розуміння глобальної політики розширення ЄС, його правової системи та роботи інституцій слід відзначити праці П. Буряка і О. Гупало³, І. Грицака⁴, В. Копійки⁵. Основні політичні та економічні аспекти розширення Європейського Союзу, а також питання сучасного європейського інтеграційного процесу в українському контексті, проаналізовано у публікаціях В. Лавриненка⁶ та П. Рудякова⁷. Такі автори, як М. Гелетій⁸, Л. Мовчанюк⁹, А. Слюсаренко¹⁰ у своїх дисертаційних дослідженнях та наукових статтях висвітлюють тенденції інте-

граційних процесів у регіоні Західних Балкан, зокрема, й у РХ. Що ж стосується досвіду власне Хорватії, то окремі аспекти її євроінтеграційних процесів подають у своїх наукових статтях В. Артёмов¹¹, Т. Павлюк¹².

Серед російських авторів політичні, безпекові та економічні чинники інтеграційних процесів на Західних Балканах загалом, та у Хорватії зокрема, розглядалися у публікаціях Ю. Борко¹³, А. Браницького¹⁴, П. Іскандерова¹⁵, В. Мілованова¹⁶, О. Соколової¹⁷, А. Язькової¹⁸.

Багате підґрунтя для дослідницької роботи дає хорватська історіографія. Передусім, слід відзначити узагальнюючі роботи В. Дегана¹⁹, І. Голдштейна²⁰, Н. Нобіло²¹, де в контексті історичних проблем докладно розглядаються передумови формування та реалізації стратегічної мети Хорватської держави щодо євро- та євроатлантичної інтеграції. Вартими уваги є низка монографій і статей хорватських авторів Р. Вукодиновича²², Д. Йовича²³, К. Отт²⁴, які присвячені перспективам та викликам членства Хорватії в ЄС, формуванню пріоритетів зовнішньої політики та їх виконанню. Окремі проблемні питання, які напряду впливали на динаміку євроінтеграційного процесу (права нацменшин, співробітництво Хорватії з Міжнародним кримінальним трибуналом для колишньої Югославії), піднімаються у дослідженнях С. Васильєвича²⁵, М. Месича і Д. Багича²⁶, В. Павлаковича²⁷.

Багатогранно питання європейської інтеграції Західних Балкан й, зокрема, Хорватії, розкриває англійська історіографія. Серед авторів слід відзначити наукові роботи Дж. Бат²⁸, С. Кейла та З. Аркана²⁹, С. Ричарда³⁰, Ж. Рупника³¹, Х. Філд³², Т. Хофтона та С. Фішера³³.

У Хорватії не завжди існував консенсус щодо необхідності набуття членства в ЄС. Хоча відносини між РХ та ЄС були започатковані ще 15 січня 1992 року з моменту визнання Євросоюзом незалежності країни, справжні євроінтеграційні процеси розпочалися лише після зміни у 2000 році парадигми хорватської влади і досягнення консенсусу провладних та опозиційних сил щодо стратегічної мети вступу країни до ЄС.

Водночас, сутність і динаміка євроінтеграційного шляху Хорватії закладалися протягом попереднього десятиріччя. Унікальність хорватського євроінтеграційного досвіду, як і виклики, з якими майже увесь час боролася країна на шляху до ЄС, впливали з процесів, розпочатих ще у 90-х роках 20 ст. під впливом низки специфічних зовнішніх і внутрішніх факторів.

Для розуміння процесу євроінтеграції Хорватії слід взяти до уваги окремі зовнішньополітичні передумови, які формували у той час політику країни. По-перше, інтеграційна політика ЄС щодо держав Балканського регіону не була однорідною з огляду на специфіку регіону, який скла-

дався з країн, різних за рівнем економічного і політичного розвитку, та відрізнявся високим рівнем конфліктогенності. Дані фактори зумовили розробку стратегії асиметричної інтеграції балканських держав до Євросоюзу. На відміну від країн ЦСЄ, колишні республіки СФРЮ (за винятком Словенії) і Албанія залишилися за рамками розширення зони європейської інтеграції. В умовах збройних конфліктів у 1990-х роках процес політичної та економічної трансформації розвивався повільними темпами. Інтеграція до ЄС відсунулася на другий план, оскільки необхідно було запобігти розростанню кризових явищ у регіоні та в цілому стабілізувати ситуацію на Балканах.

По-друге, хоча у діалозі щодо членства Євросоюз і керується індивідуальним підходом, у розвитку відносин з Балканськими державами офіційний Брюссель відразу започаткував регіональний підхід.

Важливість розвитку регіонального співробітництва як однієї з умов просування на шляху до ЄС було підкреслено у підсумковій декларації Саміту ЄС у Загребі у листопаді 2000 року, у якій зазначалося, що «демократія і регіональне примирення і співпраця, з одного боку, і зближення кожної з держав з ЄС з іншого боку — становить єдине ціле»³⁴. Так, Хорватія з рештою країн Балканського регіону брала участь у таких регіональних інтеграційних ініціативах, як Руайомонський процес зміцнення стабільності та добросусідства в Південно-Східній Європі (1995 р.), Ініціатива зі співробітництва у Південно-Східній Європі (1995 р.), Процес співпраці в Південно-Східній Європі (1996 р.). Дані програми повинні були забезпечити стабілізацію ситуації на Балканах шляхом залучення країн у регіональні інтеграційні процеси і розвитку міждержавного співробітництва (так звана політика «інклюзивної безпеки»).

Крім того, в 1996 році Радою ЄС був прийнятий «Регіональний підхід для країн Південно-Східної Європи», що передбачав ряд заходів із забезпечення успішної реалізації Дейтонських угод 1995 року³⁵ з метою досягнення миру, політичної та економічної стабілізації у країнах Західних Балкан. Своєю чергою, ЄС зобов'язався надати державам регіону торговельні преференції, фінансову допомогу по лінії програми PHARE³⁶, укласти з ними договірні відносини.

У червні 1999 року ЄС ініціював прийняття нової програми — Пакту стабільності для Південно-Східної Європи. Ідея Пакту була висунута в «плані Фішера», який міністри закордонних справ ЄС вперше обговорили в травні 1999 року і прийняли так звану загальну позицію³⁷. Пакт стабільності являв собою міжнародну ініціативу, яка об'єднала зусилля країн балканського регіону, ЄС, США, Росії, міжнародних та фінансових організацій з метою досягнення стабільності на Балканах. У рамках реалізації Пакту західно-балканським країнам пропонувалося встановити новий тип

договірних відносин з ЄС, який передбачав би в перспективі можливість їх вступу до Євросоюзу за умови виконання Копенгагенських критеріїв. Одночасно з Пактом стабільності ЄС ініціював інтеграційну стратегію для держав Західних Балкан — Процес стабілізації та асоціації (далі ПСА).

ПСА передбачав новий тип договірних відносин між ЄС і західно-балканськими країнами у формі Угод про стабілізацію та асоціацію, які розроблялися на індивідуальній основі для кожної держави і передбачали низку заходів з метою поступового включення країн Західних Балкан в процес європейської інтеграції: приведення національного законодавства у відповідність до законодавства ЄС, створення зони вільної торгівлі з ЄС, взаємодію з ЄС у низці областей, а також розвиток регіонального співробітництва.

Крім того, в рамках ПСА Євросоюз взяв на себе зобов'язання надання економічної та фінансової допомоги в рамках програми CARDS³⁸, а також торговельних концесій державам регіону (так звані Автономні торговельні заходи, що передбачали взаємне відкриття ринків).

Такий регіональний підхід забезпечив активне залучення Хорватії до регіональних інтеграційних процесів та договірні відносини з ЄС задовго до офіційного декларування своєї стратегічної мети набуття членства в ЄС. З іншого боку, регіональна складова, зокрема, що стосується примирення та усунення проблемних питань з порядку денного двосторонніх відносин з сусідніми країнами, зайняла визначне місце серед критеріїв, які Хорватія мала виконувати задля наближення до членства в Євросоюзі.

У рамках «регіонального підходу» офіційний Загреб намагався переконувати Євросоюз не розглядати увесь регіон Західних Балкан «у пакеті». Хорватське керівництво, починаючи з 90-х років, завжди наполягало на «індивідуальному підході», зокрема, і до членства в ЄС, і наполегливо відкидало будь-яке включення до груп з іншими балканськими державами³⁹, наголошуючи, що інші кандидати в регіоні занадто відстають у післявоєнній відбудові та встановленні стабільних демократичних інституцій та мають не лише нерозв'язані внутрішні проблеми, а й відкриті суперечки зі своїми сусідами (як Сербія і Косово).

Ще одним вагомим фактором, який вплинув на визначення та перебіг подальшого євроінтеграційного процесу Хорватії, це наслідки війни за незалежність 1991–1995 років. Починаючи з 1991 і до 2000 року зовнішня політика РХ була сфокусована передусім на забезпечення міжнародного визнання новопроголошеної незалежної держави та забезпечення її територіальної цілісності. Це питання було найвідповідальнішим для країни, як через тривалу окупацію частини її території (Республіка Сербська Країна — самопроголошена, невизнана республіка, утворена на території

незалежної Хорватії у 1991 році. Включала в себе частини території Північної Далмації, Західної Славонії, звільнені у 1995 році в результаті військових операцій «Блискавка» та «Буря», а також Західного Срієму, Східної Славонії та Бараньї, які мирно реінтегровані до складу Хорватської держави у 1998 році згідно з Ердутським договором), так і через перебування до 1995 року в РХ миротворчої місії UNPROFOR (діяла у 1992–1995 рр. з метою нагляду за перемир'ям у Хорватії), що обмежувало її суверенітет та незалежність. Лише після повного відновлення державного суверенітету над всією територією РХ як військовими, так і мирними засобами, на порядку денному зовнішньої політики Хорватії з'являється мета європейської та євроатлантичної інтеграції.

Слід зазначити, що такі негативні явища під час війни за незалежність, як вигнання сербів, знищення їх майна, військові злочини проти сербського населення, значною мірою вплинули на специфіку євроінтеграційного діалогу РХ з ЄС. За допомогою різних механізмів міжнародна спільнота змусила Хорватію визнати той факт, що «хорватська війна за незалежність та протистояння сербській агресії, яка керувалася з Белграда, супроводжувалася систематичним переслідуванням сербського цивільного населення, вбивством сербського населення в містах від Славонії до Ліки та всеосяжним спустошенням і руйнуванням сербських анклавів під час звільнення окупованих територій»⁴⁰.

Зокрема, до критеріїв набуття Хорватією членства в ЄС були додані такі умови, як забезпечення сприятливих умов повернення біженців і розселених осіб, повернення і відбудова їхнього майна, знищеного під час бойових дій, та забезпечення прав національних меншин, включно з їх репрезентацією в органах місцевої та центральної державної влади, органах правосуддя та поліції. Слід зазначити, що близько 300–350 тис. громадян сербської національності були змушені залишити Хорватію під час військових подій, 120 тис. з яких повернулося, здебільшого лише формально — для упорядкування питання громадянства та майна, продовжуючи проживати поза межами РХ⁴¹. Вже станом на 2005 рік з 19280 сербських будинків, зайнятих хорватами під час війни, 19256 було повернено. Починаючи з 1995 хорватська держава побудувала або реконструювала 146520 житлових будинків, 35% з яких для передачі сербським громадянам, які повернулися з вигнання⁴². Окрім того, будь-який прогрес РХ на шляху до членства був обумовлений примусовим співробітництвом з Міжнародним карним трибуналом для колишньої Югославії з метою сприяння у розслідуванні військових злочинів, скоєних хорватськими військовими, що стало довготривалим каменем спотикання у відносинах Загреба з офіційним Брюсселем. Ці питання постійно аж до кінця переговорного процесу піднімалися Європейською Комісією в оцінках

щодо прогресу виконання Загребом переговорних глав, та піддавалися критиці міжнародними громадськими організаціями у контексті забезпечення прав людини.

Окрім того, поряд із стійкими проєвропейськими поглядами, у післявоєнні часи з'являються і перші євроскептичні настрої в РХ, основою яких стало загальне переконання хорватів щодо нездатності або небажання ЄС завадити війні на просторі колишньої СФРЮ. Так, рівень недовіри до Євросоюзу був більш-менш постійним і сягав близько 54% протягом 1995–2005 років, хоча лише 20% громадян до 2003 року були проти вступу країни до ЄС. До 2004 року ця цифра збільшилася до 40% і з 2005 року кількість критиків європейського майбутнього залишалася приблизно однаковою⁴³.

Такі настрої пояснюються й тим, що країна з моменту незалежності перебувала під керівництвом ультраконсервативної політичної сили Хорватська демократична спільнота (ХДС) та її глави і президента Республіки Хорватія Франьо Туджмана, для яких ідея ліберальної багатотнічної та мультикультурної наддержавної структури, заради вступу в яку слід було б відмовитися від частини важко здобутого суверенітету і незалежності, була неприйнятна. З одного боку, Ф. Туджман та ХДС заявляли, що «Хорватія завжди належала Європі» за географічними, культурними та політичними ознаками і тому «має повернутися до Європи» та «залишити Балкани позаду»⁴⁴. З іншого боку, хорватський президент, як упевнений націоналіст та прихильник ідеї національної держави особисто був скептичним з приводу багатонаціональних держав, зокрема й Європейського союзу⁴⁵. Зокрема, як писав колишній радник президента РХ з зовнішньополітичних питань М. Нобіло: «партія влади і сам Туджман великою мірою були єврофобами та підозрілими стосовно ліберальних європейських ідей, які через інтеграцію зменшують ідентичність малих народів»⁴⁶. За словами Нобіло, Туджман говорив, що: «Європейський Союз не є справжньою європейською спільнотою, і що попередні «царства» також розпадалися»⁴⁷.

Суттєвий прогрес у відносинах з Брюсселем офіційний Загреб зміг зробити лише після смерті Франьо Туджмана 10 грудня 1999 року та гучної поразки консервативних політичних сил на парламентських та президентських виборах у вересні–жовтні 2000 року. Як свідчили опитування громадської думки наприкінці 2000 року, лише 5% громадян підтримували політику влади під керівництвом ХДС⁴⁸. Причиною такої втрати популярності партії, яка керувала країною протягом дев'яти найважчих років, стали гучні корупційні скандали та систематичні зловживання владою провідними представниками партії.

Нова ліберально-демократична коаліція, очолювана прем'єр-міністром РХ Івіцею Рачаном (Соціал-демократична партія) та президентом РХ Сте-

паном Месичем (Хорватська народна партія) розпочала нову епоху конструктивних відносин з Брюсселем. Вже у грудні 2000 року відбувся Загребський Саміт глав держав та урядів країн ЄС, на якому лідери Євросоюзу закликали всі держави Західних Балкан прискорити свій шлях до ЄС. Таким чином, починаючи з 2000 року членство в ЄС та НАТО набуває статусу стратегічної зовнішньополітичної мети Хорватської держави.

Подальший процес євроінтеграції Республіки Хорватія відбувався прискореними темпами. 20 жовтня 2001 року Хорватія підписала Угоду про стабілізацію та асоціацію, яка вступила в силу 1 лютого 2005 року. У лютому 2003 року Хорватія подала заявку на членство в ЄС, у червні 2004 року отримала офіційний статус кандидата на членство і вже в грудні 2004 року Рада ЄС прийняла рішення про початок переговорів з Хорватією щодо її вступу до Європейського Союзу у березні 2005 р. у разі її повного співробітництва з Міжнародним карним трибуналом для колишньої Югославії. Така залежність євроінтеграційних процесів від співробітництва з Гаазьким трибуналом не була випадковістю. По-суті, Євросоюз побудував свою політику щодо балканських країн на необхідності делегітимізації екстремістських націоналістичних ідеологій як передумови для членства в ЄС⁴⁹.

Протягом 2001–2004 років у відносинах Загреба і Брюсселя виникло напруження через висунення Міжнародним карним трибуналом для колишньої Югославії обвинувачень проти відомих хорватських генералів Анте Готовіни, Рахіма Адемі та Яна Бобетко за скоєння ними військових злочинів у 1990-х роках. Це загальмувало початок переговорів про членство аж до жовтня 2005 року, а в грудні того ж року був заарештований та виданий міжнародному правосуддю хорватський генерал Анте Готовіна.

Жодне питання не поляризувало політичну сцену «післятуджмановської» Хорватії так, як питання співробітництва з МКТЮ. Обвинувачення проти хорватських генералів, які в країні вважалися національними героями, сприймалися як напади на так звану «Вітчизняну війну» та сприймалися частиною суспільства як атака на саме «єство хорватської незалежності»⁵⁰. Ситуація погіршилася у зв'язку із початком розгляду справ військових злочинів хорватськими національними судами. Одна з найбільш масштабних демонстрацій відбулася 11 лютого 2001 року у м. Спліт, коли близько 150 тис. осіб протестували проти обвинувачення у злочинах проти людства та ув'язнення хорватським судом генерала Мірко Норца⁵¹. Про вкрай негативне сприйняття хорватським суспільством необхідності взаємодіяти з МКТЮ свідчить той факт, що у вересні 2002 року 84% хорватів були проти видачі Гаазі генерала Я. Бабетко, з них 71% були готові терпіти економічні та політичні санкції⁵². У лютому 2005

року 81,4% хорватів вважали А. Готовіну героєм, а 54,4% були проти його арешту⁵³.

Партії правого спрямування виступали проти проєвропейської політики загалом. Лунали аргументи щодо антихорватського заклоту за участі Заходу, метою якого є втягування Хорватії до третьої Югославії через криміналізацію хорватських генералів та «Вітчизняної війни». Під час протестів у Загребі у березні 2005 року хорватські праві сили скандували, що «Готовіні слід подякувати і за те, що врятував Хорватію від ЄС»⁵⁴.

Ці події стали справжнім викликом для євроінтеграційного вибору країни. Хорватські уряди І. Рачана, а потім І. Санадера, який переміг на чергових парламентських виборах у 2003 році і повернув ХДС до влади, опинилися не лише на лінії критики Брюсселя, а й у центрі обурення великої частини хорватського суспільства. Водночас, саме у таких непростих умовах відбувся значний переворот на хорватській політичній сцені. Несподівано повернувшись до керування країною у 2003 році, Хорватська демократична спільнота під новим керівництвом Іво Санадера відійшла від колишнього євроскептичного дискурсу Ф. Туджмана, а також антигаазької риторики та прийняла ідею щодо широкої коаліції за Європейський Союз. Такий поворот від консервативного антиєвропейського націоналізму до ліберально-консервативного проєвропейського націоналізму відсунув на задній план хорватських сувереністів, які перестали впливати на визначення державної політики⁵⁵. З приходом до влади І. Санадер не лише почав співробітничати з Гаазьким трибуналом та усунув з провідних партійних посад ультранаціоналістів, а й створив коаліцію з провідною сербською політичною силою — Самостійною демократичною сербською партією, започаткувавши одночасно співробітництво з опозиційними силами у питаннях, що стосувалися ЄС⁵⁶.

Окрім того, усвідомивши, що примирення є ключовим фактором для прогресу євроінтеграції, офіційний Загреб значно покращив відносини з сусідніми Белградом і Сараєво і у цьому контексті приєднався у 2005 році до регіональної політичної ініціативи — Процесу співробітництва у Південно-східній Європі, яка була започаткована у 1996 році як регіональний форум країн ПСЄ з метою сприяння довготривалому миру й стабільності в регіоні та прискорення європейської і євроатлантичної інтеграції країн-учасниць.

Таким чином, у 2005 р. покращення стану співробітництва з МКТЮ та конструктивна регіональна складова хорватської політики сприяли другому з 2000 року прориву у хорватсько-єсєвських відносинах. Самі переговори про членство в ЄС між Хорватією та Європейським Союзом тривали з 2005 по 2011 роки. У жовтні 2006 р. закінчився перший етап

переговорного процесу — т.зв. «screening process», який включав аналіз існуючих відмінностей у хорватському і європейському законодавстві. Переговорний процес Хорватії з ЄС був ретельно оформлений правовими рамками згідно з хорватським законодавством. 19 січня 2005 року Хорватський Сабор (парламент) ухвалив Декларацію про основоположні принципи переговорів стосовно повноправного членства РХ в ЄС⁵⁷ та створив національний парламентський комітет з ведення переговорів щодо членства в ЄС, головою якого обирався виключно представник парламентської опозиції.

Переговори по 35 главах правового доробку Європейського Союзу *acquis communautaire* почалися, фактично, у 2007 році. При цьому переговорні глави відкривалися для обговорення лише у разі, якщо офіційний Брюссель визнавав готовність Хорватії до цього. Кожного року, у період з 2007 по 2011 р., Європейська Комісія ухвалювала т.зв. «звіт про прогрес» Хорватії на шляху до членства, в якому містилися усі політичні, правові, економічні, соціальні оцінки щодо ступеню готовності Хорватії до членства. Кожний раз напередодні зазначеного звіту країна вдавалася до активної дипломатичної боротьби за якомога м'який тон звіту та позитивні висновки Єврокомісії, що було потрібно як для подальшого прогресу євроінтеграційного процесу, так і для створення позитивного резонансу в країні від діяльності уряду на цьому напрямку.

Це не завжди вдавалося. Хоча Європейська Комісія й здебільшого оцінювала Хорватію як країну з функціональною ринковою економікою, функціональною демократією зі стабільними інституціями, які гарантують верховенство права та основні права людини, кожен її звіт містив часткову критику неспроможності Хорватії швидко і ефективно міняти та впроваджувати своє законодавства до норм *acquis communautaire*. Головна критика, зокрема, стосувалася неефективності організації державного управління (бюрократії), недосконалості розвитку місцевого самоуправління, слабкої децентралізації.

Також, одним з головних мірил готовності до членства в ЄС Єврокомісія вважала реформу правосуддя, отже саме за цей напрям Загреб зазнавав найбільшої критики. Європейська Комісія зауважувала на роздуду систему судів, яка призводила до неефективності та довготривалості судових процесів, та непрозорість критеріїв у виборі суддів. Від Хорватії вимагалось зменшення кількості невирішених судових справ, ефективного процесування військових злочинів національними судами, деполітизація поліції, ефективна боротьба з корупцією на всі рівнях, зокрема, винесення вироків по справах у корупції у вищих судових інстанціях, працевлаштування достатньої кількості представників національних меншин у державних адміністративних органах, зміцнення ролі Омбудсмена, застосування прозорих критеріїв при працевлаштуванні суддів тощо.

Упродовж тривалого періоду каменем спотикання залишалося неефективне за оцінкою Єврокомісії співробітництво Хорватії з Міжнародним карним трибуналом для колишньої Югославії. Офіційний Загреб був змушений передати Брюсселю всю документацію військового часу з ознакою «цілком таємно». Останнім каменем спотикання стали так звані «артилерійські щоденники» — документи щодо дій хорватської артилерії під час операції «Буря», які були потрібні трибуналу для доказової бази, і на видачі яких майже до кінця переговорного процесу наполягав обвинувачувач МКТЮ С.Брамерц. Згодом він визнав, що існування таких документів довести неможливо і пом'якшив свою позицію. Лише в 2012 році С. Брамерц заявив, що відкритих питань у відносинах між Гаагою та Загребом не існує⁵⁸.

У фокусі уваги Єврокомісії перебував і стан захисту прав національних меншин у РХ. Критично оцінювалася повільна імплементація Конституційного закону про права національних меншин у Республіці Хорватія від 2002 року, зокрема, у частині пропорційного працевлаштування представників національних меншин в органах державного та місцевого управління, правосудді, поліції. Також, зауваження стосувалися забезпечення повернення біженців та розселених осіб (сербської національності), повернення їх майнових прав, а також особливих проблем ромів (від надання їм громадянства до забезпечення працевлаштування, освіти, соціального захисту тощо).

У сфері ринкових відносин уряд РХ вирішив тривалу проблему реструктуризації підприємств суднобудівної галузі, взявши на себе зобов'язання щодо виплати всіх їхніх боргів у сумі 11,3 млрд. кун (1,54 млрд. євро) і відкривши цим самим можливість їхньої подальшої приватизації⁵⁹.

В антикорупційній сфері було створено низку нових інституцій, зокрема Комісію уряду РХ з моніторингу імплементації заходів боротьби з корупцією, Національне віче моніторингу за імплементацією Стратегії запобігання корупції при парламенті, Поліцейський національний офіс з питань боротьби проти корупції та організованого криміналу, Інспекторат органів правосуддя, Академію правосуддя, Державну школу службовців правосуддя тощо. Також посилена дієвість та адміністративна потужність вже існуючих інституцій — Міністерства юстиції, МВС, Офісу з питань боротьби проти корупції та організованого криміналу, Державного судового віча, Генеральної прокуратури.

Продуктивна робота всіх гілок влади на законодавчому, виконавчому і політичному рівнях, конкретні результати боротьби з корупцією і успішна регіональна політика щодо вирішення суперечок із сусідніми країнами дала позитивні результати на шляху євроінтеграції РХ. Попри значні внутрішньополітичні суперечки, між урядом та опозицією існувало

повне взаєморозуміння щодо вступу до ЄС, що могло б забезпечити завершення переговорного процесу ще у 2009, як це й планувалося.

Водночас, майже півтора роки у період з 2007 до 2009 року процес європейської інтеграції РХ був пригальмований через територіальний спір зі Словенією. Любляна, блокуючи переговорний процес, намагалася змусити Загреб вирішити на її користь питання проведення лінії взаємного кордону і суперечку навколо питання виходу Словенії до відкритого моря. Згодом обидві країни досягли домовленості про вирішення питання кордонів у Міжнародному арбітражному суді паралельно з початком вступних переговорів, що розблокувало переговорний процес з ЄС.

Лише у 2011 році Хорватія спромоглася закрити всі глави переговорного процесу та підписати з ЄС Угоду про вступ, а у січні 2012 р. відбувся всенародний референдум щодо вступу Республіки Хорватія до Євросоюзу, де більшість виборців висловилися на користь членства в ЄС.

Майже увесь процес євроінтеграції Хорватії позначався високим рівнем євроскептицизму. Зокрема, напередодні референдуму, далеко не всі аналітики наважувалися передбачити позитивну відповідь хорватських громадян. Навіть Європарламент у своїй резолюції 17 лютого 2011 р. висловив занепокоєння низьким рівнем підтримки членства в ЄС хорватським населенням⁶⁰.

Так, явка на референдумі склала лише 43,51% громадян, що було найнижчою явкою за часів незалежної Хорватії. З них 66,27% висловилися на користь членства РХ в ЄС, 33,13% проголосувало проти. Низька активність виборців засвідчила неоднозначне сприйняття хорватами переваг членства в ЄС. Не в останню чергу позитивний результат всенародного референдуму став можливим завдяки змінам до Конституції у 2010 році, які допускали прийняття рішення простою більшістю голосів тих громадян, хто вийшов на референдум (а не 2/3 від зареєстрованих виборців, як було раніше)⁶¹.

Нарешті, 1 липня 2013 року Хорватія офіційно постала країною — 28-м членом Європейського Союзу, що стало шостим розширенням ЄС з 1950 року. З моменту подачі Загребом заявки на членство у 2003 р., процес наближення РХ до Євросоюзу тривав десять років. Це дещо більше, ніж у середньому тривав процес вступу інших держав (9 років). Водночас, це менше, ніж тривали переговори між ЄС та, зокрема, Кіпром і Мальтою (14 років).

Таким чином, процес набуття Хорватією членства в Євросоюзі був доволі складним та мав суттєві перепони як політичного (співробітництво з МКТЮ, територіальний спір зі Словенією), так і структурного характеру (складність імплементації окремих положень європейського законодавчого доробку). Незважаючи на певні коливання, офіційний Брюс-

сель все-таки вирішив справу на користь Хорватії, зваживши як її суттєвий прогрес у пристосуванні до критеріїв ЄС, так і політичні наслідки від приєднання цієї невеликої держави до сім'ї європейських країн.

Так, Хорватія складає лише 1,3% від території ЄС, хорватські громадяни становлять усього 0,8% від населення Євросоюзу, а ВВП РХ — 0,3% від загального ВВП ЄС. Серед можливих переваг Хорватії серед решти країн ЄС можна відзначити туристичну галузь, яка є доволі конкурентноспроможною, а також викликає все більшу зацікавленість у світі. Саме туризм становить 15,7% від національного ВВП РХ, а 7,5 млрд. євро на рік прибутку від цієї галузі дорівнює прибуткам Португалії та Бельгії, чий економіки набагато сильніші, ніж хорватська.

Приклад Хорватії доводить, що стратегічний вибір євроінтеграції не завжди опирається на високу суспільну підтримку населення країни. Вирішальну роль при цьому відіграють політичні еліти, громадський сектор, національні мас-медіа, а також законодавче закріплення національних інструментів щодо забезпечення вступу країни до Євросоюзу.

Враховуючі сучасні політичні виклики внутрішнього і зовнішнього характеру, перед яким опинився Європейський союз, можна очікувати, що процес розширення Євросоюзу після приєднання до нього Хорватії певний час буде статичним. Проте, інтегрувавши Хорватію, ЄС довів далекоглядність своєї політики розширення, яка у довгостроковій перспективі здатна сприяти стабільності Європейського континенту. Так, повне і всеохоплююче регіональне співробітництво між країнами-кандидатами, як одна з основних вимог Євросоюзу, забезпечує подальше умиротворення та стабілізацію регіону. Враховуючи конфлікти, які ще не так давно вирували в колишній Югославії, а також окремі випадки досі існуючих етнічних напружень (між Сербією і Косово зокрема) цей аргумент залишається актуальним і по сьогоднішній день.

¹ *Кріль М.М.* Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець ХХ — початок ХХІ ст.): Навч. посіб. — К.: Знання, 2008 — 284 с.

² *Яровий В.І.* Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. ХХ століття: [підручник для вищих навчальних закладів] / В.І. Яровий. — К.: Генеза, 2005. — 816 с.

³ *Буряк Р.Ю., Гупало О.Г.* Європейська інтеграція і проблеми сучасності / П. Буряк, О. Гупало. — К.: Хайт-Тек Пресс, 2007. — 336 с.

⁴ *Грицяк І.* Право та інституції Європейського Союзу. — К., 2006. — 300 с.

⁵ *Копійка В.В.* Європейський Союз: досвід розширення і Україна / В. Копійка. — К.: Юридична думка, 2005. — 488 с.

⁶ *Лавриненко В.Г.* Європейська інтеграція: від Риму до Лісабону : курс лекцій / В.Г. Лавриненко; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Ін-т соціології, психології та

управління, Каф. упр. та євроінтеграції. — К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. — 187 с.

⁷ Рудяков П. Європейський Союз після розширення: проблеми, перспективи, «український контекст»: Наук. доп., виголош. на засід. вчен. ради Нац. ін-ту стратег. дослідж. 22 груд. 2004 р. / П. Рудяков. — К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2005. — 29 с.

⁸ Гелетій М. Сучасна ситуація в регіоні Західних Балкан: криза триває / Марія Гелетій // Віче. Журнал Верховної Ради України. — 2009 // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/392/>

⁹ Мовчанюк Л.В. Політико-системні чинники євроінтеграції країн Південно-Східної Європи // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. Випуск 76 (частина 2). К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка Інститут міжнародних відносин, 2008. — С. 21–25.

¹⁰ Слюсаренко О.О. Соціальна філософія та економіка країн Балканського регіону / Оксана Слюсаренко. — Х.: Фоліо, 2011. — 326 с. : іл., табл. — Бібліогр.: с. 318–324.

¹¹ Артемов В. Правові засади зовнішньої політики країн-абітурієнтів для вступу до НАТО (на прикладі Республіки Хорватія) / Володимир Артемов // Юридичний журнал. — 03.2008. — [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2890>.

¹² Павлюк Т. Особливості відносин між Хорватією та ЄС [Електронний ресурс] / Тетяна Павлюк // Наукові записки. — 2009. — Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nznuoa/mvid/2009_1/12.pdf.

¹³ Борко Ю.А. Свет и тени европейской интеграции // Россия в глобальной политике. 2007. — № 1. — Режим доступу: http://www.globalaffairs.ru/number/n_8140

¹⁴ Браницький А. Расширение Евросоюза в начале XXI века: последствия, противоречия, перспективы // Европейский союз в XXI веке: время испытаний. М.: Весь мир, 2013. — С. 35–72.

¹⁵ Искендеров П. Интеграционные модели для Балкан: история и перспективы / Петр Искендеров // Портал «Перспективы». — 23.08.2010 // [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.perspectivy.info/oykumena/balkan/integracionnyje_modeli_dla_balkan_istorija_i_perspektivy_2010-08-23.htm.

¹⁶ Милованов В. Хорватия под прессом экономических трудностей // Свободная мысль. — 2009. — № 6 (1601). — С. 123–134.

¹⁷ Соколова П. Балканская составляющая европейской безопасности // МЭМО. — 2006. — № 11. — С. 17–26.

¹⁸ Языкова А. Балканы на пути в ЕС: итоги и перспективы // Европейский союз в XXI веке: время испытаний. М.: Весь мир, 2013. — С. 337–353

¹⁹ Degan, Vladimir Duro, 2002: Hrvatska drzava u medunarodnoj zajednici, Globus, Zagreb, 399 str.

²⁰ Goldstein, I. (2008) Hrvatska, 1918–2008 (Zagreb, EPH). str. 994.

²¹ Nobile, Mario, 2000: Hrvatski feniks: Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata 1990–1997, Globus, Zagreb, str. 656.

²² Vukadinović, R., Croatian Foreign Policy: From State Building to the Regional Power, Politicka misao, Vol. XXXIII, (1996), No. 5, pp. 148–165 <http://hrcak.srce.hr/file/155701>.

²³ Jović, D., Hrvatska vanjska politika pred izazovima clanstva u Europskoj Uniji, Poloticka misao, god. 48, br. 2, 2011, str. 7–36.

²⁴ Ott, Katarina. Croatian accession to the European Union: the challenges of participation. Institute of Public Finance, Zagreb, http://www.fes.hr/E-books/pdf/Croatian_accession_to_EU4/01.pdf.

²⁵ *Vasiljević S.*, Pravni aspekti zaštite manjina u proces u stabilizacije i pridruživanja. Pravni fakultet, Zagreb <http://www.ijf.hr/Eu2/Vasiljevic.pdf>

²⁶ Mesić Milan, Bagić, Dragan, 2011: Manjinski povratak u Hrvatsku — studija otvorenog procesa, Ured Visokog povjerenika Ujedinjenih naroda za izbjeglice https://bib.irb.hr/datoteka/603986.Manjinski_povratak_2011_final.pdf.

²⁷ Pavlaković, Vjeran(2010) 'Croatia, the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, and General Gotovina as a Political Symbol', *Europe-Asia Studies*, 62: 10, 1707–1740.

²⁸ *Batt J.* Introduction: the stabilization/integration dilemma // *The Western Balkans: moving on. Chaillot Paper № 70*, EU Institute for Security Studies, Paris, 2004 // [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.iss.europa.eu/uploads/media/cp070.pdf>.

²⁹ *Keil, S. and Arkan, Z.* (Eds.) (2014): *The EU and Member State Building — European Foreign Policy in the Western Balkans*. Basingstoke and New York: Routledge, 2015, pp. 248.

³⁰ *Sébastien Richard.* Terms of Crisis // *European Issue n°278*, Robert Schuman Foundation. — 2013 // [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.robertschuman.eu/en/european-issues/0278-terms-of-crisis>.

³¹ *Rupnic, J.* 'The Balkans as a European question' / *The Western Balkans and the EU: the hour of Europe / Chaillot papers*, June 2011, pp. 17–27 // [Электронный ресурс] — Режим доступа: http://www.iss.europa.eu/uploads/media/cp126-Ehe_Western_Balkans_and_the_EU.pdf.

³² *Field, H.* (2000). 'Awkward States: the EU Enlargement and Slovakia, Croatia and Serbia / *Perspectives of European Politics and Society*, Vol. 1 (1), 2000, pp. 3–146.

³³ *Haughton, T. and Fisher, S.* (2008). 'From the Politics of State-Building to Programmatic Politics: the Post-Federal Experience and the Development of Centre-Right Party Politics in Croatia and Slovakia', *Party Politics*, 14 (4), pp. 435–454.

³⁴ The Declaration of the Zagreb Summit // [Электронный ресурс]. — Режим доступа: URL: http://ec.europa.eu/enlargement/enlargement_process/accession_process/how_does_a_country_join_the_eu/sap/zagreb_summit_en.htm.

³⁵ Мирні угоди, які поклали край військовому конфлікту на теренах колишньої СФРЮ. Підписана лідерами сербів С. Мілошевичем, хорватів Ф. Туджманом і мусульман А. Ізетбеговичем, а також США, Великою Британією, Францією, Росією, ЄС.

³⁶ Poland and Hungary Assistance for the Restructuring of the Economy, діяла з 1989 року як програма допомоги для Польщі та Угорщини та іншим державам ЦСЄ з перехідною економікою. З 1997 року програма повністю спрямована на передступні пріоритети.

³⁷ Common Position of 17 May 1999 adopted by the Council on the basis of Article 15 of the Treaty on the European Union, concerning a Stability Pact for South-Eastern Europe. Document 1999/345/CFSP // [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://eur-lex.europa.eu/Le-xUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31999E0345:EN:HTML>.

³⁸ Community Assistance for Reconstruction, Development and Stabilization, 2000–2006 роки. Загальна вартість програми становила 4,86 млрд. євро, а державами-користувачами програми, окрім Хорватії, стали Албанія, Боснія та Герцеговина, Чорногорія, Македонія та Сербія.

³⁹ *Vukadinović, R.*, *Croatian Foreign Policy: From State Building to the Regional Power*, *Politicka misao*, Vol. XXXIII, (1996), No. 5, p. 161 <http://hrcak.srce.hr/file/155701>.

⁴⁰ *Goldstein, I.* (2008) *Hrvatska, 1918–2008* (Zagreb, EPH). str. 699.

⁴¹ *Human Rights Watch.* Broken Promises: Impediments to Refugee Return to Croatia, September 3, 2003 // [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.hrw.org/reports/2003/croatia0903/>.

⁴² Mesić Milan, Bagić, Dragan, 2011: Manjinski povratak u Hrvatsku — studija otvorenog procesa, Ured Visokog povjerenika Ujedinjenih naroda za izbjeglice https://bib.irb.hr/datoteka/603986.Manjinski_povratak_2011_final.pdf.

⁴³ Ott, Katarina. The Crisis in South East Europe — the Case of Croatia" in: W. Bartlett and V. Monastiriotis, eds. South East Europe after the Economic Crisis: a New Dawn or Back to Business as Usual? London: London School of Economics and Political Science: LSE European Institute, 2010, pp. 71–79.

⁴⁴ Jović, D., 2009: Croatia after Tudjman: the ICTY and Issues of Transitional Justice, u: Juddy Batt I Jelena Obradovic (ur.), War Crimes, Conditionality and the EU integration in Western Balkans, Challiot Papers, br. 116, lipanj 2009, 23 p.

⁴⁵ Jović, D., Hrvatska vanjska politika pred izazovima clanstva u Europskoj Uniji, Poloticka misao, god. 48, br. 2, 2011, str. 11.

⁴⁶ Nobile, Mario, 2000: Hrvatski feniks: Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata 1990–1997, Globus, Zagreb, str. 60.

⁴⁷ Там само. — С. 236.

⁴⁸ Jović, D., 2009: Croatia after Tudjman: the ICTY and Issues of Transitional Justice, u: Juddy Batt I Jelena Obradovic (ur.), War Crimes, Conditionality and the EU integration in Western Balkans, Challiot Papers, br. 116, lipanj 2009, 17 p.

⁴⁹ War Crimes, Conditionality and the EU integration in Western Balkans, Challiot Papers, br. 116, lipanj 2009, p. 5.

⁵⁰ Там само. — С. 17.

⁵¹ Був визнаний винним у вбивстві 40 сербських цивільних біля м.Госпич у 1991 році та у 2003 році отримав ув'язнення терміном на 12 років. У 2008 році отримав додаткові 7 років ув'язнення за вбивства у 1993 році ще 28 осіб, 23 з яких були військовополонені та цивільні.

⁵² Jović, D., 2009: Croatia after Tudjman: the ICTY and Issues of Transitional Justice, u: Juddy Batt I Jelena Obradovic (ur.), War Crimes, Conditionality and the EU integration in Western Balkans, Challiot Papers, br. 116, lipanj 2009, 17 p.

⁵³ Pavlaković, Vjeran (2010) 'Croatia, the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, and General Gotovina as a Political Symbol', Europe-Asia Studies, 62: 10, p. 1718.

⁵⁴ Там само. — С. 1734.

⁵⁵ Jović, D., Hrvatska vanjska politika pred izazovima clanstva u Europskoj Uniji, Poloticka misao, god. 48, br. 2, 2011, str. 13.

⁵⁶ Там само. — С. 13.

⁵⁷ Deklaracija o temeljnim načelima pregovora za punopravno članstvo Republike Hrvatske u Europskoj uniji (19. siječnja 2005.) // [Електронний ресурс] — <http://www.sabor.hr/Default.aspx?art=1252>

⁵⁸ «Bramerc: Nema otvorenih pitanja između Hrvatske i tužilaštva». Blic online, 03.05.2012 — <http://www.blic.rs/Vesti/Politika/320310/Bramerc-Nema-otvorenih-pitanja-izmedju-Hrvatske-i-tuzilastva>.

⁵⁹ «Država preuzela otplatu dugova brodogradilišta: Iz džepa poreznih obveznika uzet će 11,3 milijardi kn». Vecerni list, 12.05.2011 // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.jutarnji.hr/brodogradilista--restrukturiranje--drzava-preuzela-otplatu-dugova-brodogradilista-od-cak-11-3-milijardi-kuna/945463/>

⁶⁰ European Parliament resolution of 16 February 2011 on the 2010 progress report on Croatia // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P7-TA-2011-0059+0+DOC+XML+V0//EN>

⁶¹ Razvoj pravnog okvira za referendum / Zagreb, 2013 // [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://referendumi.org/povijest/pravni-okvir/>

Проанализированы предпосылки, начало и развитие процесса европейской интеграции Республики Хорватия с ударением на его особенностях на каждом этапе отношений официального Загреба с Европейским Союзом. Выделены внутри- и внешнеполитические события в Республике Хорватия, которые непосредственно влияли на сотрудничество Хорватии с Евросоюзом, как до начала активного евроинтеграционного диалога, так и после этого. Предоставлен обзор важнейших вопросов и проблемных моментов переговоров РХ с ЕС относительно достижения членства Хорватии в Евросоюзе. На основе целостного анализа особенностей евроинтеграционного пути Хорватии обобщены основные тенденции современного евроинтеграционного процесса.

Ключевые слова: Европейский Союз, европейская интеграция, переговоры про членство в ЕС, Хорватия, Западные Балканы.

The article analyzes background and development of the European integration process of the Republic of Croatia through the evolution of the Croatia-EU dialogue. Special attention is given to the domestic and foreign policy developments in the Republic of Croatia, which directly influenced Croatia's cooperation with the European Union before and after the beginning of the active euro-integration dialogue. Special emphasis is made on an overview of the most important issues and problematic moments of the Croatia-EU membership negotiations.

Keywords: European Union, European integration, negotiations on the EU membership, Croatia, Western Balkans.

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ, ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

Олег Горенко

ІСТОРИЧНИЙ СВІТОГЛЯД І МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ІСТОРІЇ ТА ПОЛІТИКИ

Стаття присвячена актуальним практичним і методологічним проблемам взаємозв'язку історії та політики в контексті осмислення базових комунікативних підстав професійного історіописання. Оцінюються перспективи посилення соціальної відповідальності історичної науки. Аналізується європейський досвід формування «демократичної компетентності» громадян і можливості впливу історичної науки на розвиток загальної політичної культури.

Ключові слова: історія, політика, демократична компетентність, політична культура.

Мабуть, було б коректніше вже у самій назві даної розвідки акцентувати нашу зацікавленість у з'ясуванні політологічного потенціалу історичної освіти. Однак існує реальна небезпека наразитися на звинувачення у надмірній «політологічності» авторського стилю історичного мислення. Настирливе розмежування історії та політології настільки прижилося у професійному історіописанні, що воно пережило усі методологічні «повороти», «розвороти» й «перевороти». На нашу думку, такого роду методологічна цнотливість не лише обмежує горизонти корисності історії для життя, а й суттєво зменшує шанси уникнення старих політичних помилок та, як наслідок, давно знайомих історичних негараздів. І це при тому, що у царині історіописання вже давно визнано, що наркотична залежність історичної науки від політики починається одразу, як тільки автор починає гаряче переконувати Читача у абсолютній незаангажованості конкретного історичного опису.

Історіописання за умов, «коли політика є всюди...»

За великим рахунком, історики є теоретиками від політики, які принаймні у площині політичної історії намагаються якимось узагальнити її багатий досвід. Незалежно від того, тлумачать вони його як плід

активності видатних особистостей та народних мас, чи усі остаточні рішення щодо напрямів історичної еволюції людства й природи є, у їхньому розумінні, виключно результатом Божого промислу. Зрозуміло, що й сам Читач — зовсім не марсіянин, а живе створіння, яке глибоко переймається своїми земними проблемами й завжди має особисті симпатії до тих чи інших політичних рецептів їхнього вирішення. «Історики-державники» завзято вивчають історію держав, а прискіпливі наглядачі за «цеховою» політичною свідомістю уважно пильнують, щоб дослідник історії бува не порушив канон і не дозволив собі більш предметно зацікавитися глибинним устроєм «держави» як інституту, прагматичним механізмом її функціонування. Навіть коли йдеться про вкрай необхідний досвід облаштування демократичної держави на фундаменті поки що малозрозумілих, але життєво необхідних демократичних цінностей. Так, начебто без такого заглиблення у реальні механізми демократичної державності і без реального розуміння демократичних цінностей не втрачає сенс наукове осмислення практичного досвіду становлення й існування демократичних держав як суб'єктів історичного процесу.

Ще Аристотель на самому початку своєї вікопомної «Політики» твердо наголошував на тому, що *«будь-яка держава є свого роду спілкуванням, а будь-яке спілкування організується для якогось блага (...) до найвищого блага прагне те спілкування, яке є найважливішим з усіх і охоплює собою усі інші спілкування. Це спілкування й називається державою або спілкуванням політичним»*¹. Тож, за великим рахунком, вивчати історію «держав» і при цьому уникати предметного дослідження інституційних особливостей та механізмів «політичного спілкування» є вишуканим методологічним самообманом переляканого історичного розуму. Від такого самообману залишається млясе відчуття історії як процесу (щось на кшталт нескінченного падіння у безодню часу), але не залишається нічого, чим можна скористатися як реальним досвідом. Скептицизм з приводу «корисності історії для життя» народжується не тому, що кожна подія з минулого є унікальною за своєю природою (а значить унікальними є моделі людської поведінки у тих чи інших історичних ситуаціях). Він є скоріше наслідком того, що, вишукуючи потрібний для кращого розуміння сучасності фрагмент історичного досвіду, ми дуже часто шукаємо не те, що дійсно потрібно. Не ті елементи досвіду й не ті моделі поведінки. А трапляється так унаслідок відсутності глибокого розуміння сьогодення, слабкого усвідомлення реальної прагматики сучасних потреб, розпливчатого уявлення про фундаментальні поняття, реальні економічні, соціальні, культурно-ідеологічні та політичні процеси, про найважливіші інституційні механізми сучасної державності. Але саме з метою кращого розуміння сучасності й відбувається актуалізація тих чи інших ділянок «простору досвіду».

Якщо виходити з окресленого ще Фукідідом розуміння прагматики історичного знання, а не лише керуватися концептом історії як чистого задоволення, як «мистецтва заради мистецтва», то «сучасність» — це деталізовані умови задачі під назвою «актуальний історичний пошук». А як, скажіть на милість, можна вирішити хоч якусь конкретну задачу, достеменно не знаючи і глибоко не розуміючи її умов? Чи не саме це мав на увазі проповідник «аналітичної філософії історії» А. Данто, коли стверджував, що «мінімальне завдання історика полягає у тому, щоб дати істинний опис подій *свого* минулого». Фукідідівські міркування А. Данто з приводу тієї обставини, що «тільки з майбутнім ми можемо щось зробити», що лише стосовно майбутнього робота історика могла б принести якусь користь, змушують значно серйозніше замислитися над сенсом історичного аналізу в умовах інформаційної доби².

Уникнути визнання взаємозалежності історії та політики неможливо, але це зовсім не означає поблажливості до випадків підміни однієї іншою. Тобто до випадків, коли вчені підмінюють історію дешевим політиканством, а політики підмінюють справжню прагматичну політику пропагандистськими фантазіями на історичні теми. Коли псевдо-політики за підтримки псевдо-істориків намагаються депортувати цілий народ (або його чималу частину) у довільно реконструйоване історичне минуле.

Фундаментальне для історичної науки поняття «історизму» поєднує, як відомо, різні світогляди й методології. У свою чергу, світогляд формується у багатоманітному й багатоплановому політичному процесі. Незалежно від класичної або екзистенційної парадигми, від особистих симпатій до «історизму» або до «історичності», реальна історія є плодом комунікації як на національному рівні, так і на рівні міжнаціональному, міжнародному. Політична комунікація — це продукт формування світоглядних установок у процесі переживання «життєвого світу» людини, а політичні системи, у даному випадку, виявляються рамковими умовами становлення й функціонування цього мінливого й, водночас, інерційного духовно-культурного простору. Питання в тому, яким чином цю політичну комунікацію розуміти й враховувати.

Коли хтось намагається переконати оточуючих в існуванні аполітичного історіописання, то дуже часто він робить це виключно для того, щоб завадити розповсюдженню поглядів, які йому не до вподоби і які він у даний конкретний момент вважає небезпечними з точки зору комфортного існування у конкретній історико-політичній ситуації. Нічого спільного з наукою така ідеологічна мотивація не має. Які б нові «перспективи історіописання» не пропонували сучасні історики, з якою б карколомною швидкістю не зростала спільнота істориків, ніхто не здатний заперечити того очевидного факту, що межі політики розширилися.

Зрозуміло, що істориків у такій ситуації лякає криза ідентичності. Адже й справді, як зауважує П. Берк, *коли політика є всюди*, тоді постає питання про потребу у політичній історії як такій. Це вважається однією з причин тлумачення нашого часу як часу «кризи історичної свідомості» чи історичної методології. Однак, коли, за словами П. Берка, «з такими проблемами зіткнулися історики культури, як тільки вони перейшли від вузької, але чіткої дефініції культури в категоріях мистецтва, літератури, музики тощо до більш широкої антропологічної дефініції своєї дисципліни»³, то чи не має це бути поштовхом для радикального посилення відповідної зустрічної уваги з боку політичних істориків до проблем політичної культури і та історичних чинників формування політичного світогляду? І чи не саме цим шляхом пішов, приміром, Г. Вайт, коли спробував переконати у перевагах поетики історії?

Історична свідомість і «демократична компетентність»

Сьогодні вже замало виготовити й видати той чи інший масштабний опис політичної історії. Самому дослідникові потрібно наполегливо вчитися використовувати цей осмислений і узагальнений політичний досвід. Та, що мабуть ще важливіше, «вчитися навчати» такому практичному використанню інших. Приміром, увесь досвід демократичної трансформації країн Центральної та Східної Європи переконує у важливості посилення уваги до проблем загальної політичної культури спільноти і, зокрема, до питань політичної освіти, орієнтованої на прискорений розвиток славнозвісної «демократичної компетентції».

Інтелектуальна, моральна й суто професійна готовність громадянина до радикальних суспільних зрушень і до життя в нових історичних умовах давно є на європейських теренах об'єктом особливої уваги як з боку науковців, так і з боку політиків. «Європа» як важливий напрямок освітянської активності давно є важливим елементом системи шкільної та позашкільної політичної освіти як на загальноєвропейському рівні, так і на рівні окремих країн. Німецький дослідник Х. Беккер цілком слушно наголошує, що вже у процесі пошуків спільного, загальноєвропейського визначення самого поняття «політична освіта» дається взнаки плюралізм різноманітних національних підходів⁴. Ключову роль у формуванні системи змістовної політичної освіти як невід'ємної складової європейської політики відіграє Рада Європи, метою заснування якої й був, власне, ефективний моніторинг впровадження принципів прав людини, демократії та правової державності. На відміну від установ ЄС, які концентрувалися головним чином на адаптаційних просвітницьких проектах в інтересах забезпечення економічного та соціального розвитку, для Ради Європи у центрі уваги були й залишаються проблеми суспільно-політичні (перш за все пов'язані з вихованням у дусі прав людини та демократії).

Визначальний характер для діяльності РЄ має Європейська конвенція з прав людини від 1950 р. Принцип громадянської участі (Partizipation) у прийнятті важливих суспільних рішень є ключовим елементом демократичної стабільності і не повинен обмежуватися лише рамками виборчого процесу. Конкретизовані у 1997 р. під час другого саміту глав держав і урядів країн-членів Ради Європи освітні орієнтири щодо «виховання демократичної громадянськості на основі прав і обов'язків громадянина», а також забезпечення «участі молоді у державному й громадському житті суспільства», отримали подальший розвиток у наступний період і сформувалися у цілий напрям «Освіта в галузі демократичного громадянства» — *Education for Democratic Citizenship* (EDC)⁵.

Прямуючи європейським курсом під вітрилами багатовекторності, Україна протягом останніх десятиліть зробила в цілому чимало для пропаганди європейських цінностей, приєдналася до важливих європейських конвенцій, що регулюють цивілізоване громадянське співжиття в умовах демократії, але у підсумку виявилася демократичним невігласом як на рівні еліти, так і на рівні широкої громадськості. Справа, мабуть, у тому, що жодний європейський стандарт демократичної громадянської освіти не здатний компенсувати історичний дефіцит загальної *демократичної компетентності*. Для України сама лише пропаганда європейських цінностей далеко не вичерпує необхідного змісту політичної освіти (тим більше за відсутності нормальної системи такої освіти). Нехай не ображаються дослідники Київської Русі, симпатики Галицько-Волинського князівства, співці Хмельниччини й Запорізької Січі, симпатики УНР або Української держави зразка 1941 р., але функціональні характеристики згаданих моделей державності виглядають вельми далекими від актуальних потреб будівництва сучасної демократії європейського типу.

Увесь наш попередній державницький досвід має занадто відчутний присмак авторитаризму (а у 1941 — ще й достатньо відвертий присмак тоталітаризму!) Щоб «намислити» собі демократичні інституції на такій світоглядній основі, потрібно дуже напружитися. Ми дійсно не маємо власного, придатного для вжитку досвіду ефективної демократичної державності. На старті новітнього етапу національної незалежності ситуація з функціонально придатним демократичним досвідом у нас виявилась насправді значно гіршою ніж у розгромленій Німеччині навесні 1945 року.

За плечима у Німеччині була потужна традиція тривалої, часом вельми суперечливої за спрямуванням, але конкурентоспроможної у глобальному економічному просторі національної державності; потужний досвід національної політико-філософської думки, випробуваний прак-

тично у сфері зрілого політичного життя; суперечливий але надзвичайно цінний досвід реальної демократії і партійної активності чималого періоду Ваймарської республіки; і, зрештою, інтенсивні культурні контакти прогресивної німецької громадськості з країнами зрілої демократії та безпрецедентна економічна, політична, військова та інтелектуальна підтримка з боку потужних демократичних держав у найскладніші моменти повоєнної перебудови базових інституцій.

Україна ж мала засвоювати нові для неї демократичні принципи в умовах системної економічної кризи, спричиненої розвалом СРСР, правового нігілізму й морального занепаду впливової частини нової еліти доби первісного нагромадження капіталу (а простіше, підкилимного розтягування ласих шматків державної власності) й масового зубожіння громадян. Як результат, тривалий час закладалося викривлене уявлення про реальний гуманістичний потенціал демократичного устрою й самої ідеї національної незалежності як такої. Підсумкова «демократична компетентність» широких верств українських громадян, принижених хабарництвом, брехнею і насильством виявилася не просто «нульовою», а навіть «від'ємною». Усі нові рецепції європейських цінностей фактично повисали у повітрі, не отримуючи реальної культурно-світоглядної опори у вигляді ефективною національної державності.

Історіологічний потенціал політичної освіти й далі продовжує функціонувати у повному відриві від політологічного потенціалу історичної освіти. Чомусь наївно вважається, що обидва потенціали можна легко компенсувати розбудовою універсальної системи пропаганди, і що виключно у просторі пропаганди й творяться реальні європейські держави.

Однак, коли усі попередні століття конкуренції «народництва» і «державництва» українського історіописання так і не породили у суто мовному, образно-символічному просторі власного життєздатного проекту української держави, то звідкіля така впевненість, що він народиться в результаті виключно пропагандистської активності обдарованих медійників? Режим масової революційності як марксистсько-ленінської «живої творчості мас» здатний народити лише «владу рад» (тобто, владу мас як ідею), а не повноцінну державу як багатокомпонентну, системно організовану інституцію. Однак, ще нікому не вдавалося безкарно скасувати різницю між *сферою зовнішнього, технічного й організаційного устрою життя (держави, права, господарства)* — сферою, в якій втілення мирських інтересів сполучається з морально-правовим контролем над анархічними прагненнями, — і *сферою духовної культури* як колективного прояву духовної сутності людини (С.Л. Франк). Як засвідчила історія, занадто абстрактні й емоційно перенасичені ідеї держави із дивовижною легкістю перетворюються у «найхолодніше з усіх холодних чудовиськ» (Ф. Ніцше).

Якщо українська держава на рівні суспільної свідомості протягом століть закріпилася як *образ, символ, як надія*, як щось на кшталт «землі обітваної» для етнічно «дозрілих» українців, то це ще не є абсолютною гарантією її апріорної історичної конкурентоспроможності у реальному просторі міждержавних відносин. У державному будівництві немає нічого більш згубного й небезпечного, ніж втеча від реальності, яку можуть собі дозволити Автор і Читач того чи іншого підручника з історії. Олексій Ясь цілком слушно звертає увагу на «стиль» державницького мислення видатних українських істориків. У якості характерного прикладу можна навести наведені ним слова В. Антоновича про те, що держава — це «продукт людського розуму, який склався за вимогами історичного життя; це спілка, в яку вступили люди однієї чи багатьох національностей з метою забезпечити зовнішню безпеку та внутрішній благоустрій». Ще більш показовим є інше міркування про сутність українського тлумачення ідеї держави. «Ми привикли дивитися на державну владу, як на вираз можливої в даній суспільності суми справедливості і безпристрастності в відношенні до всіх своїх підданих, — пише В. Антонович, — без різниці їх суспільного угруповання, національного типу, особистого положення в суспільності і через те вважаємо ідею держави рівно дорогою для всіх осіб, що входять в її склад». Та, мабуть, найкраще, на думку О. Яся, означення держави дає вчений у лекційних викладах: «Держава — це контракт, укладений між собою одиницями, які її складають для досягнення певної мети. (...) Проте часто змішують поняття держави з поняттям про народність; вважають, що коли одна народність домінує в державі, то вона може нав'язувати свої етнографічні риси іншій народності, — це хибна думка, позаяк тут переслідують неможливе, а тому сили народу витрачаються на безцільну внутрішню боротьбу, вислідом чого є слабкість держави»⁶. Для нас, у даному випадку, не так вже й важливо, до якого «канону мислення» тяжіють такі визначення. Більш суттєвим є те, що вони засвідчують тяглість українського історичного тлумачення проблеми державності. Однак, на додаток, вони говорять ще й про помітну деградацію її сучасного ціннісного сегменту, при чому без помітного реформаторського поступу сегменту інституційного.

Якщо слідом за Геродотом вважати історичну науку практикою пізнання змісту подій у часі *шляхом «розпитування», «розвідування»* (від дієслова [*h*]istoreo — *розпитуую, дізнаюся*) (Н. Яковенко), то вже на одній цій підставі потрібно визнати, що історія пов'язана з політикою з моменту свого народження. Адже геродотівське «розпитування» — це не лише геном сучасної «усної історії», а й фундаментальний принцип історичного пізнання як такого. Як це не сумно буде визнати високому «суддівському корпусу» істориків, зв'язок з політикою під час такого

«допиту свідків» починається практично одразу: той, хто формулює питання, має власні політичні переконання; ті, хто має відповідати на питання історика, є учасниками політичного процесу й мають свої погляди на його перебіг; самі запитання, зазвичай, стосуються характеристик і змісту знакової історичної події, що змінює загальний політичний ландшафт простору спілкування громад, станів, національних спільнот і цілих народів. «Історія як запитання» — це перш за все певна логіка і послідовність запитань.

Характерно, що в епоху постмодерну суттєво збагачується не лише спектр питань, а й прикладний інструментарій *моделювання відповідей*. Прискореними темпами відбувається небезпечна віртуалізація політичного простору й дуже часто підміна точно сформульованого питання політично доцільною *констатацією* змушує визнавати піррову перемогу політики над історією. Реальний історичний досвід у черговий раз викидається на смітник самовпевненими симпатиками «волі до влади».

І. Кант у добре відомій всім історикам-міжнародникам праці «До вічного миру» (1795) наголосив на потребі кореляції політики і моралі. Сама назва праці, як зізнається сам Кант, запозичена ним з вівіски одного голландського корчмаря, на якій поряд із цим сакраментальним апелятивом було намальовано кладовище. Можна вважати це чорним гумором надсерйозного філософа, який, тим не менш, шукав варіанти вирішення проблеми мирного співіснування народів за межами тієї парадоксальної логіки невідворотного насильства, котру згодом сформулював Клаузевіц. Мабуть немає нічого дивного у такій парадоксальності, коли враховувати, що на час написання даної праці вже на повний зріст піднялася над Європою кремезна креатура Великої Французької революції. Гострий критичний розум цілком обґрунтовано презентував зародок діалогічної парадоксальності, коли свій заклик до узгодження політики з мораллю сполучив із застереженням щодо *політичної моралізації*, яку назвав основним джерелом того зла, що заступає людям шлях до вічного миру. На глибоке переконання філософа, «політичний мораліст починається там, де моральний політик справедливо закінчує, (...) політичний мораліст, підпорядковуючи у такий спосіб принципи меті (тобто запрягаючи коня позаду воза), робить даремною свою власну мету: узгодити політику з мораллю»⁷.

Історик, як би глибоко він не занурювався у матеріал, за кожного нового загострення суспільної кризи знову опиняється перед необхідністю вчасного розрізнення політичних моралізаторів і моральних політиків. Особливо тоді, коли політичні моралізатори починають рішуче заперечувати свободу світогляду інших, вважаючи такий крок значно більш надійним засобом досягнення цілей урядування, ніж нудну роботу

по завоюванню реального політичного авторитету у суспільстві. При цьому найпростішим способом «дезінфекції світоглядів» знову виявляється емоційна апеляція до «суду народу» при одночасному розширенні власних можливостей управління судженнями цього самого народу.

Європейське самоусвідомлення як досвід соціальної взаємодії

На основі існуючого європейського досвіду не так вже й складно визначити систему принципів нормальної соціальної взаємодії. У більшості випадків лише незбагненна ідеологічна зашореність стоїть на заваді повноцінного європейського самоусвідомлення. Навіть якщо якусь державу недалекоглядні європейські чиновники роками й десятиліттями витримують у стані невизначеності щодо перспективи повноцінного членства в ЄС, то це ще зовсім не обов'язково має породжувати у громадян безглуздий потяг до державницького самогубства за принципом «Якщо не європейська — то ніяка!». Такого роду настрої скоріше є характерними для соціально-психологічного стану мешканців славнозвісного «Абсурдистану», на руйнацію якого поклав своє життя щирий європейський демократ Вацлав Гавел. Адже у карнавальній символізованій, політично агресивній, але абсолютно безпорадній у практичному відношенні декларації європейськості насправді немає нічого європейського. Прагматичний і системотворчий європеїзм — це перш за все модель раціонального оновлення національного життя. Її не вдається безкарно підмінити модернізованою конструкцією відомого «Троянського коня», єдиним покликанням якого є створення психологічних передумов для примітивної руйнації й без того ненадійних національних мурів, котра завжди полегшує десантування іноземних менеджерів, але, на жаль, далеко не завжди призводить до реального зміцнення європейських гарантій прав людини і громадянина. Небезпечним історичним феноменом є такі «варязькі гості», які лише гарно співають свою класичну пісню, але при цьому геть не здатні реально виконати обіцяне. Гостинні хазяї завжди у підсумку почуваються обдуреними, коли після солідної політичної передоплати так і не отримують обіцяного розширення європейського простору свободи, обіцяного зміцнення фундаменту всенародного добробуту і обіцяного верховенства права. При цьому історично доволі тривіальною є ситуація, коли в умовах «шоку без терапії» активно практикується підштовхування розгублених громадян до «втечі від реальності». За відсутності реальних реформ в інтересах людей примножуються спроби зміщення фокусу суспільної уваги з гострих питань сьогодення на складні питання історії. Напередодні визначних ювілеїв як на українських теренах, так і за їх межами ніколи не бракує політиків, державних діячів, чиновників й різного роду політтехнологів, які прагнуть отримати ідеологічні дивіденди на біржі історії.

Позиція професійних істориків на таких етапах є демонстрацією рівня розуміння соціальних функцій науки. Стає одразу зрозумілим, чи історична наука здатна мобілізувати потенціал історичного досвіду для розв'язання складних світоглядних конфліктів і збереження національної єдності, чи вона задовольняється роллю ідеологічного рупора однієї з непримиренно конфлікуючих сторін. Епохи радикальних історичних перетворень завжди були теоретичним викликом для суспільствознавства і, водночас, слушною нагодою для пошуків нового, більш адекватного концептуального узагальнення історичної ситуації. Адже у такі моменти сама історична свідомість потребує термінової структурної трансформації, оскільки вона катастрофічно не встигає за плином часу й дуже часто ціпеніє у лабіринтах заангажованої наукової думки або у коралових рифах корисливого політичного абсурду анонімних історичних акторів.

Історична епістемологія не витримує безапеляційного тиску емоцій безпринципного політичного розуму. В умовах чергової кризи розум індивіда, заклопотаного буденними проблемами соціально-економічного виживання, обов'язково впирається лобом у кам'яний мур нового політичного романтизму. Цей романтизм дуже швидко починає тріщати по швам під тиском чергового політичного шахрайства й у такі моменти неначе фіговим листком прикривається гучними деклараціями незалежності історії від політики.

Це виглядає особливо дивним у ситуації вольового розгортання широкомасштабного політичного співробітництва з європейською демократією після підписання у 2014 р. Угоди про асоціацію між Україною і Європейським Союзом. Угоди, до якої Україна прагнула протягом двох десятиліть новітньої незалежності, але яка вже за декілька місяців почала коштувати українському народові так дорого, як не коштував жодний міжнародний або внутрішньо-правовий акт сучасної української історії. Можна бути певним, що попит на реальний політичний, економічний і соціальний досвід у ході імплементації цієї угоди з часом буде тільки зростати. Ця знакова угода, що по суті радикально змінила перебіг української історії, є переконливим свідченням не лише зростаючої єдності внутрішньої і зовнішньої політики у процесі демократичної трансформації, а й є ще одним незаперечним доказом нерозривного глибинного зв'язку історії та політики в цілому.

Ще наприкінці XIX ст. Михайло Драгоманов спеціально наголошував на важливості європейського досвіду «самоуправи і корпоративного життя», громадянських навичок «контролювання ходу громадських справ». Учений закликав формувати «умілість самим вести всі справи, умілість на ділі користуватися написаними в законах правами». Саме завдяки цьому, на його думку, «політична археологія в Європі має такий живий інтерес і

притяга до себе стільки наукових сил»⁸. Як на нашу думку, згаданий європейський досвід «самоуправи і корпоративного життя» був нами проігнорований у найвідповідальніший момент історичного оновлення української національної державності. Історичні наслідки такого кроку не забарилися.

І.І. Колесник слушно звернула увагу на характерний для початку 1950-х рр. феномен поєднання проблематики соціальної історії та історії понять у працях В. Конце. Дослідниця вважає це обґрунтованим методологічним кроком, оскільки «історія описується за допомогою відповідних понять, а відтак суспільство та мова належать до метаісторичних даностей». Такий висновок є наслідком адекватного розуміння тривалої спільної еволюції політичної історії та історії понять як різних варіантів акумуляції історичного досвіду⁹. Теоретико-пізнавальна основа взаємозв'язку історії та політики, принаймні у площині колективного досвіду людства, втіленого у поняттях та, відповідно, в історії понять є більш ніж очевидною.

Гострий методологічний конфлікт між «історизмом» та «історицизмом» значною мірою є наслідком своєрідної етапної політизації історичної свідомості на тлі загострення кризових явищ у просторі реальної історії. Класичний «історизм» з його поважним ставленням до індивідуальності й неповторності культурно-історичної реальності, змушений був доводити свою життєздатність у жорсткій соціальній конкуренції з холістськими конструкціями гегельянсько-марксистського типу, котрі К. Поппер свого часу охрестив «історицизмом». Відродження поваги до унікальних культурно-історичних феноменів, пошуки нового розуміння взаємозв'язку одиничного й універсального у ціннісному просторі історичної традиції — це, з одного боку, важливе завдання вітчизняної історичної науки на етапі посттоталітарного методологічного оздоровлення; а з другого боку — передумова формування повноцінної політичної складової демократичного самоусвідомлення.

За будь-якого виду історичної інтерпретації (біографічного, прагматичного, умовного, ідейного тощо) й, відповідно, за будь-якого підходу до історії (психологічного, причинового, телеологічного або етичного) одним з найбажаніших результатів історичного аналізу був і залишається адекватний опис механізму виникнення того чи іншого політичного статусу особистості, а також тієї чи іншої конфігурації соціальних зв'язків у рамках певної історичної спільноти. При цьому визначальною залишається історична зрілість самої людської здатності судження, критикою якої захопився І. Кант після завершення своїх студій «чистого» і «практичного» розуму. Переконаність В. фон Гумбольдта, Л. фон Ранке або Й.Г. Дройзена у тому, що історіографія повинна розглядатися як авто-

номне поле досліджень і як дисципліна з властивими тільки їй метою, завданням, методами і предметом, насправді зовсім не означає, що вона має бути автономною від реальності сьогодення, у тому числі й політичної. Хоча спроби такої автономізації ніколи не припинялися й ставали особливо активними у періоди системної кризи. Саме в умовах кризи найчастіше вдається спостерігати відверте ігнорування усіх класичних постулатів теорії історії. Приміром, висновку, що історична наука таки повинна відрізнитися від позитивістської науки, ідеалістичної філософії та романтичного мистецтва.

У просторі реальної політики сучасної України можна спостерігати унікальні варіанти абсолютної перемоги ідеалістичної філософії над позитивістською наукою, що відбувається у просторі мистецтва романтичної політики. Соціальні дарвіністи, які часто ховають свої істинні обличчя за розкрученими брэндами націонал-патріотів (і цим дискредитують поняття патріотизму), за своїми методами мало чим відрізняються від давно і послідовно засуджених національною історією більшовицьких інтерпретаторів марксистського позитивізму. Приміром, усе дройзенівське мистецтво *розуміння* і *тлумачення* вольових дій історичних діячів та історичних процесів капітулює перед «закритими списками» потенційних українських парламентаріїв. Сучасний українець у процесі тривалого навчання отримує солідний багаж знань про того чи іншого національного героя далекої минувшини, але не має жодного уявлення про того, хто сьогодні або вже завтра вирішуватиме його долю. Увесь історичний багаж досвіду розуміння й інтерпретації капітулює перед викликом політичної анонімності. Так формується паралізуюча віра у незбагненність історичного процесу й у те, що все складається саме собою. Частіше за все таку інтелектуальну упокореність невігласи і вважають історичністю.

Однак справжня історичність дуже багатовимірна й далеко не так статична, як це інколи видається на перший погляд. Приміром, «історія повсякдення» насправді є не стільки викликом у царині методології історієписання, скільки надзвичайно небезпечним викликом з боку реальної історії. Під час інтелектуалізованої рецепції західних цінностей усі наполегливі (й неабияк важливі для царини освіти) міркування *про користь і шкоду історії для життя* є не стільки даниною історіософській традиції, скільки результатом підсвідомого засвоєння інструменталізму як однієї з головних установок прагматизму. Адже згідно з переконанням прагматика У. Джеймса, людська свідомість є засобом пристосування до дійсності, а не відображенням об'єктивної реальності. Для іншого класика прагматизму Д. Д'юї взагалі усі поняття, ідеї, гіпотези, наукові теорії є інтелектуальними інструментами, що слугують розв'язанню завдань та

орієнтації у тих проблемних ситуаціях, які виникають у різних сферах досвіду.

Хоча кожна ситуація є унікальною й потребує специфічних рішень, певні поняття та ідеї можуть виявитися придатними для використання і в інших ситуаціях на кшталт таких собі загальних інструментів. Разом з тим, потрібно враховувати, що понятійні засоби призначені лише для *трансформації досвіду*, передбачення і врахування наслідків і не є образами реальності як такої. Звідсіля і прагматичне тлумачення істини як знання, що забезпечує успіх у конкретній ситуації. У цьому сенсі інструменталізм в інтерпретації фундаторів прагматизму перетинається з «конвенціоналізмом» та «операціоналізмом». Він є притаманним і деяким представникам неопозитивізму. Опозицією інструменталізму у цьому сенсі вважаються різні види реалізму і перш за все науковий реалізм. Тож, для сучасної української історичної науки та історичної практики видається питанням чималої ваги, у якій мірі новонароджена українська історія понять враховує прагматичний запит суспільної трансформації не лише у самій структурі «логоуму» базових понять, а й у своїй загальній світоглядній орієнтації.

У якій мірі історична наука взагалі здатна бути не якоюсь закритою системою інтелектуальної комунікації професіоналів, а живим досвідом? Безперечно цікавість становить сформульоване К. Поппером питання про те, яким чином можна відрізнити систему, що презентує «*наш світ досвіду*», від інших подібних систем. На думку самого вченого, цю систему «*нашого світу досвіду*» від інших подібних систем відрізняє те, що вона була піддана перевіркам і витримала їх. Під таким кутом зору «досвід» виступає вже як специфічний метод, за допомоги якого ми здатні відрізнити одну теоретичну систему від інших. К. Поппер вважає, що у відповідності з таким тлумаченням сама *теорія пізнання* (котра опікується, зокрема, й аналізом методу або процедур емпіричної науки), може бути описана як теорія емпіричного методу — *теорія того, що зазвичай називається «досвідом»*¹⁰.

У життєвому сенсі «історія повсякденності» є, з одного боку, варіантом деполітизації історичного самоспостереження, але з другого боку, — має чималий потенціал життєвого оновлення заскоружлих політичних схем шляхом талановитого спостереження конкретної історичної реальності, поглибленого розуміння сьогодення. У цьому сенсі можна говорити про перспективний синтез політичного, історико-методологічного та екзистенційного виміру. Такий синтез здатний наблизити історію до людини (й при цьому не завести людину у такі глибини історичного буття, звідки для неї вже не буде виходу; не буде, принаймні, вчасного пробудження для актуальної соціальної практики).

Поки на території України (вперше за весь період після Другої світової війни) будуть рватися снаряди й під уламками будівель гинутьимуть невинні діти, актуальним залишатиметься нагадування видатного європейця Томаша Гарріга Массарика про те, що «найглибшим аргументом на користь демократії є віра в людину, в її цінність, у її духовність та безсмертну душу; це справжня, метафізична рівність. З етичного погляду, демократія обґрунтована як політичне втілення любові до ближнього... Демократія є не лише державною формою, не лише тим, що записано в конституціях; демократія — це погляд на життя, що полягає в довірі до людей, у людяності і людськості, а довіри не буває без любові і любові не має без довіри». Як невтомно повторював Т. Массарик, «демократія — це дискусія. Проте справжня дискусія можлива лише там, де люди довіряють один одному і чесно шукають істину. Демократія — це розмова між рівними, розмірковування вільних громадян перед усією громадськістю»¹¹. Тож політичне мислення, яке приводить до політичних рішень, що вбивають довіру між людьми і людяність; що спотворюють розмову між рівними, знищуючи саме тлумачення рівності; що унеможливають вільні розмірковування вільних громадян — апріорі антидемократичне й у політичному відношенні історично безперспективне. Це є смерть діалогічної історії й початок історії монологічної, аполітичної за своєю суттю. Бо хіба ж є повноцінно політичними відносини між в'язнем і наглядачем, між рабом і паном. Прихована і відкрита ненависть, презирство і безперервна боротьба — це не простір повноцінної взаємодії в рамках політичних інститутів. Раби і в'язні — лише предмети, які стають об'єктами використання без застосування елементів суспільного договору, тобто без їхньої участі у політичному процесі.

Торкаючись дуже актуальної для людського буття в історії сьогодення проблеми «політичного синтезу істинного», Поль Рікер абсолютно слушно зауважував, що «саме в політичній владі зав'язується доля геоісторичної сукупності: міста-держави, нації, групи народів». На переконання вченого, у просторі суспільної взаємодії не існує проблеми, яка була б політично нейтральною, тобто не мала ніякого впливу на життя держави й не демонструвала «вторгнення політики в зону істини»¹².

Вітчизняна дослідниця історії Н. Яковенко цілком слушно наголошує на тій обставині, що Й.Г. Дройзен, як автор двадцятитомної «Geschichte der Preussischen Politik» («Історія пруської політики», 1855–1866 pp.), безперечно залишався палким пруським патріотом й принципово відкидав об'єктивізм Ранке, прямо називаючи історію «політикою, оберненою в минуле». Суттю й змістом такої історії Дройзен вважав державу, що виступала, за його окресленням, як «синтез епохи, сума актів волі, які її пронизують»¹³. Для оцінки багатоманітності теоретико-методологічних

рефлексій у царині сучасного історіописання цілком можна застосувати влучну метафору Ю. Кристевой щодо «пошуків втраченого часу» у романах М. Пруста: «Світ за вікном став менш цікавим художникові, ніж скло, крізь яке він цей світ бачив і осягав»¹⁴. У подібній ситуації проблема взаємозв'язку між політикою та історичною наукою заслуговує на більш предметну увагу. Адже з'явилося занадто багато охочих формувати уявлення про навколишній світ і про історичний шлях його становлення шляхом швидкої заміни розмальованих шибок у вікнах громадян.

Європейські історики про діалектику історичного і політичного

Історія як реальний процес і як наука невідворотно перетинаються з політикою у просторі громадянської свідомості. Ігнорування цього очевидного факту гарантує величезні суспільні неприємності «безкультурної» політичної взаємодії. Дослідницька увага до цієї проблеми з боку провідних наукових центрів старої Європи є зайвим доказом слушності такого роду зауваги. Приміром, лаконічна, але концептуально змістовна розвідка Р. Луді на сторінках швейцарського «Zeitschrift für Geschichte = Revue d'histoire» (2009 — № 3) прямо так і називається — «Глобалізація: зауваги щодо відносин між історією та політикою»¹⁵. На сучасному етапі наполегливого «вписування» української історичної методології у провідні інтелектуальні тренди західного історіописання й на тлі не менш наполегливих пошуків незалежною Україною свого власного місця на світовій арені (тобто практичного «вписування» реальної національної історії у історію світову) вже сама постановка такого питання видається надзвичайно своєчасною. Вже хоча б тому, що радикально зростає історична ціна хибних політичних рішень, і політична ціна хибних історичних оцінок. За пострадянський період наполегливої деідеологізації та деполітизації у багатьох гуманітаріїв виробився своєрідний захисний рефлекс (а у найбільш «обачних» навіть хвороблива алергічна реакція на цілком природний і усталений ще з часів Фукідіда політичний контекст фахового аналізу історичної ситуації). Такий інтелектуальний атавізм доби тоталітарної цензури суспільної свідомості призводить, на нашу думку, до небезпечного паралічу надзвичайно цінних сегментів історичного досвіду. Позиція «дисциплінованої дисциплінарності» в умовах активного використання історії як знаряддя політичної аргументації багато в чому сприяє невмирущій популярності «старих граблів історичного досвіду», що у вирішальні моменти реальної історії вкотре сприймаються як нові. Й у цьому немає нічого дивного, оскільки інтелектуальна самоцензура на етапах «переляканої» демократії не менш ефективна, ніж насильницька інтелектуальна стерилізація доби «заяляючого» тоталітаризму. Підсумок однаковий — блокування тривожних сигналів реаль-

ності, яку покликаний осягати історик на основі переосмислення попереднього людського досвіду. Можна спостерігати своєрідну реверсивну логіку ігнорування соціальної функції історичної науки. Замість використання історичного досвіду для осмислення реальності здійснюється цілком безпечно у політико-ідеологічному сенсі переформатування минулого на основі замовного образу сьогодення. Р. Луді називає це «політичною мобілізацією образів історії». У рамках такої моделі, попри гучні заклики до об'єктивізації й деполітизації професійного історичного мислення, триває своєрідна *політична освіта навпаки*, небезпечна «втеча від реальності», яка напрочуд легко може перетворюватися на філологічно більш «прикольну» дорогу до рабства, на перемогу псевдоісторичного «гламуро-дискурсу». Дослідник наголошує на важливій ролі правової державності у справі гарантування безпеки структур громадянського суспільства і попередження їхньої політичної колонізації»¹⁶.

Суть проблеми не у примітивному «відключенні» політичного мислення історика, а у зміні якісних характеристик такого мислення, у підвищенні рівня його теоретичної та методологічної культури. Адже на етапах пошуків прийнятної моделі свободи і демократії таке мислення обов'язково має ставати мисленням вільної людини, яка *здатна* зрозуміти, що таке свобода і демократія. Лише політично зріла (в широкому інтелектуальному сенсі), а не перелякана з дитинства історична наука має шанс уникнути ганебної ролі політичної обслуги.

Авторитетний німецький дослідник Штефан Трьобст у своїй розвідці під назвою «Забута зміна парадигми? Історична наука і політика на сході Європи» (2009)¹⁷ висловив цілком слушну думку, що зміна режимів у країнах Центрально-Східної Європи і розпад Радянського Союзу мали принаймні два серйозних наслідки для історичної науки: з одного боку історики Східної Європи вишукували можливості відродження докуністичної історіографічної традиції і вписування у наявну систему міжнародних стандартів та напрямів. З другого боку, міжнародна наукова спільнота відчула новий інтерес до історії Східної Європи в цілому і мала розвивати цей особливий сегмент історіографії. Протягом наступного десятиліття після зміни політичного ландшафту відбувалася кристалізація цього інтересу у низці спеціалізованих досліджень¹⁸. Автори таких праць аналізували не лише інновативний потенціал істориків сходу Європи, а й успадкований ними тягар державно-соціалістичної спадщини. Йдеться, зокрема, про сам гіпертрофований механізм історичних досліджень, який здебільшого зберігся, але залишався недофінансованим та методично й теоретично відсталим. Водночас, інтернаціоналізація наукової сфери відбувалася за моделлю славнозвісної «втечі мізків» (*brain drain*) молодих гуманітаріїв та представників соціальних наук. Серйозну тривогу викли-

кало й триваюче звуження національно-історичного світогляду та тісне зрощення інтересів «чиновної» історичної спільноти з новими політичними елітами. У цьому сенсі навряд чи великою несподіванкою для широкої європейської громадськості мав би бути потужний воєнізований протест ультра-націоналістів спільно з посткомуністами на теренах нового члена ЄС Болгарії проти підтриманого двома німецькими фондами історико-культурного виставкового проекту, де пропонувалася критична інтерпретація одного з глорифікованих місць пам'яті болгарської національної історії¹⁹. Те здивування, що викликали як домінування націонал-центричності історієписання, політики і громадської думки, так і тісна взаємодія політиків з істориками, зробило очевидним кричуще нерозуміння не лише еволюційних процесів після 1989 р., а й змістовних характеристик часового проміжку, що передував революційним перетворенням. Хоча обидва феномени, націонал-соціалізм та тісний зв'язок між політикою й історіографією, не були характерними виключно для болгарського варіанту пізнього комунізму²⁰.

Десталінізація п'ятдесятих років як у сфері політики, так і у царині історієписання спричинила лібералізацію у формі реабілітації «соціалістичного патріотизму, котрий на попередньому етапі піддавався критиці як «великоболгарський шовінізм», що призвело, у підсумку, до справжньої зміни парадигми. Паралельно цим диплом історика, як універсальне кваліфікаційне свідоцтво глибокого засвоєння ідеологічних засад марксизму-ленінізму, перетворився для партійних кадрів та державних функціонерів на своєрідну передумову успішної кар'єри. Дипломовані історики й історики з науковим ступенем десятками перетворювалися з викладачів та науковців на працівників Центрального Комітету, галузевих міністерств і навіть на членів Політбюро і кабінету міністрів. Надалі вони вже у своїй новій ролі почали визначати кадрову політику і пріоритети діяльності істориків різноманітних наукових інститутів, університетів, партійних шкіл і сфери шкільної освіти в цілому. Тож тісний інституційний і персональний взаємозв'язок історичної науки із державною та партійною номенклатурою не є результатом демократичного повороту на межі 90-х рр., а є скоріше спадщиною ідеологічної «відлиги» 50-х років²¹. Водночас, можна констатувати, що зазначені феномени не були характерними лише для комуністичної та посткомуністичної Болгарії. Аналогічну ситуацію можна було спостерігати й у сусідніх Албанії, Румунії або у державах колишньої Югославії, так само як і у Греції, Туреччині, на теренах усієї Центрально-Східної Європи включно з пострадянськими країнами Балтії та регіоном СНД.

Взаємовпливи ідеології та історіографії, політики та історичної науки на теренах тієї частини Європи, що перебувала у зоні радянського

домінування за часів «холодної війни» були у період 1976–1982 предметом масштабних дослідницьких проектів, підтриманих Фондом «Фольксвагена» на базі семінару Східноєвропейської історії Кельнського університету. У реалізації цього проекту взяли участь близько 30 західнонімецьких, швейцарських та австрійських істориків, зайнятих східноєвропейською проблематикою. На жаль, матеріали проведеного у 1977р. в рамках даного проекту великого симпозіуму так і не були опубліковані достатнім накладом (було виготовлено лише декілька десятків екземплярів)²². Не були ці матеріали поширені й у формі окремих публікацій або у вигляді підсумкової доповіді. Тим не менш наявний консолідований матеріал дозволяє сформулювати уявлення про кінцевий продукт реалізації зазначеного проекту та його загальну конфігурацію²³. Ініціатором і керівником проекту «Взаємозв'язок історіографії і політики у Східній Європі» був кельнський історик Гюнтер Штюкль (1916–1998). Цей австрійський протестант вивчав славистику та історію у Кенігсберзі, а у 1938 у Бреслау захистив дисертацію щодо німецько-слов'янських прикордонних стосунків у 16-му ст.²⁴. Цікаво, що габілітаційна докторська дисертація вченого (1953) була присвячена історії козацтва (*Stökl, Günther. Die Entstehung des Kosakentums. — München, 1953.*) Після габілітації вчений переїхав з Відня до Кельна, де очолив кафедру Східноєвропейської історії у місцевому університеті²⁵. Поява у 2009 р. доопрацьованого видання праці Г. Штюкля «Російська історія. Від початків до сучасності» (1962) зробила автора широко відомим далеко за межами його безпосередньої сфери наукової спеціалізації²⁶. Водночас Г. Штюкль продовжував інтенсивно працювати як менеджер наукових проектів та політичний консультант. Протягом 1966–1991 рр. вчений виконував обов'язки відповідального редактора фахового видання «Щорічники східноєвропейської історії» (*«Jahrbücher für osteuropäische Geschichte»*), залишався членом правління *Федерального інституту досліджень марксизму-ленізму / Інституту радянології* (згодом *Федерального інституту міжнародних та східних наукових досліджень* (Bundesinstituts für internationale und Ostwissenschaftliche Studien — BIOst) у Кельні, а також у складі керівних органів Німецького товариства дослідження проблем Східної Європи у Берліні. У 1980 р. Г. Штюкль заснував також *Спілку істориків Східної Європи* (Verband der Osteuropahistoriker — e. V. VON). Залишаючись дослідником давньої історії Росії і Московської держави, вчений серйозно осмислював і складну історію формування свого наукового напрямку на німецькомовних теренах та, відповідно, торкався проблем взаємозв'язку східноєвропейських досліджень і східноєвропейського напрямку практичної німецької політики відповідних етапів²⁷.

Зацікавленість проблематикою переплетення політики та історіографії була для вченого органічно притаманною. Безпосередньо цими питан-

нями у ВІОst займався під його керівництвом відомий політолог К. Марко, який окрім іншого спеціально досліджував наукову політику КПРС і, зокрема, радянську практику управління історичною наукою²⁸. Характерно, що у процесі своєї реалізації протягом періоду 1976–1982 рр. попередній універсальний і системний проект Г. Штьокля отримав цілеорієнтоване регіональне і тематичне спрямування. Зрештою сформувалися три основні регіональні напрями досліджень: Південно-Східна Європа, Центрально-Східна Європа і СРСР/Росія. Активність на першому напрямі знайшла втілення у низці доповідей по окремим країнам (Болгарія, Румунія, Угорщина, Югославія, Албанія). Якщо говорити про другий напрям, то можна констатувати появу двох доповідей про Чехословаччину і жодної про Польщу. На третьому напрямі обидві доповіді про СРСР торкалися виключно історіографії неросійських націй та етносів. Ці пробіли лише частково компенсувалися матеріалами Вісзеєрівського симпозиуму (1976), які однак виявилися доступними лише для обмеженого кола користувачів. Три матеріали, підготовлені в процесі реалізації проекту Г. Штьокля, лягли в основу серйозних монографій²⁹. Два інших матеріали були підготовлені але не опубліковані. Однак більшість звітів про дослідження побачили світ у згаданому виданні Г. Штьокля «*Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*» а також щорічнику Мюнхенського Південно-Східного інституту «*Südost-Forschungen*». Тож, можна констатувати, що домінування етноцентристських поглядів у царині історичної науки на європейських просторах від Тирани до Талліна уперше констатувалося не з 1989/91 рр., а суттєво раніше, ще з 1960-х рр. Те ж саме можна сказати і про практику рекрутування еліт, що мало змінилася після краху режимів. Ці процеси уважно відслідковувалися і детально аналізувалися європейськими науковими центрами.

Можна зробити висновок, що динамічні процеси у спільному просторі історії і політики давно є об'єктом фахової уваги з боку серйозних акторів європейської історії. Для нас цей досвід цікавий перш за все з точки зору організації адекватного історичного самостереження. Українська «широка громадськість» знає про навколишній світ досить чимало, але при цьому примудряється про самих себе не знати практично нічого.

Українська демократизація і гуманістичний євростандарт

Рациональність європейського мислення, як мислення у першу чергу системного, залишається недосяжною лінією горизонту у просторі практики українського державотворення. Відсахнувшись від проблемної логіки соціально-економічних формацій і поринувши у звабливу свободу нової розкутості мислення, ми, мабуть, зарано зреклися попередніх навичок тлумачення динаміки «структур», обмежених у часі і просторі.

Здобувши спокусливе відчуття планетарної цілісності в рамках нового глобалізаційного мислення й побачивши «планету як ціле», ми так і не спромоглися як слід роздивитися «Україну як ціле». В умовах запусненої регіоналізації «картина України» розсипається неначе розбите дзеркало. Це є не стільки наслідком посилення регіонів, скільки підсумком дезінтеграції «Центру». Досить наївно розраховувати, що усі економічні, соціальні та моральні проблеми українства будуть вирішені в разі їх перекладення на плечі місцевих органів влади. Чи відбудеться реальне оздоровлення морального клімату у суспільстві після остаточної передачі всієї повноти влади від центрального боярства сучасним місцевим князькам? Сподівання на це видаються такою ж наївністю, як і розрахунок на миттєве оздоровлення ситуації після миттєвого перенесення центру прийняття стратегічних рішень до Брюсселя, Вашингтона або Москви. У цьому сенсі сучасна запекла суперечка політичних олімпійців з приводу калорійності російського бублика і плюралістичних дірок європейського сиру має досить скромну гносеологічну перспективу. Адже парадоксальне українське сполучення неперевершеного суспільного авторитету церков із одночасним лідерством у світових кримінально-корупційних рейтингах давно є реальним показником дієвості Божих заповідей на українських теренах, тихо поділених між сучасними економічними партизанами і підпільниками.

Самовіддано апелюючи до епістемологічних глибин грецької демократії, не варто забувати, що, як зауважував Анрі Валлон, «рабство було санкціоновано у греків самим фактом свого існування, законом і суспільною думкою». Ця ідея червоною ниткою проходила через усі сталінські підручники з історії стародавнього світу (і це, між іншим, прадавня європейська традиція). Мудрий Аристотель, приміром, взагалі виключав рабів з будь-якого *суспільства* «як нездатних до щастя і до життя, влаштованого згідно із власним баченням майбутнього». Від раба вимагалися таланти і вправність у виконанні обов'язків. Потрібно було також, щоб він був вірним і мовчазним. Що стосується гідності у власному сенсі цього слова, то для раба вона заперечувалася в принципі³⁰.

Моральний занепад у центрі і на місцях — це плід застарілого рабства духу «спільноти вільновідпущеників», закомутованої у систему рабської взаємозалежності авторитарно-кланових соціальних мереж, що ховаються під оболонкою примарної солідарності. Корупційне заручництво закритих акціонерних товариств української політики залишається, на жаль, найбільш поширеним регулятором її системних зв'язків навіть в умовах радикалізації націоналізму.

Як слушно застерігав у вступі до своєї ґрунтовної «Політичної теорії» Ю. Габермас, суто націоналістична концепція народу (*des «Volkes»*) не

лише не відповідає вимогам культурної та світоглядної гетерогенності населення, а також індивідуалізові конституції правової держави. Така модель міфологізації народу взагалі суперечить комплексному характеру структури функціонально диференційованого суспільства³¹. На маргінезі демократичної Європи (навіть під час виборів до супердемократичного Європарламенту) ми можемо спостерігати безліч прикладів ігнорування сакраментальної вимоги статті 3 Статуту РЄ щодо зобов'язання «визнати принципи верховенства права та здійснення прав і основних свобод людини всіма особами, що знаходяться під його юрисдикцією»³².

Тривалий процес *унезалежнення* державного апарату від основної маси все більш економічного і соціально залежних громадян незалежної України суттєво поглибив онтологічну і гносеологічну кризу гуманітаристики внаслідок розриву з реальним життєвим світом людей. Складне мереживо закритих міжнародних зв'язків численних державних інституцій, різного роду «високих трибун» і «столів переговорів», широчезне віяло різноманітних гучних заходів та масштабних акцій вже давно перестало цікавити звичайного громадянина. Цього громадянина хвилює лише практичний результат — можливість повної реалізації його невід'ємних людських прав як в Україні, так і за її межами.

Виявившись безсилою перед політичним егоїзмом українських кланів та політично корисливою сліпотою авторитетних європейських інституцій, українська євроінтеграційна модель роками рятувалася за склом рукотворної бюрократичної колби. Тому, мабуть, і не змогла вона віднайти спосіб для свого реального, а не лише суто вербального втілення. Гомункулу української політичної нації так і не вдалося опанувати власний час, тобто у повній мірі скористатися унікальним історичним шансом вільного і мирного вибору нової моделі колективного життя, не вдалося задіяти величезний творчий потенціал європейської матриці тлумачення ключових понять історії та права, філософії людини і соціальної теорії. Попри абсолютну зовнішньополітичну солідарність із об'єднаною Європою, Україні за своїми внутрішніми параметрами й досі не вдається наблизитись до омріяних європейських стандартів. Більше того, відбувається очевидний занепад матеріальних засад соціального співжиття і регрес базових показників добробуту й соціальної захищеності значних верств українського населення. Як наслідок, посилюються міграційні настрої (особливо серед молоді), оскільки стає усе менше аргументів на користь того, що «Україна — це Європа!».

Розмірковуючи над герменевтичним потенціалом комплексного історичного мислення, видатний теоретик історії Райнгард Козеллек наголошував на самостійній ролі історичної науки як «підвиду осмислення сенсу буття» на зразок теології, юриспруденції або поезії. В рамках

подібного тлумачення динамічної суті історичної свідомості «людина з її потягом до осмислення не може обійтися без трансформації досвіду історії у смисл буття, герменевтичного опрацювання набутків досвіду, без якого неможливе її подальше існування»³³. Українцям бракує навичок якісного опрацювання історичного досвіду й, зокрема, досвіду переосмислення сенсу політичного буття єдиної нації. Когорти політичних орендарів послідовно змінювали одна одну, вдало уникаючи будь-якої політичної відповідальності. Зі зламом попереднього досвіду так і не відбувалася зміна методів, не здійснювався перехід до самостійного переосмислення історичного досвіду національної спільноти як солідарності нового типу. Попередній досвід, як такий, що зобов'язує до раціональної поведінки, як такий, що актуалізує проблему історичної відповідальності, заподадливо витирався зі скрижалей суспільної пам'яті, котра давно нагадує стару шкільну дошку, що легко кориться будь-якій новій мокрій ганчірці. Для характеристики українського варіанту поєднання політичної теорії і політичної практики більше пасує поняття «темпоралізація утопії».

Реймон Арон у відомій праці «Опій інтелектуалів» наголошував, що «усі політичні режими пропонують шанси тим, хто має талант маніпулювати словами та ідеями». Як влучно зауважив філософ, більше не військовий командир, сильний своєю сміливістю чи багатством, захоплює трон. Це робить оратор, який зумів переконати юрбу, виборців чи конгреси. Доктринер, який виробив певну систему думки. Клерки й освічені люди ніколи не відмовлялися узаконювати владу. У сезони збору політичного врожаю (тобто під час виборчих кампаній) широким попитом користуються гнучкі «ідейні модулі». Наші політичні провідники ніколи особливо не переобтяжували себе розробкою власних деталізованих доктрин, прагматично зосереджуючись на реальних питаннях повсякденного менеджменту приватизованих партійних структур. За існуючих правил гри завжди можна скористатися готовими ідеологічними матрицями, запозиченими на зовнішніх інтелектуальних ринках. Так, власне, й сформувалася кожна нова каста «полум'яних пропагандистів», що із задоволенням культивувала свою цілковиту залежність від підклимних спонсорів.

Одним із ключових принципів суспільного ладу визнається принцип плюралізму, багатоманітності в політичній, економічній та ідеологічній сферах суспільного життя. Ідеологічний плюралізм передбачає багатоманітність ідеологій, заборону на визнання жодної ідеології державною. Держава покликана гарантувати свободу суспільної діяльності і має орієнтуватися на узгодження принципу етнічної багатоманітності із завданням збереження політичної єдності українського народу. Це перед-

бачає конституційне визнання усіх етносів, що населяють Україну. Достатньо згадати преамбулу Конституції України, де зазначається, що Верховна Рада України приймає Конституцію — Основний Закон України від імені Українського народу — *громадян України всіх національностей*³⁴. Тож, цілком очевидно, що українська конфігурація «етноцентризму» і «антропоцентризму» давно окреслена і зафіксована законодавчо. Однак, внаслідок небезпечного дефіциту правового мислення ця раціональна конфігурація не справляє належного впливу на суспільну свідомість. Коли розбалансованим є стартовий *ціннісно-нормативний комплекс*, то непевними будуть і наступні *нормативні моделі та інститути*.

Для посттоталітарної трансформації української суспільної свідомості подібне зауваження видається принциповим. В умовах надзвичайної поширеності зручного громадянського рабства і політичного холуйства завжди існує величезна спокуса «одержавити» (або й взагалі приватизувати) *суспільний лад* за допомогою необмежених можливостей дисциплінованого *державного ладу*. За роки української незалежності встояти перед цією спокусою не змогла жодна політична сила. Однак найгірше, коли замість *державного ладу* взагалі витворюється система *державного безладу*. Це нищить реальне матеріальне підґрунтя української демократії, заганяє українську свободу у боргову яму, у економічну невизначеність і невідворотно наближає чергову економічну катастрофу української ідеї. Вельми симптоматичним виглядає суто клановий ефект подібної стратегії. Безумовно цікавим є те, що економічний стан передового загону українських патріотів поліпшується всупереч загальносуспільному наближенню до прірви.

Дається взнаки брак історичного досвіду продуктивного соціального діалогу, рабські атавізми українського громадянського суспільства. У цьому сенсі вразливість українського історичного досвіду як переважно досвіду революцій, контрреволюцій та нескінченних «національно-визвольних змагань» стає особливо очевидною. Відчувається гострий дефіцит системно узагальненого і ретельно проаналізованого досвіду ефективного державного будівництва й організації раціональної взаємодії в рамках усієї спільноти. Коли бракує комплексного аналізу сьогодення і такого ж комплексного аналізу минулого, тоді відсутня необхідна база для порівняння. Немає чого порівнювати й на основі чого робити загальні висновки щодо відповідності або невідповідності актуальної національної стратегії. Тому, мабуть, і досі національне майбутнє спрощено інтерпретується кожним на власний розсуд, виключно як майбутнє персональне. Бракує загальнодоступної, системної, багатоаспектної, міждисциплінарної аналітики, котра на виході здатна «підсвітити» і зробити зрозумілими орієнтири суспільного поступу.

- ¹ *Аристотель*. «Политика» / Пер. С.А. Жебелева / Аристотель. Сочинения: В 4-х т. — Т. 4. — М.: Мысль, 1983. — С. 376.
- ² *Данто А.* Аналитическая философия истории / Пер. с англ. А.Л. Никифорова, О.В. Гавришиной. — М.: Идея-Пресс, 2002. — С. 32–33; 30.
- ³ *Берк П.* Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє / Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка; Пер. з англ. — К.: Ніка-Центр, 2004. — С. 8–9.
- ⁴ *Becker H.* Politische Bildung in Europa / Aus Politik und Zeitgeschichte (APuZ 46–47/2012) — [Електронний ресурс]: eurotopics.net | fluter.de | hanisauland.de | apuz | izpb | deutschlandarchiv
- ⁵ Europarat, Schlusserklärung des zweiten Gipfeltreffens des Europarats am 10./11.10.1997 in Straßburg / Bulletin des Presse- und Informationsamts der Bundesregierung. — Nr. 86, 3.11.1997; «Education for Democratic Citizenship» / Council of Europe. Faltblatt zum Europäischen Jahr — 2007.
- ⁶ *Ясь О.* Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX — 80-ті роки XX ст.): Монографія: У 2 ч. / за ред. В.А. Смолія. — К.: НАН України. Ін-т історії України, 2014. — Ч. 1. — С. 354.
- ⁷ *Кант И.* К вечному миру / Кант И. Сочинения: в шести томах (Общ. ред. В.Ф. Асмуса и др.). — М.: Мысль, 1966. — Т. 6. — С. 258, 296.
- ⁸ *Драгоманов М.П.* Старі хартії вільности. — Політична бібліотека, 1915. — С. 33.
- ⁹ *Колесник І.* Українська історіографія: концептуальна історія / За ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. — К.: Фенікс, 2013. — С. 11, 15.
- ¹⁰ *Поппер К.* Логика научного исследования / Пер. с англ.; общ. ред. В.Н. Садовского. — М.: Республика, 2005. — С. 36–37.
- ¹¹ *Віднянський С.В., Мартинов А.Ю.* Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу. — 2-ге вид., доп. і перероб. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — С. 56–57.
- ¹² *Рікер П.* Історія та істина / Пер. з фр. В.Й. Шовкуна. — К.: КМ Academia; Пульсари, 2001. — С. 190.
- ¹³ *Яковенко Н.* Вступ до історії. — К.: Критика, 2007. — С. 129–130.
- ¹⁴ Цит. за: *Тягло А.В., Воропай Т.С.* Критическое мышление: Проблема мирового образования XXI века. — [Електронний ресурс]: <http://www.geocities.com/tyaglo/ct/index.html>
- ¹⁵ *Ludi R.* Globalisierung : Bemerkungen zum Verhältnis von Geschichte und Politik / Traverse : Zeitschrift für Geschichte = Revue d'histoire Band (Jahr): 16 (2009) — Heft 3. — S. 134–144. — [Електронний ресурс]: <http://dx.doi.org/10.5169/seals-99824>
- ¹⁶ Там само. — С. 135.
- ¹⁷ *Troebst S.* Ein vergessener Paradigmenwechsel? Geschichtswissenschaft und Politik im östlichen Europa / Themenportal Europäische Geschichte — www.europa.clio-online.de
- ¹⁸ *Ivanišević, Alojz u. a.* (Hg.), Klio ohne Fesseln? Historiographie im östlichen Europa nach dem Zusammenbruch des Kommunismus, Wien 2002; *Brunnbauer U.* (Hg.), (Re)Writing History. Historiography in Southeast Europe after Socialism. — Münster, 2004; *Antohi S.* in; *Trencsényi B.; Apor P.* (Hgg.), Narratives Unbound. Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe. — Budapest, 2007; *Kopeček M.* (Hg.) Past in the Making. Historical Revisionism in Central Europe after 1989. — Budapest, 2008.
- ¹⁹ *Troebst S.* «Budapest» oder «Batak»? Varietäten südosteuropäischer Erinnerungskulturen. Eine Einführung, in: *Brunnbauer U.; Troebst S.* (Hgg.) Zwischen Nostalgie und

Amnesie: Die Erinnerung an den Kommunismus in Südosteuropa. — Köln, 2007. — S. 15–26. Zum Projekt selbst vgl. Baleva, Martina; Brunnbauer, Ulf (Hgg.): Batak — ein bulgarischer Erinnerungsort. Ausstellung / Batak kato mjasto na pametta. Izložba. — Sofia, 2007.

²⁰ Див: *Hadler F.* Drachen und Drachentöter. Das Problem der nationalgeschichtlichen Fixierung in den Historiographien Ostmitteleuropas nach dem Zweiten Weltkrieg, in: Conrad, Christoph; Conrad, Sebastian (Hgg.), *Die Nation schreiben. Geschichtswissenschaft im internationalen Vergleich.* — Göttingen, 2002. — S. 137–164.

²¹ Див.: *Troebst S.* Geschichtswissenschaft im postkommunistischen Ost(mittel)europa. Zwischen Vergangenheitspolitik und Erinnerungskultur, in: *DeutschlandArchiv* — 42 (2009). — S. 87–95.

²² *Stökl G.* (Hg.), *Die Interdependenz von Geschichte und Politik in Osteuropa seit 1945.* Historiker-Fachtagung der Deutschen Gesellschaft für Osteuropakunde e. V., Berlin, vom 9–11.6.1976 in Bad Wiessee. Protokoll. Hektographiertes Manuskript — Stuttgart, 1977.

²³ Див.: *Stökl G.* Schlussbericht über das Forschungsprojekt «Die Interdependenz von Historiographie und Politik in Osteuropa» (Köln, 6. Januar 1983). In: Themenportal Europäische Geschichte (2009), / — [Електронний ресурс]: <http://www.europa.clio-online.de/2009/Article=369>.

²⁴ Див.: *Stökl G.* Die deutsch-slawische Südostgrenze des Reiches im 16. Jahrhundert. Ein Beitrag zu ihrer Geschichte, dargestellt anhand des südslawischen Reformationsschrifttums. — Breslau, 1940.

²⁵ Більш докладно з творчою біографією дослідника можна познайомитися у низці спеціальних публікацій: *Geyer D.* Osteuropa im Blick. Historiker Günther Stökl gestorben, in: *Frankfurter Allgemeine Zeitung* Nr. 73 vom 27. März 1998. — S. 44; *Lemberg H.* Elegant kritisch. Zum Tod des Osteuropaforschers Günther Stökl, in: *Süddeutsche Zeitung* vom 28/29. März 1998. — S. 17; Die Herausgeber: Günther Stökl 16.1.1916–20.3.1998, in: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 46 (1998). — S. 469; *Leitsch W.* Einige Erinnerungen an Günther Stökl's Dozentenjahre in Wien (1949–1956), in: ebd., S. 470–471; *Nitsche P.* Günther Stökl's Kölner Jahre, in: ebd. — S. 471–473.

²⁶ *Stökl G.* *Russische Geschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart.* — Stuttgart 1962 (6, erw. Aufl. 2009).

²⁷ Див.: *Stökl G.* *Das Bild des Abendlandes in den altrussischen Chroniken.* — Köln, 1965; *Stökl G.* *Der russische Staat in Mittelalter und Früher Neuzeit. Ausgewählte Aufsätze.* — Wiesbaden, 1981; *Stökl G.* *Die kleinen Völker und die Geschichte,* in: *Historische Zeitschrift* 212 (1971). — S. 19–40; *Stökl G.* *Osteuropa — Geschichte und Politik,* in: 29. Jahresfeier am 23. Mai 1979 (Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften. Geisteswissenschaften. Vorträge G 238). — Opladen, 1979. — S. 13–29; *Stökl G.* *Zum Selbstverständnis des Faches Osteuropäische Geschichte,* in: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 32 (1984). — S. 481–487; *Stökl G.* *Das Studium der Geschichte Osteuropas von den Anfängen bis 1933,* in: *Oberländer E.* (Hg.) *Geschichte Osteuropas. Zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945–1990.* — Stuttgart, 1992. — S. 3–11; *Stökl G.* *Osteuropa und die Deutschen. Geschichte und Gegenwart einer spannungsreichen Nachbarschaft,* 3. Aufl. — Stuttgart, 1982 (2. Aufl. München 1970; 1. Aufl. Oldenburg 1967).

²⁸ *Marko K.* Sowjethistoriker zwischen Ideologie und Wissenschaft. Aspekte der sowjet-russischen Wissenschaftspolitik seit Stalins Tod, 1953–1963. — Köln, 1964; *Marko K.* Streit in der sowjetischen Geschichtswissenschaft. Notiz zur ideologischen Gegenwartssituation in der Sowjetunion (Berichte des Bundesinstituts für Ostwissenschaftliche und Internationale Studien, 23-1972). — Köln, 1972; *Marko K.* Zusammenfassung, in: *Stökl G.* (Hg.), *Die Interdependenz von Geschichte und Politik in Osteuropa seit 1945 / Historiker-Fachtagung der*

Deutschen Gesellschaft für Osteuropakunde e. V., Berlin, vom 9–11.6.1976 in Bad Wiessee. Protokoll. Hektographiertes Manuskript, Stuttgart 1977. — S. 214–228.

²⁹ *Fischer H.* Politik und Geschichtswissenschaft in Ungarn. Die ungarische Geschichte von 1918 bis zur Gegenwart in der Historiographie seit 1956. — München, 1982; *Ludwig M.* Tendenzen und Erträge der modernen polnischen Spätmittelalterforschung unter besonderer Berücksichtigung der Stadtgeschichte. — Berlin, 1983; *Troebst S.* Die bulgarisch-jugoslawische Kontroverse um Makedonien 1967–1982. — München, 1983.

³⁰ *Валлон А.* История рабства в античном мире / Отв. ред. О.Ю. Иванова. — Смоленск: Русич, 2005. — С. 267; 272.

³¹ *Habermas J.* Politische Theorie [Philosophische Texte. Studienausgabe in fünf Bänden, Band 4]. — Frankfurt am Maine : Suhrkamp Verlag, 2009. — S. 11.

³² Статут Ради Європи (Лондон, 5 травня 1949 року). [Офіційний переклад] // Збірка договорів Ради Європи. Українська версія. — К.: Парламентське видавництво, 2000. — С. 13.

³³ Там само. — С. 120.

³⁴ Там само. — С. 109–111.

Статья посвящена актуальным практическим и методологическим проблемам взаимосвязи истории и политики в контексте осмысления базовых коммуникативных оснований профессионального историописания. Оцениваются перспективы усиления социальной ответственности исторической науки. Анализируется европейский опыт формирования «демократической компетенции» граждан и возможности влияния исторической науки на развитие политической культуры.

Ключевые слова: история, политика, демократическая компетентность, политическая культура.

The article deals with topical practical and methodological problems of interacting history and politics with a purpose to understand communicative basis of professional historiography, to realize the perspectives of enhancing social responsibility of historical science and to study European experience in shaping «democratic competence». The possibility of historical science to influence the development of political culture is also analysed here.

Keywords: history, politics, democratic competence, political culture.

Сергій Троян

ОРІЄНТАЛІЗМ І ПОСТКОЛОНІАЛЬНИЙ ДИСКУРС У КОНТЕКСТІ «ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОГО ВИКЛИКУ»

У статті проаналізовано основні положення орієнталізму і постколоніалізму. Розкрито головні риси постколоніальної теорії та її особливості. Засновником постколоніальних студій був американський інтелектуал Едвард Саїд. Основні положення теорії відображені в книзі «Орієнталізм». Поняття «орієнталізм» він вважає світоглядом, способом мислення, системою поглядів європейців на світ і суспільства, які раніше перебували у сфері колоніального впливу європейських держав-метрополій. Теорія постколоніальних студій знайшла розвиток у книзі Е. Саїда «Культура й імперіалізм». На Заході вона асоціюється насамперед з сучасними підходами до аналізу проблем расизму й заморських завоювань. Постколоніальні студії становлять науковий інтерес також і з точки зору загального дослідницького підходу в межах постмодернізму.

Ключові слова: *постмодернізм, орієнталізм, постколоніалізм, дискурс, Е. Саїд.*

Звернення до минулого — одна з найпоширеніших стратегій інтерпретації теперішнього
(Саїд Е. *Культура й імперіалізм* /
Пер. з англ. — К.: Критика, 2007. — С. 37)

«Постмодерністський виклик» почав формуватися на Заході з 60-х років ХХ сторіччя — «століття екстремізму» і «карнавалу революцій». Він призвів до виникнення «нової філософії історії» («нарративістської філософії історії»), сприяв повороту в бік антропологізації історії та започаткуванню ери «постструктуралізму» і нарративізму, дав поштовх зростанню інтересу до антропологічних аспектів «нової культурної історії» тощо. Справжнім народженням «нових зірок» у горнилі «постмодерністського виклику» стали праці американського історика Гейдена Вайта «Метаісторія. Історична уява в Європі ХІХ ст.» і французького філософа Поля Рікера «Час і оповідь»¹.

Постмодерністи запровадили кілька засадничих позицій: 1) образ дійсності несе інформацію не про саму цю дійсність, а про її сприйняття в межах конкретного культурно-історичного простору; 2) історичне пізнання насамперед дає знання про стан свідомості того, хто сприймає та

інтерпретує дійсність, а не про саму цю дійсність (на думку голландського теоретика історії Франка Анкерсмита, джерельне свідчення не є підтвердженням того, що в минулому щось справді відбулося — воно вказує не на саме минуле, а лише на його інтерпретації); 3) кількість історій відповідає числу інтерпретаторів дійсності; 4) історичний текст є не стільки відображенням минулого, скільки насамперед представленням індивідуального сконструйованого на основі історичних джерел і власних уявлень образу минулого (знаменита формула Жака Дериди стверджувала: «не існує нічого поза текстом»); 5) праця історика схожа на творчість письменника, без претензій на об'єктивність і науковий статус; 6) історія — це мистецтво або інтелектуальна гра².

Звідси, основною ознакою постмодерну і постмодерністських історичних праць фактично виступає абсолютизація ствердження відносності наших знань про минуле і заперечення пізнавальних шансів істориків. «Проте, — як влучно відзначила Н. Яковенко, — запозичене від постмодернізму сприйняття будь-якого джерела як тексту з власною внутрішньою логікою прислужилося й історикам, підштовхнувши їх до детального вивчення контексту, в якому виникло й функціонувало джерело або історіографічний твір, — його мови, культурних навичок і позиції автора, обставин написання тощо»³. Знаковою рисою постмодернізму стала мода на різні підходи, які вирізняються як міждисциплінарністю, так і незавершеністю сформованості методологічного наукового поля. Мова, зокрема, може йти про «мікроісторію» (класичною з-поміж інших тут можна вважати відому працю історико-антропологічного спрямування Роберта Дарнтонна «Велике побойське котів»⁴), гендерні, феміністичні студії, а також постколоніальний дискурс. Постколоніальні студії виступають у якості нового підходу й напрямку в дослідженнях як історії колоніалізму загалом, так й історії колоніального минулого окремих держав, країн і народів. Його виникнення пов'язане насамперед з новаторськими працями американських науковців.

Фундатором постколоніальної теорії був американець Едвард Саїд (1935–2003). Прийнято вважати, що «вибух постколоніальності» відбувся після виходу в світ його книги «Орієнталізм» у 1978 р. Автор розглядає її у тому числі як дослідження, спрямоване «на переосмислення того, що впродовж віків вважалося за безодню, яка відділяє Схід від Заходу»⁵. При цьому Е. Саїд своє головне завдання вбачав у запереченні точки зору, що різниця між Сходом і Заходом означала ворожість, дистанціювання, усталений і незмінний набір протилежних за своєю суттю натур і, відповідно, побудовану на такому баченні антагоністичну систему поглядів.

У загальному значенні поняття «орієнталізм» можна вважати світоглядом, способом мислення, системою поглядів європейців на світ і

суспільства, які раніше перебували у сфері колоніального впливу європейських держав-метрополій. З цього приводу Е. Саїд констатує: «... Сам орієнталізм є продуктом певних політичних сил і дій. Він становить школу інтерпретації, об'єктом якої є власне Схід, його цивілізації, мешканці та географічні простори. Його відкриття — праця незліченних учених, які видавали тексти, перекладали їх, створювали граматики і словники, реконструювали забуті епохи і створювали позитивістське верифіковане знання...»⁶. У зв'язку з цим дуже важлива ще одна думка американського дослідника: «... Від початку свого існування в західній свідомості Схід став словом, яке набувало широкого спектру значень, зв'язків і конотацій і яке не обов'язково відносилось до справжнього Сходу, але швидше до певного категоріального поля, яке оточувало це слово»⁷.

На основі свого аналізу Е. Саїд стверджує, що орієнталізм завжди був зорієнтований на утвердження за допомогою загальнокультурного тиску різниці між європейською і азійською частинами світу⁸. Тобто, його можна розглядати як основоположну політичну доктрину — «орієнталізм є фактом як культурним, так і політичним»⁹, пов'язану з домінуванням над Сходом, оскільки він був слабшим від Заходу, бо його «іншість» перейшла в слабкість. Заслуга Е. Саїда в тому, що він дослідив, як Захід не тільки конструє Схід, але й конструє його саме в якості свого Іншого, що містить усі незахідні, а, отже, негативні характеристики. Репрезентація Сходу ніби складалася з «перевернутих самоіміджів», що визначалися тільки виокремленням «відмінності» та «відсутності» зміни, прогресу, свободи й інших властивих Європі рис. Візерунок Сходу став відповідним дзеркалом, за допомогою якого Європа визначала, виправдовувала і звеличувала себе, водночас стверджуючи своє домінування над Іншим.

Американський інтелектуал небезпідставно вважав такий орієнталізм надзвичайно живучим і в сучасну добу: «Одним з аспектів постмодерністичного світу ери електроніки є зміцнення стереотипів, за допомогою яких пізнається Схід. Телевізія, фільми й інші мас-медіа поширюють інформацію щораз все більше стандартизованої форми. А якщо говорити про Схід, та стандартизація і культурні стереотипи тільки зміцнюють впливи академічної і фантастичної демонології дев'ятнадцятого століття про «таємничий Схід»»¹⁰.

Після публікації книги «Орієнталізм» наукова спільнота одразу визнала Е. Саїда гідним продовжувачем французького постструктуралізму. Його погляди й ідеї отримали назву «постмодерністської філософії», а самого Е. Саїда зарахували до постмодерністів. Однак американський учений відносив себе до «постколоніального» напрямку, який ще

називають «постколоніальними студіями». Цей факт він чітко і однозначно підкреслює в праці «Орієнталізм»: «Особливо мене цікавило поширення постколоніальних інтересів на проблеми, пов'язані з географією»¹¹.

Загалом «постколоніальні студії» трактуються як сукупність взаємозв'язаних концептуальних дискурсів, які усвідомлюються в єдиній мережі критичних проектів і програм, спрямованих на подолання наслідків економічної, політичної, але насамперед культурної та інтелектуальної залежності «незахідного» світу від західних зразків і прототипів. Така дефініція не суперечить генеральній позиції самого американського науковця. «І дійсно, — пише він, — одним з найцікавіших фактів у постколоніальних дослідженнях було нове прочитання канонічних творів культури не з метою їх приниження чи злісного критиканства, а з метою актуального вивчення деяких із їх положень і засад поза нав'язаними їм офіційними рамками якоїсь версії бінарної діалектики пан-слуга»¹². Використовуючи розроблену Ж. Дерріда техніку реконструкції тексту, Е. Саїд показав, яким чином численні праці західних авторів — географів, політиків, істориків, літераторів, лінгвістів, етнографів — репрезентували Схід у довільній і дуже часто принизливій формі¹³.

Пізніше Е. Саїд у праці «Культура й імперіалізм»¹⁴ розкрив історію співучасті культури в справі імперських заокеанських завоювань. З точки зору вагомості дослідження сам автор вказує, що «два чинники — загальносвітова модель імперської культури й історичний досвід опору імперії — роблять цю книжку окремим дослідженням»¹⁵. В анотації до неї вповні резонно відзначено, що підкорення і винищення тубільного населення здійснювали не тільки армії — ці акти готувалися заздалегідь у дискурсі й уяві, адже їхня брутальність вимагала потужного виправдального імпульсу. Опір на периферії та опозиція в метрополії, незалежність і визволення, відправлення у дикі землі та «подорож у», насилля і контрнасилля, тубілець і влада спостерігача, наратив і присвоєння географії — ці та інші теми сплітаються в ході «контрапунктного аналізу» Едварда Саїда¹⁶.

Концептуальна ідея американського дослідника ґрунтувалася на тезі про те, що майже скрізь у неєвропейському світі прихід білої людини викликав певний опір¹⁷. Уже в XIX сторіччі крім збройного опору в таких несхожих країнах, як Алжир, Ірландія чи Індонезія, майже всюди здійснювалися серйозні спроби культурного опору, спроби боронити національну ідентичність, а в політичній царині — створювалися асоціації та партії, спільною метою яких було самовизначення й національна незалежність. Ніколи імперська зустріч не зіштовхувала активного західного завойовника з бездіяльним чи інертним незахідним тубільцем. Завжди

існувала якась форма активного опору, зрештою, опір здебільшого й перемагав. Кульмінацією відповіді європейському домінуванню став потужний деколонізаційний рух у «третьому світі». Він привів до руйнації великих колоніальних імперій та колоніальної системи загалом у ХХ столітті.

Водночас треба бути свідомими того, що «імперіалізм не закінчився, не перетворився раптом на «минуле» в ту мить, коли деколонізація розпочала демонтаж класичних імперій»¹⁸. Так, Майкл Барретт-Браун у передмові до другого видання 1970 року своєї книжки «Після імперіалізму» (1963) доводить: «Імперіалізм і досі, поза сумнівом, наймогутніший чинник в економічних, політичних та військових стосунках, який означає, що економічно розвинуті країни підпорядковують собі менш економічно розвинуті. Ми все ще можемо з нетерпінням вичікувати на його завершення»¹⁹. Перефразовуючи Е. Саїда і зміщуючи його акценти з власне мас-медійної системи в бік імперіалізму загалом, не можна не зауважити і таке: ця світова система, що формулює й виробляє культуру, економіку та політичну владу разом із їхніми військовими й демографічними коефіцієнтами, має інституціоналізовану тенденцію виробляти «неозорі» транснаціональні образи, які тепер переорієнтовують міжнародний соціальний дискурс і процес²⁰.

Відповідно, в нових реаліях деколонізації й очікування на остаточне завершення доби колоніалізму/імперіалізму виникла потреба в осмисленні наслідків колоніального правління, тобто в постколоніальних студіях. Як ідейна течія, постколоніалізм займається вивченням ідентичності, культури та літератури — у сенсі культурного конфлікту між колишніми або нинішніми колоніями та країнами-колонізаторами. Загалом постколоніальна теорія розглядає культурні аспекти, які утворилися внаслідок європейської колонізації. Ера колонізації спричинила специфічне самовизначення як колонізаторів, так і колонізованих. Заслуговує на особливу увагу теза Е. Саїда: «Імперіалізм — це не тільки стосунки домінування, а й відданість особливій ідеології експансії»²¹. Колонізатори створили власний імідж просвічених і правих (серед американських авторів вживається термін «критична білість» — англ. *critical whiteness*). З іншого боку, у колонізованих розвивається колоніальна ментальність і згодом культурне низькопоклонство по відношенню до культури країни-завойовника, яка нав'язує колонізованому свою месіанську культуроносну функцію.

Поряд з цим треба звернути увагу на той важливий факт, що Е. Саїд проаналізував насамперед британський, французький, американський імперські досвіди як такі, що були винятково послідовними і мали особливу культурну центральність²². Американський автор виходив з того, що

загалом імперський гатунок Англії вищий, величніший та імпозантніший від інших. Але в імперській жазі всіх трьох метрополій (Британської, Французької, Американської) наратив завжди займав помітне місце і продовжує відігравати суттєву роль. Це підтверджує тезу, згідно з якою сила імперської системи країни, як правило, втілюється і в її потужній художній літературі. Тому не дивно, що саме відзначені вище колоніальні держави створили безперервну традицію романописання, якій немає аналогів у світі. Проте не забуваймо, що, як зауважив англійський історик Джордж Тревельян, «історія — це в першу чергу література й без талановитого стилю вона ніщо»²³. У цих трьох культурах ідея заморського панування — виходу поза прилеглі території в дуже віддалені землі — має привілейований статус. Вона прямо пов'язана з прозовими, географічними, мистецькими проєкціями уяви, а завдяки реальній експансії, управлінню, інвестиціям і зобов'язанням її присутність стає постійною. В імперській культурі є щось систематичне, і з найбільшою очевидністю ця ідея проявилася насамперед у Британській, Французькій і Американській імперіях.

Загалом теорія постколоніальних студій у західному світі асоціюється насамперед із сучасними підходами до аналізу проблем расизму й заморських завоювань. На наш погляд, постколоніальні студії становлять науковий інтерес і з точки зору загального дослідницького підходу. Звідси, ґрунтуючись на запропонованих Е. Саїдом у книзі «Культура й імперіалізм», а потім і його послідовниками (Гаятрі Чакраворті Співак, Гомі Бгабга, Еме Сезер, Міке Баль)²⁴ підходах, можна дати поліваріантне визначення постколоніалізму.

Постколоніалізм у широкому контексті — студії з вивчення історичного минулого, господарства, соціального зрізу, культури країн і народів періоду колоніальної залежності (на Заході це часто трактується як сучасний підхід до аналізу проблем расизму й заморських завоювань).

Постколоніалізм у вузькому розумінні — методологічний напрям або підхід, спрямований на дослідження колишніх колоніальних країн і народів і їх зв'язків з метрополіями, як правило і насамперед у контексті культурному, шляхом прочитання й інтерпретації відповідних літературних творів. Так, зокрема, «поняття «ідентичності» стало характерною ознакою й імперіалістичних культур, і тих культур, які намагалися опиратися європейським вторгненням». На думку Е. Саїда, «боротьба точиться між прибічниками унітарної ідентичності й тими, хто розглядає ідентичність як комплекс, який не можна зредувати й уніфікувати. Ця опозиція передбачає дві різні перспективи, дві історіографії: одну — лінійну й категоризовану, другу — контрапунктну і здебільшого кочову». Він наполягає на тому, що «тільки друга перспектива вповні чутлива до

реальності історичного досвіду. Почасти завдяки імперії всі культури переплелися, жодна не є ізольованою і чистою, всі гібридні, неоднорідні, надзвичайно диференційовані й немонолітні»²⁵.

Постколоніалізм у специфічному або вирізняючому контексті — техніка літературного аналізу творів представників колишніх колоній, прибічники якої також вважають її соціальною теорією. «Мій метод полягає в максимальному зосередженні на конкретних творах, у прочитанні їх насамперед як шедеврів креативної й інтерпретаційної уяви, а далі — демонстрація того, що вони є частиною стосунків між культурою й імперією»²⁶, — писав Е. Саїд.

Постколоніалізм у теоретичному контексті — теорія, яка розглядає культурні аспекти, що утворилися внаслідок європейської колонізації і зберігають свою актуальність у сучасних реаліях. Водночас Е. Саїд уповні резонно свідомий того, що «жодна теорія не здатна пояснити або висвітлити зв'язки між текстами й суспільствами. Однак читання і писання текстів ніколи не буває нейтральною діяльністю: у ній заховані інтереси, влада, пристрасті, задоволення, хай би яким естетичним або розважальним видавався твір»²⁷.

Постколоніалізм у дихотомічному контексті — це культурне протистояння на зрізі аналізу відносин «метрополія — колонія». Імперські режими, з точки зору постколоніальної теорії, намагаються утвердитися всіма доступними способами. Культура — один із них. «Культурні явища (мистецькі твори, культурні установи, процеси в культурному житті суспільства), — писав М. Павлишин, — можна вважати колоніальними, якщо вони сприяють утвердженню чи розвитку імперської влади: позбавляючи престижу, звужують поле активності, обмежують видимість, а то й нищать те, що є місцевим, автохтонним, словом — колоніальним, натомість підкреслюючи гідність, світову масштабність, сучасність, необхідність і природність столичного»²⁸. Деконструкцією цього колоніального дискурсу і виступає постколоніальний підхід, який створює відповідний контрдискурс.

Постколоніалізм у контексті дискурсу/контрдискурсу (сукупність висловлювань і текстів, які певним чином узгоджені між собою і діють як спільна сила) висвітлює суперечності, двозначності, властиві літературним текстам, автори яких намагаються звільнитися від колоніальної залежності. Він є противагою колоніальному дискурсу, що допомагає усвідомити, як гегемонія відображається в літературі, а також не збігається з антиколоніальним дискурсом, що доводить, як різні естетичні стратегії руйнують цю гегемонію.

Постколоніалізм у контексті тріади «колоніалізм — антиколоніалізм — постколоніалізм» — це один із видів протистояння колоніалізму в

культурі. Йдеться про два види протистояння колоніалізму в культурі — антиколоніальний та постколоніальний. Антиколоніальним вважають звичайний опір колоніалізму (спроби переосмислити колоніальні цінності, щоб на місце імперських міфів поставити справжні ідеї національного визволення). Поняття постколоніального формується під «впливом постструктуралізму й постмодернізму, де префікс пост- не виключає паралельного існування в часі й виражає не так заперечення, як діалектичне зняття модернізму й структуралізму»²⁹.

Постколоніалізм в історичному контексті — часовий маркер, який позначає період і/або процес деколонізації; дискурс (у тому числі й культурний), який супроводжує цей процес. У цьому сенсі важлива думка Е. Саїда, що «культура й належні їй естетичні форми походять з історичного досвіду»³⁰. Постколоніальне, відмежовуючись від колоніального, одночасно вбирає в себе його історичний досвід, а той співіснує з ним в одному часі, місці та навіть одному культурному явищі. Центральною рисою постколоніального аналізу виступає виявлення (згідно з описом постмодернізму Фредріка Джеймсона) нових стосунків із минулим на основі стилізації і ностальгії, еkleктичної безладності культурного артефакту, переорганізації простору, феноменальної здатності сучасної імперської/постколоніальної культури до інкорпорації й утвердження нових зразків домінування. Постколоніальна дослідницька перспектива веде до створення двох історіографій — лінійної, категоризованої і контрапунктної, «кочової», які не є ізольованими і чистими, а переплелися між собою у розрізі постмодерністського дискурсу зі всіма його різноплановими аспектами.

¹ Рикёр П. Время и рассказ / П. Рикёр. Т. 1. — СПб., 1999; Т. 2. — М., 2000; Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века / Х. Уайт. — Екатеринбург, 2002.

² Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: Посібник / Л. Зашкільняк. — Львів, 2007. — С. 53–54; Поморський Я. Між наукою і мистецтвом: історія на зламі тисячоліть / Ян Поморський // Україна модерна. — К.–Львів, 2005. — Ч. 9. — С. 34.

³ Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. — К., 2007. — С. 225.

⁴ Дарнтон Р. Великое кошачье побоище и другие эпизоды из истории французской культуры / Р. Дарнтон. — М., 2002.

⁵ Said E.W. Orientalism / Edward W. Said [Przekład Monika Wyrwas-Wiśniewska]. — Poznań, 2005. — S. 481.

⁶ Ibid. — S. 286.

⁷ Ibid. — S. 287.

⁸ Ibid. — S. 288.

⁹ Ibid. — S. 44.

¹⁰ Ibid. — S. 62.

¹¹ Ibid. — S. 481.

¹² Ibid.

¹³ *Никитин М.Д.* «Ориентализм» Э. Саида, теория колониального дискурса и взаимодействие Востока и Запада: к выработке нового понимания проблемы / М.Д. Никитин. — С. 5 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.sgu.ru/files/nodes/9877/14.pdf

¹⁴ *Саїд Е.* Культура й імперіалізм / Е. Саїд [Пер. з англ. В. Шовкун]. — К.: Критика, 2007. — 608 с.

¹⁵ Там само. — С. 12.

¹⁶ Там само. — С. 3.

¹⁷ Там само. — С. 11.

¹⁸ Там само. — С. 393.

¹⁹ *Barratt-Brown M.* After Imperialism / Michael Barratt-Brown. — New York: Humanities, 1970. — P. VIII.

²⁰ *Саїд Е.* Культура й імперіалізм / Е. Саїд [Пер. з англ.]. — К.: Критика, 2007. — С. 431.

²¹ Там само. — С. 267.

²² Там само. — С. 26–27.

²³ *Дюпон-Мельниченко Ж.* Французька історіографія ХХ століття / Ж. Дюпон-Мельниченко, В. Ададунов. — Львів, 2001. — С. 4.

²⁴ Див. в українському перекладі, наприклад: *Співак Г.Ч.* В інших світах. Есеї з питань культурної політики / Г.Ч. Співак [З англ. пер. Р. Ткачук, І. Супрунець, А. Кулаков]. — К.: Вид. дім «Всесвіт», 2006. — 480 с.

²⁵ *Саїд Е.* Культура й імперіалізм / Е. Саїд [Пер. з англ.]. — К.: Критика, 2007. — С. 30–31.

²⁶ Там само. — С. 26.

²⁷ Там само. — С. 442.

²⁸ *Павлишин М.* Що перетворюється в «Рекреація» Ю. Андруховича / М. Павлишин // Канон та іконостас. — К.: Час, 1997. — С. 246.

²⁹ *Павлишин М.* Постколоніальна критика і теорія / М. Павлишин // Слово, знак, дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. Марії Зубрицької. 2-е вид., доповнене. — Львів: Літопис, 2001. — С. 705.

³⁰ *Саїд Е.* Культура й імперіалізм / Е. Саїд [Пер. з англ.]. — К.: Критика, 2007. — С. 27.

В статье проанализированы основные положения ориентализма и постколониализма. Раскрыты главные черты постколониальной теории и ее особенности. Основателем постколониальных исследований был американский интеллектуал Эдвард Саид. Основные положения теории нашли отражение в книге «Ориентализм». Понятие «ориентализм» он считает мировоззрением, образом, системой взглядов европейцев на мир и общества, которые ранее находились в сфере колониального влияния европейских государств-метрополий.

Теория постколониальных исследований нашла развитие в книге Э. Саида «Культура и империализм». На Западе она ассоциируется, прежде всего, с современными подходами к анализу проблем расизма и заморских завоеваний. Постколониальные исследования представляют научный интерес также и с точки зрения общего исследовательского подхода в пределах постмодернизма.

Ключевые слова: постмодернизм, ориентализм, постколониализм, дискурс, Э. Саид.

The substantive provisions of orientalism and post-colonialism are analysed in the article. The main lines of post-colonial theory and her feature are exposed. The founder of postcolonial theory was American Edward Said. Its main provisions are reflected in the book «Orientalism». The concept of «Orientalism» he says European worldview, a way of thinking and belief systems of the world and societies, who have been in the field of European colonial influence of the metropolis. The theory of postcolonial studies is elaborated in the book E. Said «Culture and Imperialism». In the West, it is primarily associated with modern approaches to the analysis of the problems of racism and overseas conquests. Postcolonial studies are of scientific interest and also in terms of overall research approach within postmodernism.

Keywords: postmodernism, orientalism, post-colonialism, Edward Wadie Said.

*Наталія Залеток,
Оксана Черевко*

СУФРАЖИСТСЬКА КАМΠΑНІЯ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ (1860-ті — 1928 рр.): ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Проаналізовано основні наукові праці західних, радянських та пострадянських дослідників з історії жінок на шляху до гендерного рівноправ'я крізь призму суфражистського руху у Великій Британії.

***Ключові слова:** історіографія, жінка, гендерне рівноправ'я, суфражизм, «перша хвиля» фемінізму, війна.*

На сьогодні рівність між жінками й чоловіками є одним з основоположних пунктів законодавства і політики країн постіндустріального світу. Європейське жіноцтво пройшло складний шлях у боротьбі за власну емансипацію. На початку ХХІ ст. у цій царині вдалося досягти значних успіхів, однак створення відповідної атмосфери у суспільстві та державі, в якій жінки здобули б право всебічно та справедливо бути представленими у владі і, на рівних засадах, розділяли б її з чоловіками, залишається головною метою боротьби, яка триває до цього часу.

Наразі світову першість у забезпеченні рівноправного становища чоловіків та жінок мають Скандинавські країни, але колискою фемінізму як руху жінок за рівноправ'я на європейському континенті є Велика Британія. Дослідження особливостей розвитку феміністського руху у цій країні та його впливу на статус жінки у суспільстві мають важливе значення для історичної науки. Період з 1860-х рр. по 1928 р. був основоположним у процесі входження жінок до суспільно-політичної сфери життєдіяльності британського суспільства — як де-факто, так і де-юре.

Попри те, що процес емансипації жінки розпочався в Англії майже півтора століття тому, а сама країна здавна вважається «батьківщиною демократії», на сьогоднішній день у британському суспільстві існує ще достатня кількість проблем, пов'язаних із забезпеченням гендерного рівноправ'я. Сам же процес боротьби жінок за розширення своїх прав та можливостей їх реалізації проходив у декілька етапів і супроводжувався значними труднощами.

Протягом останньої третини ХХ ст. і до початку ХХІ ст., теми, пов'язані з феміністськими рухами та становищем жінки, стали одними з центральних у дослідженнях західних істориків. Натомість, у радянській історіографії зустрічаються лише поодинокі згадки про жіночий рух як одну з проблем суспільно-політичного життя Великої Британії.

Праці російських та білоруських дослідників з вказаної проблематики почали з'являтися лише з кінця 90-х рр. XX ст., у той час як в Україні різні аспекти життя англійських жінок в історичній ретроспективі рідко обирались істориками у якості теми для окремого дослідження.

Метою даної статті є спроба об'єктивного і всебічного аналізу доступних історіографічних напрацювань з історії «першої хвилі» фемінізму (суфражистського руху) та становища британських жінок у суспільстві в останній третині XIX — першій третині XX ст.

Враховуючи багатогранність досліджуваної теми, наукові праці, з метою їхнього аналізу, було умовно розподілено на наступні групи: 1) загальні праці з історії жіноцтва; 2) праці, що висвітлюють становище британської жінки у різних сферах життєдіяльності суспільства; 3) дослідження з історії суфражистського та антисуфражистського рухів у Великій Британії, а також участі жінок у політичному житті країни у зазначений період; 4) роботи, присвячені становищу британських жінок у роки Першої світової війни.

До першої групи увійшли дослідження, у яких відображено загальні тенденції у становищі жінки в 1860-х — 1928 рр. Так, в останній третині XIX ст. у країнах Заходу дослідники фіксують істотні зміни, що охопили практично всі сфери життя, і мали значний вплив на формування образу «нової» жінки. Ця тема знайшла відображення у працях відомого англійського історика Е. Гобсбаума¹. На думку дослідника, в період, що охоплює декілька десятиліть перед 1914 р., сталися три найвідчутніші зрушення, що вплинули на появу «нової» жінки: 1) поширення середньої освіти для дівчат; 2) отримання жінками більшої свободи діяльності; 3) у суспільстві на жінок стали звертати більше уваги, розглядаючи їх як особливу групу, що має власні інтереси й прагнення. Е. Гобсбаум зупиняється на таких питаннях як контроль за народжуваністю, статус жінок на ринку праці та їх прилучення до професій, які нещодавно вважались виключно чоловічими, стереотипи у суспільстві щодо непрацюючих жінок, вплив церкви та антиклерикальних рухів на становище жінки.

Серед праць, що дозволяють прослідкувати витоки вказаних явищ, слід назвати роботу британської вченої Л. Абрамс². Досліджуючи широке коло питань, що включають місце жінки у приватному та публічному житті, взаємовідносини з політичними силами та участь у Першій світовій війні, авторка конкретизує масштаби і динаміку змін окремо для кожної з найбільш розвинутих європейських країн впродовж 1789–1918 рр. Американський історик Е.Т. Аллен³ подає детальний історичний аналіз еволюції становища жінок Великої Британії, Франції, Німеччини, Італії та Росії впродовж XX ст.

Пострадянська історіографія вказаного питання представлена працею білоруського історика І.Р. Чикалової⁴. У роботі міститься аналітичний

огляд особливостей залучення жінок та дітей до праці на промислових підприємствах у країнах Західної Європи і США у XIX ст. Дослідниця висвітлює рухи за поліпшення умов праці цих категорій найманих працівників і особливості прийняття перших фабричних законів.

До другої групи увійшли праці авторів, чії дослідження присвячено висвітленню особливостей становища британської жінки у різних сферах життєдіяльності суспільства.

Загальні аспекти цієї проблеми відображені у праці англійського історика і економіста Ф. Томпсона⁵, який, досліджуючи соціальну історію Великої Британії, аналізує економічний уклад, соціальну структуру, види зайнятості, дозвілля, а також сімейні стосунки і цінності, характерні для суспільства вікторіанської доби.

Місце та роль жінок у вікторіанському суспільстві, а також особливості процесу їхньої емансипації проаналізовано британськими дослідницями Р. Гріллс⁶ та В. Клейн⁷.

Російська історіографія питання представлена дисертацією історика С.А. Нестерової⁸. Її робота базується на порівняльному аналізі образів американської та британської жінки в останній третині XIX ст. — на початку XX ст. Дослідниця констатує еволюцію уявлень про жінку у зазначений період. Головним її результатом стало руйнування жорсткої межі між публічною і приватною сферами діяльності і визнання суспільством права жінок на участь у публічному житті.

Російська вчена К.Ш. Єфимова⁹ у своїй дисертації, присвяченій дослідженню становища і соціокультурного статусу жінок середнього прошарку у Великій Британії (1870–1920-х гг.), стверджує, що підвалини для появи «нової» або «сучасної» жінки були закладені представницями середнього прошарку. Вчена акцентує увагу на демографічних процесах, змінах в освітній сфері, на ринку праці та у шлюбно-сімейних відносинах.

Загалом, у добу вікторіанства дім, сім'я та шлюб були центральними поняттями у суспільній свідомості і мали виключне значення для англійців. Особлива роль у шлюбно-сімейному житті належала жінці, яка мала піклуватися про затишок у домі й родині. У той же час, нарівні із сакралізацією сімейного життя, було започатковано протилежний за сутністю процес, який передбачав розмиття жорстких меж між «приватною» і «публічною» сферами життєдіяльності, що не могло не позначитися на становищі «берегині домашнього вогнища».

Австралійська вчена П. Джейлланд¹⁰, дослідивши становище британок з привілейованих прошарків суспільства в освітній сфері, шлюбно-сімейних стосунках і соціумі, зазначає, що центральним поняттям у житті жінок Британської імперії був дім. Англійські леді уособлювали ідеал самопожертви і знаходились у залежності від своїх чоловіків чи батьків. Така система взаємовідносин активно підтримувалася державою.

Американський історик К. Нельсон¹¹ акцентує увагу на сімейних ролях чоловіка і дружини, батька і матері, братів і сестер, а також більш далеких родичів. Вона наголошує, що ще з дитинства британських чоловіків та жінок готували виконувати у суспільстві відмінні за сутністю ролі. Так, хлопчиків готували до ролі годувальника, надаючи їм кращу освіту, більше свободи і часу для дозвілля, у той час як дівчаток ще змалечку залучали до робіт по господарству, догляду за молодшими сестрами і братами тощо.

Значний інтерес для дослідження особливостей становища жінки у шлюбно-сімейній сфері, а також впливу вікторіанської моралі на життя британок становлять дослідження британських учених Дж. Бенкса й О. Бенкс¹² та Р. Флетчера¹³. Американська феміністка-правознавець і політолог М. Шенлі¹⁴ зупиняється на ключових змінах у статусі заміжніх жінок у XIX ст., вказуючи на тісний зв'язок між утисками жінки у приватній та публічній сферах. Англійський історик Л. Стоун¹⁵ аналізує підстави та різні шляхи проведення процесу розлучення у Великій Британії. Учений констатує той факт, що розлучення було досить рідкісним явищем у цій країні, принаймні, до XX ст.

Серед праць російських дослідників, які вивчали становище британської жінки у шлюбно-сімейних відносинах, слід назвати статтю Д.Б. Вершиніної¹⁶. Авторка подає узагальнений морально-психологічний портрет англійських леді на основі листів, щоденників та художніх творів англійської літератури XIX ст. Вчена приходить до висновку, що, хоча заміжжя залишалося нормативним інститутом для жінок будь-якого прошарку суспільства, а інститут сім'ї був основоположним для більшості англійців, ще у XVIII ст. англійські жінки почали проявляти інтерес до подій соціального життя, яке виходило за рамки домашніх проблем. Ця тенденція зберігалася і впродовж XIX ст. У цей період розпочався процес пробудження жіночої свідомості, втілений у прагненні англійських леді до самоосвіти.

У першій половині XIX ст. в Англії було започатковано процес реформування освітньої системи, який відбувався впродовж всього століття. У цей період поступово починає зростати значення жіночої освіти.

Британський дослідник Д. Гілллард¹⁷ подає цінний фактологічний і документальний матеріал, присвячений становленню і розвитку системи освіти в Англії за період 597–2010 рр.

Російська вчена І.А. Калініченко¹⁸ дослідила культурно-історичні, соціально-історичні, науково-педагогічні аспекти розвитку традицій англійської жіночої освіти. Авторка виділяє такі основні тенденції в розвитку жіночої освіти у вказаний період: регіоналізація, автономізація, фуркація, біфуркація та демократизація жіночих навчальних закладів. Ці зміни були

втілені в життя завдяки прийняттю ряду законодавчих актів (1836, 1840, 1866 і 1870 рр.). І.А. Калініченко робить висновок, що наприкінці ХІХ ст. в Англії склалася цілісна система жіночої освіти, проте гендерні суперечності на ментальному рівні на цей час подолати не вдалося.

Зростання рівня освіченості жінок відкривало для них нові перспективи для самореалізації, сприяло більшій самостійності і підвищенню власної самооцінки.

Важливим фактором, що вплинув на формування образу «нової» жінки, були зміни на ринку праці, які безпосередньо торкнулися працюючих жінок. У другій половині ХІХ — першій половині ХХ ст. у Великій Британії намітилася тенденція до розширення сфер зайнятості, прийнятних для жінок різних верств населення. Крім цього, на становище працюючих жінок мали вплив зміни у трудовому законодавстві, що стосувалися умов та тривалості праці, особливостей нарахування заробітної плати тощо.

Серед західних учених, що досліджували проблему жіночої зайнятості на британських теренах, слід назвати американського історика Дж. Барнетт¹⁹. Вона проаналізувала особливості жіночої праці на тлі промислової революції у Великій Британії. Констатуючи наявність нерівності в оплаті праці чоловіків та жінок і намагаючись пояснити її походження, дослідниця приходиться до висновку, що причиною менших заробітків жінок у порівнянні з чоловіками були не стереотипи щодо перших, а особливості розвитку самого ринку праці. На думку Дж. Барнетт, витіснення жінок до менш важких сфер праці відіграло швидше позитивну роль для самих жінок, надавши їм можливість бути працевлаштованими. Різниця в заробітній платі для робітників жіночої та чоловічої статі була пов'язана з різницею у продуктивності їхньої праці, а, отже, економічно виправданою.

Дослідження британської вченої Е. Робертс²⁰ присвячено становищу жінок робітничого прошарку та проблемам, з якими вони мали справу у сфері зайнятості. Вона вказує на складнощі при підрахунку кількості працюючих жінок, аналізує ставлення чоловіків до жіночої зайнятості, а також відносини британок з профспілками, розглядає проблеми нерівної оплати праці, особливості трудового законодавства тощо.

Британський історик Н. Вердон²¹, на основі широкої джерельної бази, детально аналізує трудові будні жінок, що проживали у сільській місцевості. Вчена робить висновок, що впродовж всього ХІХ ст. ці жінки вносили істотний вклад в економічне життя країни, незважаючи на те, що офіційно їхня присутність на ринку праці скоротилася наприкінці ХІХ ст.

Розглядаючи проблему нерівності в оплаті праці, дослідниця стверджує, що, принаймні частково, це становище було обумовлене вірністю

традиціям. У той же час, вона вказує й на вплив різниці у продуктивності праці та тривалості робочого дня робітників чоловічої і жіночої статей.

Британська дослідниця Л. Холкомб²² акцентує увагу на становищі працюючих жінок середнього прошарку. Вона фіксує підвищення їхнього статусу напередодні Першої світової війни у порівнянні з останньою третинною XIX ст. Американська вчена Д. Копельман²³ досліджує становище лондонських жінок-вчителів, особливості формування їхньої гендерної і класової ідентичності з моменту запровадження державної освіти у 1870–1930-х рр.

Ще одній важливій проблемі — «шлюбним заборонам»²⁴, які переважно стосувалися працюючих жінок з середніх прошарків населення, присвячено працю американського історика й економіста К. Голдін²⁵.

Завершує вказаний блок у західній історіографії робота британської вченої К. Девідсон²⁶, у якій досліджено еволюцію домашніх обов'язків англійських жінок різних прошарків. Хоча ведення домашнього господарства не може бути зараховане до рангу оплачуваної роботи, становище у даній сфері мало важливе значення для працюючих жінок, які були змушені поєднувати ці два види зайнятості. Авторка подає цінні відомості щодо зміни обсягів домашньої роботи у сім'ях різного достатку за період 1650–1950 рр.

Проблематика, пов'язана із жіночою зайнятістю у Великій Британії, частково знайшла відображення у праці радянського дослідника М.О. Єрофєєва²⁷. Наявну у цей період тенденцію до збільшення обсягів залучення жінок у сферу оплачуваної праці він пояснює бажанням капіталістів «отримати найбільш дешевий і слухняний робочий матеріал».

Третя група досліджень включає в себе проблеми, що стосувалися перебігу суфражистського та антисуфражистського рухів, а також участі жінок у політичному житті. Традиційно історію жіночого руху у Великій Британії дослідники поділяють на два етапи («дві хвилі»). Якщо «перша хвиля» тривала починаючи з другої половини XIX ст. до перших десятиліть XX ст., то «друга хвиля» жіночого руху бере свій початок від 60-х рр. XX ст.

Перший етап жіночого руху відомий у науковій літературі як суфражистський (від англ. «suffrage» — «право голосу»), оскільки серед багатьох вимог щодо покращення становища жінок та отримання ними недоступних раніше прав і можливостей для самореалізації, вимога про надання виборчих прав була першочерговою. На переконання жінок, отримавши це право, вони, шляхом участі у виборі представника і творенні законів, зможуть виправити й інші прояви несправедливості.

«Перша хвиля» фемінізму стала яскравим явищем суспільно-політичного життя Великої Британії. Наукові дискусії навколо рушійних сил,

характеру його діяльності та впливу здобутків на емансипацію британських жінок тривають й донині.

Одним із дискусійних залишається питання про соціальну приналежність учасників суфражизму і вплив цього фактора на мету їхньої боротьби.

Британський історик Е. Гобсбаум²⁸ вказує на обмеженість досягнень суфражистського руху, спричинену активною участю у ньому переважно вихідців з середнього та вищого прошарків населення. Протилежної точки зору дотримуються британські дослідники Дж. Ліддінгтон і Дж. Норріс²⁹, які, на основі значної кількості джерел, у тому числі, щоденників активістів, місцевих газет, рукописів та інтерв'ю з учасниками і сучасниками суфражистського руху здійснили ґрунтовний аналіз сутності жіночого руху у Великій Британії. Ними було спростовано усталене твердження про суфражизм як рух жінок з середніх і вищих прошарків. Дж. Ліддінгтон і Дж. Норріс показали, що активну участь у русі брали також і робітниці, особливо, з Північної Англії.

У радянській історіографії суфражизм у Великій Британії було прийнято розглядати як буржуазний рух. Так, відомий історик К.Б. Виноградов наголошував на вузькості британського жіночого руху через домінування у ньому «буржуазних елементів», які «майже не цікавилися соціальними аспектами руху, зокрема, боротьбою, яку жінки-робітниці вели з давніх часів..., — боротьбою за оплату своєї праці нарівні з чоловіками»³⁰.

За більше ніж 50-літню кампанію суфражистам вдалося побудувати розгалужену мережу представництв по всій території Великої Британії, пережити декілька розколів на основі ідеологічних і тактичних розбіжностей, здобути значну кількість як прихильників, так і противників, привернути увагу широкого загалу і, врешті-решт, здобути право голосу.

Важливе значення для вивчення особливостей перебігу «першої хвилі» жіночого руху має праця британської дослідниці Е. Кроуфорд³¹, що містить відомості про більше ніж 400 суфражистських активістів і детальні описи діяльності 800 суфражистських товариств та груп тиску. Комплексний аналіз «першої хвилі» британського суфражистського руху надає також американський історик і правозахисниця С. ван Вінгерден³². Відомості про створення перших суфражистських жіночих товариств, їхню структуру і взаємовідносини між членами містяться у праці канадської вченої А. Робсон³³.

Особливо цінними є фундаментальні праці британського історика М. Пью³⁴, який критично переосмислив наявні напрацювання з історії жіночого руху. Він заперечив досить поширену точку зору, згідно з якою наприкінці XIX ст. суфражистський рух переживав спад. На думку

вченого, період з 1890 до 1900 рр. був вдалим для активістів жіночого руху, які у цей час мали успіх в полеміках щодо надання жінкам права голосу. Крім цього вчений проаналізував впливи двох світових воєн на становище британок, політику партій щодо жінок, участь останніх у політиці і суспільному житті; дослідив проблеми, пов'язані з материнством, веденням домашнього господарства і його поєднанням з оплачуваною зайнятістю тощо.

Станом на початок ХХ ст. у британському суфражистському русі досить чітко окреслились дві течії — поміркована, представлена Національним союзом жіночих суфражистських товариств, і войовнича, яку представляв Жіночий соціально-політичний союз. Більшість дослідників погоджується з поданою класифікацією. Серед тих, хто пропонує альтернативний поділ, слід назвати британського історика С. Холтон³⁵. На її думку, доцільно розрізняти «ліберальних» та «демократичних» суфражисток, беручи за основу сутність їхніх вимог. Так, якщо «ліберальні» активістки виступали лише за надання права голосу жінкам на рівних умовах з чоловіками, то «демократичні» учасниці жіночого руху виступали за надання права голосу всім громадянам.

Загалом, явище мілітантства у британському суфражизмі має неоднозначні оцінки з боку дослідників. Зокрема, американський історик Л.П. Юм³⁶ вважає, що діяльність радикального Жіночого соціально-політичного союзу, мала деструктивний вплив до 1914 р. Основна ж заслуга у здобутті жінками права голосу належить поміркованому Національному союзу жіночих суфражистських товариств.

З іншого боку, британський учений Е. Росен³⁷ високо оцінює внесок суфражеток і вважає тактику мілітанток ефективним зняряддям у боротьбі за право голосу, відкидаючи популярні твердження про безглуздість і необдуманість їхніх радикальних дій.

Американська вчена Л. Нім Мейхол³⁸, яка детально проаналізувала тактику та ідеологію мілітанток, простежує розвиток їхньої концепції опору від її витоків в межах радикально-ліберального дискурсу у 1860-х рр. до становлення в якості політичної практики під час англо-бурської війни. Вона вважає мілітантство серйозною політичною силою і високо оцінює його здобутки.

Враховуючи виключне значення керівництва войовничого крила суфражизму у діяльності цього напрямку загалом, особливий інтерес становить праця британського історика П. Бартлі³⁹, у якій критично переосмислено роль лідерки мілітанток Еммелін Панкхерст у процесі жіночої емансипації, прослідковано становлення її особистості та еволюцію поглядів.

Сучасна російська історіографія, присвячена розвитку британського суфражизму загалом і його радикальної течії, зокрема, представлена

працями російської вченої О.В. Шнирової⁴⁰, яка дослідила витoki і хід «першої хвилі» жіночого руху, вплив суфражистської пропаганди на суспільство, феномен мілітантства. Вона підтримує найпоширеніший в історіографії поділ суфражизму на конституційний (поміrkований) і войовничий (мілітантський) напрямки. О.В. Шнирова констатує, що перший напрям спирався на ліберальну ідеологію і керувався демократичними принципами в управлінні жіночими організаціями. У той час як характерними рисами другого напрямку були активне використання насильницьких методів для впливу на уряд, жорстка централізація, дисципліна, ієрархічність, корпоративізм. На думку вченої, «...боротьба мілітанток була не стільки боротьбою за розширення демократії, скільки боротьбою проти демократії»⁴¹, тому мілітантство слід віднести до рухів і організацій тоталітарного типу.

Російський історик Д.Б. Вершиніна⁴² вважає, що заслуга суфражеток полягала, насамперед, у приверненні уваги суспільства до проблеми жіночого рівноправ'я, однак на практиці агресивні дії мілітанток багато в чому лише відклали момент надання жінкам виборчих прав.

Серед російських учених, які досліджували проблему чоловічого суфражизму, слід назвати О.В. Шнирову⁴³. Вона виділяє наступні причини поширення чоловічого фемінізму в Англії: 1) тривала боротьба жінок за політичні права, 2) поляризація суспільства щодо проблеми жіночих виборчих прав після виникнення мілітантства, 3) криза системи гендерних відносин на початку ХХ ст. На думку вченої, «...період кінця ХІХ — початку ХХ ст. ознаменувався появою не тільки «нової жінки», яка прагнула до незалежності і рівноправності, але й «нового чоловіка», який цінував у жінці ці нові якості й прагнув бачити поруч із собою... рівноправного партнера і повноцінну особистість»⁴⁴.

Окремого розгляду потребує проблема побудови взаємостосунків між суфражистами і політичними партіями. Серед західних вчених однією з перших вищевказаний аспект висвітлювала британська вчена К. Ровер⁴⁵. Попри свою цінність, ці дослідження мають істотний недолік, який проявляється в апологетичності викладу боротьби жінок за політичні права.

На перших порах своєї діяльності суфражисти активно співпрацювали з ліберальними парламентарями. Американський історик Л.П. Юм⁴⁶ виявила поступове розчарування суфражистських активістів політикою Ліберальної партії, на яку покладалися великі надії щодо забезпечення політичних прав для жінок. Взаємостосунки лейбористів і активістів суфражистського руху стали предметом дослідження американського вченого Дж. Лі⁴⁷.

Становлення взаємовідносин між політично активними жінками Великої Британії і консерваторами досліджувала М. Аучтерлоні⁴⁸. Також цю

тему розглядає британський дослідник М. Пью⁴⁹. Він наголошує на важливому значенні підтримки жіночого руху з боку деяких членів Консервативної партії.

Проблема взаємин суфражистів і політичних партій також знайшла своє відображення у роботах радянських дослідників та вчених пострадянського простору. Зокрема, радянський історик К.Б. Виноградов вказував на безпосередній зв'язок між кризою лібералізму і жіночим рухом у Великій Британії⁵⁰.

Подібної точки зору дотримується й сучасний російський історик І.А. Школьніков⁵¹. Вхідження жінок до електорального поля, на думку вченого, стало додатковим фактором, який зумовив післявоєнну кризу лібералізму. Крім цього, аналізуючи причини затяжного характеру боротьби жінок за право голосу, І.А. Школьніков приходить до висновку, що, поряд з жорсткою опозицією з боку лідерів Ліберальної партії щодо вказаної проблеми, важливим фактором була логіка розвитку англійського парламентаризму, основною тенденцією якого було поступове зростання ролі кабінету міністрів і його глави, що отримав змогу монополізувати парламентський час для проходження урядових біллів.

Білоруський історик І.Р. Чикалова⁵² дослідила ставлення провідних британських політичних партій до участі жінок у політичному житті, особливості співпраці феміністок і політичних діячів, а також зміни у партійних ідеологіях, спричинені входженням британок до політичної сфери.

Дослідження впливу суфражистського руху на суспільно-політичне життя Великої Британії виглядало б неповним за відсутності аналізу діяльності їхніх опонентів — антисуфражистів. Ця проблема знайшла своє відображення у працях як західних, так і російських вчених.

Зокрема, британська вчена Дж. Буш⁵³ висвітлює ідеологічні засади і особливості діяльності антисуфражистського руху, до якого входили як чоловіки, так і жінки. Особливий інтерес становить аналіз системи аргументації противників суфражизму та особливостей побудови ієрархічних стосунків між чоловіками та жінками в антисуфражистському таборі. Глибокий аналіз діяльності антисуфражистських організацій представлено також у праці британського вченого Б. Харрісона⁵⁴.

Російський історик О.В. Шнирова⁵⁵ подає порівняльну характеристику суфражистського та антисуфражистського рухів.

У 1918 р. основна мета суфражистів, принаймні, частково, була досягнута. У зв'язку з цим постало питання про значення надання жінкам права голосу для процесу їхньої емансипації загалом.

Аналізуючи цю проблему, американо-британський історик Г. Сміт⁵⁶ показує складнощі, з якими зіштовхнулись активісти жіночого руху при

намагання досягти більш глобальної мети — руйнування дискримінаційних практик і досягнення рівноправ'я. Крім цього, він подає узагальнений аналіз «першої хвилі» суфражистського руху і досліджує співпрацю між жінками-консерваторами і наступниками НСЖСТ у 1920-х рр.

Основні досягнення європейського фемінізму на тлі політичних трансформацій (1700–1950 рр.) представлено у комплексному дослідженні американської вченої К. Оффен⁵⁷. Дослідниця, в історичній ретроспективі, розглядає співвідношення понять «рівність» і «відмінність», «публічне» і «приватне» тощо. Становище американських та британських жінок впродовж ХХ ст. крізь призму феміністської ідеології стало предметом дослідження британської феміністки соціалістичного спрямування Ш. Роуботам⁵⁸.

Більшість російських учених, досліджуючи безпосередній вплив набуття жінками політичних прав на їхнє становище у суспільстві, вказує на незначні зрушення у цій сфері. Так, К.Ш. Єфимова вважає, що більший вплив на появу нових перспектив у житті англійок, передусім, середнього прошарку, мало впровадження у широкий обіг нових винаходів, таких як дукарська машинка, телеграф та телефон⁵⁹.

Російський історик Д.Б. Вершиніна⁶⁰ стверджує, що надання жінкам виборчих прав не означало утвердження принципів гендерної рівності. Цю точку зору підтримує В.І. Успенська⁶¹. Вчена вважає, що набуття жінками права голосу було радикальним проривом в ідеології «природного підпорядкування» жінок і чоловічого домінування, але надії суфражисток, що з набуттям рівних виборчих прав політика автоматично зміниться на краще, виявилися ілюзією. Короткий огляд історії надання жінкам виборчих прав у різних країнах, а також аналіз сучасного стану проблеми, подані В.І. Успенською, свідчать про досить низький рівень участі жінок у політичному житті більшості країн світу.

Завершує вказаний блок історіографічних напрацювань відома російська дослідниця Н.М. Степанова⁶², яка вивчала культуру гендерних відносин основних політичних партій, складнощі, з якими мали і продовжують мати справу британські жінки-політики, проблеми, пов'язані із запровадженням гендерного квотування.

До четвертої групи досліджень увійшли праці, присвячені особливостям впливу Першої світової війни на становище британських жінок у суспільстві. Ця категорія досліджень була винесена до окремої групи у зв'язку з тим, що під час війни життя та діяльність жінок у Великій Британії мали принципові відмінності від їхнього становища у мирний час.

Проблема жіночої емансипації є одним з аспектів, що перебуває у тісному зв'язку з перебігом воєнної кампанії 1914–1918 рр., адже, з

одного боку, жіноча частина населення була змушена долучитися до роботи на військові потреби й отримала, таким чином, допуск до виконання тих обов'язків, що були раніше для неї недоступними. З іншого боку, така практика була тимчасовим явищем, спричиненим кризовою ситуацією.

У цей період, під досить специфічним кутом, постала проблема переосмислення гендерних ролей. Відомий американський учений Дж. Гольдштейн⁶³, у процесі дослідження співвідношення понять «гендер» і «війна», а також особливостей конструювання понять «жіночності» та «мужності» на тлі військових конфліктів, дійшов висновку, що у воєнний час гендерні норми нерідко використовувалися для пристосування різних груп населення до потреб війни. Вчений доводить, що, попри існування певних гендерних шаблонів, згідно з якими вбивство є прерогативою чоловіка, знищення собі подібних не є природним для обох статей.

Співвідношення понять «жінка» і «насильство», а також особливості безпосередньої участі жінок у бойових діях стали центральними темами у дослідженнях британських учених Р. Хоус та М. Стевенсона⁶⁴, ірландського аналітика і відставного офіцера Т. Клонана⁶⁵, ізраїльського військового аналітика та історика М. ван Кревельда⁶⁶.

У роки Першої світової війни британські жінки були офіційно позбавлені можливості брати пряму участь у бойових діях. У той же час, частина з них отримала змогу працювати у безпосередній близькості від фронту шляхом прилучення до спеціальних жіночих допоміжних організацій. У дисертаційному дослідженні британського історика Дж. Гулд⁶⁷ висвітлено особливості роботи британок у таких формуваннях.

Російська історіографія цього питання представлена статтею Н.Ю. Забіліної⁶⁸. У ній висвітлено діяльність британок, які у роки Першої світової війни вирушили на допомогу Сербії. Зокрема, тут містяться відомості про єдину на той час британську жінку-солдата Флору Сандес.

Раптовий початок війни став на заваді планам суфражистських активістів і наклав відбиток на перебіг жіночого руху. У центрі дисертаційного дослідження російського історика Н.В. Новікової⁶⁹ перебуває розвиток суфражизму в роки Першої світової війни. Вчена констатує його спад у зазначений період: збройний конфлікт перервав тенденцію до стабільного збільшення кількості учасників та прихильників руху й послідовного розвитку стратегічного курсу суфражистських товариств.

У той же час, у роки війни виникла нагальна потреба у реформуванні виборчого законодавства, викликана необхідністю забезпечити право військовозобов'язаних громадян на волевиявлення. Робота над проведенням реформи розпочалася ще у 1916–1917 рр., досягши свого логічно

завершення з прийняттям «Акту про народне представництво» 1918 р. За цим законом, поряд з іншими нововведеннями, жінкам Великої Британії було надано обмежене право голосу.

У ході голосування за внесення змін до виборчого законодавства парламентарі активно вказували на вагомий внесок жінок під час воєнної кампанії, називаючи його ледь не основною причиною впровадження вищевказаних змін.

Надання частині жінок права голосу викликало дискусію серед дослідників щодо причин прийняття такого рішення і визначення реальних впливів суфражистського руху й Першої світової війни у цьому питанні.

Зокрема, у західній історіографії найпоширенішими є дві точки зору на вказану проблему. Згідно з першою, війна була вирішальним фактором у наданні частині британок політичних прав. Серед дослідників, що підтримують це твердження, слід назвати британських істориків К. Ровер⁷⁰ та А. Марвіка⁷¹. Останній включає розширення прав та можливостей жінок у число 10 основних соціальних змін, спричинених війною.

Друга точка зору полягає у переконанні, що праця жінок у роки Першої світової війни була лише вдалим приводом для надання права голосу. Насправді ж, набуття жінками політичних прав було наслідком комплексу причин, серед яких суфражистські кампанії, вдала політична ситуація, об'єктивна необхідність реформування виборчого законодавства, світовий досвід та інші фактори. Прихильниками такого бачення проблеми є британські історики П. Бартлі⁷², С. Холтон⁷³ і Дж. Боурк⁷⁴.

Жодну з вищевказаних точок зору не поділяє радянський дослідник М.О. Єрофєєв, який у своїй праці побіжно згадує надання жінкам обмеженого права голосу на загальних виборах у 1918 р. Його позиція ґрунтується на теорії класової боротьби, тому, на його думку, «Акт про народне представництво» було прийнято з метою «запобігти зростанню революційних ідей у робітничому класі»⁷⁵.

Російська дослідниця Д.Б. Вершиніна⁷⁶, віддаючи належне феміністським активістам, вважає, що Перша світова війна остаточно змінила думку британського суспільства на користь суфражистського руху.

Таким чином, дослідження, присвячені статусу жінки у суспільствах різних країн світу, посідають одне з чільних місць у західній історіографії. На сьогоднішній день існує значна кількість праць, у яких розглядаються загальні тенденції, що супроводжували процес еволюції жіночого образу впродовж історичного розвитку людства. У той же час, наразі спостерігаються складнощі при спробі об'єднання історії жінок з загальноісторичними дослідженнями.

Що стосується Великої Британії, то проблематика, пов'язана зі становищем жінок у цій країні, а також їхньою боротьбою за розширення

власних прав та можливостей привертала і продовжує привертати увагу дослідників різних країн світу.

Попри наявність значної кількості історіографічних напрацювань, все ще залишається достатня кількість дискусійних тем, які потребують подальшого дослідження й переосмислення. Зокрема, це проблеми виправданості нерівної оплати праці чоловіків та жінок, підрахунку точної кількості працюючих, періодизації суффражистського руху, взаємовпливу участі британок у Першій світовій війні та процесу їхньої емансипації, аналіз складнощів, з якими мали справу британки при намаганні побувувати успішну політичну кар'єру, відмінностей між законодавством і практичним втіленням його постулатів тощо.

Крім цього, на нашу думку, дана проблема несправедливо позбавлена уваги вітчизняних науковців, оскільки прогресивний досвід жіночих рухів Великої Британії може бути застосований у практиці жіночого руху в Україні, де питання забезпечення гендерного рівноправ'я залишається невирішеним і тому набуває особливого значення, а, отже, спонукає істориків до необхідності подальшого вивчення проблеми.

¹ *Гобсбаум Е.* Вік екстремізму : Коротка історія ХХ віку, 1914–1991 / Е. Гобсбаум; [пер. з англ. О. Мокровольський]. — К.: Альтернативи, 2001. — 543 с.; *Гобсбаум Е.* Нова жінка / Е. Гобсбаум // Гендерний підхід : історія, культура, суспільство / [під ред. Л. Гентош, О. Кісь]. — Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. — С. 74–97.

² *Абрамс Л.* Формирование европейской женщины новой эпохи 1789–1918 / Л. Абрамс; [пер. с англ. Е. Незлобиной]. — М.: Издательский дом Государственного университета Высшей школы экономики, 2011. — 408 с.; *Abrams L.* Ideals of Womanhood in Victorian Britain [Electronic source] / L. Abrams // Victorian Britain. — Mode of access : http://www.bbc.co.uk/history/trail/victorian_britain/women_home/ideals_womanhood_01.shtml. — Title from the screen.

³ *Allen A.T.* Women in Twentieth-Century Europe / A.T. Allen. — New York: Palgrave MacMillan, 2007. — 208 p.

⁴ *Чикалова И.Р.* Женский и детский труд в странах Западной Европы и США в XIX веке / И.Р. Чикалова // Женщины в истории : возможность быть увиденными : сб. науч. ст. / [гл. ред. И.Р. Чикалова]. — Минск: БГПУ, 2002. — Вып. 2. — С. 95–110; *Чикалова И.Р.* У истоков социальной политики государств Западной Европы / И.Р. Чикалова // Журнал исследований социальной политики. — 2006. — № 4. — С. 501–525.

⁵ *Thompson F.M.L.* The Rise of Respectable Society: A Social History of Victorian Britain, 1830–1900 / F.M.L. Thompson. — Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1988 — 382 p.

⁶ *Grylls R.G.* Emancipation of Women / R.G. Grylls // Ideas and Beliefs of the Victorians: An Historic Revaluation of the Victorian Age / R.G. Grylls. — London: Sylvan Press, 1949. — P. 254–60.

⁷ Klein V. The Emancipation of Women : Its Motives and Achievements / V. Klein // Ideas and Beliefs of the Victorians : An Historic Revaluation of the Victorian Age. — London: Sylvan Press, 1949. — P. 261–267.

⁸ Нестерова С.А. Образ английской и американской женщины в представлении современников : последняя треть XIX — начало XX веков : дисс. ... на соискание науч. степени канд. ист. наук / Нестерова Светлана Александровна. — Самара: РГБ, 2004. — 187 с.

⁹ Ефимова Е.Ш. Изменение положения и социокультурного статуса женщин среднего класса Великобритании 1870–1920-х гг. : дисс. ... на соискание науч. степени канд. ист. наук / Ефимова Екатерина Шахидовна. — Томск, 2009. — 226 с.

¹⁰ Jalland P. Women, marriage and politics / P. Jalland. — Oxford : Clarendon Press, 1986. — 366 p.

¹¹ Nelson C. Family ties in Victorian England (Victorian life and times) / C. Nelson. — Santa Barbara : Praeger Publishers, 2007. — 196 p.

¹² Banks J.A. Feminism and Family Planning in Victorian England / J.A. Banks, O. Banks. — New York: Schocken Books, 1977. — 153 p.

¹³ Fletcher R. The Family and Marriage in Britain / R. Fletcher. — London : Penguin, 1966. — 256 p.

¹⁴ Shanley M.L. Feminism, Marriage, and the Law in Victorian England / M.L. Shanley. — Princeton : Princeton University Press, 1993. — 213 p.

¹⁵ Stone L. Road to Divorce: England, 1530–1987 / L. Stone. — London : Oxford University Press, 1995. — 460 p.

¹⁶ Вершинина Д.Б. Воспитание и манеры английских леди XVIII–XIX вв. / Д.Б. Вершинина // Вестник Пермского Университета. История. — 2010. — Вып. 2 (14). — С. 93–97.

¹⁷ Gillard D. Education in England : a brief history / D. Gillard. — London : David Fulton Publishers, 2007. — 115 p. — Mode of access : <http://www.education england.org.uk/history/index.html>. — Title from the screen.

¹⁸ Калиниченко И.А. Развитие традиций женского образования в Англии XIX в. : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. пед. наук / Калиниченко Инга Александровна. — Волгоград, 2008. — 23 с.

¹⁹ Burnette J. Gender, Work and Wages in Industrial Revolution Britain / J. Burnette. — Cambridge : Cambridge University Press, 2008. — 377 p.

²⁰ Roberts E. Women's Work, 1840–1940 / E. Roberts. — Cambridge : Cambridge University Press, 1988. — 79 p.

²¹ Verdon N. Rural Women Workers in Nineteenth-century England : Gender, Work and Wages / N. Verdon. — Woodbridge : Boydell Press, 2002. — 232 p.

²² Holcombe L. Victorian Ladies at Work: Middle-class Working Women in England and Wales 1850–1914 / L. Holcombe. — Hamden, CT : Archon Books, 1973. — 253 p.

²³ Copelman D.M. London's Women Teachers: Gender, Class, and Feminism, 1870–1930 / D.M. Copelman. — New York : Routledge, 1996. — 286 p.

²⁴ «Шлюбна заборона» — дискримінаційна практика, що існувала на британських теренах з кінця XIX ст. до 1960-х рр. Відповідно до неї, заміжнім жінкам заборонялось працювати у ряді сфер, які потребували освітньої підготовки, зокрема, це викладацьке ремесло, канцелярська робота тощо. Такі обмеження не стосувались робітничих професій.

²⁵ *Goldin C. Marriage bars : discrimination against married women workers from the 1920s to the 1950s / C. Goldin // Favorites of Fortune : Technology, Growth, and Economic Development since the Industrial Revolution / [ed. by H. Rosovsky, D. Landes and P. Higonnet]. — Cambridge, MA : Harvard University Press, 1991. — P. 511–36.*

²⁶ *Davidson C.A. Woman's Work Is Never Done. A History of Housework in the British Isles 1650–1950 / C.A. Davidson. — London : Chatto & Windus, 1982. — 256 p.*

²⁷ *Ерофеев Н.А. Очерки по истории Англии 1815–1917 гг. / Н.А. Ерофеев. — М.: Издательство ИМО, 1959. — 263 с.*

²⁸ *Гобсбаум Е. Нова жінка / Е. Гобсбаум // Гендерний підхід : історія, культура, суспільство / [під ред. Л. Гентош, О. Кісь]. — Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. — С. 95.*

²⁹ *Liddington J. One hand tied behind us: the rise of the women's suffrage movement / J. Liddington, J. Norris. — London: Rivers Oram Press, 2000. — 333 p.*

³⁰ *Виноградов К.Б. Дэвид Ллойд Джордж / К.Б. Виноградов. — М.: «Мысль», 1970. — С. 153.*

³¹ *Crawford E. The Women's Suffrage Movement: A Reference Guide 1866–1928 / E. Crawford. — London and New York: Routledge, 2003. — 800 p.*

³² *Wingerden S.A., van. The Women's Suffrage Movement in Britain, 1866–1928 / S.A. van Wingerden. — New York, NY: Palgrave Macmillan, 1999. — 227 p.*

³³ *Robson A.P.W. The founding of the National Society for Women's Suffrage / A.P.W. Robson // Canadian Journal of History. — 1973. — № 8. — P. 1–22.*

³⁴ *Pugh M. The March of the Women: A Revisionist Analysis of the Campaign for Women's Suffrage, 1866–1914 / M. Pugh. — Oxford : Oxford University Press, 2000. — 303 p.; Pugh M. Women and the Women's Movement in Britain / M. Pugh. — London: Macmillan, 1992. — 400 p.*

³⁵ *Holton S.S. Feminism and Democracy: Women's Suffrage and Reform Politics in Britain / S.S. Holton. — Cambridge : Cambridge University Press, 2003. — 220 p.; Holton S.S. Suffrage Days : Stories from the Women's Suffrage Movement / S.S. Holton. — London: Routledge, 1996. — 336 p.*

³⁶ *Hume L.P. The National Union of Women's Suffrage Societies, 1897–1914 / L.P. Hume. — New York: Garland, 1982. — 253 p.*

³⁷ *Rosen A. Rise Up, Women! : The Militant Campaign of the Women's Social and Political Union, 1903–1914 / A. Rosen. — London and New York: Routledge, 2013. — 344 p.*

³⁸ *Nym Mayhal L.E. The Militant Suffrage Movement: Citizenship and Resistance in Britain, 1860–1930 / L.E. Nym Mayhal. — Oxford : Oxford University Press, 2003. — 232 p.*

³⁹ *Bartley P. Emmeline Pankhurst / P. Bartley. — Routledge, 2002. — 284 p.; Bartley P. Suffragettes, Class and Pit-Brow Women / P. Bartley // History Today. — Mode of access : <http://www.historytoday.com/paula-bartley/suffragettes-class-and-pit-brow-women>. — Title from the screen.*

⁴⁰ *Шнырова О.В. Культурные репрезентации суфражизма [Электронный ресурс] / О.В. Шнырова // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. — М., 2004. — № 13. — Режим доступа: <http://www.icgs.ru/2011-07-21-10-04-41/66-2011-09-11-17-54-27.html>; Шнырова О.В. Милитантский период в суфражистском движении Великобритании начала XX века [Электронный ресурс] / О.В. Шнырова // Женщина в российском обществе. Российский научный журнал. — 2000. — № 4 (20). — Режим доступа к журн.: <http://ivanovo.ac.ru/win1251/journal/journal4/shnir.htm>; Шнырова О.В. Новые подходы в суфражизме / О.В. Шнырова // Вестник РОИИ. — 2002. — № 2(3). — С. 6; Шнырова О.В. Общественное мнение и проблема политических прав женщин в*

Великобританії середини XIX — начала XX вв. / О.В. Шнырова // *Личность. Культура. Общество*. — М., 2004. — Вып. 1(21). — С. 142–156; Шнырова О.В. Социально-правовой статус женщины в викторианской Англии и суфражистское движение / О.В. Шнырова // *Вестник Ивановского государственного университета : Гуманитарные науки*. — Иваново, 2008. — Вып. 4. — С. 100–110; Шнырова О.В. Феномен милитантства в истории суфражизма / О.В. Шнырова // *Российские женщины и европейская культура : материалы V конференции, посвящённой теории и истории женского движения* / [сост. и отв. ред. Г.А. Тишкин]. — СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2001. — С. 172–175.

⁴¹ Шнырова О.В. Новые подходы в суфражизме / О.В. Шнырова // *Вестник РОИИ*. — 2002. — № 2(3). — С. 6.

⁴² Вершинина Д.Б. Две волны женского движения в Великобритании: динамика взаимоотношений с властью и обществом : дисс. ... на соискание науч. степени канд. ист. наук / Вершинина Дарья Борисовна. — Пермь, 2007. — 286 с.

⁴³ Шнырова О.В. «Мужчины в их жизни». Некоторые размышления о роли мужчин в суфражистском движении / О.В. Шнырова // *Диалог со временем*. — 2010. — № 31. — С. 308–337.

⁴⁴ Шнырова О.В. «Мужчины в их жизни». Некоторые размышления о роли мужчин в суфражистском движении / О.В. Шнырова // *Диалог со временем*. — 2010. — № 31. — С. 337.

⁴⁵ Rover C. Women's suffrage and party politics in Britain, 1866–1914 / C. Rover. — London: Routledge & K. Paul, 1967. — 240 p.

⁴⁶ Hume L.P. The National Union of Women's Suffrage Societies, 1897–1914 / L.P. Hume. — New York: Garland, 1982. — 253 p.

⁴⁷ Lee J. The British Labour Party and women's suffrage, 1900–1914. — a thesis in history, submitted to the Graduate Faculty of Texas Tech University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts / Lee Jaesuk. — Texas Tech University, 1984. — 182 p.

⁴⁸ Auchterlonie M. To Work for Women's Enfranchisement by Educative and Constitutional Methods Consistent with Unionist Principles / M. Auchterlonie // *The Conservative History Journal*. — 2008. — Issue 7. — P. 4–7.

⁴⁹ Pugh M. The March of the Women: A Revisionist Analysis of the Campaign for Women's Suffrage, 1866–1914 / M. Pugh. — Oxford : Oxford University Press, 2000. — 303 p.; Pugh M. Women and the Women's Movement in Britain / M. Pugh. — London: Macmillan, 1992. — 400 p.

⁵⁰ Виноградов К.Б. Дэвид Ллойд Джордж / К.Б. Виноградов. — М.: «Мысль», 1970. — С. 152–157.

⁵¹ Школьников И.А. Суфражизм и политические партии Великобритании: 1867–1918 гг. : дисс. ... на соискание науч. степени канд. ист. наук / Школьников Игорь Александрович. — Иваново, 2002. — 186 с.; Школьников И.А. Лейбористская партия Великобритании и суфражистское движение / И.А. Школьников // *Адам и Ева. Альманах гендерной истории* / [под ред. Л.П. Репиной]. — М.: ИВИ РАН, 2002. — № 4. — С. 106–122; Школьников И.А. Суфражизм и политические партии в Великобритании в середине XIX — начале XX вв. : опыт взаимодействия [Электронный ресурс] / И.А. Школьников, О.В. Шнырова // *Гендерная реконструкция политических систем*. — СПб. : «Алетейя», 2004. — Режим доступа к изд. : <http://ecsocman.hse.ru/text/19187130/>; Школьников И.А. Суфражистки и лейбористы : опыт взаимодействия / И.А. Школьников // *Российские*

женщины и европейская культура : материалы V конференции, посвящённой теории и истории женского движения / [сост. и отв. ред. Г.А. Тишкин]. — СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2001. — С. 169–172.

⁵² *Чикалова И.Р.* Британский лейборизм : гендерные идеологии и практики (Первый парламентский успех 1906 г. — победные выборы 1997 г.) [Электронный ресурс] / И.Р. Чикалова // Летняя школа «Общество и гендер». — Рязань, 2003. — Режим доступа к изд.: <http://www.gender-cent.gyazan.ru/chikalova1.htm>; *Чикалова И.Р.* Идеология и политические действия британских консерваторов и лейбористов в отношении женщин / И.Р. Чикалова // Журнал исследований социальной политики. — 2003. — № 3/4. — С. 371–393.

⁵³ *Bush J.* Women Against the Vote. Female Anti-Suffragism in Britain / J. Bush. — New York : Oxford University Press, 2007. — 340 p.

⁵⁴ *Harrison B.* Separate Spheres: The Opposition to Women's Suffrage in Britain / B. Harrison. — London and New York : Routledge, 2012. — 274 p.

⁵⁵ *Шнырова О.В.* Антисуфражизм как зеркало суфражизма / О.В. Шнырова // Диалог со временем. — 2007. — № 19. — С. 253–283.

⁵⁶ *Smith H.L.* The British Women's Suffrage Campaign 1866–1928 / H.L. Smith. — London and New York: Routledge, 2014. — 192 p.

⁵⁷ *Offen K.* European Feminisms 1700–1950: A Political History / K. Offen. — Stanford, CA: Stanford University Press, 2000. — 554 p.

⁵⁸ *Rowbotham Sh.* A Century of Women: The History of Women in Britain and the United States in the Twentieth Century / Sh. Rowbotham. — London: Penguin, 1999. — 704 p.

⁵⁹ *Ефимова Е.Ш.* Изменение положения и социокультурного статуса женщин среднего класса Великобритании 1870–1920-х гг. : дисс. ... на соискание науч. степени канд. ист. наук / Ефимова Екатерина Шахидовна. — Томск, 2009. — С. 213–214.

⁶⁰ *Вершинина Д.Б.* Две волны женского движения в Великобритании: динамика взаимоотношений с властью и обществом : дисс. ... на соискание науч. степени канд. ист. наук / Вершинина Дарья Борисовна. — Пермь, 2007. — 286 с.

⁶¹ *Успенская В.И.* По дороге к гендерному равенству : Краткая хронология женского движения [Электронный ресурс] / В.И. Успенская // Женщины. История. Общество. — Тверь, 2002. — Режим доступа к изд.: <http://tvergenderstudies.ru/main.php?do=81>; *Успенская В.И.* Суфражизм в истории феминизма / В.И. Успенская // Женщины в социальной истории России : сб. научн. тр. — Тверь, 1997. — С. 70–80.

⁶² *Степанова Н.М.* Женщины в парламенте : «роскошь» или необходимость? / Н.М. Степанова // Общественные науки и современность. — 1993. — № 5. — С. 176–179; *Степанова Н.М.* Культура гендерных отношений в политических партиях и в парламенте Великобритании [Электронный ресурс] / Н.М. Степанова // Гендерная реконструкция политических систем. — СПб.: ИСПГ — Алетейя, 2003. — Режим доступа к изд.: <http://www.owl.ru/win/books/genderpolicy/stepanova1.htm>; *Степанова Н.М.* Опыт использования гендерных квот в странах Западной Европы / Н.М. Степанова // Общественные науки и современность. Женщина в обществе. — 1999. — № 4. — С. 185–192; *Степанова Н.М.* Феминизм в британской политике / Н.М. Степанова // Великобритания после всеобщих выборов 2001 г. : результаты и тенденции : материалы «круглого стола». — М.: Институт Европы РАН, 2002. — С. 32–37.

⁶³ *Goldstein J.S.* War and Gender : How Gender Shapes the War System and Vice Versa / J.S. Goldstein. — Cambridge : Cambridge University Press, 2001. — 523 p. — Mode of access : http://www.warandgender.com/wgwo_mwwi.htm

⁶⁴ *Howes R.H.* Women and the Use of Military Force / R.H. Howes, M.R. Stevenson. — London: Lynne Rienner Pub, 1993. — 247 p.

⁶⁵ *Clonan T.* A history of women in combat / T. Clonan // A History of the Irish Artillery Corps. — Dublin: Defence Forces Printing Press, 1998. — P. 117–162.

⁶⁶ *Crevelde M. van.* The Great Illusion : Women in the Military / M. van Crevelde // Millennium. — 2000. — Vol. 29, № 2. — P. 429–442.

⁶⁷ *Gould J.M.* The women's corps the establishment of women's military services in Britain : a thesis presented for the Degree of Ph.D / Gould Jennifer Margaret. — University of London, 1988. — 487 p.

⁶⁸ *Забелина Н.Ю.* Первая мировая война: британские героини Сербии / Н.Ю. Забелина // Women in Russian Society. — 2010. — Issue 1. — P. 91–98.

⁶⁹ *Новикова Н.В.* Суфражистское движение в Великобритании в годы Первой Мировой войны : дисс. ... на соискание науч. степени канд. ист. наук / Новикова Наталья Валентиновна. — Ярославль, 2000. — 215 с.

⁷⁰ *Rover C.* Women's suffrage and party politics in Britain, 1866–1914 / C. Rover. — London: Routledge & K. Paul, 1967. — 240 p.

⁷¹ *Marwick A.* War and Social Change in the Twentieth Century : a comparative study of Britain, France, Germany, Russia and the United States / A. Marwick. — London: Macmillan, 1974. — 258 p.

⁷² *Bartley P.* Emmeline Pankhurst / P. Bartley. — Routledge, 2002. — 284 p.

⁷³ *Holton S.S.* Feminism and Democracy: Women's Suffrage and Reform Politics in Britain / S.S. Holton. — Cambridge: Cambridge University Press, 2003. — 220 p.

⁷⁴ *Bourke J.* Women and the Military during World War One [Electronic resource] / J. Bourke // BBC. History. — 2011. — Mode of access : http://www.bbc.co.uk/history/british/britain_wwone/women_combatants_01.shtml; *Bourke J.* Women on the Home Front in World War One [Electronic resource] / J. Bourke // BBC. History. — 2011. — Mode of access : http://www.bbc.co.uk/history/british/britain_wwone/women_employment_01.shtml

⁷⁵ *Ерофеев Н.А.* Очерки по истории Англии 1815–1917 гг. / Н.А. Ерофеев. — М.: Издательство ИМО, 1959. — С. 255.

⁷⁶ *Вершинина Д.Б.* Две волны женского движения в Великобритании: динамика взаимоотношений с властью и обществом : дисс. ... на соискание науч. степени канд. ист. наук / Вершинина Дарья Борисовна. — Пермь, 2007. — 286 с.

Проанализированы основные научные труды западных, советских и пост-советских исследователей по истории женщин на пути к гендерному равноправию сквозь призму суфражистского движения в Великобритании.

Ключевые слова: *историография, женщина, гендерное равноправие, суфражизм, «первая волна феминизма», война.*

The basic scientific studies of Western, Soviet and Post-Soviet scientists in history of women on the way to gender equality through the prism of suffrage movement in Great Britain are analysed.

Keywords: *historiography, woman, gender equality, suffrage, «the first wave of feminism», war.*

Лілія Білоусова

МАТЕРІАЛИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ІНОЗЕМНИХ КОНСУЛЬСТВ У ОДЕСІ В ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

У статті висвітлені деякі аспекти діяльності іноземних консульств в Одесі, що знайшли відображення в фондах Державного архіву Одеської області: встановлення міждержавних зв'язків, сприяння розвитку зовнішньої торгівлі, налагодження культурних і особистісних контактів між націями і народами. Особливу увагу приділено одеським купцям та військовим, що виконували консульські обов'язки, таким, як Генеральний консул Неаполя Ф.М. Де Рібас, Генеральний консул Греції І.Г. Вучина, консул США С.І. Раллі, консул Тоскани Ф.І. Родоканакі.

Ключові слова: іноземні консульства, консули, Одеса.

Поява в Одесі іноземних консульств вже з початку ХІХ століття була цілком обґрунтованою. Адже місто, закладене у 1794 р. на місці турецької фортеці Хаджибей з елінською назвою, було засноване з метою виходу Російської імперії на європейсько-азіатські ринки через Чорне море у Середземноморський басейн, для розвитку зовнішньої торгівлі, торгового мореплавання, політичних і культурних взаємовідносин з іншими державами. Першими жителями Одеси стали здебільшого іммігранти з різних країн світу, які здобули йому всесвітню славу космополітичної південної столиці Російської імперії. В умовах фантастично швидкого розвитку порту та його інфраструктури місто стало адміністративним центром величезної прикордонної території Північного Причорномор'я, заселеної іноземними колоністами на теренах чотирьох губерній — Херсонської, Катеринославської, Таврійської і Бессарабської.

Іноземна колонізація та економічне освоєння краю почалися з другої половини ХVІІІ століття, по мірі відвоювання Росією територій у Кримського Ханства і Османської імперії. Землі давалися російським поміщикам, що привозили із собою кріпаків з центральної Росії, та іноземним колоністам — німцям, сербам, болгарам, шведам, швейцарцям, євреям, грекам та іншим народам. Протягом ХІХ століття Одеса стала важливим стратегічним центром. Місто входило до інфраструктури морських портів Чорного і Середземного морів, які давали вихід Російській імперії на країни Європи, Азії і далі, через океан, — до берегів Америки. Північне Причорномор'я з його багатими хлібними полями і продовольчим запасами, зробило Росію найбільшим у світі експортером зерна. На

початку ХХ століття місто посідало 4-те місце за кількістю населення та рівнем економічного розвитку після Санкт-Петербурга, Москви і Варшави, а іноземці склали майже третину міського населення.

Одеса була яскравим прикладом успішного державного економічно-соціального проекту — космополітичного міста на зразок європейського, адміністративного, торговельного, промислового і наукового центру. Саме цим пояснюється особлива увага до нього з боку різних країн світу. Вдале географічне розташування у прикордонні, неофіційний статус портової столиці півдня імперії, реалії та міфи про необмежені можливості для швидкого збагачення — все це зробило Одесу міграційним перехрестям для багатьох народів і націй.

За таких історичних обставин особливу і надзвичайно важливу роль в Одесі відігравали іноземні консульства. Основними їх функціями було обслуговування інтересів своїх країн у сфері бізнесу та покровительство іноземним громадянам, які в силу різних причин перебували на території Росії. Обов'язки консулів були різноманітними: вони видавали паспорти і проїзні документи своїм громадянам; надавали їм допомогу у вирішенні проблемних питань; здійснювали нотаріальні дії та реєстрацію актів громадянського стану; забезпечували представництво громадян своєї держави у судових та інших установах Росії; здійснювали нагляд та інспекцію суден, що плавали під прапором своєї держави, оформляли судові документи, розслідували будь-які події, що мали місце в дорозі та ін.

Важливе значення мали особисті риси консулів. Адже саме вони були посередниками у процесі розвитку міждержавних економічних, соціальних, правових та культурних зв'язків. Як правило, це були відомі, заможні і досвідчені особи, які мали за призначенням урядів своїх країн статус державних чиновників. Але дуже часто на посади консулів запрошували й осіб, які перебували у підданстві своєї або навіть іншої держави, але тривалий час проживали на території Одеси, мали досвід у сфері міжнародних зв'язків і добре знали місцеві умови, що робило їх унікальними спеціалістами у даній сфері. Також існував інститут почесних консулів, які виконували важливу посередницьку роботу на добровільних засадах і не обов'язково були громадянами країн, що запроваджували свої представництва.

У Державному архіві Одеської області матеріали про іноземні консульства та консулів відклалися у кількох основних фондах. Документація Управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора (ф. 1) містить відомості про надання консульствам місць розташування, дозволи на встановлення державних прапорів країн-засновників та рапорти градоначальників щодо розвитку зовнішньої торгівлі та міжнародних відносин. Особливо цікавими є матеріали фонду Канцелярії

одеського градоначальника (ф. 2, 1802–1919), а саме справи про призначення, функції та діяльність іноземних консулів в Одесі, кореспонденція між дипломатичними установами та градоначальником з різних питань (оп. 1, 3); матеріали паспортного столу з даними про іноземних мігрантів (оп. 6), відомості про співпрацю консульств з національними товариствами (оп. 7). На підставі архівних документів можливо встановити деякі біографічні дані про консулів, зокрема, щодо їх станової приналежності, роду занять, благодійної та громадської діяльності, членів сімей тощо. Такі відомості містяться у фондах релігійних установ, думи та управи, навчальних закладів та ін. Враховуючи той факт, що основні матеріали з історії консульських установ та їх представників на теренах Росії зберігаються в Архіві зовнішньої політики Російської імперії Міністерства Закордонних Справ РФ та інших архівних установах Російської Федерації, представляється доцільним дослідження цієї теми за матеріалами Державного архіву Одеської області, в якому зберігаються фонди адміністративних установ, повноваження яких розповсюджувалися на весь Новоросійський край — територію сучасного півдня України.

Перші консульські установи в Одесі з'явилися вже за часів правління герцога Е. де Рішельє, який з 1803 по 1814 роки займав посади Херсонського воєнного губернатора і одеського градоначальника. Як управлінець, герцог приділив основну увагу створенню сприятливих умов для розвитку торгівлі, вбачаючи саме у цьому запоруку швидкого розвитку молодого порту. За короткий термін було розширено будівництво порту і карантину, скорочені на чверть загальні митні тарифи, засновані обмінна та облікова контори, біржа, комерційний суд, дозволено транзит товарів до Молдавії, Валахії, Австрії і Пруссії. Серед найважливіших нововведень в Одесі було заснування перших трьох консульств — австрійського, іспанського та неаполітанського.

Першим Генеральним консулом Неполя в Одесі став рідний брат засновника Одеси віце-адмірала Йосипа Михайловича Де Рібаса — прем'єр-майор Фелікс Михайлович Де Рібас, який займав цю посаду з 1808 року до своєї смерті у 1845 році¹. Про «доодеський» період його життя відомо таке: народився в 1773 році в Іспанії у поселенні Рібас, походив «із дворян італійської нації», приїхав до Росії з Неполя в чині гвардії поручика неаполітанської служби в 1792 році. Служив волонтером при Українській її Величності армії, на підтвердження чого мав атестат від 7 серпня 1792 року, виданий генерал-майором лейб-гвардії Преображенського полку секунд-майором і кавалером Іраклієм Марковим. Потім служив у передовому корпусі в Польщі, де у битві «проти супротивної фракції» проявив відмінну старанність і хоробрість. Указом Чорноморського адміралтейського правління в Миколаєві від 18 грудня 1897 року за

№ 5570 був прийнятий на російську військову службу секунд-майором у Чорноморський гребний батальйон під командуванням Ф.О. Кобле. Звільнився прем'єр-майором і оселився в Одесі, де прожив майже півстоліття. Саме у цьому місті він став домовласником, громадським діячем і главою великої сім'ї, яка протягом наступних більш ніж двохсот років дала Одесі плеяду відомих науковців, літераторів, журналістів, дипломатів².

Перші відомості про Фелікса Де Рібаса виявлені у документах одеського міського магістрата 1799 року про встановлення його власності на будинок на Грецькому форштаді³. Матеріали Одеського будівельного комітету 1806 року підтверджують наявність у Де Рібаса ще одного будинку, хутора та великого саду, який прем'єр-майор того ж року подарував місту⁴. Відомо, що під час війни Росії з Францією Фелікс Михайлович брав участь у зборі пожертв для російської армії, за що був удостоєний права носити бронзову медаль, засновану імператором у пам'ять війни 1812 року⁵.

Його син Михайло-Емануїл Феліксович Де Рібас продовжив справу батька, ставши неаполітанським віце-консулом в Одесі. Він був багатогранною і цікавою особистістю. Народився 15 березня 1808 року в Одесі. Одружився з Єлизаветою Андріївною Ван дер Шкруф і таким чином поріднився з відомою одеською родиною вихідців з Голландії. У подружжя народилося восьмеро дітей — Станіслав-Олександр (1856), Феліція-Марія (20.09.1868 – ?), Іван-Артур (1870), Михайло, Луї-Антоній-Михайло (він же Людвиг), Аріадна, Рафаель та Алісія. Крім консульських обов'язків, займався літературною роботою, досліджував історію краю. У 1854 році став редактором найбільш популярної міської газети «Одесский Вестник»⁶. Попередній редактор О. Тройницький, рекомендуючи Михайла Феліксовича на цю посаду, наводив такі суттєві аргументи, як досконале знання Де Рібасом французької мови та його високі професійні якості. За умовами нового призначення М.Ф. Де Рібас прийняв у 1853 році російське підданство. Дослужився до чина титулярного радника, згодом став директором Одеської міської публічної бібліотеки. Залишив нащадкам чудову науково-популярну працю «Очерки истории Одессы», написану за архівними джерелами Одеси та Неаполя (опублікована у 1988 р. у Неаполі).

Досить фрагментарні відомості збереглися в Одеському архіві про Швейцарське консульство. У 1840 році його очолював Іван Іванович Демоль. Віце-консулом у 1841 році став Генріх Ришард, про призначення якого в обхід загальноприйнятої формальної процедури клопотав перед Міністром закордонних справ Росії новоросійський і бессарабський губернатор Михайло Семенович Воронцов: пана Ришарда «повеліти зволив

визнавати» сам Государь Імператор Олександр Другий⁷. Згодом цю посаду займав Фрідолін Ієнн. У 1874 році Федеральна Рада Швейцарії призначила своїм Віце-консулом в Одесі Готліба Гені (Наєну) з Кьолікена на місце померлого Ф. Ієнна⁸.

Швейцарська громада в Одесі була невеликою, але під Одесою з 1823 року існувало франко-німецьке поселення швейцарців Шабо (Ашабаг), а у Криму — колонія Цюрихсталь (Швейцарська, Джейлав), якими і опікувалося консульство.

У 1891 році Генеральний консул Швейцарії в Одесі Георгій А. Фрейденрейх і канцлер консульства Еміль Бенедиктович Вей займалися організацією святкування 600-річчя заснування Швейцарського Союзу. До ювілейної програми входили такі заходи в Одесі, як вечеря і бал 21 липня в Клубі Новоросійського товариства любителів полювання, однак, з різних причин відбулася лише вечеря «декількома швейцарцями при Петербурзькому готелі»⁹. Архівні справи зберегли відомості про деякі «швейцарські» місця в Одесі: у 1888–1891 рр. консульство розміщувалася в домі Шеміюта по вул. Єлисаветинській, № 15¹⁰; з 1895 року — в будинку Тработті на розі вулиць Преображенської і Єлисаветинської¹¹.

Значну роль у сфері дипломатії в Одесі відігравали консули-греки, які представляли інтереси різних країн. І це не випадково, оскільки серед усіх національних діаспор першої половини ХІХ ст. грецька громада була найрізнобарвнішою у плані підданства: серед них були представники майже усіх європейських країн, найбільше ж — піддані Османської імперії, з 1830 р. — Греції, Великобританії, Франції, Сербії, Данії.

Для греків Новоросія стала прихистком від переслідувань османською владою. Переселяючись до Росії, вони утворили великі громади у Криму, містах Миколаєві, Херсоні, Таганрозі, Маріуполі, Юзівці (сучасний Донецьк) та ін. Що ж до Одеси, то для греків це місто стало культовим — саме тут у 1814 році вони створили таємну організацію «Філікі Етерія», яка фактично підготувала Грецьку національно-визвольну війну.

У документах Державного архіву Одеської області виявлено чимало цікавих фактів про присутність греків у сфері дипломатії. Так, у метричних книгах Одеської Грецької Свято-Троїцької церкви, заснованої у 1795 році, серед парафіян знаходимо чимало поважних осіб, які представляли в Одесі інтереси Греції та інших країн світу. Це були заможні люди, в основному купці 1-ої гільдії, які самі активно займалися торгівлею, мали торговельні доми в різних країнах і цінний досвід закордонних зв'язків. Серед них можна назвати такі відомі в Одесі імена¹²:

Дестуні Іван — Республіканський консул — консул Республіки Семи З'єднаних Островів (запис у церковній книзі за 1806 рік)

Хальяно Костянтин — віце-консул Греції (1819 р.)

Цицині Павел Минайович — Грецький Генеральний Консул Південного Краю Росії (1847–1868 рр.)

Папато Ксенофонт Костянтинович — у 1848–1849 рр. віце-консул Грецького Королівства

Мано Костянтин — грецький консул (1836, 1862 рр.)

Смірнопуло Костянтин — грецький віце-консул (1858 р.)

Чохотін Степан Іоаннович (дружина — грекinya Мочо Олександра Миколаївна) — перший драгоман Російського Генерального Консульства у Константинополі, титулярний радник (1883, 1886 рр.)

Вучина Іван Георгійович — Грецький Генеральний консул (1896 р.)

Фонтана Вільгельм Цезарович (Гулієлльм Кесарович) — Грецький Генеральний Консул (1902, 1904 рр.)

Ненно Феодосій Миколайович — драгоман Грецького Генерального Консульства в Одесі (1902 р.)

Куссіс Олексій Гаврилович — Бакинський грецький консул (1902 р.)

Маврогені Петро — Румунський Генеральний Консул в Одесі (1892 р.)

Боханов Андрій Андрійович (дружина — грекinya Карав'я Софія Костянтинівна) — Ризький грецький консул, ризький нотаріус (1895 р.)

Капсамбелі Еммануїл Георгійович — Грецький Генеральний Консул (1908, 1916 рр.).

Цікаві матеріали зберігаються і у фонді Управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, зокрема, справа за 1840 рік під назвою «Про порядок призначення іноземних консулів або агентів в Росії»¹³. Документи свідчать, що, згідно з російським законодавством, іноземні консули або консульські комерційні агенти в Росії призначалися посольствами або місіями тих держав, від яких було здійснено призначення. Посольство або місія подавали з цього приводу відповідні папери до Міністерства Закордонних Справ Російської імперії. У 1840 році в Одесі діяло 7 генеральних консулів та 14 консулів.

Генеральними консулами були призначені відомі особи від таких країн як: Австрія — Карл Самойлович Фон Том; Велика Британія — Яків Андрійович Емс; Греція — Костянтин Олександрович Манос; Неаполітанське Королівство — Фелікс Михайлович Де Рібас; Сардинія і Лука — Йосиф Павлович Джованетті; Швейцарія — Іван Іванович Демоль.

14 консулів представляли інтереси таких країн як: США — Іван Степанович Раллі; Баварія — Осип Фомич Етлінгер; Бельгія — Віктор Генно (Енно); Гамбург — Іван Федорович Менгер; Ганновер — Орест Єфимович Масс; Голландія — Едуард Вікторович Тетбу-де-Маріньї; Данія — Яків Якович Гарі; Іспанія — Яків Якович Багуер; Пруссія — Ісай Якович Валтер; Рим — Лукіан Каетанович Міланта; Тоскана — Федір Михай-

лович Родоканакі; Франція — Адольф Алексі Шалле; Швеція — Іван Карлович Вількінс; Сардинія — Фелікс Каетанович Міланта¹⁴.

Помітною фігурою у консульському середовищі був Іван (Янніс, Джон) Степанович Раллі, який тривалий час перебував на посаді консула США в Одесі. Надзвичайно багатий одеський купець, він походив з роду венеціанських дворян острова Хіуса. Його батько володів мережею торгових домів по всій Європі і прибув до Одеси ще на початку 1800-х років, де заснував свою фірму з капіталом у 150 тис. рублів. Після смерті Стефана у 1827 році його син Іван успадкував величезне багатство у 1,5 млн рублів і успішно продовжив справу батька. Торгував зерном, а згодом перейшов на торгівлю вовною, текстилем, льоном. Мав фірми у Молдавії, Валахії, Туреччині, Франції, Великобританії, Персії, США. Раллі став одним з тих, хто започаткував у Росії торгово-пасажирський флот. У 1833 році він став одним з акціонерів Чорноморського товариства пароплавів, яке у 1843 році було реорганізоване у Експедицію постійних пароплавних зв'язків Одеси з Константинополем, а через два роки — у Новоросійську (Одеську) пароплавну експедицію, яка вже мала флот з 15 суден. Володів в Одесі десятками будинків і магазинів. Був щедрим благодійником і меценатом.

Консульські обов'язки І.С. Раллі виконував з 1831 по 1859 рік. І хоча він не був громадянином США, для цієї країни його кандидатура була безцінною. Адже США намагалися налагодити постійну торгівлю зі Східною Європою через Одеський порт ще з 1810 року, коли перше американське судно дісталось Одеси, і герцог де Рішельє гостинно прийняв нових гостей. Однак, тоді продовження не сталося, оскільки на Середземному морі безроздільно панувала Великобританія, яка сприймала Одесу виключно як свою сферу впливу. Франція, Іспанія, Неаполь та інші країни Середземномор'я також намагалися у різний спосіб обмежити присутність кораблів США на Чорному морі, і до певного часу їм це вдавалося.

Однак, зв'язки Росії із США розвивалися, і не останню роль у цьому процесі відіграв І.С. Раллі. Він мав у США власну фірму і був особисто зацікавлений у позитивному результаті. Для історії він залишив безцінні звіти, які надсилав з Одеси до Державного Департаменту США, про розвиток торгівлі і стан Одеського порту, експортно-імпорتنі операції, ціни та кон'юнктурний попит на товари. Оригінали його доповідей зберігаються у Національному архіві у Вашингтоні (США), копії частини матеріалів — у Державному архіві Одеської області¹⁵.

Іншим відомим греком-дипломатом був одеський купець 1-ої гільдії Федір Михайлович Родоканакі (1797–1882) — консул Тоскани в Одесі. Як і Раллі, він походив з аристократичного хіоського роду. В Одесі проживав вірогідно з 1819 року, де заснував торгову фірму. Свій бізнес розвивав у

декількох напрямках — був також судновласником (49 суден), банкіром, промисловцем. Значні фінанси інвестував у сталеливарну, рейкопрокатну, шкіряну, вино-горілчану, джутову та золотодобувну галузі промисловості. У 1854 р. Родоканакі відкрив представництво свого торгового дому у Нью-Йорку (США). Його майно оцінювалося у 4 млн крб. Активно займався благодійністю і меценатством: очолював Грецьке благодійне товариство, був членом низки піклувальних установ, депутатом міської думи і головою Одеського окружного суду. У 1848 р. отримав звання радника комерції і стан потомственного почесного громадянина. В 1861 році Ф.М. Родоканакі був нагороджений за свої значні досягнення орденom Святого Станіслава 3-го ступеня¹⁶.

У 1883 р. в Одесі налічувалося 18 консульств, які заснували Австро-Угорщина, Бельгія, Великобританія, Германія, Греція, Італія, Нідерланди, Румунія, Персія, Туреччина, Сербія, Америка (Сполучених штатів), Бразилія, Іспанія, Португалія, Франція, Швейцарія, Японія. Грецьке Генеральне консульство розміщувалося по вул. Пушкінській, 23 — у власному будинку Генерального Консула Івана Георгійовича Вучини; секретарем Грецького консульства був Єлефтерій Рафаїлович Рафаель¹⁷.

Під час перебування І.Г. Вучини на цій посаді в Одесі тричі побувала Її Величність Королева Еллінів Ольга. Ці визначні для одеситів події сталися у вересні 1873 року, березні 1884-го та у березні 1890 років, коли королева відвідувала Одесу під час своїх візитів до Санкт-Петербурга. Ольга Костянтинівна була Великою княжною з дому Романових — дочкою Великого князя Костянтина Миколайовича і племінницею імператора Росії Олександра II¹⁸. Королевою еллінів вона стала у 16-річному віці, коли одружилася 15 (29) жовтня 1867 року з 22-річним королем Греції Георгіосом I. Дипломатичні зв'язки між Росією і Грецією завдяки цьому династичному шлюбу значно зміцнилися, відповідно посилилися і позиції русофільської партії при грецькому королівському дворі. Зближення домів і династій продовжувалося і в подальші роки.

Деякі деталі перебування грецької володарки в Одесі залишилися у документації Канцелярії Одеського градоначальника, адресованій Міністерству закордонних справ, та у справах Грецького благодійного товариства.

Так, 24 вересня 1873 року одеський поліцмейстер полковник Мінчіакі повідомив грецького консула І.Г. Вучину про заходи щодо забезпечення охорони і порядку при зустрічі і під час перебування в Одесі королеви Греції Ольги: в наряд було призначено 2 помічника поліцмейстера, 3 дільничних пристава, 10 поліцейських чиновників, 13 околоточних наглядачів, 123 городових, 20 кінних стражників, 20 козаків на допомогу поліції та жандарми за призначенням Одеського жандармського управ-

ління¹⁹. У супроводі Генерального консула Ольга Костянтинівна відвідала Грецьку Свято-Троїцьку церкву, зустрілася з представниками влади й міського самоуправління та заклала перший камінь у фундамент майбутнього будинку Грецького дівочого училища, як через два роки вже відвідувало 240 учениць.

Візит 14 березня 1890 року був неофіційним — королева навіть наполягала на своєму небажанні офіційної зустрічі, але провела у місті увесь день. Вранці її яхта «Сфакторія» увійшла до Карантинного порту, і висока гостя приймала на судні градоначальника П.О. Зеленого з дружиною. Свою глибоку повагу з хлібом-сіллю за російською традицією засвідчили жандармський генерал Цугаловський, поліцмейстер підполковник Бунін, товариш міського голови та відомі представники грецької громади Одеси — члени Грецького благодійного товариства. Всі вони були запрошені королевою на сніданок. Найближчими помічниками Її Величності на цей день були Грецький консул І.Г. Вучина і церемоніймейстер граф Гендриков, який спеціально прибув з Петербурга для подальшого супроводу королеви до столиці, а також королівський гофмаршал Мессала. Вечеря відбулася на яхті у присутності Головнокомандувача Одеського військового округу генерала Х.Х. Роопа. Увечері королева Ольга відбула поїздом до Петербурга²⁰.

Про участь І.Г. Вучини у добродійній роботі свідчать матеріали Грецького благодійного товариства за 1888 рік, де зберігаються прохання одеських греків про надання їм матеріальної допомоги. Так, грецько-піддана Анна Різо, яка понад 15 років страждала від важкої хронічної хвороби, отримала від грецького консула кошти на лікування²¹.

У 1889 році в Одесі діяло 18 іноземних консульств, у т.ч. 9 генеральних. Генеральні консульства мали Австро-Угорщина, Бельгія, Великобританія, Німеччина, Греція, Італія, Нідерланди, Румунія і Туреччина; консульства — США, Бразилія, Данія, Іспанія, Персія, Португалія, Франція, Швеція і Норвегія та Швейцарія. Грецьке Генеральне консульство розміщувалося за тією ж адресою, по вул. Пушкінській, 23 — у власному будинку генерального консула Івана Георгійовича Вучини. Секретарем продовжував служити Єлефтерій Рафаїлович Рафаель²².

У 1899 році почали діяти ще три консульства — Сербії, Нідерландів та Японії²³.

У 1901–1906 роках у південній столиці Російської імперії розміщувалося 19 консульських установ від 20 країн. Генеральні консульства урядові мали Австро-Угорщина, Великобританія, Німеччина, Італія, Румунія, Туреччина; Генеральні консульства позаштатні — Греція, Сербія; консульства урядові — Франція, Іспанія; консульства позаштатні — Швейцарія, Португалія, Нідерланди, Данія, Бразилія, Бельгія, Північно-

Американські Сполучені Штати, Швеція і Норвегія, Персія. Генеральний Консул І.Г. Вучина, який представляв Грецію два десятиліття, помер 18 вересня 1902 року у віці 69 років від апоплексичного удару і був похований в Одесі на Старому міському цвинтарі. Його місце посів Вільгельм Цезарович Фонтана, Віце-консулом служив досвідчений Єлефтерій Рафаїлович Рафаель, а драгоманом — Феодосій Миколайович Ненно; консульство розміщувалося на вул. Пушкінській, 23²⁴, після смерті І.Г. Вучини — на вул. Катерининській у будинку Данова²⁵.

У 1915 році в Одесі зареєстровано 21 консульську установу: 8 Генеральних консульств — Італії, Великобританії, Румунії, Греції, Персії, Сербії, Аргентини, Болгарії; 12 консульств — Франції, Іспанії, Португалії, Швейцарії, Нідерландів, Королівства Данії, Бельгії, Швеції, Норвегії, США, Панамської Республіки, Князівства Монако і Республіки Уругвай (Південна Америка) та 1 віце-консульство — Бразилії.

Генеральне Консульство Греції перебувало на Миколаївському (Приморському) Бульварі, 1. Його очолював Еммануїл Георгійович Капсамбелі, заступником був Язон Павлович Георгіаді. Посаду драгомана (перекладача) займав Олександр Іванович Коандзакі²⁶.

Ці ж установи діяли у 1917 році, за виключенням 6-ти: закрили свої Генеральні консульства Сербія, Аргентина і Болгарія, також перестали діяти консульства Панамської Республіки, Князівства Монако і Республіки Уругвай²⁷.

Перша світова війна, революції в Європі, падіння Російської імперії і громадянська війна на її теренах безпосередньо відобразилися на історії північно-причорноморського регіону, перш за все на його адміністративно-правовому статусі. 7(20) листопада 1917 року III Універсалом Української Центральної ради більша частина Новоросії — «Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму)» — була оголошена територією Народної Української Республіки. Але крім УНР, на південну Україну заявили свої претензії інші політичні сили — монархісти, що прагнули реставрувати «Єдину і неділиму» Російську імперію; більшовики, що проголосили радянську Україну у федерації з радянською Росією, а також іноземні союзники учасників громадянської війни. У результаті влада неодноразово переходила з рук в руки, а військова присутність країн Четверного союзу і Антанти привертала увагу до цієї території не тільки Європи, а й усього світу.

Після утворення у березні 1917 р. Української Центральної Ради на Україну звернули увагу держави Антанти, які сподівалися, що Україна стане їхнім союзником у війні проти Четверного Союзу. 23 грудня 1917 р. у Парижі була підписана Англо-Французька Конвенція — таємний документ про розгортання й координацію акцій Антанти, спрямованих на

протидію німцям і «відновлення порядку» в стратегічно важливих регіонах колишньої Російської імперії, де Париж і Лондон мали серйозні економічні й геополітичні інтереси. Він передбачав розподіл сфер впливу, згідно з яким Україна, Крим і Бессарабія відводилися Франції, а козачі землі і Кавказ — Англії. Одеса у цьому розкладі займала чільне місце як перехрестя міжнародної політики.

У жовтні–листопаді 1918 року, при гетьмані Скоропадському, в Українській Державі діяло 77 іноземних консульств у 13-ти містах²⁸. 19 консульств розміщувалися саме в Одесі — від таких країн як Німеччина, Північно-Американські Злучені Держави, Австро-Угорщина, Іспанія, Франція, Англія, Туреччина, Бельгія, Бразильські Злучені Держави, Чилі, Данія, Греція, Японія, Нідерланди, Персія, Португалія, Румунія, Швеція і Норвегія, Швейцарія²⁹.

Греція мала в Україні 7 дипломатичних установ — генеральне консульство в Одесі, консульство у Києві та віце-консульства у Миколаєві, Ізмаїлі, Акермані, Бердянську і Маріуполі. За кількістю установ це була третя після Англії і Франції країна, чия присутність у Причорноморському регіоні була помітною і мала давні традиції.

Період 1917–1921 років в історії Одеси сповнений драматизму соціальних переломів, під час яких іноземні консульства поступово згортали свою діяльність. 3 січня 1918 року (за новим ст.), після перемоги повстання більшовиків, анархістів та лівих есерів, Одесу оголосили «вільним містом», а вже 20 лютого 1918 року була проголошена Одеська Радянська Республіка (ОРР), яка включала території Бессарабської та Херсонської губерній зі столицею в Одесі. Республіка проіснувала 22 дні. За умовами Берестейського миру, 13 березня 1918 року Одеська Радянська Республіка була окупована австро-німецькими військами і припинила своє існування.

Восени 1918 р., по закінченні Першої світової війни, на міжнародній арені відбулися значні зміни. На початку листопада 1918 р. у Німеччині і Австро-Угорщині вибухнули антимонархічні революції, які прискорили укладення низки міжнародних договорів і угод. 11 листопада 1918 р. у Комп'єні була підписана угода між країнами Антанти і Троїстим союзом, за якою німецькі і австрійські війська мали залишатися на своїх позиціях, у т.ч. на окупованих ними територіях, до прибуття військ Антанти.

Страх перед розповсюдженням революційних настроїв у Європі з Росії змусив генштаб головного командування союзними арміями виробити план створення на території колишньої Російської імперії нового політичного режиму. Для цієї мети 4 (18) грудня 1918 року війська Антанти висадилися в Одесі, Новоросійську, Ялті і Севастополі. Дві дивізії включали французьких моряків, колоніальні підрозділи алжирців, сенегальців і в'єтнамців. У січні 1919-го висадилося грецька дивізія.

Війська Антанти опинилися у складному становищі. На володіння Одесою претендувало одразу декілька політичних сил, які готові були зі зброєю у руках воювати за цей стратегічно найважливіший пункт у Причорномор'ї.

Добровольча армія під командуванням генерала царської армії Антона Денікіна воювала за єдину і неділиму монархічну Росію. Армія базувалася у Катеринодарі на Дону. Представник Денікіна генерал Олексій Гришин-Алмазов на пропозицію французів зайняв посаду військового губернатора Причорномор'я і градоначальника Одеси. У лютому 1919 року головнокомандувачем Південно-Західного краю став генерал А. Санніков. З офіцерів і солдатів гетьманських частин Скоропадського, що приєдналися до білогвардійців в Одесі, була створена Одеська стрілецька бригада під командуванням генерала Н. Тимановського .

Війська УНР, очолювані Головним отаманом С. Петлюрою, воювали за незалежну Україну, під Одесою їх представляла 10-тисячна бригада селянського ватажка отамана Григор'єва, який був тимчасовим союзником Петлюри, вів партизанську війну проти всіх політичних сил, а з 1919 р. перейшов під червоні прапори.

Червона Армія під командуванням В. Антонова-Овсієнка, який у січні–червні 1919-го очолював Український фронт, планувала захоплення всієї України, яку більшовики бачили виключно у складі більшовицької Росії.

У грудні 1918-го в Одесі встановилося фактичне трьохвладдя: війська Антанти контролювали район порту, білогвардійці зайняли прилеглі вулиці, а війська УНР — решту міста. Антанта висловила ультиматум українським військам, які покинули місто 20 грудня. Таким чином, адміністративну владу в Одесі до кінця березня 1919 року розділили французи і білогвардійці. Але стабільності не було — солдати всіх без виключення армій вже не хотіли воювати. На них впливала більшовицька пропаганда — у місті діяла сильна підпільна організація.

23 березня (5 квітня) 1919 року війська Антанти залишили Одесу, протримавшись усього 3,5 місяці. Причиною був не тільки наступ червоних, а й політичні криза у Франції: прем'єр-міністр Ж. Клемансо подав у відставку і ліві радикали терміново відізнали свій десант додому.

24 березня (6 квітня) 1919 року в Одесі була вдруге встановлена влада більшовиків. А вже у серпні місто захопив А. Денікін, який контролював його півроку — до 6 лютого 1920 року. Влітку–восени 1919 р. в Одесі накопичилася величезна кількість військовополонених і біженців, що потребували негайної відправки на батьківщину. Для Головного начальника Криму і Херсонської губернії генерал-лейтенанта Шилінга це було величезною проблемою, оскільки всі ці потерпілі потребували негайного розміщення, забезпечення їжею та медикаментами. З цією метою в

Одеському районі було створене спеціальне Управління по евакуації полонених і біженців під керівництвом особливо уповноваженого полковника Шульца, який почав роботу у тісній співпраці з дипломатами³⁰.

14 вересня 1919 р. Великобританський консул в Одесі Уільям Монро Карр сповістив Шульца про порядок та маршрути евакуації: 1) турки можуть евакуюватися в Константинополь негайно і без перешкод; 2) сербо-хорвати висадці у Константинополі не підлягають; (вони евакуюються через Румунію або морським шляхом через Салоніки без висадки у Константинополі); 3) чехо-словаки до особливого розпорядження залишаються в Одесі; 4) палестинські євреї евакуюються до Константинополя і там передаються Англо-Американській Місії, яка евакуює їх до Палестини. Для цього фрахтувалися кораблі різних товариств — Російського Товариства Пароплавства і Торгівлі (РОПТ, пароплави «В.К. Ксенія», «Лазарев», «Труд»), Російсько-Балканського Торгового Товариства (А. Гершкович), Товариство «Гермес» та ін.

Турецькопідданими військовополоненими, яких в Одеському районі накопичилося 160000, займалося Турецьке генеральне консульство, яке діяло у тандемі з Уповноваженим Червоного півмісяця Мустафою Шейх-Заде та секретарем Г. Георгіаді. Серед турецькопідданих біженців було чимало греків.

З рапортів Шилінга і Шульца відомо, що у серпні 1919 року в Одесі зібралося чимало грузинськопідданих, які перебували тут майже півроку і страшенно потерпали від хвороб і недоїдання. Грузинське консульство в Одесі на чолі з Генеральним Консулом Грузинської республіки Є. Ушверідзе вживало усіх можливих заходів для повернення їх на батьківщину.

Серед військовополонених налічувалося підданих Болгарського царства — 229 осіб, Палестини — 505 чол., Вірменії — 165 чол., також була значна кількість підданих Королівства Сербії, Хорватії і Словенії, Польщі. Для допомоги останнім в Одесі діяв Польський реєміграційний комітет при Польському консульстві.

17 листопада 1919 року в Одесі відбулася подія, яка стала поворотним етапом українських національно-визвольних змагань і призвела до політичної й військової катастрофи Уряду УНР. Цього дня була підписана угода між Українською Галицькою Армією (УГА) та денікінськими Збройними Силами Півдня Росії (ЗСПР). Незадовго до цього, 6 листопада, головнокомандувач УГА генерал-четник Мирон Тарнавський за власною ініціативою припинив військові дії проти Денікіна і підписав з ним у Зятківцях³¹ військову угоду про перемир'я.

Армія УНР, залишившись без союзника, змушена була з боями відступити на Волинь. З півночі на неї наступала більшовицька Червона

армія, з півдня — російська Біла Гвардія А. Денікіна, а із заходу — Польська армія генерала Ю. Пілсудського. Під ударами противників Українська армія розпалася. Одна частина її війська разом з Головним Отаманом перейшла до Польщі. Вночі 5–6 грудня 1919-го С. Петлюра виїхав до Варшави.

Друга частина армії УНР на чолі з генералом М. Омеляновичем-Павленком продовжила боротьбу і 6 грудня вирушила у перший зимовий похід по тилах денікінців та Червоної армії, перейшовши до партизанських дій.

Члени Директорії емігрували за кордон — уряд УНР перестав відігравати роль самостійного політичного чинника.

Недовго трималися на півдні й денікінці. 7 лютого 1920 року Одеса знову стала радянською. Влада негайно почала виявляти «антирадянські елементи», до яких були зараховані перш за все дипломатичні представництва «імперіалістичних» держав. Для боротьби зі шпигунами і розвідками, які маскувалися під дипломатичними вивісками, радянській владі необхідно було здійснити особливі заходи. З цією метою Колегія ВУЧК створила спеціальну комісію по боротьбі з міжнародною контрреволюцією у складі С. Косіора, М. Лациса, А. Іоффе.

Для іноземців, зокрема, для консулів, перебування на радянській території у цей час було пов'язане зі смертельною загрозою: їх підозрювали і звинувачували у шпигунстві та організації таємних змов на користь капіталістичних держав. До найбільш небезпечних і «злочинних» зарахували перш за все дипломатичні установи США (керівник американської агентури Дасоуелл, американський консул у Києві і Одесі Дженкінс), Франції (колишній посол Франції в Росії Нуланс), Англії і Польщі. Деяким дипломатам перебування на радянській території коштувало життя. Так, у квітні 1920 року в Одесі був арештований грецький консул Серафідіс — за нібито шпигунську діяльність та організацію таємної білогвардійської групи. Чекісти стверджували, що Серафідіс одержав від генерала Добровольчої армії Гаврилова декілька мільйонів російських рублів для ведення підривної роботи в армії і установах, що організація об'єднувала біля 300 білогвардійців, які планували повстання проти більшовиків, встановили контакти зі злочинцями, і що один з агентів цієї групи Петрата здійснив спробу влаштуватися на службу до міліції³². Доля Серафідіса була також трагічною: він був розстріляний у застінках одеської ЧК.

Отже, упродовж XIX і до 1920 року іноземні консульства відіграли значну роль у встановленні міждержавних політичних, економічних, та культурних зв'язків. Особливих успіхів було досягнуто у сприянні розвитку зовнішньої торгівлі, налагодженні культурних і особистісних кон-

тактів між націями і народами. Консульський корпус іноземних представництв в Одесі репрезентували як посланці країн-партнерів, так і відомі представники місцевих етнічних громад, що запрошувалися урядами різних країн Європи представляти їх інтереси у Росії. З погляду автора, діяльність останніх видається більш яскравою і помітною в силу використання ними власного досвіду іммігрантів, які успішно інтегрувалися у російське станове суспільство, пройшли певні стадії адаптації і досягли значних успіхів, але у той же час не розивали зв'язків з батьківщиною, а навпаки, суттєво розвинули міжнародні контакти³³. Досвід їх діяльності та біографії варто ретельно досліджувати і як приклади особистісних досягнень, і як повчальні сторінки історії дипломатії на теренах України.

¹ Держархів Одеської обл., ф. 59 (Одеський будівельний комітет), оп. 3, спр. 69 (По прошенню Неаполитанского Генерального Консула Феликса Дерибаса об откомандировании архитектора для указания границ хутору его, состоящему в споре с помощником Черноморского Гребного Флота Лукою Франжи), арк. 1–15.

² *Белоусова Л.Г.* Де Рибасы и Дерибасы в Одесском архиве // ДНК. Информационно-аналитический журнал. — 2005: № 1 (10). — С. 54–57; № 2 (11). — С. 86–87.

³ Держархів Одеської обл., ф. 17 (Одеський міський магістрат), оп. 3, спр. 134 (По прошенню проживающего в Одессе архитектора Франца Фраполли на отставного майора Феликса Де Рибаса о претендуемых первым 3250 рублей за совместно построенный дом). Справа не збереглася, є заголовок в описі фонду.

⁴ Там само, ф. 59 (Одеський будівельний комітет), оп. 2, спр. 18 (О проданном майором Дерибасом доме, состоящем в Одессе, и саде, подаренном г. Одессе. 1806 г.), арк. 1–141; ф. 2 (Канцелярія Одеського градоначальника), оп. 1, спр. 11 (О покупке для банковской учетной конторы домов майора Де Рибаса. 1806 г.), арк. 1–56.

⁵ Там само, ф. 2 (Канцелярія одеського градоначальника), оп. 1, спр. 390 (По прошенню Михаила и Антона Де Рибас о принятии их в русское подданство. 1853 г.), 4 арк.

⁶ Там само, ф. 2 (Канцелярія Одеського градоначальника), оп. 1, спр. 357 (О назначении Дерибаса редактором Одесского Вестника. 1853 г.), арк. 1–8.

⁷ Там само, ф. 1 (Управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора), оп. 192 (1840 р.), спр. 49 (О разрешении поднять флаги на домах консулов. 1840 г.), арк. 4–13.

⁸ Там само, ф. 2 (Канцелярія Одеського градоначальника), оп. 1, спр. 883 (О назначении консулов), арк. 23.

⁹ Там само, ф. 2 (Канцелярія Одеського градоначальника), оп. 1, спр. 1842 (О назначении консулов), арк. 17–18.

¹⁰ Там само, арк. 44–46.

¹¹ Там же, ф. 2 (Канцелярія Одеського градоначальника), оп. 1, спр. 2104 (Об одесских консулах), арк. 2.

¹² Відомості з довідкових видань: Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви / Авт. и сост.: Л.Г. Белоусова,

М.Г. Батурина, А.Е. Бух, Т.Е. Волкова, Г.Л. Малинова, А.В. Мартыненко, А.М. Паниван, В.В. Харковенко. — Ч. I. 1800–1831. — Одесса, 2000. — 364 с.; Ч. II. 1834–1852. — Одесса, 2002. — 372 с.; Ч. III. 1853–1874. — Одесса, 2004. — 237 с.; Ч. IV. 1875–1891 / Одесса, 2005. — 332 с.; Ч. V. 1892–1906. — Одесса, 2005. — 242 с.; Ч. VI. 1907–1920. — Одесса, 2009. — 344 с.

¹³ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 192 (1840 р.), спр. 49 (О разрешении поднять флаги на домах консулов. 1840 г.), арк. 1–24.

¹⁴ Там же, ф. 1, оп. 192 (1840 р.), спр. 49 (О разрешении поднять флаги на домах консулов. 1840 г.), арк. 5–6.

¹⁵ Державний архів Одеської області, КМФ № 1 «Колекція мікрофільмів „Дипломатична кореспонденція між консулом США в Одесі та Державним Департаментом США”» — 7 рулонів, 3213 кадрів за 1831–1906 роки.

¹⁶ К. Αυγητίδης «Θεόδωρος Παύλου Ροδοκανάκης : ο μεγαλέμπορος, επιχειρηματίας, πλοιοκτήτης και τραπεζίτης της Οδησσοῦ» Έκδοση: Χίος : Άλφα Πι, 2004.

¹⁷ Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1893 год. — Одесса: Тип. Штаба войск Од. Воен. Округа, 1892. — Сс. 240–244.

¹⁸ Тут і далі відомості про династичні шлюби подаються за даними видань: Федорченко В. Дом Романовых. Энциклопедия биографий. — Т. 1 (А–Л). — М.–СПб: Изд-ва «Олма-Пресс», «Бонус», 2000. — С. 189.

¹⁹ Держархів Одеської обл., ф. 765 (Одеське грецьке благодійне товариство), оп. 1, спр. 3 (Переписка с одесским градоначальником, учебным округом и другими об учреждении в Одессе Греческого благотворительного общества. 1888–1898 pp.), арк. 31, 67.

²⁰ Там же, ф. 2 (Канцелярія одеського градоначальника), оп. 2, спр. 2454 (О консулах), арк. 47–49; ф. 5 (Управління Одеського тимчасового военного губернатора), оп. 1, спр. 9995 на 8 арк.

²¹ Держархів Одеської обл., ф. 765 (Грецьке благодійне товариство), оп. 1, спр. 3 (Переписка с одесским градоначальником, учебным округом и другими об учреждении в Одессе Греческого благотворительного общества. 1888–1898 pp.), арк. 67–67 зв.

²² Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1889 год. — Одесса: Тип. Од. Воен. Окр., 1888. — Сс. 236–240, 254.

²³ Вся Одесса. Справочник недвижимых имуществ Одесского градоначальства на 1899 год. Иллюстрированное издание В.К. Фельдберга. — Одесса, 1899. — С. 292.

²⁴ Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1901 год. — Одесса: Тип. Од. Воен. Окря, 1900. — Сс. 209–213.

²⁵ Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1905 год. — Одесса: Изд. Извест. Од. град-ва, 1906. — Сс. 160–163.

²⁶ Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1915 год. — Одесса: Тип. Од. Воен. Окря, 1888. — Сс. 287–291.

²⁷ Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1917 год. — Одесса: Изд. Извест. Од. град-ва, 1917. — Сс. 60–63.

²⁸ Австро-Угорщина — 6; Англія — 11; Бельгія — 3; Бразильські Злучені Держави — 2; Греція — 7; Данія — 4; Іспанія — 6; Китай — 1; Нідерланди — 3; Німеччина — 5; Персія — 3; Португалія — 3; Румунія — 3; Сербія — 1; США — 2; Туреччина — 3; Франція — 8; Чилі — 1; Швейцарія — 1; Швеція і Норвегія — 3; Японія — 1. Консульства розміщувалися у містах Київ, Одеса, Севастополь, Бердянськ, Маріуполь, Катеринослав, Ізмаїл, Акерман, Харків, Рені, Керч, Таганрог, Новоселиці.

²⁹ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1918–1924 рр.): документи і матеріали / упоряд. док.: Андрієвська Л.В. [та ін.]; редкол.: К.І. Грищенко (голова) [та ін.]. — К.: Вид-во гуманіт. л-ри, 2010. — С. 274–278.

³⁰ Держархів Одеської обл., ф. Р-65, оп.1, спр. 2, арк. 1-39; спр. 5, арк. 1–95; спр. 15, арк. 1–148.

³¹ Подільська губернія, тепер — Вінницька область

³² Маймескулов В., Рогожин А., Сташиц В. Всеукраинская Чрезвычайная комиссия (1918–1922). — Харьков: «Основа», 1990. — С. 202.

³³ Біографічні дані про іноземних консулів та їх діяльність наявні переважно у справах Канцелярії одеського градоначальника про їх призначення та листуванні: ф. 2, оп. 1, справи 493 (1857 р., Карл Мемерт — консул Ангальт-Дессау), 3908 (1872 р., англійський консул, заголовок справи в описі), 973 (1875 р.), 987 (1876 р.), 1039 (1877 р.), 1150 (1879 р.), 1465 (1884 р.), 1622 (1887 р.), 1685 (1888 р.), 1751 (1889 р.), 1815 (1890 р.), 1840 (1891 р.), 1842 (1891 р.), 1915 (1892 р.), 2038 (1894 р.), 2104 (1895 р.), 2208 (1896 р.), 2640 (1899 р.), 2705 (1900 г.), 2825 (1901 р.), 3016 (1903 г.), 3016 а (1903 г.), 3263 (1907 г.), 3254 (1907 г., консул Неохико Фукуда), 3345 (1909 г.), 3399 (1910 г.), 3453 (1911), 3599 (1914), 3908 (1872 г., англійський консул).

В статье освещены некоторые аспекты деятельности иностранных консульств в Одессе, которые нашли отражение в фондах Государственного архива Одесской области: установление межгосударственных связей, содействие развитию внешней торговли, налаживание культурных и личностных контактов между нациями и народами. Особое внимание уделено одесским купцам и военным, которые исполняли консульские обязанности, таким, как Генеральный консул Неаполя Ф.М. Де Рибас, Генеральный консул Греции И.Г. Вучина, консул США С.И. Ралли, консул Тосканы Ф.И. Родоканаки.

Ключевые слова: иностранные консульства, консулы, Одесса.

The article highlights foreign consulates in Odessa, as reflected in the records of the State Archives of Odessa Region. The focus of research is some aspects of their activities towards the establishment of international relations, foreign trade promotion, cultural adjustment and personal contacts between nations and peoples. Special attention is paid to the Odessa merchants and militarymen who performed the consular duties, such as Consul General of Naples F.M. De Ribas, Consul General of Greece I.G. Vouchina, USA Consul of the USA S.I. Ralli, Consul of Tuscany F.I. Rodokanaki.

Keywords: foreign consulates, consuls, Odessa.

Ірина Матяш

ДОЛЯ «ДИПЛОМАТИЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ» ФРАНЦУЗЬКОГО УКРАЇНЦЯ ЄВГЕНА СЛАБЧЕНКА

У статті висвітлено процес підготовки та спроб видання неопублікованої праці Євгена Слабченка (Ежена Деслава) «Дипломатична історія України». Вказано, що завдяки сприянню Осередку української культури і освіти (Вінніпег, Манітоба, Канада) рукопис готується до друку.

Ключові слова: *Євген Слабченко, Ежен Деслав, «Дипломатична історія України».*

50 років тому в Канаді, у «столиці» провінції Манітоба — місті Вінніпег, мала побачити світ праця французького українця Євгена Слабченка (відомого в Європі митця кіноавангарду Ежена Деслава) «Дипломатична історія України». Її вихід спершу було заплановано на початок 1965 року, потім дату змінено на пізнішу, зрештою — пересунуто на весну 1966 року. Планувалося, що презентація праці відбуватиметься разом із виставкою дипломатичних документів, збиранням яких тривалий час займався автор-упорядник. Подія мала перспективи стати непересічною завдяки оригінальності задуму і викликати передбачуваний інтерес. Однак працю не було видано, а у вересні 1966 року у сонячній Ніцці за тисячі кілометрів від холодного Вінніпегу на 67 році пішов із життя і Євген Слабченко, свідомий українець, митець, збирач української документальної спадщини за кордоном і невтомний фантазер від науки¹.

На протигагу браку інтересу до творчості митця за радянського часу, нині викристалізувалося кілька напрямів досліджень його діяльності. Їх можна окреслити як археографічний (публікація епістолярію та відомостей про його архів)², кінознавчий (дослідження творчого доробку в галузі кіно)³, біоісторіографічний (вивчення життя та діяльності)⁴, краєзнавчий (відтворення заслуг у контексті певних регіонів)⁵. Парадокс «відомості» цього діяча полягає в тому, що українські автори (насамперед — краєзнавці) опираються переважно на часто міфологізовані публікації про Деслава, базовані на його особистих фантазіях, або переповідають статті французького мистецтвознавця Любомира Госейка, який має в своєму розпорядженні більшу частину архіву Слабченка, однак, очевидно, не ознайомлений з іншими складовими джерельної бази дослідження біографії свого героя. Слід зазначити, що саме Любомир Госейко доклав чи не найбільше зусиль до повернення постаті Ежена Деслава в поле уваги

науковців. Російські кінознавці переважно позиціонують Деслава як «російського емігранта» (Авдотья Смирнова: «українка по происхождению во Франции Евгения Славченко называли русским»), а стислі біографічні довідки рясніють помилковими відомостями⁶. Такі факти та безліч суперечностей у публікаціях про Деслава-Слабченка засвідчують потребу створення його біографії на підставі репрезентативної джерельної бази та дослідження внеску в розвиток українознавчих студій за межами України. Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує в цьому контексті його діяльність щодо створення Світової збірки українки з Дипломатичною бібліотекою та архівом у її складі та «головна праця життя» (за визначенням самого автора) — «Дипломатична історія України».

Неопублікований текст цієї праці зберігся в архіві Осередку української культури і освіти, що діє у канадському місті Вінніпег від 1944 року. Загалом колекція Євгена Деслава-Слабченка складає три теки: одну — машинопис «Дипломатичної історії України» (Вох 1/1: 1/3 Fa-5-7), дві — ілюстрації до тексту (Вох 1/1: 2/3 Fa-5-7; 3/3 Fa-5-7)⁷. Назву праці зазначено на титулі двома мовами (українською і французькою). Так само вказано ім'я автора та прізвище-псевдонім. Недоречність використання творчого псевдоніму, відомого в світі кіно, у науковому виданні першим зауважив Євген Бачинський, написавши на надісланому йому Деславом примірнику змісту «Дипломатичної історії України» у вересні 1964 року: «Чому не Євген Слабченко?»⁸. Натомість автор не відчував різниці у використанні власного прізвища і творчого псевдоніма. Від 1942 року⁹ переважно підписувався власним прізвищем або поєднанням власного імені з творчим псевдонімом — Деслав: Євген Деслав, Євген Деслав-Слабченко, Євген де Слав та ін. Однак, чому він не вказав на титулі власного прізвища, достеменно не відомо. На титулі вказано також дату — «1964 рік». Саме з початком цього року в листуванні Євгена Слабченка пов'язується завершення підготовчої праці й здійснення всебічних заходів щодо підготовки її до друку. Хронологічні межі викладу охоплюють 907–1918 рр.: від першої угоди київського князя Олега з візантійським імператором Львом VI до IV Універсалу Української Центральної Ради.

На перший погляд, обсяг тексту здається значно більшим за фактичний, оскільки кожен розділ ретельно відокремлений у спеціальний файл-обкладинку, а рукописні заголовки розділів винесено на окремі аркуші. Обсяг тексту складає 396 аркушів машинопису (із незначними рукописними авторськими виправленнями). При цьому, на 5 аркушах надруковано зміст, на 3 аркушах викладено бібліографію (52 позиції). Загальну кількість розділів позначено як 124, однак текстів трьох розділів («Український рух 1890-х років у звіті австрійського конзуля в Києві»,

«Іноземні представники в Києві 1917 року», «З'їзд народів скликаний Українською Центральною Радою в Києві 21–28 вересня н. ст. 1917 року»), зазначених у змісті, бракує. Зауважимо, що в 12 розділах текст складає лише документ без коментарів (різними мовами), а на 62 аркушах розташовано від 3 до 12 рядків машинописного тексту. Таким чином, реальний обсяг праці — приблизно 250 аркушів.

Насамперед привертає увагу її назва. Вона свідчить про оригінальність задуму, адже ніхто з представників української дипломатії доби УНР, які опинилися у вимушеній еміграції, не зреалізував подібного проекту. Найпоширенішим жанром «писань» на цю тему досі були мемуари (найчастіше в контексті загальних спогадів про пережите), які створювали починаючи від середини 1920-х років колишні співробітники різних рангів дипломатичних установ (Микола Галаган, Дмитро Дорошенко, Федір Матушевський, Євмен Лукасевич, Володимир Сікевич, Михайло Тишкевич, Ян Токаржевський-Карашевич, Євген Онацький, Лонгин Цегельський, Олександр Шульгин та ін.) із власних переконань чи відповідаючи на заклик Симона Петлюри щодо необхідності відтворення подій буремних років Української революції в спогадах¹⁰. Спеціально висвітленню діяльності дипломатичних представництв УНР, подій міжнародного значення та публікації спогадів дипломатів присвячувався випуск історичного календаря-альманаха «Червоної калини» за 1939 рік — «Україна на дипломатичному фронті». «Вже багато наших діячів старшого покоління, що займали різні відповідальні становища зійшли за останні 20 років у могилу і з ними пропав не один цікавий спомин, що міг би освітлити деякі моменти нашої політичної пропаганди за кордоном. Не всі з живих мають охоту або можуть з огляду на різні особисті мотиви, чи загальні причини, ділитися своїми вражіннями. Не один, не маючи змоги сказати всієї правди, взагалі мовчить», — наголошувалося в передмові¹¹. Відтак видання позицінувалося як перша спроба акумулювати спогади та публікації посадовців, причетних до формування української дипломатичної служби доби Української Народної Республіки та Української держави. В ньому було опубліковано спогади М. Данька «Від «Союзу визволення України» до української дипломатії», П. Коваліва «Дипломатична діяльність за часів української держави», Д. Левицького «З дипломатичних спогадів», І. Борщака «Як була зорганізована Мирова конференція 1919 р.», М. Рудницького «Париж 1919: Притяжке становище української делегації на Мирову Конференцію», Ю. Налісника «Перше посольство української держави в Болгарії (спогад зперед 20-х років)» та ін.¹².

Відомо, що над синтетичною працею «Історія української дипломатії» працював князь Ян Токаржевський-Карашевич (1885–1954), котрий мав європейську освіту (студював філософію і політичні науки в універ-

ситетах Швейцарії, Австрії, Німеччини, Франції), ступінь доктора філософії і політичних наук та потужний досвід дипломатичної роботи (розпочав дипломатичну службу в Посольстві Української Держави у Відні, за часів Директорії виконував обов'язки посла УНР у Туреччині (1919–1921), як дипломат особисто доповідав у Римі Папі Бенедиктові XV про становище українського духовенства в Галичині, від січня 1922 р. був віце-міністром закордонних справ і керівником міністерства закордонних справ УНР в екзилі), вільно володів польською, італійською, німецькою, французькою, англійською мовами. Однак праця в цілісному вигляді не вийшла в світ, її фрагмент опублікував часопис «Визвольний шлях» під назвою «До джерел наших державних традицій» (Уривки з недрукованого твору «Історія української дипломатії»)¹³. Ключова ідея, продемонстрована в цьому нарисі, полягала в розумінні «відчуття національної окремішності» українців як «підстав [їх] європейськості», «першої основи минулого і державних традицій»¹⁴ та важливості для розвитку державних традицій розуміння традицій церковно-релігійних. У цьому контексті Ян Токаржевський-Карашевич наголошував, що «воююче православ'є і конфесійна боротьба є українському народові чужі, це завжди річ нав'язана чужинцями»¹⁵. Однак, розглянувши в стислому нарисі зародження державних традицій за доби князя Ігора, він власне питанням дипломатії уваги не приділив.

Підготовлена до видання Євгеном Слабченком «Дипломатична історія України» концептуально відрізняється від згаданих публікацій. Своїм завданням він убачав, судячи з назви та змісту, висвітлення історії України як суверенної держави від Київської Русі до Української Народної Республіки через процес боротьби за незалежність шляхом як дипломатичних зусиль, так і збройної боротьби, її ролі як регіонального і міжнародного гравця, становлення контактів із іншими країнами та організації дипломатичної служби. На цій ключовій ідеї автор-упорядник наголошував і в листі до Михайла Єремїва, вказуючи, що присвячує працю «українській молоді, яка переконується, студіюючи її, що Україна завжди вважала себе незалежною»¹⁶. У тексті однак немає жодних тлумачень поняття «дипломатична історія України», «історія дипломатії» тощо, як і взагалі будь-яких роздумів теоретичного характеру чи узагальнень. Можна припустити, що автор обрав назву не з якихось наукових міркувань, а за аналогією з назвою твору відомого французького історика Антонена Дебідюра (1847–1917), завідувача кафедр університету в Нансі та в паризькій Сорбонні, — «Дипломатична історія Європи від Віденського до Берлінського конгресу (1814–1878)». Паризьке франкомовне видання 1917 року цієї праці міститься в списку використаної автором літератури. Крім згаданої праці, серед історіографічних джерел

«Дипломатичної історії України» — класичні монографії Миколи Костомарова, Михайла Драгоманова, Сергія Соловйова, дослідження учених-емігрантів: Симона Наріжного, Любомира Винара, Бориса Крупницького, Ілька Борщака, Євгена Онацького.

Немає, втім, у цьому переліку праці Богдана Галайчука (1911–1974) «Дипломатична історія», опублікованої у згаданому спеціальному виданні історичного календаря-альманаха «Червоної Калини» за 1939 рік. На той час 27-річний науковець (випускник Католицького університету в Бельгії, який здобув докторат політичних наук в Інсбруку і правознавства в Мюнхені), згодом один із найавторитетніших українських учених Аргентини, автор праць з міжнародного права та історії дипломатії, проф. Галайчук запропонував розгорнуте визначення поняття «дипломатична історія», указав на її ретроспективну і прогностичну функції та окреслив пріоритетні методи дослідження. «Здається, що ще найбільше видержлива на зуб часу дипломатія — може тому, що вона не має ніяких ідеалів за винятком одного вічного: *salus rei publicae suprema les*, — зазначав учений. — З огляду на цю тривкість дипломатії та форм міжнародного співжиття дипломатична історія — це не звичайна наука про минуле. Вона дозволяє нам викрити у минулому дещо таке, що досі не втратило ще своєї актуальности, а саме форми міждержавних взаємин та напрямних закордонної політики поодиноких держав... Які є форми міжнародного життя та засоби акції держав на міжнародній арені, як вони виглядають у практичному пристосуванні — це показує нам саме дипломатична історія... Зрештою дбайлива аналіза дипломатичної історії з огляду економії, геополітики, стратегії та інших ділянок знання, які мають зв'язок з міжнародною політикою, дозволить нам пізнати зміни в політиці поодиноких держав та відрізнити у них часові відхили від глибших течій, які вплинули на зміну політики даної держави та з яких можемо передбачити її майбутній напрям»¹⁷. Принципово важливим він вважав створення об'єктивної дипломатичної історії (не «народного пам'ятника», музею, саркофага, святині культу кращого минулого), «навіть коли вона прикра», абстрагуючись від особистих поглядів чи впливу партійних принципів із застосуванням критичного підходу: «Дипломатична історія мусить бути критична — іде тут про критику фактів і метод, не осіб... Дипломатична історія мусить нам дати вірну і подрібну відповідь на питання: чому ми програли визвольну війну на міжнародній арені та як охоронитись перед такою програю на майбутнє»¹⁸. Поспіль із принципом об'єктивності та історизму Богдан Галайчук вказував на потребу застосування міждисциплінарного підходу, що забезпечить «фаховість» відтворення подій дипломатичної історії. Ще одна сформульована автором методологічна вимога торкалася джерельної бази

дипломатичної історії. Б. Галайчук закликав будувати її «на точних і вірних джерелах» — опублікованих або збережених у архівах дипломатичних документах. При цьому він наголошував на необхідності створення архіву дипломатичних документів та активізації продукування дипломатичної мемуаристики як історичного джерела. Усвідомлюючи, що не всі спогади можна публікувати, він закликав до формування дипломатичних архівів: «Є матеріали, яких годі публікувати, є такі, яких краще не публікувати, при найменше в популярних виданнях та у пресі. Але нема таких спогадів, яких не можна би списати — і зложити в архіві, де вони були би доступні для вузького кола дослідників, як цінні матеріали до нашої дипломатичної історії — і до висновків на майбутнє»¹⁹.

Текст «Дипломатичної історії України» свідчить про те, що Євген Слабченко не був знайомий із поглядами Богдана Галайчука. Його викладу притаманна героїзація козацьких подвигів, наявність лакун у матеріалі, надмірне застосування цитат, брак аналітичних висновків та джерелознавчої критики, що не свідчить про «фаховість» автора. Однак деякі напрями його діяльності останніх 20 років життя корелювали з принципами, висловленими цим ученим.

Видання планувалося ілюстрованим — з цією метою автор-упорядник збирав фотодокументи, серед яких збереглися унікальні фото надзвичайних дипломатичних місій УНР у європейських країнах, оригінали дипломатичних паспортів, мапи, схеми, графічні малюнки тощо. Переважна більшість фотодокументів — оригінали. Частина світлин становить собою зображальні джерела до іншого, ніж указаний у назві праці, періоду, зокрема за 1919–1921 рр. Окремі ілюстрації з цієї збірки (фото співробітників українських дипломатичних місій із фондів Музею визвольної боротьби у Празі) були надруковані в Історичному календарі-альманасі «Червоної Калини» за 1939 рік і передруковані на сторінках наукового щорічника «Україна дипломатична» за 2002 рік. Загалом ілюстративний матеріал значно ширший за часом і відображеними в ньому подіями й особами за окреслені в «манітобському» тексті «Дипломатичної історії України». Таке співвідношення тексту та ілюстративно матеріалу дає підстави для припущення про існування ширшого варіанту тексту.

Поспіль із цим припущенням потребували вивчення й питання, пов'язані як із причиною появи примірника праці французького українця в Канаді та невдалою організацією його друку, так і з наявністю в автора відповідного досвіду і кваліфікації для такого важливого видання та причинами, що спонукали до його створення.

Завдання цієї статті саме й полягало в з'ясуванні долі «Дипломатичної історії України» Євгена Слабченка від виникнення задуму до завершення підготовки до друку. Таке дослідження здійснювалося вперше на підставі

архівної інформації, розпорошеної в документах, які зберігаються в державних і приватних установах різних країн: України, Канади, Франції, США та ін.

Численні листи Євгена Слабченка-Деслава до українських діячів щодо підготовки видання та дотичних до цієї праці проектів, які він пробував утілювати (створення Світової збірки україніки та Дипломатичного архіву, Ахіву української еміграції); машинопис змісту видання та коментарі до нього, газетні вирізки з анонсами майбутньої презентації книги та організації виставки з історії української дипломатії в м. Вінніпег тощо вдалося виявити в Бібліотеці та архівах Канади (фонди Василя Авраменка, Михайла Єремїва, Володимира Кубійовича та інших українських діячів), в колекціях Євгена Бачинського у Відділі спеціальних колекцій та архіву Бібліотеки Карлтонського університету в Оттаві, в документальних збірках Михайла Єремїва, Микити Мандрики, Павла Маценка в архіві Осередку української культури і освіти в м. Вінніпег та ін.

Важливі відомості про участь автора в діяльності дипломатичних установ УНР містять документи, виявлені в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ф. 3696 «Міністерство закордонних справ УНР», ф. 3752 «Надзвичайна дипломатична місія Української Республіки в Сполучених Штатах Америки, м. Вашингтон» та ін.). Документи про його родинну історію зберігаються в Державному архіві Черкаської області (ф. 931 «Колекція. Метричні книги записів актів цивільного стану») та Державному архіві Київської області (ф. 384 «Київська губернська комісія першого загального перепису населення у 1897 році, Київ»).

Особистий архів Євгена Слабченка, на жаль, нині перебуває в приватній власності й практично не доступний дослідникам. Невдовзі після його смерті 10 вересня 1966 року документальне зібрання об'ємом «близько 5000 досьє» («20 дерев'яних скринь кожна приблизно по 30 кг») придбав у вдови Слабченка — Деніз Слабченко-Борне — музикознавець, скрипаль, педагог, знаний у Франції український громадський діяч Аристид Вирста. Достеменно не відомо, чи це була його власна ініціатива (як пояснював учений пізніше — з метою «врятувати цей цінний архів, щоби не пішов на сміття, як то дуже часто буває в нашій еміграції»²⁰), чи громадське доручення перевезти зібрання з півдня Франції в Париж. Однак точно відомо, що вже в жовтні Деніз Слабченко-Борне отримала кілька пропозицій щодо продажу архіву чоловіка. Серед перших були запити з Канади і від проф. Вирсти. Маючи сумніви щодо ціни документального зібрання, вона звернулася до Михайла Єремїва за порадою, оскільки «не хотіла зберігати всі ці цінні книги дуже довго», не лише через те, що мала матеріальну скруту після передчасної смерті чоловіка,

а й тому, що хотіла бути «впевненою до кого потраплять книжки», бо «також не вічна». Ситуацію ускладнювало те, що жінка не могла знайти складений Деславом каталог зібрання, без якого важко було оцінити його вартість. М. Єремійв згадав про суму в 150 000 франків, запропоновану представником ЮНЕСКО в 1963 році, однак радив не поспішати й висловив бажання приїхати на допомогу для оцінки архіву та спілкування з покупцями. Втім, невдовзі проф. Вирста викупив архів за 10 000 доларів²¹.

Серед інших цінних документів учений звернув увагу на два примірники рукопису «Дипломатична історія України», закінченого «кілька тижнів перед його смертю», обсягом «біля 1000 машинописних сторінок із ілюстраціями (побільше часті фотографії представників із коментарями та адреси представництва)»²². Аристид Вирста на той час тісно співпрацював з Науковим товариством імені Тараса Шевченка в Європі на чолі з ученим-енциклопедистом Володимиром Кубійовичем, яке від 1951 року функціонувало в містечку Сарсель під Парижем. Як науковець, він усвідомлював потребу в експертній оцінці рукопису, про що писав у жовтні 1967 р. А. Білінському в Австралію: «...повстає тільки проблема редакції «Дипломатичної історії України» правдивим істориком. На жаль, в Сарселю історика немає, а ми (тобто Жуковський і я) не маємо до того кваліфікації та часу»²³. Відтак «французькі» примірники рукопису не потрапили до відповідних рецензентів і на тривалий час залишилися в гаражі професора, а питання про їх друк не порушувалося.

Анонси майбутнього видання систематично з'являлися в європейських та північноамериканських періодичних виданнях лише в 1964–1966 рр. Архівна інформація та повідомлення у газетах засвідчують, що Є. Слабченко почав активно збирати бібліотеку україніки та формувати архів, складовою якого були документи українських дипломатичних працівників, у середині 1950-х років. Однак у листі від 9 квітня 1964 р. до Є. Бачинського він указував на раніший час початку роботи в цьому напрямку: «Готую я Дипломатичну Історію ось вже майже 20 років, щоб мене не розхолоджували, нікому про це не казав»²⁴. Сказане не зовсім відповідало дійсності, оскільки в інших листах до Є. Бачинського і М. Єремійва²⁵ він говорив про цю працю як результат 10-річної праці, тобто, від середини 1950-х років, що ближче до істини, бо співпадає з початком його збирацької діяльності. Схильний до розголосу в пресі власних намірів задовго до їх утілення та щонайвищих оцінок незавершених праць, Євген Слабченко почав продукувати анонси цього видання на початку 1964 р. У такий спосіб він не лише прагнув привернути увагу до своєї роботи, а й знайти спонсора і очікував на комерційний успіх акції.

Вважаючи себе причетним до «цеху» дипломатів, він не забував згадувати про своє «дипломатичне минуле» і вбачав у собі «прихильність до дипломатичної науки». Проте виявлені у фондах ЦДАВО України документи свідчать про умовність таких тверджень.

Без належної освіти і знання жодної іноземної мови, 19-річний організатор дружин бой-скаутів у Білій Церкві Євген Слабченко у січні 1919 року справді потрапив до складу Надзвичайної дипломатичної місії УНР до Сполучених Держав Північної Америки (наказом № 6 по МЗС УНР від 11 січня 1919 р. його було призначено другим аташе Місії). На той час він близько двох місяців перебував у найближчому оточенні провідників Директорії (як він указував у своїй автобіографії, з початку 1918 року його було «прикомандировано до Генерального Штабу», а з листопада 1918-го він був «адютантом при отаманові Петлюрі», потім — «урядовцем з особливих доручень при Голові Директорії п. Винниченкові»). Слід зазначити, що документальне підтвердження цих посад виявити поки що не вдалося, однак його особисте знайомство з Симоном Петлюрою і Володимиром Винниченком не підлягає сумніву. Одночасно зі Слабченком радниками були призначені Льонгин Цегельський (його було замінено на Іллю Епштайна), Юліян Бачинський, Максим Гехтер, секретарем — Віктор Казакевич, першим аташе — Андрій Шумицький, урядовцями — Ісай Баршак (Ілько Борщак) та др. Мойсей (Мусій) Кадець. Очолив місію Євген Голіцинський, під керівництвом якого 7 із 8 призначених, крім нього, осіб вирушили в нелегку подорож до місця призначення через Відень і Берлін. Однак до Копенгагена, який став останнім містом зупинки членів українського дипломатичного представництва у США перед виїздом до Вашингтону, місія прибула не в повному складі. Двоє співробітників вибуло, в травні було відкликано Голову місії, який передав свої повноваження радникові Юліанові Бачинському. Дозвіл на в'їзд до США отримали лише двоє «зі вцілілих» членів місії — виконувач обов'язків Голови та секретар. Як таких, що не отримали дозволу на в'їзд, аташе Слабченка та урядовця Баршака Юліан Бачинський відправив у розпорядження МЗС. Варто зазначити, що це не була виняткова ситуація: випадків неотримання дозволу до держави призначення було на той час достатньо. Однак Євгена Слабченка було звільнено наказом міністра закордонних справ УНР Володимира Темницького «з 1-го липня с.р. зі служби в Міністерстві закордонних справ УНР з тим, що по повероті нормальних відносин на Україні матимете право вернутися до служби в Міністерстві»²⁶. Євген Слабченко вирушив до Відня і деякий час залишався там, сподіваючись зберегти дипломатичну посаду будь-якою ціною. Він звертався до виконувача обов'язків Голови місії, Міністра закордонних справ УНР, знайшов спосіб заручитися підтримкою Симона

Петлюри, і навіть — до відповідних українських органів у США. 8 вересня Голова НДМ УНР у Румунії Кость Мацієвич передав своєму колезі у США телеграму за підписом Головного Отамана, в якій містилося розпорядження: «Старшина Слабченко повинен наново зайняти свою посаду»²⁷. Передбачалося, що він має «догнати» місію, яка 1 серпня 1919 р. уже прибула до Вашингтона. Решту членів місії така поведінка обурила. В офіційному листі до нового Міністра закордонних справ Максима Славинського Юліан Бачинський намагався роз'яснити ситуацію, наголошував на відсутності у звільненого аташе достатньої освіти, знань англійської мови, культури поведінки та усвідомлення своєї відповідальності як призначеного на дипломатичну посаду і резюмував: «В виду неможливості працювати спільно з п. Слабченком, всі ми подаємо до димісії і Ви, Пане Міністре, займіться зложенням нової Місії до Америки»²⁸. Єдиним позитивом у даній юнакові характеристиці була констатація: «Щодо його національного обличчя — се українець свідомий»²⁹. У результаті цього листування, відсутності візи та деяких інших обставин Євген Слабченко до Вашингтона не потрапив. Він залишився на деякий час у Відні, згодом мешкав у Празі, потім перебрався до Парижа, де в середині 1920-х років кардинально змінив свої уподобання — почав займатися кінематографом та публікувати стислі інформаційні повідомлення в мистецьких журналах. Отже, для створення такої праці як «Дипломатична історія України» Євгенові Слабченку бракувало освіти й досвіду дипломатичної роботи. Судячи з його стислих повідомлень у пресі, схильності до наукових узагальнень він також не мав.

Однак, побувавши наприкінці 1940-х років у Канаді з метою пошуків роботи та додаткового заробітку і познайомившись з діяльністю Осередку української культури і освіти у Вінніпегу, його архівом, бібліотекою і музеєм, митець зацікавився проблемою збереження архівів і бібліотек у сенсі локалізації колективної пам'яті українців поза межами України та репрезентації української ідеї. Отримання матеріальної вигоди від такої роботи також передбачалося. Євген Слабченко сподівався, що знайде людей, які передадуть йому не лише свої книжки, але «і свої заощадження за тестаментом». Відтак він почав збирати українські книжки та документи, широко рекламував свою діяльність у цій сфері й залучав до неї знаних співвітчизників, розшукував дарувальників, а іноді купував бібліотечно-архівні колекції українських діячів.

Активна пошукова робота реалізовувалася в конкретних втілених і невтільених проектах: започаткуванні 1954 року «Збірки україніки» («Світової збірки україніки», «Міжнародної бібліотеки українознавства»), створенні Українського кіноархіву, Архіву української еміграції (з пер-

спективою перетворення його на Східноєвропейський архів), Українського дипломатичного інституту, підготовці «Українського світового путівника», Центральної української бібліотеки в Женеві тощо. Іноді ці плани здавалися землякам занадто перебільшеними і не реальними (Є. Бачинський навіть називав їх «хлестаковщиною»³⁰).

Найбільшими книжковими надбаннями Слабченка на початок 1960-х рр. стали бібліотека та архів сина протоієрея Києво-Софійського собору Симеона Трегубова, випускника 1-ї Київської гімназії і університету Монпельє, вченого-біолога, директора Вілла-Франкської зоологічної станції Григорія Трегубова та бібліотека підприємця, власника невеликого готелю в Сошо Данила Гречкосія. На віллі останнього в Ніцці за адресою 20 bis Avenue Mont-Rabeau³¹ через деякий час було розташовано збірку україніки, а згодом поселився і її упорядник із дружиною. Маючи на меті збирання книг і документів української тематики, Євген Слабченко не дбав про цілісність отримуваних колекцій. «Я все цікаве українське вибрав ... для моєї збірки україніки, а все не цікаве (російською мовою) тепер ліквідую — головним чином обмінюю на українські книжки. Шлях обміну й пожертв виявився продуктивним. Так, Польський літературний інститут у Парижі та редакція польського часопису «Культура» надіслали в обмін на польські книжки видання, присвячені Україні; відома балерина українського походження Рома Прийма подарувала свої фото; Михайло Єремійв передав добірки «Офінору». Поступово обсяг збірки зростає.

На червень 1962 року Світова збірка україніки Деслава-Слабченка налічувала понад 4 000 книжок про Україну та на українські теми вісімнадцятьма світовими мовами. Архів складався з 15 000 витягів із преси про Україну та 600 тек з документами, рукописами, творами українських письменників, художників, артистів, композиторів, науковців й історичних діячів, що перебували за межами України та 300 тек матеріалів про чужинців, зв'язаних із Україною й українською культурою. У її структурі збирач виокремлював загальний літературний відділ, українську дипломатичну бібліотеку; архів українських письменників, митців, науковців та чужинців — «співпрацьовників Української Справи», приватні архіви українських діячів. Станом на квітень 1964 року в складі Збірки і Дипломатичної бібліотеки вже налічувалося 4 780 позицій.

Ідея створення «Дипломатичної історії України» зародилася в процесі збирацької роботи. Тим більше, що Євгенові Слабченку вдалося з'ясувати деякі пріоритети фінансування таких проектів. «Одиною справою, яка знаходить підтримку, є видання українських та на українські теми книжок», — писав він М. Єремійву з пропозицією очолити дирекцію видавництва, яке б вони створили разом, назвавши його «Український дипломатичний інститут», щоб прирівняти свою працю до діяльності наукового

товариства чи академії³². М. Єремійв зустрів пропозицію стримано, але не без інтересу («якщо напишете конкретно, то я про це подумаю»). Крім «Дипломатичної історії України», для такого видавництва Слабченко мав й інші ідеї: серію видань: «Україна і Франція», «Україна й Італія», «Україна і Швейцарія», «Україна й Еспанія», «Женева, Льозанна, Вевей і Монтре в літературі 19-го століття» тощо. Перевагу було віддано «Дипломатичній історії України».

План праці формувався стихійно, з урахуванням доступних історіографічних джерел та за принципом «принагідної знахідки». З цією метою Євген Слабченко звертався до найширшого кола респондентів із проханням писати про діяльність дипломатичних установ УНР, надсилати свої фото чи книги цієї тематики. Так, його «мадридські приятелі» розшукали в архіві Міністерства закордонних справ Іспанії листування графа Тишкевича з королем Альфонсом XIII з українських питань, Михайло Єремійв — листування Хлопицького з Цісарем у Женеві та відомості про взаємини сина Султана Яхья із запорожцями, нащадок гетьмана Брюховецького передав свої дипломатичні матеріали тощо. За подібним принципом збиралися й ілюстрації: «якщо між фотографіями є якісь дипломатичні фотографії місій, може фотографії вірчих листів або українських дипломатичних пасів (я потрібую для Дипломатичної історії України якісь дипломатичні ілюстрації), відкладіть їх для мене»³³. Михайло Єремійв став фактично співавтором праці, оскільки не лише надавав Слабченку матеріали, а й розповідав про події та осіб, яких автор-упорядник не знав, давав цінні поради, виправляв помилки. На знак подяки він отримав обіцянку зазначити його праці в бібліографії та вказати на його допомогу в передмові.

Під час підготовки до друку «Дипломатичної історії України» періодично змінювалася структура праці: як послідовність та кількість частин, так і кількість розділів і навіть — томів.

На початок березня 1964 року текст мав 35 завершених розділів від Європейського конгресу в Луцьку 1429 року до початку Першої світової війни, 15 розділів автор доповнював. На тому етапі передбачалося два томи видання в двох частинах: перша — документальна (тексти дипломатичних нот, трактатів, конвенцій), друга — студії дипломатичної історії.

Спершу він планував видати працю в Швейцарії, оскільки обрахована в Парижі вартість видання — 1000 доларів за 2000 примірників — здавалася йому зависокою. Відтак неодноразово звертався до Михайла Єремійва з проханням знайти відповідну друкарню в Женеві чи Лозанні та взяти участь у редагуванні праці. Згодом знайшлися кілька друкарень. Та справа не рухалася.

Євген Слабченко домагався створення фондів для видання «Дипломатичної історії України» в Канаді та США, заснування з цією метою товариства («амікалю») колишніх урядовців дипломатичних місій у Парижі.

На початок липня кількість розділів збільшилася до 51, а у вересні на черговому етапі завершення роботи Євген Слабченко спрямував Михайлові Єремїєву зміст праці, яка складалася вже з 86 «розділів-статей». «Я зробив величезне зусилля, щоби її написати, хай тепер українське суспільство зробить зусилля, щоби її видати», — писав він, без зайвої скромності вважаючи, що свою «думку довів до великого результату»³⁴. Йому видавалося, що для друку праці має бути створений Комітет із 86 спонсорів зі США і Канади, пропонував Михайлові Єремїєву очолити Європейський комітет видання Дипломатичної історії України і просив написати всім знайомим та пропонувати їм долучитися до фінансування видання, опублікувати від свого імені анонси в «Канадійському фермері». Отримана Євгеном Слабченком нещодавно пенсія «від французької адміністрації» спрощувала його умови існування в постійних пошуках грошей, але друк праці самотужки він забезпечити не міг, відтак активно провадив «велику акцію в українській пресі Америки».

Михайло Єремїїв дав достатньо високу оцінку рукопису («виглядає дуже імпозантно»), однак висловив при цьому кілька істотних порад. Насамперед він пропонував змінити назву як невідповідну на «Причинки, або матеріяли до дипломатичної історії України», щоб уникнути зайвої критики «вчених дурників». Водночас щодо змісту зауважив як наявність істотних пропусків, так і «зайві» в контексті дипломатичної історії сюжети («знайомство Карла XII з Мазепою», «палац Кочубея в Ніцці» тощо).

Значно критичнішими були зауваження Євгена Бачинського. «Я не розумію, що власне Ви вкладаєте в Вашу Історію Дипльоматії? — писав він у відповідь на надісланий Деславом зміст «Дипломатичної історії України». — Чи історичний її розвиток? Чи діячів — дипломатів? Чи нарешті взагалі дипломатичну діяльність відносно України всіх дипломатів і всіх народів та держав, а не тільки самих Українців? З того як Ви її провадите та виконуєте це завдання, я бачу знову, що маєте багато РОЗГОНУ і «словоблудія», а мало СКРОМНОСТІ як кажуть з французька «гюмаліте»! І тому я дуже побоююся, що в результаті може вийти порядний ПШИК, — вибачте, бо все не «обнімете» як «необнятне» та ще в умовах наших і серед Українців і на чужині! ... Тому обмежте, оскільки потрібно з огляду на можливість, яку тепер Ви вже посідаєте і не поспішайте, а обробляйте [?] спокійно своє завдання... Ви ж не є науковець, знання і практики дипломатичної не маєте, а скорше письменник і

поет! Тому будьте уважні і обережні»³⁵. Архієпископ принципово не приймав як притаманний Слабченку спосіб збирання матеріалу (формулювання численних запитань до компетентних осіб або безпосередніх учасників подій, відповіді на які він використовував як самостійно написаний текст), так і манеру його репрезентації.

Євген Слабченко рішуче відкидав усі зауваження і пропозиції («щось змінювати — це визначає зменшувати вартість цієї великої праці», «буду дуже вдячний не критикувати, а ласкаво подати мені те, що маю додати»³⁶), апелюючи до «думок» новоствореного Комітету видання в Чикаго: «Ми не можемо надивуватись, що Бог дав нам такого автора, тобто Вас, і що ми маємо можливість тепер видати таку працю». Подібний комітет він планував створити в Австралії з допомогою колишніх пластунів, що дозволило б сподіватися на швидку реалізацію планів.

Згодом зажеврїла надія на видання праці у США. Віце-директор двох банків у Флориді («українець-банкїр з Міамі-Флорида»), ім'я якого Євген Слабченко не називав, пообіцяв йому фінансування видання шляхом створення паєвого видавництва з умовою, що в першому томі буде розділ про дипломатичну роботу Симона Петлюри. Автор-упорядник негайно розпочав готувати обумовлене доповнення. Новий розділ отримав назву «Симон Петлюра в описах чужоземних спостерігачів — дипломатів і журналістів». Це не зовсім відповідало поставленій умові, однак метод, яким послуговувався упорядник (збирання свідчень і документів), не передбачав іншого результату. А написати особисто цей розділ він не міг. Однак надія виявилася примарною через звичку Євгена Слабченка значно випереджати справу словами («ця особа нічого й чути не хоче про твори, які не скінчені»).

Та в травні 1965 року він уже писав Михайлові Єремїїву: «Справа фінансування ДІУ вже вирішена. Я хочу друкувати її в Європі, друкувати в Америці є дуже дорого. На слідуєчому тижні подам Вам кількість писаних на машинці сторінок та кількість літер на кожній сторінці для отої женевської друкарні, про яку Ви мені писали, щоби зробити кошторис, друкувати будемо 1000 примірників»³⁷. Місяцем пізніше, в червні, він ще раз підтвердив бажання: «Я дуже хотів би друкувати I-й том ДІУ в Женеві», а в липні він писав про намір друкувати в Женеві «Дипломатичну Історію України від 1914 до 1945 р.р.». Однак, попри завіряння в наявності коштів на друк, їх, очевидно, не було, оскільки в серпні в листах Євгена Слабченка з'являється інформація про початок акції в Австралії на збирання коштів для видання праці зусиллями студентів-пластунів. У вересні того ж року автор-упорядник інформував колегу Єремїїва про те, що він готується зробити кліше в Женеві, бо в Канаді «це роблять дуже зле, а видатки великі».

Одночасно Слабченко вивчав можливості видання праці в Канаді. З цією метою він розшукував зв'язки поміж колишніх пластунів та Січових стрільців. За підтримки «архипастиря скитальців» Івана Бучка³⁸ він отримав сподівання на можливість проведення на Різдвяні свята 1965 року старшими пластунами Вінніпегу «Вистави Дипломатичної історії України» з метою презентації ідеї та збирання коштів на видання. Збереглися непрямі відомості про те, що видати перший том «Дипломатичної історії України» у Вінніпезі Слабченко-Деслав планував за редакцією проф. Микити Мандрики коштом Дмитра Микитюка. Колишній старшина УГА і хорунжий УСС, Д. Микитюк, який чотирнадцятирічним підлітком добровільно вступив до Легіону Січових Стрільців, від 1930 року мешкав у Канаді, 1938 р. організував у Вінніпезі Станицю Бувших Українських Вояків, і був відомим меценатом та видавцем. Заходами цього громадського діяча побачили світ праці колишнього військового радника Симона Петлюри, віце-президента УНР в екзилі, генерал-поручника армії УНР Олександра Удовиченка «Україна у війні за Державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних сил 1917–1921 рр.» (1954) та колишнього керівника віденської сотні січових стрільців (1914–1915), засновника і керівника Братства УСС у США та видавничої кооперативи «Червона Калина», отамана Никифора Гірняка «Полковник Василь Вишиваний» (1956), п'ять томів видання «Українська Галицька Армія: матеріали до історії» (1958–1976). Крім того, він був «щедрим жертводавцем на Східноєвропейський дослідний інститут ім. Липинського, Катедру українських студій в Гарварді, Енциклопедію українознавства, Фундацію Т. Шевченка, НТШ, Патріарший фонд й інші». Очевидно, Євген Слабченко з огляду на свій колишній зв'язок із січовими стрільцями розраховував на фінансову підтримку Дмитра Микитюка щодо видання «Дипломатичної історії України» та планував поєднати презентацію видання з документальною виставкою.

Ще остаточно не погодивши деталі акції, він розпочав рекламувати її як мандрівну, що матиме великий розголос, і висилати для неї матеріали у Вінніпег. Під час Різдвяних свят виставка не відбулася, її перенесли на 1 лютого. Одночасно мала побачити світ і «Дипломатична історія України». Та, очевидно, вимога автора мати контракт, у якому будуть зазначені «його бенефіси» і які будуть гарантовані якоюсь інституцією, створила певні труднощі в спілкуванні з ним видавців. У лютому цього також не сталося («обіцяють закінчити в березні, — побачимо», — втрачав надію Слабченко), як і в березні. Натомість виникла ідея підготувати дві серії дипломатичних українських марок по шість одиниць: одну — документи, другу — видатні дипломати. Можливість «обрати» видатних серед українських дипломатів імпонувала Євгенові Слабченку,

хоч знань бракувало. Відтак він запропонував для серії на свій розсуд Дмитра Дорошенка, Олександра Шульгина, Михайла Тишкевича, Євмена Лукасевича, Михайла Єремїєва та Миколу Троцького. При цьому вирішив порадитися з М. Єремїєвим і попросити в нього їх фото. Той не лише піддав сумніву ідею в цілому («чи не краще видати картки, або альбом»), але й небезпідставно вказав, що М. Троцького важко назвати видатним, а Д. Дорошенко не був послом. Про себе скромно промовчав, а на заміну згаданим запропонував подати фото В. Липинського та барона Штейнгеля і склав список голів місій і посольств, яких він пам'ятав. Та й цей проект залишився нереалізованим.

У квітні, втративши надію, Євген Слабченко знову активізував пошуки спонсора в США. З незмінним оптимізмом стверджував, що йому нарешті «вдалося притягнути увагу американської еміграції до дипломатичної праці Дипломатичної історії України, яку аж тепер визнають як одну з найбільш визначних праць у вільному світі»³⁹. Та для оптимізму залишалося все менше підстав.

Не виключаючи невдачі з друком, Слабченко підготував п'ять примірників рукопису, депонування яких погодив (як він стверджував) у Ватиканському архіві, Бібліотеці Женевського університету, Архіві Британського Музею, один примірник мав бути переданий видавцям, ще один — зберігатися в банківському сейфі разом із його особистими документами⁴⁰. Враховуючи той факт, що А. Вирста виявив у його архіві два примірники машинопису цієї праці, можна зробити припущення про існування іншої кількості примірників або про те, що депонування також залишилося лише в планах.

Попри відверту критику одних сучасників та високу оцінку на рівні змісту — інших, скласти уявлення про цю працю можна лише одним способом — ознайомившись із текстом. Нині, через 50 років заплановано видання завдяки дієвому сприянню ексекютивного директора Осередку української освіти і культури п. Софії Качор щодо отримання електронного варіанту примірника «Дипломатична історія України» готується до друку в Києві за участі викладача Манітобського університету Ірини Константюк.

Помітною особливістю «Дипломатичної історії України» можна назвати популярний стиль викладу, підкреслену демонстрацію відданості автора українській ідеї, героїзацію подвигів козацтва (напротизагу заклику Б. Галайчука на створювати «народного пам'ятника»), інтерес до питань дипломатичного протоколу, висвітлення української історії через дипломатичні акції, надзвичайно стислий обсяг «розділів» (0,5–7 сторінки), заміну тексту розділу документом, брак аналітичних висновків та джерелознавчої критики тощо. Водночас рукопис має важливе значення

для дослідження розвитку українських студій за кордоном як історичне джерело, що дозволяє скласти уявлення про світогляд українських емігрантів, можливості доступу до інформації, застосовувані ними методи джерелознавчої критики тощо.

¹ Слабченко Євген Антонович (псевдоніми: Ежен Деслав, Євген Деслав, Євген Деслав-Слабченко, Євген де Слав та ін.; криптоніми: Є.Д., Е.Д., Д., ЕД; 8 грудня 1899 р., м. Таганча Канівського повіту Київської губернії (нині — Черкаська обл.) — 10 вересня 1966 р., Ніцца) — український громадський діяч у еміграції, кінорежисер, кінооператор, колекціонер бібліотечних і архівних зібрань, автор «Дипломатичної історії України». В юнацькі роки був одним із засновників дружин бой-скаутів у Білій Церкві, 1919 року долучився до повстання Січових Стрільців, деякий час перебув у найближчому оточенні Симона Петлюри і Володимира Винниченка. В січні 1919 р. призначений до складу Надзвичайної дипломатичної місії УНР в США. Не потрапивши до місця призначення, залишився в еміграції. Мешкав у Празі, Подебрадах, Парижі, Ніцці. В середині 1920-х р. почав займатися мистецтвом кіно (автор класичних взірців кіноавангарду «Монпарнас», «Електричні ночі», «Марш машин», «Генерали без гудзиків» тощо), став активним автором більшості світових часописів з цієї тематики, був представником ВУФКУ в Парижі, працював у Франції, Іспанії, Швейцарії. Був схильний до самореклами і широкого анонсування незавершених праць. В другій половині 1940-х років побував у Канаді з метою пошуків роботи, однак незабаром повернувся у Францію. Відтоді почав збирати українські архіви, підготував до друку «Дипломатичну історію України», яку за життя автора не було опубліковано.

² *Госейко Любомир*. Про архів та дещо з архіву Євгена Деслава // KINO-КОЛО. — 2005. — № 27. — С. 29–35; Листування Євгена Деслава/ Упоряд., вступна стаття і коментарі о. Юрія Мицика; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України). — К., 2009. — 359 с. — (Серія «Джерела з історії української еміграції», т. 4); *Мицик Юрій*. З кореспонденції кінорежисера Євгена Деслава // Пам'ятки. Археографічний щорічник. — К., 2008. — Т. 9. — С. 126–168; *Мицик Юрій*. З листування кінорежисера Євгена Деслава // Наукові записки. Історичні науки / Національний університет «Острозька академія»; Українське історичне товариство. — Вип. 11. — Острог, 2008. — С. 83–86; *Мицик Юрій*. З архівної спадщини Євгена Деслава // Кіно-Театр. — 2009. — № 2 (82). — С. 35–38; № 5 (79). — С. 25 та ін.

³ *Череватенко Леонід*. Невідомий ювіляр // Кіно-Театр. — 1999. — № 6. — С. 22–23; Український представник французького кіноавангарду : (Євген Деслав (Слабченко) / Л. Госейко: Хроніка 2000. — 1995. — № 2–3. — С. 294–299 та ін.

⁴ *Матяш І.* Дипломатична історія України могла побачити світ в середині 1960-х ... // Україна дипломатична: наук. щорічник. — К., 2007. — Вип. 8. — С. 218–229; *Матяш І.* «Головна справа життя» (з листування українських дипломатів Євгена Деслава і Михайла Єремієва) // Там само. — К., 2013. — Вип. 14. — С. 419–463; *Матяш І.* Євген Слабченко: нові документи до біографії // Там само. — К., 2014. — Вип. 15. — С. 654–675.

⁵ Наприклад: *Кравець Андрій*. Всесвітня слава Ежена Деслава: режисер, якого вважали французом, був родом з Черкащини.— [електронний ресурс]. — режим доступу: // <http://www.pres-centr.ck.ua/print/news-39164.html>; *Черненко Валентина*. Євген Слабченко

(Єжен Деслав) випускник Білоцерківської гімназії. Громадський діяч, кінорежисер. — [електронний ресурс]. — режим доступу: http://akadionw.spb.ru/sites/default/files/magazine/pdf/Tri%20Sofii_1%281%29_2011_0.pdf

⁶ Див.: <http://www.dommuseum.ru/index.php?m=dist&pid=13394&PHPSESSID=9f960e4f09b72923997d8b3f5e1e482b>

⁷ Див.: *Матяш Ірина*. Дипломатична історія України могла побачити світ в середині 1960-х... — С. 218–229.

⁸ Листування Євгена Деслава... — С. 139.

⁹ «Коли будете писати, то до мого кіноімені додавайте ще і Слабченко, — вжиття псевдонімів для чужинців є від кількох днів у Франції заборонено. — повідомляв він Євгену Бачинському в Швейцарію 30 березня 1942 р. — Цим кіноіменем я підписав більш ніж 120 французьких фільмів і ось маю! В листах пишіть мені впрост пане Євгене та й годі».

¹⁰ Див.: *Галаган М.* З моїх споминів. Ч. 3: (III Військовий з'їзд — делегація на Кубань — більшовицька навала — прихід Німців — дипломатична місія в Румунії). — Львів: Червона калина, 1930. — 174 с.; *Його ж.* З моїх споминів. Ч. 4. — Львів: Червона калина, 1930. — 203 с.; *Пеленський О.* Евакуація дипломатичного корпусу з Києва в січні 1919 р.: спомин // Літопис Червоної калини. — Львів, 1933. — Ч. 3. — С. 3–4; *Дорошенко Д.* Дещо про закордонну політику Української Держави в 1918 році // Хліборобська Україна. — Відень, 1920–1921. — Зб. 2/4. — С. 49–64; *Його ж.* Мої спомини про недавнє минуле. 1914–1920: в 4 ч. — 2-е вид. — Мюнхен, 1969. — 542 с.; *Онацький Є.* Українська дипломатична місія до Ватикану // Календар-альманах «Відродження». — Буенос-Айрес, 1954. — С. 29–61; *Його ж.* Українська дипломатична місія в Італії за перших шість місяців своєї діяльності // Календар-альманах «Відродження». — Буенос-Айрес, 1956. — С. 29–52; *Його ж.* По похилій площині: Записки журналіста і дипломата. — Ч. I. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1964. — 152 с.; Ч. II. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1969. — 262 с.; *Шульгин О.* Початки діяльності Міністерства Закордонних Справ України // Український самостійник. — 1957, грудень. — Ч. 4. — С. 29–32; *Кедровський В.* Рижське Андрусово (спомини про російсько-польські мирові переговори в 1920 р.) — Вінніпег, 1936. — 64 с.; *Кобилляський Л.* Українське посольство в Туреччині (1/XI.1918–22/V.1919) // Нова Україна (Прага). — 1925, червень–липень. — № 2–3. — С. 77–91; *Матушевський Ф.* Із щоденника українського посла // З минулого: збірник / ред. Р. Смаль-Стоцький. — Варшава, 1938. — С. 138–157; *Токаржевський-Карашевич І.* Царгородські спомини (1919–1921) // Визвольний шлях. — Лондон, 1952. — Ч. 7. — С. 25–34; *Сікевич В.* Сторінки із записної книжки. Т. 5. — Едмонтон, 1947. — 76 с. та ін.

¹¹ Червона калина: Історичний календар-альманах на 1939 рік. — Львів, 1938. — Т. XVIII: Україна на дипломатичному фронті. — С. 33.

¹² Червона калина: Історичний календар-альманах на 1939 рік. — Львів, 1938. — Т. XVIII: Україна на дипломатичному фронті. — 189 с.

¹³ *Токаржевський-Карашевич І.* До джерел наших державних традицій (Уривки із недрукованого твору «Історія української дипломатії») // Визвольний шлях. — 1955. — № 4. — С. 12–15.

¹⁴ Там само. — С. 13.

¹⁵ Там само. — С. 15.

¹⁶ Лист Євгена Слабченка до Михайла Єремїїва / Матяш Ірина. «Головна справа життя»... — С. 428.

¹⁷ *Галайчук Богдан*. Дипломатична історія// Історичний календар-альманах «Червоної калини» на 1939 рік. — Л., 1938. — С. 178–180.

¹⁸ Там само. — С. 182.

¹⁹ Там само. — С. 183.

²⁰ Див.: *Череватенко Леонід*. Необхідні доповнення про те, як «Фантастична візія» Євгена Деслава потрапила в Україну // KINO-KOLO. — 2004. — № 21. — С. 94–95.

²¹ Нині архів перебуває у власності французького кінознавця, проф. Любомира Госейка. Детальніше див.: *Госейко Любомир*. Про архів та дещо з архіву Євгена Деслава...

²² Див.: *Череватенко Леонід*. Необхідні доповнення ... — С. 95.

²³ Там само.

²⁴ Лист Євгена Слабченка до Євгена Бачинського // Листування Євгена Деслава... — С. 133.

²⁵ Там само. — С. 135.

²⁶ Див.: *Матяш І*. Євген Слабченко: нові документи до біографії... — С. 664.

²⁷ Там само. — С. 665.

²⁸ Там само. — С. 665.

²⁹ Там само. — С. 665.

³⁰ Лист Є. Бачинського до Є. Деслава // Листування Євгена Деслава... — С. 248.

³¹ За цією адресою нині працює консульство Алжиру у Франції: CONSULAT D'ALGÉRIE 20 bis av Mont Rabeau

³² Бібліотека та архіви Канади, Mychailo Jeremijew fonds, 1999-00401-9, D. Correspondence — Individuals, ND 1962-64, Vol. 3, File. 48.

³³ Там само.

³⁴ Див. *Матяш І*. «Головна справа життя» (з листування українських дипломатів Євгена Деслава і Михайла Єремїїва)... — С. 428.

³⁵ Лист Є. Бачинського до Є. Слабченка // Листування Євгена Деслава... — С. 293.

³⁶ Лист Є. Слабченка до Є. Бачинського // Листування Євгена Деслава... — С. 143.

³⁷ Бібліотека та архіви Канади, Mychailo Jeremijew fonds, 1999-00401-9, D. Correspondence — Individuals, ND 1965-67, Vol. 3, File. 49.

³⁸ Див.: *Назарко І*. Архiepіскоп Іван Бучко (1891–1974) // Український історик. — 1975. — № 3–4. — С. 85–87.

³⁹ Бібліотека та архіви Канади, Mychailo Jeremijew fonds, 1999-00401-9, D. Correspondence — Individuals, ND 1965-67, Vol. 3, File. 49.

⁴⁰ Листування Євгена Деслава... — С. 144.

В статье освещен процесс подготовки и попыток издания неопубликованной работы Евгения Слабченко (Эжена Деслава) «Дипломатическая история Украины». Указано, что благодаря содействию Центра украинской культуры и образования (Виннипег, Манитоба, Канада) рукопись готовится к печати.

Ключевые слова: Евгений Слабченко, Эжен Деслав, «Дипломатическая история Украины».

The article deals with the preparation and attempts to publication of Slabchenko Eugene (Eugene Deslav) unpublished work «Diplomatic History of Ukraine». Indicated that by promoting of Center of Ukrainian culture and education (Winnipeg, Manitoba, Canada) the manuscript is prepared for publication.

Keywords: *Slabchenko Eugene, Eugene Deslav, «Diplomatic History of Ukraine».*

Степан Віднянський
Оксана Іваненко

ДО РОЗДУМІВ ЩОДО ТЯГЛОСТІ/ПЕРЕРВНОСТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ЗНАЧУЩОСТІ/НЕСПРОМОЖНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО Й ДЕРЖАВНИЦЬКОГО ПРОЕКТІВ

Стаття присвячена актуальним питанням методології історичної науки в контексті дискусій щодо шляхів інтеграції української історіографії до світового інтелектуального простору. Особливу увагу приділено взаємозв'язку формування історичної свідомості і духовних запитів сучасного українського суспільства.

Ключові слова: історія України, національна ідентичність, історична пам'ять, національна гідність, всесвітньо-історичний розвиток.

У контексті накопиченого упродовж тривалого часу комплексу історіографічних традицій, форми і внутрішній зміст наукових дискусій, плюралізм авторських інтерпретацій і багатоманіття теоретико-методологічних моделей перебувають під впливом актуалізації глибинного осягнення проблеми національно-культурної ідентичності на тлі всесвітньо-історичного розвитку, взаємозв'язку процесу реконструкції історичного минулого та сучасних ціннісних орієнтирів і світоглядних систем, чинників ідеологізації та політизації історичної свідомості, співвідношення в історії суб'єктивного і об'єктивного начал, закономірного і випадкового, раціонального й ірраціонального, синтезу гносеологічних елементів концепцій лінійності (тяглості) та плюралістичності (перервності) історичного процесу.

Прикметною ознакою сучасної гуманітаристики стало її залучення до поля соціально-психологічного інструментарію інформаційних війн, що супроводжуються маніпуляцією тезами на кшталт нехтування принципом мультикультурності та необхідністю збереження національно-лінгвістичних громад на їхній традиційній території, а також невідповідності історико-культурних і етнодемографічних передумов, з одного боку, та сучасних державних кордонів і форм державного устрою, з іншого. Відтак, вислів з преамбули Статуту Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури – «думки про війну виникають в умах людей» — на світанку третього тисячоліття наповнюється особливим змістом.

За умов поглиблення глобалізаційних процесів актуалізуються проблема кризи національної ідентичності та пов'язані з нею теоретико-методологічні аспекти формування культурно-історичної пам'яті, що визначає багатогранні процеси сучасного соціокультурного розвитку, державотворення, світової політики і міжнародних відносин. А отже, зростає значимість інституціоналізації багатовимірного і водночас цілісного, базованого на ідеї культурно-цивілізаційної спадкоємності, бачення історичного минулого та духовних цінностей, здатних консолідувати суспільство в протистоянні зовнішнім викликам і загрозам. На порядку денному розвитку європейських країн постають завдання плекання національної ідентичності, культивування відчуття національної гідності, що ґрунтується на таких підвалинах, як історична свідомість, культурно-цивілізаційна єдність, усвідомлення і готовність відстоювати національні інтереси, що власне і визначає міжнародний імідж держави, її місце у розкладі сил на світовій арені.

Нині, коли кожен новий день існування України як держави, а українців як незалежної нації оплачено найвищою жертвою — людськими життями — все чіткіше вимальовується історична роль окремих вітчизняних істориків, що незмінно позиціонують себе як незалежні інтелектуали, вільні від патріотичних стереотипів і не обтяжені потребою «штучного» обґрунтування значимості українського національного й державницького проєктів, і водночас в оригінальній оправі постмодернізму презентують ідеї, узгодженість яких із концепцією інформаційно-психологічного забезпечення зовнішньополітичного курсу путінського режиму є очевидною. За умов, коли побудова в Україні міцних демократичних інститутів, розвиненого громадянського суспільства багатьом видається утопічною, а на тлі тотальної корупції й олігархізації економіки про належну підтримку науки з боку держави говорити не доводиться, набирає обертів тенденція до посилення у творчому доробку окремих науковців впливів політичних інтересів їхніх фінансових спонсорів, які добре усвідомили ефективність використання науково-освітньої царини у власних PR-стратегіях¹. Визначний український учений, який є уособленням тяглості аристократичних традицій в історії України, Ярослав Дашкевич в одному зі своїх останніх інтерв'ю зауважував з цього приводу: «Наука як така, зокрема й історична, передбачає голодне життя. Покликання треба мати не лише для того, щоб стати священником, а й щоб бути науковцем»².

На тлі методологічних дискусій навколо проблеми інтеграції української історичної науки до світового культурно-інтелектуального простору прикметною є теорія «вписування» української історії в європейський контекст, представлена професором Українського католицького уні-

верситету Вадимом Ададуrowим під епіграфом метафоричного образу вітчизняної історіографії як птаха з одним крилом. Відтак, запорукою успішного виконання місії героя давньогрецької міфології — швидкокрилого Дедала, який силою свого генія прагне піднести до європейських висот «недорозвинуту» українську історичну науку, напевно, є звернення до основних віх її розвитку. Скажімо, навряд чи потребує «вписування» в європейський контекст постать фундатора студій зі всесвітньої історії в Інституті історії Академії наук Української РСР — Федора Шевченка, адже саме через світове визнання цього вченого його і не насмілилися звільнити з Інституту за часів цькування української інтелігенції, звинувачуваної у провінційності й буржуазному націоналізмі, що набрало обертів від 1972 року³. З нагоди 100-літнього ювілею від дня народження Михайла Грушевського 1966 року на сторінках «Українського історичного журналу» Федір Шевченко здійснив спробу реабілітації постаті славетного українського вченого, англomовний переклад наукової спадщини якого професор УКУ вважає «не надто придатним для популяризації української історії»⁴ і закликає натомість видавати англійською праці Наталі Яковенко та Ярослава Грицака, які, на наш погляд, навряд чи сприяють всебічному й об'єктивному ознайомленню світової громадськості з історією України.

Невдалим у контексті роздумів щодо європейського рівня освіченості й толерантності можна вважати використання в промові перед студентами Українського католицького університету терміну «африканський» як символу найгіршої версії самозацикленого етноцентризму, що агресивно протистоїть цивілізаторській місії культурно вищих народів⁵. Не лише для магістрів історії, а й випускників середніх загальноосвітніх шкіл, без сумніву, не є таємницею накопичені від часів Стародавнього світу здобутки цивілізацій Африки, що становлять фундамент сучасної світової культури. І якщо в історії ісламської державності на теренах Північної Африки ще за часів Середньовіччя, зокрема в період розквіту халіфату Фатімідів, кристалізується поняття віротерпимості, то в межах Російської імперії, культуру вірнопідданства якої Вадим Ададуrow вважає цілеспрямовано занедбаною ділянкою «оборонно-пропагандистської» української історіографії, навіть наприкінці XIX ст. буденною річчю була характеристика зі звіту волинського губернатора (1890) євреїв як «злов'язного наросту на організмі західної нашої окраїни»⁶. Ця фраза різко дисонує із метафоричним образом етноспільноти як плоті від плоті імперської надсистеми⁷. До речі, задовго до професора УКУ до образу Німеччини як тіла, що пережило хірургічну операцію з відтинання життєво важливих органів, звертався засновник німецької школи геополітики Карл Гаусгофер задля обґрунтування імперіалізму, заперечення тези що-

до непорушності існуючих кордонів, обстоювання поглинення малих «нежиттєздатних» держав.

Очевидно, що плекати в історичній ретроспективі культуру усвідомленого вірнопідданства професор УКУ воліє переважно щодо Російської імперії, для Габсбургської монархії найбільш прийнятною він вважає метафору автократичної «великої гімназії народів» на чолі з «директором»-цісарем. І в цьому контексті історія України, насамперед досвід іноземних колоністів на українських землях, надає поживний ґрунт для порівняльно-історичного аналізу і більш глибокого осмислення форм державного правління й суспільного ладу Росії та Австро-Угорської монархії. Так, упродовж 1860-х рр. національно-культурний розвиток чехів відбувався в умовах здійснення австрійським урядом суспільно-політичних перетворень, запровадження виборних органів місцевого самоуправління, створення дуалістичної конституційної Австро-Угорської монархії (1867), в якій знайшли законодавче закріплення основні демократичні свободи. Величезне значення для формування модерної чеської нації, її культурної консолідації мала кодифікація літературної норми чеської мови, розширення сфери її використання та соціальної затребуваності. Удосконаленню мовної культури, зростанню національної самосвідомості чехів сприяло утвердження чеської мови в початковій, середній і вищій освіті. Знаменною подією в історії одного із найстаріших вищих навчальних закладів Європи — Празького університету — стало виокремлення в його структурі німецької та чеської частини, за якою власне і закріпилася назва Карлового університету (1882). У справжнє загальнонаціональне чеське свято переросла урочиста церемонія відкриття Національного театру в Празі (1883), закладення фундаменту якого відбулося ще 1868 року. Упродовж 60–70-х рр. XIX ст. на тлі лібералізації суспільно-політичного життя й економічних перетворень доби Великих реформ у Російській імперії відбувалося пожвавлення чеської колонізації Волині. Аналіз культурного становища чеських колоній дозволяє дійти висновку про те, що досягнувши шляхом наполегливої боротьби, яка увінчалася революційними подіями 1848–1849 рр., створення чеської національної школи і забезпечення високого рівня грамотності, у тому числі сільського населення, на теренах Російської імперії чехи змушені були починати цей шлях спочатку. Вельми красномовним у цьому контексті є звіт щодо огляду чеських шкіл Волинської губернії від 1887 року, в якому інспектор народних училищ висловив сумніви щодо щирості чехів, які погоджувалися із перетворенням чеських шкіл на російські, підпорядковані міністерству народної освіти, наголошуючи, що «надія на таку легку перемогу над мислячим чехом була би великою сумнівністю»⁸. Водночас він обстоював необхідність якнайшвидшого вирішення цього

питання та вбачав небезпеку у впливі польського духівництва на католицькі чеські товариства Дубенського, Острозького й Луцького повітів. Недоречним інспектор уважав прагнення волинських чехів «відособлюватися в окрему національність і створювати собі особливу чеську літературу», навчати своїх дітей за російсько-чеськими підручниками в той час, коли малороси, поляки та євреї використовували виключно російськомовну навчальну літературу.

1891 року дирекція Києво-Печерської гімназії від імені чехів, що проживали в Києві, звернулася до київського генерал-губернатора із клопотанням про дозвіл на створення чесько-слов'янського товариства «Бесіда» задля поширення православ'я серед чеських колоністів. Згідно із проектом статуту товариства його мета полягала в наданні матеріальної і моральної допомоги чехам Російської імперії: створенні на території чеських колоній православних церков, бібліотек, фінансовій підтримці шкіл та видавництва книжок, піклуванні про сиріт і дітей із малозабезпечених родин, наданні грошової допомоги нужденним колоністам. Із обґрунтуванням ідеї заснування чеського просвітницького й благодійного товариства виступив ректор Університету Св. Володимира (1881–1883) Іван Рахманінов, який здійснив поїздку до Богемії та безпосередньо ознайомився з рівнем національно-культурного розвитку чехів — підданих Австро-Угорщини. У своїй доповідній записці він наголошував, що прагнення чехів будувати православні храми в Російській імперії є добрим знаком, здатним дати відсіч звинуваченням на адресу влади в примушенні чеських колоністів до переходу в православ'я. Свої враження від подорожі Богемією Іван Рахманінов використовував як вагомий аргументи на користь надання чехам можливості вільно розвивати свою громадсько-культурну діяльність на теренах Російської держави. Учений відзначив високий рівень матеріального добробуту й грамотності чеського населення Австро-Угорщини, розгалужену мережу розкішно облаштованих сільських шкіл, виокремлення чеської частини Празького університету, заснування в Празі Національного музею, Політехнічної школи, чеського театру, відкриття національної чеської виставки, великої кількості початкових і ремісничих шкіл. Івану Рахманінову особливо впала у вічі старанність, із якою чехи вивчали російську мову, популярність у Чехії російської літератури й оперного мистецтва, а також діяльність заснованого в Празі з дозволу уряду російського культурно-освітнього гуртка, під час засідань якого лунала виключно російська мова. Зрештою, київський учений констатував: «Чого ж кращого й більшого нам бажати, якщо інтелігентні й багаті чехи, допомагаючи будівництву православних церков, будуть самі, без матеріального сприяння росіян, запроваджувати православ'я поміж своїми співвітчизниками-

переселенцями»⁹. Утім, проект заснування товариства «Бесіда» не знайшов підтримки з боку органів державної влади Російської імперії навіть після повторного клопотання викладачів Університету Св. Володимира 1901 року. А київський губернатор навіть уважав цю ідею шкідливою, вбачаючи небезпеку у перетворенні товариства на політичну партію, і наголошував, що «іноземні благодійні товариства, зміцнюючи зв'язок між іноземцями, заважають їх злиттю з корінним російським населенням»¹⁰. Загалом своїм глибоким патріотизмом, дбайливим ставленням до власної культури, історичних традицій і готовністю їх захищати чехи стали прикладом для наслідування і джерелом натхнення для інших слов'янських народів у межах Російської держави, передусім українців, сприяючи пробудженню їхньої національної самосвідомості, досягненню ними необхідності виборювати власну національно-культурну свободу.

На шляху європеїзації вітчизняної історіографії Вадим Ададуrow апелює до наукової мужності сучасних дослідників як запоруки подолання націоцентричних міфів, спрямованих на обґрунтування власного національного й державницького проєктів. Напевно, неабияка наукова мужність знадобилася, аби, перебуваючи під ідеологічним патронатом Дмитра Табачника і теплим фінансовим крилом Дмитра Фірташа, у скорботну річницю Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. з трибуни християнського вишу рішуче засудити зацикленість української історичної науки на «... “жнивних” для дослідників територіях голодомору, визвольної боротьби, дискурсів національного опору...»¹¹.

Красномовним прикладом сукупності методологічних і фактологічних вад сучасної української історіографії, неприязного ставлення до інших етнічних груп, українознавчого сурогату, що подається під маркою наукового знання, Вадим Ададуrow вважає монографію О. Іваненко «Українсько-французькі зв'язки: наука, освіта, мистецтво (кінець XVIII — початок XX ст.)» (К., 2009), рецензію на яку він опублікував 2010 року на сторінках «Українського гуманітарного огляду». Оскільки редакційна колегія УГО відмовила в публікації відповіді авторки, варто акцентувати увагу на її основних положеннях.

Міркування відносно штучності поняття «Україна»/«український» і його вживання щодо південно-західних окраїн Російської імперії (с. 109, 112)¹², відсутності українсько-французьких культурних взаємин як об'єкту дослідження (с. 108), а відтак і самої української культури як суб'єкту міжнародних зв'язків, проголошення істинною і безальтернативною інтерпретацією історії України як хаотичного скупчення позбавлених генетичного зв'язку феноменів (с. 121–122) — усі ці ідеї, висловлені професором УКУ, звучать в унісон зі словами з виголошеної 1938 року промови Германа Герінга: «...Ця нікчемна раса пігмеїв (чехи) без будь-якої культури — ніхто не знає, звідки вони взялися...»¹³.

Заперечення у Вадима Ададура викликало вживання в контексті XIX ст. терміну «Південна Україна» замість офіційної назви «Новоросія» (112). Загалом механічне слідування популярному заклику послуговатися при дослідженні історичного явища виключно термінологією його епохи здатне спричинити неабиякі метаморфози, приміром заміну історії болгарського народу на історію «райя», оскільки від XVIII ст. саме така назва закріпилася в Османській імперії за немусульманським населенням...

До інструментарію виключно марксистської методології професор УКУ відносить принцип виокремлення в розлогодному спектрі такого багатоманітного явища, як міжнародні зв'язки, суспільно-політичного, економічного і власне культурного (у вузькому значенні слова) вимірів — «так, нібито економічні та політичні взаємини не є сферою культури у широкому, цивілізаційному розумінні» (с. 112). Натомість марксистсько-ленінській традиції як раз і притаманне трактування культури як сукупності усіх без винятку матеріальних і духовних надбань суспільства, а також шельмування концепцій, спрямованих на інтерпретацію культури як виключно духовного явища. Не варто недооцінювати потенціал марксистсько-ленінської історіографії і в критиці «описового позитивізму». Слід лишень згадати опубліковану далекого 1962 року в офіційному часописі Інституту історії Академії наук СРСР «История СССР» рецензію на монографію Федора Шевченка «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» (К., 1959), в якій видатному українському вченому порадили уважніше читати документи, бути більш вимогливим до себе та наполегливо нагадали, що завдання історика полягає не в механічному переказі залученого ним для своєї монографії документу, не в реєстрації наявних у цьому документі фактів, а в тому, щоби піднятися від простого викладу явищ до їх наукового аналізу¹⁴.

Характеризуючи Ілька Борщак як автора, що найбільше «засмітив міфологічними твердженнями історію французько-українських взаємин» (с. 115), Вадим Ададура убаचाє свою місію в здійсненні шостого подвигу Геракла — очищенні «авгієвих стаєнь» вітчизняної історіографії від анахронізмів, породжених Михайлом Грушевським, Дмитром Дорошенком, Дмитром Донцовим, Наталією Полонською-Василенко, Олександром Оглоблиним, Теодором Мацьківим, Орестом Субтельним та інш.

На тлі нарікань на погане знання Ільком Борщакі французької мови впадає в око той факт, що професор УКУ у своїй рецензії передає українською прізвище автора відомої праці «Anne de Kiev — Reine de France» (Roma, 1973) Roger Hallu як Галлю (с. 114), що спотворює французьку вимову, адже в даному випадку літера Н не вимовляється, а отже прізвище **Hallu** слід читати як **Аллю**. Довільно трактується і зміст

книги Роже Аллю. Посилаючись на останнього, Вадим Ададуrow категорично відкидає тезу про те, що шукати наречену у віддаленій країні, Київській Русі, французького короля Генріха (Анрі) I спонукало прагнення продовжити і зміцнити королівську династію, народивши здорового спадкоємця, оскільки церква накладала заборону на шлюби між родичами. Натомість Роже Аллю не випадково звертає увагу на те, що заборона таких шлюбів поширювалася до сьомого коліна і стосувалася навіть духовної спорідненості¹⁵. Переживши смерть нареченої Матильди, доньки германського імператора Конрада II, і втрату дружини Матильди, доньки Людольфа Брауншвайзького, Генріх I, вочевидь, не бажав повторити долю свого батька Робера II, відлученого від церкви через одруження з троюрідною сестрою Бертою Бургундською. Цей шлюб, засуджений Римськими Папами Григорієм V і Сильвестром II, був бездітним. Окрім дотримання церковного права в матримоніальній сфері, зміцненню влади Генріха I сприяв династичний союз із Київською Руссю і фінансова допомога: посаг Анни Ярославни суттєво поповнив французьку скарбницю¹⁶. Відкидаючи навіть теоретичну можливість військової підтримки київськими князями королів Франції і стверджуючи, що «відстані у тогочасній Європі робили б надію на таку допомогу примарною», професор УКУ не враховує успішну участь князівського найманого загону в переможних битвах Візантії з французькими норманами при Каннах (1019) і при Малфі (1041)¹⁷. На його думку, просити руки доньки київського князя Генріха I спонукало прагнення «влити у жили свого роду кров імператорів», оскільки «київських князів від часів Володимира Великого єднала кровна спорідненість з візантійськими імператорами» (с. 114). У зв'язку з цим варто зазначити, що Анна Ярославна не мала кровної спорідненості з дружиною Володимира Святославича візантійською царівною Анною, оскільки її бабусею і матір'ю Ярослава Мудрого була полоцька князівна Рогнеда Рогволодовна зі скандинавської династії.

Вадим Ададуrow стверджує, що теза про антикріпосницьку наполеонівську пропаганду на теренах Російської імперії «сягає корінням власне тверджень Борщака, есерівських за духом» (с. 116). Насправді ж коріння цієї ідеї глибше, і в Росії її обґрунтування пов'язане з іменами представників ліберального напрямку історичної науки початку ХХ ст., зокрема Василя Семевського й Олексія Дживелегова¹⁸. За сталінських часів концептуальний підхід марксистсько-ленінської історіографії до висвітлення цієї теми було відображено 1936 року на сторінках часопису «Борьба классов»: «Офіційні історики Франції створили легенду про те, що Бонапарт сподівався, вступаючи до Росії, знайти в ній народ, готовий розбити свої кайдани, але наслідки війни 1812 року показали, наскільки цей розрахунок був помилковим. Але і Наполеон, і його наближені йшли

до Росії не для того, щоб розбити кайдани кріпацтва, а щоби завоювати її, роздробити й колонізувати»¹⁹.

Фраза з праці Шарля Решберга «Народи Росії або опис звичаїв, побуту й костюмів різних націй Російської імперії», — «малороси не прикріплені до землі, як російські селяни; вони не знають рабства»²⁰, — викликала у професора УКУ особливе обурення (с. 111). Утім, можливо, Решберг не так уже й сильно помилявся, порівнюючи традиційні для українців і росіян системи землеволодіння й землекористування, з огляду на те, що в Гетьманщині відбувалося пом'якшення селянських повинностей і перетворення кріпаків на посполитих селян, а російська модель кріпацької системи була остаточно запроваджена на українських землях відповідно до указу Катерини II 1783 року.

Відкритим залишається питання, чи є достатньо підстав для категоричного висновку Вадима Ададунова про те, що канцелярія Малоросійського генерал-губернаторства зафіксувала випадки відгуків і вчинків на підтримку французів «здебільшого ще під час війни 1807 року» (с. 117), оскільки за даними опису фонду № 1343 Центрального державного історичного архіву України м. Києва переважну більшість документів канцелярії Малоросійського генерал-губернатора втрачено²¹. Прагнення локалізувати прояви підтримки Наполеона I на українських теренах виключно 1807 роком і розірвати крамольний ланцюг фактів, що не вписуються до концепції Вітчизняної війни (1812), є справою вельми невдячною. Донесення поліції від 1812 року рясніють інформацією щодо політичної неблагонадійності Українських козацьких полків. Один із агентів поліції доповідав: «Ні за яку справу так охоче (поляки) не бралися, як за зібрання козаків. Цим наводять на себе велику підозру, а особливо тим, що палестранти і молодь, як я в Махнівці й у Сквирі чув, п'ють і пісні складені віршами співають щодо збору цих козаків, щось неприємне і в критику для Росії»²².

Страх представників царської влади перед самим лише іменем Наполеона I зберігався і після його усунення від влади, і після його смерті. Наприклад, 1815 року під пильним наглядом поліцейсько-адміністративних органів опинилися поміщики Київської губернії, які поширювали чутки про французького імператора²³. 1848 року відповідно до імператорського веління київський військовий, подільський і волинський генерал-губернатор отримав секретне розпорядження встановити особливий нагляд за дворянином Іваном Буятті, що «відвозив до Парижа червоний порфир для надгробного пам'ятника Наполеону I»²⁴. Помпезне святкування століття Вітчизняної війни (1912) було затьмарене поширенням ювілейного календаря (1812–1912) антиурядового змісту²⁵, а особливо — носових хустинок із зображенням Олександра I, що швидко

набули популярності. Міністерство внутрішніх справ ініціювало вилучення хустинок із продажу, намагаючись запобігти їх використанню «з метою абсолютно неприпустимого глумління»²⁶. Нащадків ветеранів війни 1812 року, і зокрема учнів 5–8 класів Чернігівської гімназії, допускали до організованих у Москві з нагоди ювілею урочистих заходів лише після ретельної перевірки на політичну благонадійність²⁷. Відзначення 200-літньої річниці Вітчизняної війни 1812 року супроводжувалося проведенням у Російській Федерації численних міжнародних наукових форумів, на яких піднімалися питання щодо притаманних українській історичній науці надмірної уваги до поширення в українському суспільстві того часу профранцузьких настроїв і заперечення вітчизняного характеру війни 1812 року для українського народу²⁸. Синхронно представниками вітчизняної історіографії кількість «малоросійської еліти», що вірно служила Росії, «не маючи й гадки про те, щоб стати на бік її ворогів», було підраховано з математичною точністю – у понад 99%²⁹.

Привертають увагу фактологічні помилки й огріхи в оформленні професором УКУ науково-довідкового апарату, наприклад, процитоване ним повідомлення щодо вірнопідданства землемірів-малоросіян Київської губернії належить не київському військовому губернатору Михайлу Милорадовичу³⁰, а київському цивільному губернатору Олександру Санті й опубліковане воно не в т. 35 (№ 12) журналу «Киевская старина» за 1891 рік, а в т. 39 (№ 11) за 1892 рік³¹.

Вадим Ададуrow категорично заперечує право українського народу вважати себе причетним до створеного наприкінці XVIII — на початку XIX ст. у маєтку Фелікса Потоцького і названого на честь його дружини Софії парку (с. 110). Утім, слід пам'ятати, що до робіт зі спорудження Софіївки щодня залучалося близько 800 кріпаків³², і хоча імена цих людей несправедливо забуті, велич їхнього таланту і титанічної праці увічнена в одній із найяскравіших перлин європейського садово-паркового мистецтва, яку оспівували у своїх творах французькі мандрівники XIX ст. Як бачимо, історія створення Софіївки не вписується до змалюваного чорними фарбами образу українців як Геростратів, що із закарбованою на генетичному рівні оскаженою люттю — деструктивним явищем, якому професор УКУ не відмовляє у тягlostі, руйнують палаци і замки, збудовані на території сучасної України іншими народами³³.

Презентуючи «теорію вписування», Вадим Ададуrow плутається у міжнародно-правовій і філософській термінології, наприклад: «З погляду політичної історії, словацький народ довгий час був не **об'єктом** (?!), а **суб'єктом** (?!) історичного процесу, іграшкою в руках чужинців, ставши, як відомо, повноправним творцем власної долі лише наприкінці минулого століття»³⁴. Зауваження виникають і щодо трактування професором УКУ

положень німецької класичної філософії та історії держави і права Німеччини, йдеться передусім про твердження: «...Георг Фрідріх Гегель проголошував абсолютною вершиною розгортання світового духу пруську конституційну монархію...»³⁵. Насправді ж остаточною істиною, найвищою формою світового духу (абсолютної ідеї) німецький філософ вважав абсолютний дух, що втілюється у мистецтві, релігії і філософії (науці наук). Державу Георг Вільгельм Фрідріх Гегель розглядав як вияв розвитку об'єктивного духу. Ідеальну форму правління філософ дійсно вбачав у конституційній монархії, однак сучасна йому Пруська держава вочевидь не дотягувала до цього визначення, незважаючи на едикти Фрідріха-Вільгельма III 1823–1824 рр. щодо створення ландтагів у провінціях.

Феномен культурної спадщини, складовою якого є й архітектурні пам'ятки, невіддільний від поняття континуїтету, ідеї тяглості історичного процесу, що відображає сплетіння духовних цінностей, які дбайливо плекаються й передаються з покоління в покоління, формуючи систему міцних генетичних зав'язків багатовимірного етнокультурного простору, розвиток якого супроводжується взаємодією різних соціокультурних традицій, діалогом та взаємозбагаченням культур. А отже, застосована професором УКУ відносно феномену культурно-історичної спадщини дихотомія «свій/чужий», прийнятна для характеристики замкнених культур доісторичних часів, є недоречною в контексті розвою європейської цивілізації від Античності до сьогодення. Універсалізм загальноєвропейської культурної пам'яті, на тлі якого яскравішає саяво етнокультурних традицій, втілюється у формуванні символів, що гармонійно вплітаються до системи цінностей різних народів.

Промовистим виявом єдності світоглядних компонентів різних етнокультурних спільнот можна вважати, зокрема, жвавий відгук у київському студентському середовищі другої половини XIX ст. на події, приурочені до відкриття у Варшаві пам'ятника Адаму Міцкевичу — визначному польському поету і громадсько-культурному діячу, першому професору слов'янських мов і літератур Коллеж де Франс, що зробив вагомий внесок у справу популяризації української культури в Західній Європі. Київський цензурний комітет отримав від головного управління у справах друку міністерства внутрішніх справ секретне розпорядження щодо заборони публікувати статті, присвячені річниці від дня народження Адама Міцкевича, та портрети польського поета³⁶. Натомість у грудні 1898 року в одній із університетських аудиторій відбулося зібрання чисельністю близько 800 осіб включно зі студентами польського, єврейського, українського, російського походження. Вони порушили питання щодо відрадження до Варшави делегації для участі в урочистостях з нагоди відкриття пам'ятника й ухвалили наступну резолюцію:

«Ми, Київські студенти всіх національностей, зібравшись на сходці 3 грудня з приводу відкриття пам'ятника великому поету-революціонеру Міцкевичу, надсилаємо від душі палкі вітання своїм Варшавським товаришам. Однаково пригноблені жорстоким режимом царського уряду, ми протестуємо проти мерзенного глузування з усього, що є чесного в людині, яке виявилось у зведенні пам'ятника Муравйову-Вішателю³⁷, ми простягаємо руку братерства чесним і сміливим послідовникам геніального поета, на шляху прагнення до свободи й рівності, та радіємо зростаючій дружбі пригноблених, без різниці національності, їх твердості й сили»³⁸.

Настрої місцевого польського й українського населення керівництво київського губернського жандармського управління 1910 року характеризувало наступним чином: «Непорозуміння між поляками й українофілами майже немає, вони однаково щиро ненавидять Росію в особі пануючого племені, прагнучи до відділення від неї»³⁹. Водночас піднесення польського культурницького руху, діяльність клубу «Огниво» та просвітницького товариства «Освят», й особливо наслідування польського досвіду українцями, кваліфікувалися як загроза російській державності. Ідеї українсько-польського єднання в боротьбі за вільний національно-культурний розвиток, відображені зокрема в діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, впродовж другої половини XIX — початку XX ст. зберегли своє значення як інструмент самозбереження і поляків, і українців в умовах наступу русифікаторської політики царського уряду.

«Власне контактами Бальзака, прибульця з пронизаної духом ліберальних свобод Франції, з представниками бунтівливої польської шляхти й пояснюється пильна увага до його особи з боку російської влади...» (с. 110), — ці роздуми Вадима Ададура викликали би гірку усмішку у діячів польського визвольного руху, у придушенні якого, зокрема і під час Польського повстання 1830–1831 рр., сумнозвісну роль відіграли родичі Евеліни Ганської (Ржевуської), оточення якої справило значний вплив на суспільно-політичні погляди французького письменника.

Акцентуючи увагу на інтересі Михайла Драгоманова до проблеми «провансальства» (регіональних культур) у Франції, професор УКУ зауважує: «Ситуацію в унітарній французькій державі... Драгоманов не міг не порівнювати з Росією... Вітаючи ідею автономізації регіонів у Франції, Драгоманов вважав оптимальним цей шлях і для Російської імперії» (с. 121). Інтерпретації особистості Михайла Драгоманова як провісника сталінського проекту «автономізації» можна протиставити лише комплексне вивчення творчої спадщини вченого, і передусім його заборонених праць. Так, у виданій вперше 1878 року в Женеві праці «До чого довоювалися?», викриваючи здійснену «нечистими руками московсько-

петербурзької імперії» політику в Південно-Східній Європі, Михайло Драгоманов застерігав балканські народи від повторення помилок малоросів, які за часів Богдана Хмельницького «мали наївність покластися «на царя східного, православного»⁴⁰. Стан російської армії по поверненні з Німеччини та Франції після походів 1813–1814 рр. учений охарактеризував наступним чином: «Тоді вона ходила «звільняти народи від всевітнього тирана» і побачила добробут, просвіту й свободу більші, ніж у Росії... Повернувшись після 1815 р. до Росії із «війни за звільнення» (Befreiungskrieg), армія Росії побачила у себе вдома розорення народу, кріпацтво, ханжество, аракчєєвщину»⁴¹.

Наполягаючи, що праця Ілька Борщака «Napoléon et l'Ukraine», опублікована 1922 року в «Revue des Etudes Napoléoniennes», «була його єдиною публікацією на згадану тему французькою мовою» (с.116), Вадим Ададуrow помиляється, оскільки 1935 року на сторінках цього ж видання також з'явилася стаття Борщака з цієї теми⁴².

Не відповідає дійсності і твердження професора УКУ (с. 116) щодо наявності в монографіях Михайла Штранге «Русское общество и французская революция 1789–1794 гг.» (М., 1956) та Карпа Джеджули «Россия и Великая французская буржуазная революция конца XVIII века» (К., 1972) відомостей про вплив ідеології Великої французької революції, що надала імпульсу розвитку національних рухів у Європі, на українське національне відродження.

Відносно «гнітючого враження», яке на Вадима Ададуrowа справила інформація про викладання Михайла Грушевського у Вищій російській школі суспільних наук у Парижі (с. 121), слід зауважити, що вона почерпнута з автобіографії ученого: «Але 1903 р. приніс різні інші справи й плани. З початком того року я дістав від вільної російської школи в Парижі запросини прочитати в ній курс з української історії. Я прийняв радо сю пропозицію: в мені в тих роках виросло переконання про крайню потребу популяризувати й маніфестувати українську наукову роботу й її результати супроти умисного ігнорування, яким, очевидно, надіялися її на смерть замовчати неприхильники українства...»⁴³. На основі аналізу документів міністерства освіти Франції Дмитро Гутнов довів у своїй докторській дисертації, що Російська вища школа суспільних наук була офіційно зареєстрована як складова частина Ecole d'Hautes Etudes Sociales, зберігши при цьому власну назву і внутрішню автономію⁴⁴.

Важко погодитися і з намаганням втиснути усю професорсько-викладацьку колегію Харківського, Київського й Новоросійського університетів до «прокрустового ложа» визначення — «російська за духом колоніальна еліта» (с.120). Очевидно, що згадуваному професором УКУ нащадку молдовського боярського роду, лауреату Нобелівської премії

(1908) Іллі Мечникову більше пасує визначення європейської еліти. Зазнавши утисків у Російській імперії, він виїхав 1887 року до Франції та очолив лабораторію в Інституті Пастера. Сам учений наголошував, що тільки в Парижі здійснилася його наукова мета поза будь-якою політичною діяльністю⁴⁵. Більш глибокого аналізу потребує і особистість Миколи Пильчикова, вихованого в родині Дмитра Пильчикова (Пильчикова) — відомого діяча Кирило-Мефодіївського товариства, популяризатора українофільських поглядів у Полтавській громаді, одного із фундаторів Літературного товариства імені Шевченка. З дитинства Микола Пильчиков студіював українську мову за «Кобзарем» Тараса Шевченка і польську — за творами Адама Міцкевича. Дещо пізніше, напередодні вступу до полтавської гімназії, він вивчив і російську мову. Відданість українській культурі учений зберіг на все життя. Вельми красномовними є рядки з листа Миколи Пильчикова та інших громадських діячів Харкова, датованого груднем 1906 року, в якому вони привітали професора Харківського університету Миколу Сумцова з мужнім рішенням читати лекції українською мовою: «Високошановний Миколає Федоровичу! Прочитавши в сьогоднішньому числі «Южн. Кр.» про Вашу заяву в факультет, шлемо Вам кілька квіток, — перше приватне вітання пригнобленої, занедбаної, заплаканої національності й матери-України... Хоч і не на степу позбирані, най цвітуть вони в Вашій господі й вітають перші промінні того ранку, коли «роспадуться пута віковії...»⁴⁶.

Справедливо акцентуючи увагу на важливості комплексної реконструкції образу кримських татар в уявленнях французького суспільства, яка заслуговує на спеціальний цикл досліджень, Вадим Ададуrow скептично оцінює проекти французьких політичних експертів, що передбачали об'єднання українців і кримських татар у боротьбі проти Росії. Утім, зауваження на кшталт, — «здається, інформаторів уряду Наполеона жодною мірою не бентежила та обставина, що православні козаки та мусульмани-татари протягом століть були запеклими ворогами»⁴⁷, — суперечать важливим історичним фактам, передусім, укладенню Богданом Хмельницьким 1648 року військово-політичного союзу з Іслам-Гереєм III. Гійом Левассер де Боплан відзначав у своєму «Описі України» (1651), що якби козаки «були такі ж доблесні верхи, як і на землі, то, гадаю, були б непереможними»⁴⁸. Відтак, перспективи поєднання козацької піхоти з татарською кіннотою важко було переоцінити. Міць українсько-татарської військової єдності переконливо доведено і під час Конотопської битви 1659 року, що набула широкого розголосу в Європі.

Закликаючи до розгляду України як площини співіснування культурних традицій різних народів, професор УКУ водночас заперечує проти висвітлення в контексті історії українсько-французьких зв'язків постаті

волинського шляхтича Михайла Гленбоцького — діда польського українофіла Михайла Чайковського (Мехмеда-Садик-паші)⁴⁹ (с. 110), стосунків Оноре де Бальзака з родиною Ганських, діяльності професора Київського університету Володимира Іконникова (с. 120) тощо. Насправді ж народи, долі яких переплелися на теренах України, не були расово чистими, а їхні культури — ізольованими і виключно конкуруючими. Духовна взаємодія цих культур і стала тим життєдайним джерелом, що живило українське національно-культурне піднесення впродовж «довгого» ХІХ ст.

Отже, зважаючи на стрімке розширення арсеналу методів, спрямованих на конструювання й утвердження в інформаційному просторі образу Української держави як штучного утворення, напевно, давно настав час поставити питання щодо існування у вітчизняній історичній науці «п'ятої колони», яка вже не перший рік відточує свою майстерність у пропагандистському супроводі неоімперської зовнішньої політики путінського режиму, що становить загрозу не лише українській, а й світовій системі безпеки. Про це свідчить і те, що останнім часом, незважаючи на агресію Російської Федерації проти України, у Москві, Санкт-Петербурзі, Ростові-на-Дону та інших російських містах (видавництвах) з'являються публікації вітчизняних істориків, по суті, українофобського й антиєвропейського змісту, в руслі ідеології «русского мира». Очевидно, що найефективнішим інструментом протидії пропагандистським кампаніям, націленим на маніпуляцію суспільною свідомістю, є осягнення сучасною українською елітою соціальної значимості науково-освітньої системи, спрямованої на стимулювання інтелектуального потенціалу молоді, формування творчої, всебічно розвиненої особистості, здатної критично мислити і впевнено відповідати на виклики сучасного інформаційного світу.

¹ Див., наприклад: *Завада З.* Тепличні відносини. Для чого Дмитру Фірташу Український католицький університет // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/64658>

² Останній аристократ духу: 25 лютого не стало українського історика світової слави Ярослава Дашкевича // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Publication/3584>

³ *Віднянський С.В.* Новітня історія країн Центрально-Східної Європи у наукових працях співробітників Інституту історії України НАН України // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 2012. — Вип. 21. — С. 15.

⁴ *Ададуров В.* «Вписування» української історії в європейський контекст і його методологічні засади. Текст промови, виголошеної 22 січня 2013 р. на випускних урочистостях студентів-магістрів історичної програми Гуманітарного факультету УКУ. — Львів, 2013. — С. 37.

⁵ Там само. — С. 7.

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). — Ф. 442. — Оп. 544. — Спр. 173. — Арк. 26.

⁷ Ададуrow В. «Вписування» української історії в європейський контекст і його методологічні засади. Текст промови, виголошеної 22 січня 2013 р. на випускних урочистостях студентів-магістрів історичної програми Гуманітарного факультету УКУ. — Львів, 2013. — С. 11.

⁸ ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 207. — Спр. 1546. — Арк. 162.

⁹ Там само. — Ф. 442. — Оп. 620. — Спр. 383. — Арк. 7(зв.).

¹⁰ Там само. — Оп. 631. — Спр. 156. — Арк. 1.

¹¹ Ададуrow В. «Вписування» української історії в європейський контекст і його методологічні засади. Текст промови, виголошеної 22 січня 2013 р. на випускних урочистостях студентів-магістрів історичної програми Гуманітарного факультету УКУ. — Львів, 2013. — С. 10–11.

¹² Тут і нижче вказано сторінки з публікації: Ададуrow В. Проблеми тяглості/перервності та мультикультурності української історії у моделюванні взаємин між Францією й Україною XI–XX ст. // Український гуманітарний огляд. — 2010. — Вип. 15. — С. 107–124.

¹³ Крупская С.Ю. Пропагандистское обеспечение внешней политики национал-социалистической Германии (на примере региональных конфликтов в Западной и Центральной Европе 1936–1939 гг.): Дис. ... к.и.н. — Белгород, 2013. — С. 156.

¹⁴ Пушкарёв Л.Н. Залог успеха — в источниковедческом анализе (По поводу книги Ф.П. Шевченко «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.», вид. АН УРСР, Київ, 1959, 500 стор., тир. 2000) // История СССР. — 1962. — № 2. — С. 174–178.

¹⁵ Hallu R. Anne de Kiev — Reine de France. — Romae, 1973. — P. 58.

¹⁶ Луняк С. Анна Руська — королева Франції. — К., 2012. — С. 65.

¹⁷ Паиуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968. — С. 132.

¹⁸ Семевский В.И. Волнения крестьян в 1812 г. и связанные с Отечественной войной // Отечественная война и русское общество. 1812–1912. — М., 1912. — Т. V. — С. 74–113; Дживелегов А.К. Александр I и Наполеон: исторические очерки. — М., 1915.

¹⁹ Селезнёв К. О войне 1812 года // Борьба классов. — 1936. — № 6. — С. 19.

²⁰ Rechberg Ch. Les Peuples de la Russie, ou Description des moeurs, usages et costumes des diverses nations de l'empire de Russie, accompagnée de figures coloriées: 2 vol. — Paris, 1812–1813. — P. 36.

²¹ Не відповідає дійсності твердження В. Ададуrowa, нібито в монографії О. Іваненко проголошення В. Лукашевичем тосту за здоров'я Наполеона Бонапарта датовано 1812 роком. Насправді на с. 57 цей факт згадано в контексті справ (у тому числі Я. Мочуговського й Ф. Гуцана), що розглядалися «Особливим комітетом для справ, що містять зраду чи порушення загального спокою» до заснування 1826 р. у Петербурзі корпусу жандармів. Інформацію подано згідно з джерелом: Павловский И. Фр. Полтава в XIX столетии (Очерки по архивным данным, с рисунками) // Киевская старина. — 1905. — Т. ХСІ. — № 11–12. — С. 317.

²² Левицкий О. Тревожные годы. Очерки из общественной и политической жизни г. Киева и юго-западного края в 1811–1812 гг. // Киевская старина. — 1892. — Т. XXXIX. — № 12. — С. 348.

- ²³ Державний архів Російської Федерації (м. Москва). — Ф. 1165. — Оп. 1. — Спр. 29. — Арк. 1–2.
- ²⁴ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 798. — Спр. 364. — Арк. 1–9.
- ²⁵ Там само. — Ф. 282. — Оп. 1. — Спр. 60. — Арк. 14.
- ²⁶ Там само. — Ф. 1597. — Оп. 1. — Спр. 324. — Арк. 42.
- ²⁷ Там само. — Ф. 1439. — Оп. 1. — Спр. 1428. — Арк. 1–260.
- ²⁸ *Рогинский В.В.* Международная научная конференция об историческом значении Отечественной войны 1812 года // Новая и новейшая история. — 2013. — № 1. — С. 238–240; *Бибииков Г.Н.* Международная научная конференция «Эпоха 1812 года в судьбах России и Европы» // Там само. — 2013. — № 2. — С. 110–114.
- ²⁹ *Ададуров В.В.* Запорозький козак Твердовський проти Наполеона: відображення вірнопідданих настроїв малоросійського дворянства в українському памфлеті 1807 р. з Національного архіву Франції // Український історичний журнал. — 2012. — № 5. — С. 178.
- ³⁰ Там само. — С. 179–180.
- ³¹ *Левицкий О.* Тревожные годы. Очерки из общественной и политической жизни г. Киева и юго-западного края в 1811–1812 гг. // Киевская старина. — 1892. — Т. XXXIX. — № 11. — С. 211.
- ³² Записки графа Е.Ф. Комаровского // Исторический вестник. — 1897. — Т. LXX. — № 10–12. — С. 425–458.
- ³³ *Ададуров В.* «Вписування» української історії в європейський контекст і його методологічні засади. Текст промови, виголошеної 22 січня 2013 р. на випускних урочистостях студентів-магістрів історичної програми Гуманітарного факультету УКУ. — Львів, 2013. — С. 23–26.
- ³⁴ Там само. — С. 22.
- ³⁵ Там само. — С. 13.
- ³⁶ ЦДІАК України. — Ф. 294. — Оп. 1. — Спр. 4-А. — Арк. 89.
- ³⁷ Муравйов Михайло Миколайович (1796–1866) — російський державний діяч, генерал від інфантерії (1863). Брав участь у війні 1812 р. та закордонних походах російської армії 1813–1814 рр. Виступав проти селянської реформи в Росії 1861 р. Відзначився особливою жорстокістю під час придушення Польських повстань 1830–31 і 63–64 рр.
- ³⁸ ЦДІАК України. — Ф. 274. — Оп. 1. — Спр. 482. — Арк. 1(зв.).
- ³⁹ Там само. — Ф. 275. — Оп. 1. — Спр. 2198. — Арк. 9(зв.).
- ⁴⁰ *Драгоманов М.П.* До чого довоювались? // Собрание политических сочинений. — Париж, 1906. — Т. 2. — С. 117.
- ⁴¹ Там само. — С. 120.
- ⁴² *Bortchak Elie.* Napoléon et l'Ukraine // Revue des Etudes Napoléoniennes. Les Origines de l'Europe Nouvelle. — 1922. — Т. XIX. — juillet-décembre. — P. 24–40; *Borschak Elie.* Napoléon et l'Ukraine // Revue des Etudes Napoléoniennes. Les Origines de l'Europe Nouvelle. — 1935. — Т. XLI. — juillet-décembre. — P. 11–15.
- ⁴³ *Грушевський М.С.* Автобіографія. — К., 1926. — С. 18–19.
- ⁴⁴ *Гутнов Д.А.* Русская высшая школа общественных наук в Париже и её влияние на развитие образования в России в начале XX века: Дис. ... д.и.н. — М., 2006. — 564 с.
- ⁴⁵ *Мечников И.И.* Страницы воспоминаний: Сб. автобиографических статей. — М., 1946. — С. 86.
- ⁴⁶ ЦДІАК України. — Ф. 2052. — Оп. 1. — Спр. 92. — Арк. 1.

⁴⁷ Ададуров В. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX ст. — Львів, 2007. — С. 188.

⁴⁸ Боплан Г.-Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. — К., 1990. — С. 31.

⁴⁹ У своїх «Записках», опублікованих на сторінках «Киевской старины» (1891, Т. XXXII, № 1), М. Чайковський згадував: «Помираючи, батько залишив мене майже немовлям, а мати, молода, одна з найкрасивіших жінок на Україні, розумна, багата, не хотіла вступати до нового шлюбу, хоча її руки багато-хто шукав. Вона хотіла виростити з єдиного сина справжнього козака. З волі діда мене одягли по-козацьки, на голову наділи козацьку шапку, до якої було прикріплено перо цаплі, як у давніх гетьманів українських і запорозьких» (С. 49).

Стаття посвячена актуальним вопросам методологии исторической науки в контексте дискуссий о путях интеграции украинской историографии в мировое интеллектуальное пространство. Особое внимание уделено взаимосвязи формирования исторического сознания и запросов современного украинского общества.

Ключевые слова: *история Украины, национальная идентичность, историческая память, национальное достоинство, всемирно-исторический процесс.*

The article is devoted to relevant issues of historical science methodology in the context of discussions on how to integrate Ukrainian historiography into world intellectual space. Special attention is paid to the relationship of historical consciousness formation and demands of contemporary Ukrainian society.

Keywords: *history of Ukraine, national identity, historical memory, national dignity, world historical process.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Антонюк Тетяна Дмитрівна — кандидат історичних наук, доцент, докторантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Безюк Євген Володимирович — кандидат історичних наук, докторант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Білоусова Лілія Григорівна — кандидат історичних наук, заступник директора Державного архіву Одеської області, докторантка відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Боровець Ірина Геннадіївна — аспірантка Дипломатичної Академії України при Міністерстві закордонних справ України;

Варварцев Микола Миколайович — доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Вдовиченко Вікторія Андріївна — здобувачка Дипломатичної Академії України при Міністерстві закордонних справ України, викладачка кафедри іноземних мов факультету міжнародної економіки і менеджменту ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені В. Гетьмана»;

Віднянський Степан Васильович — доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Горенко Олег Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Грубінко Андрій Васильович — кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Тернопільського національного економічного університету, докторант відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Дзира Олеся Іванівна — аспірантка Науково-дослідного інституту українознавства;

Залеток Наталія Валеріївна — аспірантка кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Златін Олександр Миколайович — аспірант відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Іваненко Оксана Анатоліївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Кривець Наталія Василівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Мартинов Андрій Юрійович — доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Матяш Ірина Борисівна — доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Мітькіна Ольга Віталіївна — кандидат історичних наук, докторантка відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Мотрук Світлана Миколаївна — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Піскіжова Владислава Вадимівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Сафар'янс Євгеній Валерійович — аспірант відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Сіромський Руслан Богданович — кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка;

Троян Сергій Станіславович — доктор історичних наук, професор кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної Академії України при Міністерстві закордонних справ України;

Харлан Ганна Олександрівна — аспірантка відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Черевко Оксана Степанівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Наукове видання

**МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ:
НАУКОВІ ПОШУКИ І ЗНАХІДКИ**

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Заснований 1991 р.

Випуск 24

Тексти подаються в авторській редакції, за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

Науково-допоміжна робота і комп'ютерний набір:
Н.М. Рагуцька

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет
Л.А. Зубець

Підписано до друку 13.10.2015 р. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 35,1. Обл. вид. арк. 34,06.
Тираж 300. Зам. 27. 2015.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4